

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Куліков Володимир Олександрович

УДК 94:061.2(477)“1870/1917”

Дисертація

**Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях
Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України
(Історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. О. Куліков

Науковий консультант: Калініченко Володимир Вікторович,
доктор історичних наук, професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (Історичні науки). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

На основі архівних та опублікованих джерел дисертація пояснює складний характер відносин містотвірних підприємств із мешканцями заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я. У ній висвітлено передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подано нарис історії містотвірних підприємств і заснованих ними поселень, розкрито механізми, що їх застосовували роботодавці, щоб завоювати лояльність працівників, і проаналізовано, наскільки їм це вдалося; у пропонованій дисертації також досліджено вияви нелояльності робітників і з'ясовано їхні причини.

Відносини між підприємствами й суспільством розглянуті в контексті взаємин зацікавлених сторін, як-от власників підприємств, найманих управителів, робітників, державної влади, місцевої аграрної еліти, дрібних підприємців. Дисертація показує заводські й шахтарські поселення як простори різноманітних, часто суперечливих інтересів, зосереджуючи увагу на нерівних владних відносинах між основними акторами. Загальним макроісторичним тлом історії промислових поселень регіону в ній є процеси індустріалізації та соціальної й економічної модернізації.

Дисертація складається із шести розділів; її структура ґрунтується на проблемному принципі. У першому розділі розглянуті історіографія проблеми, джерельна база, використана методологія й методи дослідження. Другий розділ розкриває передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подає

загальний нарис історії містотвірних підприємств та заснованих ними робітничих поселеннях. У третьому розділі встановлені основні зацікавлені сторони, які визначали розвиток робітничих поселень, і досліджена історія становлення представницьких та професійних організації промисловців і робітників. Четвертий розділ подає соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, описуючи демографічну структуру, професійний склад, етнічні та мовні особливості їхніх мешканців і пояснюючи суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації. У п'ятому розділі вивчені матеріальні стимули, що їх практикували містотвірні підприємства, щоб завоювати лояльність працівників; про форми вияву нелояльності робітників ідеться в шостому розділі.

Територіальними межами дослідження є Донбас та Придніпров'я, які становили більшу частину промислового району, що його сучасники називали Південним гірничопромисловим районом, або просто Півднем Росії. Наприкінці XIX ст. цей регіон став основною металургійною та вугільною базою Російської імперії. Адміністративно дослідження сфокусоване на Бахмутському, Слов'яносербському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії, що були місцями високої концентрації заводських і шахтарських поселень. Робітничі поселення Донбасу та Придніпров'я досліджуємо на тлі загальноімперських і глобальних історичних процесів.

Хронологічні межі дисертації охоплюють часовий відтинок між 1870 та 1917 рр.: від створення перших заводських і шахтарських поселень приватними або публічними компаніями до зупинення діяльності більшості підприємств унаслідок політичної та економічної кризи й початку масової націоналізації містотвірних підприємств більшовиками.

Методами дослідження є низка загальнонаукових та спеціально-історичних методів, як-от нарративний, порівняльний, метод типологізації, структурний аналіз. Робота ґрунтується на сполученні методу вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні та країні загалом. За сукупністю дослідницьких питань і методології дослідження

можна схарактеризувати як міждисциплінарне. Воно зачіпає предметні поля економічної й соціальної історії, історичної урбаністики, демографії, конфліктології тощо.

Автор виносить на захист низку основних положень. Він стверджує, що заводські та шахтарські поселення були важливим складником індустріального капіталізму, ставши одним із його символів. На Донбасі та Придніпров'ї масова поява таких поселень припадає на 1870–1880-ті роки, але їхній розвиток перервано економічною й політичною кризою 1916–1918 рр., що призвела до закриття містотвірних підприємств та їхньої націоналізації. Важлива роль заводських і шахтарських поселень в економічних та соціальних трансформаціях спричинили велику зацікавленість дослідників до їхнього вивчення, однак як соціальну інституцію на основі матеріалів щодо Донбасу та Придніпров'я науковці їх не розглядали.

Дисертація показує, що заводські та шахтарські поселення були покликані забезпечити робочою силою промислові підприємства, які виникали поблизу природних ресурсів і поза межами наявних урбаністичних центрів. Соціальні ідеї мали значення в цих процесах, але основна причина виникнення таких поселень – економічна. Їхній розвиток можна пояснити законами розвитку економічних організацій.

Автор аргументує, що основними зацікавленими сторонами, що виникали навколо заводських та шахтарських міст, були власники містотвірних компаній, наймані управителі, робітники та їхні сім'ї, інші жителі поселень, регіональна влада, а також сусідні аграрні спільноти. Кожна з цих груп, у свою чергу, не була гомогенна, тому різні її учасники могли мати відмінні, подекуди конфліктні інтереси.

Щоб залучати робітників і завойовувати їхню лояльність, містотвірні підприємства виробляли систему стимулювання праці, що мала монетарні та немонетарні елементи, як-от корпоративне житло та рекреаційні об'єкти. Стратегія більшості містотвірних підприємств щодо завоювання лояльності

робітників полягала в заохоченні невеликої частини кваліфікованих робітників і фактичному ігноруванні запитів некваліфікованих.

Між тим, формами нелояльності працівників були полишення підприємств, опортунізм, скарги, страйки. У перші десятиліття становлення модерної промисловості на Півдні Росії (1870–1890-ті) трудові конфлікти мали чітко виражений традиційний характер із властивими їм спонтанністю, емоційністю та бунтарством. На початку ХХ ст. зростає робітнича солідарність і страйки на окремих підприємствах перетворюються на колективні, робітничий рух політизується, стаючи постійним компонентом трудових відносин.

На основі вивчених матеріалів, автор стверджує, що за сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жахливі, проте вони були не гірші за умовами життя більшості населення сусідніх міст і сіл. До того ж емпіричні дані свідчать про загальне поліпшення умов життя і праці мешканців робітничих поселень упродовж 1870–1917 р.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що попередні дослідження шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я в імперську добу переважно були зосереджені на унікальності таких поселень, тому в них нехтували ширшим просторовим та історичним контекстами. Однак порівняльний та контекстуальний аналіз може сприяти кращому розумінню соціальних процесів у промислових містах, а також історичної ролі та значущості робітничих поселень.

Результати пропонованого дослідження сприяють поглибленню наших знань про природу промислових мономіст загалом, надають нову інформацію для кращого розуміння влади й опору, лояльності та авторитарності в індустріальних спільнотах. Дослідження також пояснює історичну роль і вплив заводських та шахтарських поселень на формування й розвиток індустріального суспільства.

Результати дослідження поглиблюють наші знання про еволюцію відносин між бізнесом, найманими управителями й робітництвом Донбасу та

Придніпров'я впродовж індустріалізації. Воно сприяє кращому розумінню проблеми «принципал-агент», а також складнішому та критичнішому осмисленню розвитку взаємовідносин між державою, бізнесом і працею. Дослідження виходить за межі традиційного розуміння мотивів реалізації бізнесом соціальних програм у категоріях благодійності, приділяючи увагу джерелам корпоративної соціальної відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути використані в розробленні рекомендацій щодо індустріальної культурної спадщини в колишніх і сучасних українських промислових моно містах.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації полягає в тому, що автор уперше здійснив комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, сполучивши метод вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні. Він показав процес виникнення й розвитку робітничих поселень, порівнявши Юзівку, Горлівку та поселення при Дніпровському заводі. Дисертація узагальнює підходи до термінології й визначив типові риси заводських та шахтарських поселень. Автор дослідив з огляду на зацікавлені сторони, їхні внутрішньо- та міжгрупові конфлікти взаємини між підприємством і суспільством заводських та шахтарських поселень. Він простежив вияви асиметрії інтересів власників бізнесу та найманих управителів, показав, як розв'язували такі проблеми власники підприємств. Також, він розглянув з погляду дифузності влади й багатовимірності владних відносин, а також з урахуванням культурних і символічних чинників влади відносини між містотвірними підприємствами й залежними від них спільнотами. З огляду на концепції мотивування до праці у дисертації проаналізовано способи завоювання лояльності робітників. Дисертація визначає основні демографічні характеристики населення робітничих поселень. Сполучивши концепцію «виходу»/«голосу» Альберта Гіршмана та теорію повсякденного спротиву, автор вивчив вияви нелояльності робітників. Він здійснив мікроаналіз прикладів

історій заводських та шахтарських поселень, завдяки якому зміг проникнути «всерединою» трудових конфліктів і відновити логіку їхнього розвитку, мотиви тих чи тих дій робітників, з одного боку, і підприємців та представників адміністрації підприємства, з другого. Дисертація подає порівняльний аналіз умов життя в заводських та шахтарських поселеннях з умовами життя в сусідніх містах та селах.

Ключові слова: заводські та шахтарські поселення, мономісто, корпоративне місто, Юзівка, Кам'янське, Горлівка, Донбас, Придніпров'я, Південь Росії, індустріалізація, XIX – поч. XX ст.

ABSTRACT

Volodymyr O. Kulikov Enterprise and Society: Company Towns of the Donbas and Dnieper Regions between 1870 and 1917. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 - History of Ukraine (History). – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine; Oles Honchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The thesis looks at company towns in South Russia as a means to assure a stable, loyal workforce for town-forming enterprises. It studies the relationship between businesses and the communities depending on them. It focuses on the mechanism the employers applied to gain the loyalty of workers and examines how they succeeded in this endeavor. The manifestations of disloyalty by employees is another focus of the thesis. Industrialization and social modernization in the Russian Empire serve as the context for the history of the company towns.

The thesis is based on the original materials from Ukrainian archives, museums, and libraries, as well as from the archives outside Ukraine, such as The Glamorgan Archives in Cardiff, The National Archives in London, and The Russian State Historical Archive in Saint Petersburg, and the State Archive of the Russian Federation in Moscow.

The author argues that company towns, settlements built, owned, and operated by an individual or a corporate entrepreneur, became a symbol of the industrial epoch. These towns emerged after the Industrial Revolution, and they dotted the world map by the mid-twentieth century. Modern Ukrainian industrial cities, such as Donetsk, Luhansk, Kramatorsk, Alchevsk, Horlivka, and Yenakiieve, all emerged as company towns and significantly contributed to the establishment of modern economic growth in Ukraine.

Broadly accepted definitions of company towns highlight such characteristics as the spatial isolation of the settlement, residential segregation, the dominance of a single industry, and the social and cultural infrastructure developed by the company. Scholars most often emphasize the dependence of the residents on the business as the main feature of the company town.

The firm in most company towns operated not only as an employer but also as a landlord and provider of services and goods for the workers. Consequently, working and non-working spaces and activities equally became the concern of its administration. Researchers have pointed out the unprecedented power of the company over their employees, and they tend to view even welfare programs and urban planning through the prism of constructing a loyal, that is, fully controlled society. The shift to the new welfare capitalism from the old paternalistic model at the turn of the nineteenth century has also been interpreted mostly as a transition towards soft corporation power.

Recent studies on the history of company towns demonstrate a growing interest in those groups of inhabitants who had previously been considered marginal: those beyond the system of employer-employees, such as independent entrepreneurs, pink-collar workers, and the retired. However, the model of “business versus working community” still dominates the narratives of the nature and life cycle of company towns. Moreover, a number of problems emerge when one tries to define the exact boundaries between the interest groups. Where do the group of workmen end and that of businesspeople begin? Where do the salaried managers belong, who were neither laborers in the strict sense nor owners of the enterprise? Is there a sharp line dividing white-collar workers from blue-collars, or is this boundary less obvious than often

assumed? Where was the place of family members, retired workers, pink-collar workers or of those who did not fit into the color code in the social structure of company towns?

The thesis focuses on the geographical area called the Donbas-Dnepr Bend, which by the late nineteenth century had become the primary metallurgy and coal base of the Russian Empire and later of Ukraine. Three largest company towns served as case studies: Horlivka, Iuzovka, and the company town of the South Russian Dnieper Metallurgical Company (present Kamianske). Some further company towns located in the Donbas-Dnepr Bend serve as comparative context. The chronological framework covers the period from 1870 to 1917: from the foundation of the first company town, Iuzovka, to the time of the mass-nationalization of the enterprises by the Bolsheviks.

The thesis consists of six chapters. The first chapter, “Company towns: concepts, historiography, and approaches”, discusses the problem of “company town” definition, characteristic features of company towns and studies the application of the company towns concept in historiography.

The second chapter, “The life cycle of company towns: emergence, maturity, growth pain,” explores the rise and development of company towns and their economic and social infrastructure. It studies the unsuccessful attempts of some civil activists to undermine the political and administrative hegemony of the town-forming enterprises by gaining the official status of urban settlements.

The third chapter, “Stakeholders and communities: entrepreneurs, managers, workers, and government,” studies the relationships between the main stakeholders in and around company towns. It demonstrates that the social structure of company towns was characterized by the existence of a broad range of communities. Some of these were formal communities built by the company, such as white-collar and blue-collar workers. These groups, however, consisted of people who came from a largely different background, as most of them were migrant workers. Thus, there were also situational communities created by the residents of the company town, for example, based on their ethnic and religious affiliation.

The fourth chapter, “People in the company towns: demography and social structure,” depicts a social portrait of the company towns inhabitants. The chapter studies the gender and age structure of the residents as well as their education, nationality, religion, and ethnicity. The chapter analyses the controversial processes of social convergence and fragmentation within the communities of company towns in the region. It demonstrates that the residents of company towns were associated with more, often conflicting or overlapping communities. Ethnic, religious, and cultural diversities fragmented the population, but the operational necessities and everyday life difficulties required workers and their families to unite to overcome these challenges.

The fifth chapter, “Gaining the loyalty of employees: wages and welfare benefits,” focuses on the mechanism the employers applied to gain the loyalty of the employees and examines how they succeeded in this endeavor. It answers several questions, such as why companies were willing to sponsor social expenses. How were welfare programs connected to the companies’ profitability? Which segment of the residents of company towns benefited the most from them?

The sixth chapter, “Manifestations of disloyalty: everyday forms of resistance, exit, and voice”, explores the variety of forms of disloyalty such as restrictionism, withdrawing from the relationship, and attempts to improve the work and live conditions through the communication of the complaint, grievance or proposal for change.

The thesis implies a reflection on the applicability of a number of social and economic theories in two different historical and social contexts, such as the agency theory and the life course approach. The agency theory explains the potential asymmetry of interests between the scattered company ownership (the principal) and the salaried professionals (the agents), who govern the company on behalf of the former. The analysis of this conflict as a principal-agent problem helps understand the role of salaried managers in the complex system of relationships between employers, employees, and other stakeholders in the company towns. The author challenges certain theories from the social and economic sciences, which can complement each other,

such as the “Exit and Voice” concept by Albert Hirschman and the transactional costs theory.

The thesis combines quantitative methods with hermeneutical ones in order to answer questions about the social structure of company towns. Aspects that are not covered by mass data were analyzed from anthropological perspectives. Questions outside the competence of social and economic theories, such as those of work ethic, informal practices, individual and collective consciousness, and other behavioral domains, also belong here. All this implies a combination of macro-social and micro-level approaches to explore the common and the specific in the history of company towns.

The results of the research broaden our knowledge about the business and labor history of modern Eastern Europe. The geographically isolated company towns, where the entire rhythm of human life was built around industrial production, can be interpreted as models of the industrial society. This allows a deep-digging into the labor relations and labor conflicts through the selected case studies. The research questions of the project have general relevance to the history of work and business history.

The thesis offers a new perspective on the nature of company towns as a global phenomenon, both in the context of global economic theories and within social and cultural domains. Previous research has focused mostly on the uniqueness of company towns in Eastern Europe, neglecting the broader historical relation to similar settlements in other parts of Europe and North America. This study puts the Ukrainian case in the global historical context and, therefore, can contribute to our understanding of the unique and universal characteristics of company towns in Eastern Europe. At the same time, the outcome helps to identify some historically rooted dynamics in the present socio-economic environment, and the results can serve as a knowledge base for future policy recommendations.

Simultaneously, the research deepens our knowledge on the nature of company towns in general, both in the context of global economic theories and within social and cultural domains. A comparative analysis adds new dimensions to the understanding of power and resistance, negotiation and hegemony in company towns and will offer a

more nuanced image of the historical role and influence of company towns in the formation and development of modern industrial society.

To a varying degree, industrial towns in Eastern Ukraine that began their lives as company towns in the late nineteenth and early twentieth centuries remain closely associated with the industrial enterprise to the present day. Today, many towns have gone through a process of deindustrialization and have weathered the related social, economic, and political challenges. Some of them are now in the center of the military conflict. The spatial and architectural organization of these towns remains rooted in their beginnings, and people are still dependent on local industry. This dependence can be identified as one of the most important aspects of today's crisis. In order to properly understand these towns' current reliance on industry, it is necessary to understand the process of how these towns formed through the influences of main factors, interests, and actors. Only then can a proper direction for the future of these towns be articulated.

Keywords: company towns, monotowns, coal-mining industry, Iuzovka, Kamianske, Gorlivka, the Donbas, South Russia, Russian Empire, industrialization, late nineteenth and early twentieth century.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

Монографії – 2:

1. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків, 2019. 388 с.
2. Kulikov V. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century* / ed. Heidi Hein-Kircher and Martin Zuckert. Göttingen, 2016. P. 57–81.

Публікації в наукових фахових виданнях України – 14:

3. Kulikov V. Communist Decoding of the World: “Enthusiasm: Symphony of the Donbass” by Dziga Vertov. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 48, № 1117. С. 252–256.
4. Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 49, № 1134. С. 78–93.
5. Куліков В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепропетровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія. Політологія»*. 2017. Вип. 20. С. 83–90.
6. Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 19.10.2021 р.).
7. Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки*

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2019. Т. 30 (69), № 1. С. 24–28.

8. Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії впродовж 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 63–89.
9. Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Історія. Філософія. Політологія».* 2017. Вип. 14. С. 4–8.
10. Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу.* 2017. Кн. 26. С. 10–22.
11. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 2014. № 3 (№ 516). С. 152–167.
12. Куліков В. О. Корпоративні крамниці в заводських та копальневих поселеннях Донбасу в останній третині XIX – поч. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України.* 2017. Вип. 25. С. 34–40.
13. Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал.* 2017. № 1. С. 41–59.
14. Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції і фрагментації населення заводських і шахтарських поселень Донбасу протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 25–29.
15. Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія».* 2017. Вип. 53. С. 102–111.

- 16.Куліков В. О. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2018. Вип. 22–23. С. 42–50.

Публікації, що входять до міжнародних наукометричних баз – 3:

- 17.Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte.* 2019. Vol. 60, Iss. 2. P. 449–472. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2019-0017> (Scopus; Q2)
- 18.Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review.* 2017. Vol. 91, Iss. 4. P. 735–765. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007680517001362> (Scopus, WoS; Q1)
- 19.Kulikov V., Kragh M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History.* 2019. Vol. 61, Iss. 2. P. 299–321. <https://doi.org/10.1080/00076791.2017.1374369> (Scopus, WoS; Q1) Особистий внесок автора – збирання емпіричного матеріалу, створення бази даних найбільших підприємств Європи, порівняльний аналіз на базі зібраної емпірики, написання 60% тексту статті.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації в зарубіжних спеціалізованих виданнях – 2:

- 20.Kulikov V. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013.* 2014. P. 83–107. ISSN 1584-0298
- 21.Kulikov V. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS.* 2015. Nr. 39. P. 151–169. ISSN: 2082-6060

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації – 5:

- 22.Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930.* London: Routledge, 2020. P. 23–43. ISBN 9780367374129 Особистий

внесок автора визначення концепції статті, збирання архівних матеріалів по Донбасу, аналіз історіографії, написання 70% тексту статті.

23. Куликов В. А. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны*. Москва, 2014. С. 108–117.
24. Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218.
25. Куликов В. А., Шубин Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.)*. Белгород, 2009. С. 104–109. Особистий внесок автора – формулювання концепції, збирання і обробка джерел, написання 50% тексту статті.
26. Куликов В., Погорілко М. Міжнар. практик. Семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць*. 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 187–193.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації – 14:

27. Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железодельного, сталелитейного и механического завода. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 55–56.
28. Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в.

Tractus aevorum. 2018. № 5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018).

29. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 134–135.
30. Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой.* Барнаул, 2013. С. 156–171.
31. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 529.
32. Куликов В. А. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 701–702.
33. Куликов В. А. Французские промышленные предприятия в Российской империи: большой бизнес в глобальной перспективе. *Экономическая история.* 2020. Т. 16, № 4 (51). С. 375–387.
34. Куликов В. А. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия.* Москва, 2017. С. 1078–1079.
35. Куликов В. А., Кривоносова С. В. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 636–637. Особистий внесок автора – написання тексту статті на основі матеріалів, наданих співавторкою.
36. Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер».* 2015. Вып. 43. С. 105–110. Особистий внесок автора – збирання і обробка джерел, аналіз історіографії, підготовка матеріалів для створення мап, написання 70% тексту статті.

- 37.Куліков В. О., Склокіна І. Є. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393. Особистий внесок автора – написання 50% тексту.
- 38.Куліков В. О. Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. /2017*. Вип. 12. С. 77–83.
- 39.Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161. Особистий внесок автора – аналіз історичних джерел та написання тексту статті.
- 40.Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / Ред. В. О. Куліков та І. Є. Склокіна. Львів, 2018. 244 с. Особистий внесок автора – (спів)редагування книжки, підготовка двох розділів.

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	23
ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	39
1.1. ЗАВОДСЬКІ ТА ШАХТАРСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА РАМКА ДОСЛІДЖЕННЯ	39
1.2. ІСТОРИОГРАФІЯ.....	45
1.3. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	64
1.4. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	89
РОЗДІЛ 2 ПІДПРИЄМСТВА ТА ЇХНІ РОБІТНИЧІ ПОСЕЛЕННЯ	101
2.1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗАВОДСЬКИХ І ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ	101
2.2. НОВОРОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО І ЮЗІВКА	111
2.3. ПІВДЕННОРОСІЙСЬКЕ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНЕ ТОВАРИСТВО Й ГОРЛІВКА ...	125
2.4. ДНІПРОВСЬКЕ ТОВАРИСТВО Й ПОСЕЛЕННЯ ПРИ ДНІПРОВСЬКОМУ ЗАВОДІ	131
Висновки до розділу 2	138
РОЗДІЛ 3. ЗАЦІКАВЛЕНІ СТОРОНИ ТА ПРОФЕСІЙНІ	
СПІЛЬНОТИ.....	141
3.1. ВЛАСНИКИ БІЗНЕСУ	142
3.2. УПРАВИТЕЛІ	150
3.3. РОБІТНИКИ.....	166
3.4. ДЕРЖАВНА ВЛАДА, ЗЕМСТВА, ПОМІЩИКИ, СЕЛЯНИ.....	178
3.5. ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ТА ПРОФЕСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	194
Висновки до розділу 3	202
РОЗДІЛ 4. МЕШКАНЦІ РОБІТНИЧИХ ПОСЕЛЕНЬ	207
4.1. ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ.....	208

4.2. СТАТЕВО-ВІКОВИЙ ТА ШЛЮБНИЙ СКЛАД, ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА	212
4.3. ЕТНІЧНИЙ І МОВНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ	230
4.4. ПАРАДОКСИ СОЦІАЛЬНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ ТА ФРАГМЕНТАЦІЇ	242
Висновки до розділу 4.....	248
РОЗДІЛ 5. ЗАВОЮВАННЯ ЛОЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ.....	253
5.1. ЗАРПЛАТА ТА ШТРАФИ	255
5.2. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ РОБІТНИКІВ	267
5.3. ЖИТЛО.....	272
5.4. МЕДИЧНА ДОПОМОГА	287
5.5. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ Й РЕКРЕАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА	296
Висновки до розділу 5.....	310
РОЗДІЛ 6. ВИЯВИ НЕЛОЯЛЬНОСТІ.....	315
6.1. ФОРМИ ПРОТЕСТУ	315
6.2. СТРАЙКОВИЙ РУХ.....	326
6.3. НАСИЛЬСТВО.....	346
6.4. ПОЛІТИЗАЦІЯ РОБІТНИЧОГО РУХУ	361
Висновки до розділу 6.....	366
ВИСНОВКИ	371
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	385
АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА	385
ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА	394
ЛІТЕРАТУРА.....	426
ДОДАТКИ.....	461

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (Державний архів Російської Федерації).

РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (Російський державний історичний архів).

РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДКФФА – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного України, м. Київ.

ВСТУП

Заводські та шахтарські поселення поєднували капітал і працю в тих місцях, де потрібно було витоплювати метал або видобувати корисні копалини. Такі місця стали одним із символів індустріального капіталізму, утілили його здатність підпорядковувати колосальні природні й людські ресурси. У цих поселеннях відбувалися гонитва технологій і великі соціальні проекти, що мали на меті змінити людину та встановити новий суспільний порядок. Багато сучасників уявляло такі поселення як форпости новизни й соціальних змін. Є. Гаршин, який відвідав Донбас 1892 р., писав про них: «Життя тут складається по-новому, воно не пов'язане із затхлими традиціями губернських і повітових міст»¹.

У пропонованому дослідженні заводські та шахтарські поселення розглянуті як намагання містотвірних підприємств забезпечити себе стабільною й лояльною робочою силою. Воно зосереджене на механізмах, які роботодавці застосовували, щоб завоювати лояльність працівників, і аналізує, наскільки їм це вдалося; вивчені також вияви нелояльності робітників, з'ясовані їхні причини. Відносини між підприємствами й суспільством розглянуто в контексті взаємовідносин основних зацікавлених сторін, як-от власників підприємств, найманих управителів, робітників, центральної та місцевої влади, незалежних від містотвірного підприємства спільнот, місцевої аграрної еліти й ін. Загальним макроісторичним фоном у такому разі є процеси індустріалізації, а також соціальної та економічної модернізації.

Робітничі поселення² зазвичай виникали при підприємствах, розташованих далеко від великих населених пунктів, але максимально близько до мінеральних

¹ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. С.-Петербург, 1892. С. 1.

² У цьому дослідженні терміни «заводське та шахтарське поселення», «робітничі поселення», «промислове поселення» використовуємо як тотожні, хоча в історіографії вони мають смислові відтінки. Про термінологічні нюанси див. підрозділ 1.1.

ресурсів. Потреба розміщувати робітників у пішохідній доступності від заводу або шахти ставила перед компаніями завдання – будувати помешкання для працівників. Так виникли Горлівка при копальнях Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості (далі – Південно-Російське товариство), Юзівка при заводі та копальнях Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізоробного й рейкового виробництв (далі – Новоросійське товариство), поселення при Дніпровському заводі Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства (далі – Дніпровське товариство) і сотні інших робітничих поселень Донбасу та Придніпров'я. Горлівка, Юзівка й поселення при Дніпровському заводі – основні приклади в цьому дослідженні, але їхню історію розглянуто в контексті й порівнянні з іншими робітничими поселеннями регіону.

Феномен робітничих поселень з початком індустріалізації розвинувся так швидко, що законодавство Російської імперії не встигло виробити систему законів, які б регулювали їхнє становище. Чиновники сперечалися про природу та статус таких поселень. Лише 1917 р. деяким із них надали статус міст із відповідним становленням місцевого самоврядування, до того вони лишалися адміністративними аномаліями. Оскільки немає формального критерію, встановити точну кількість заводських та шахтарських поселень неможливо. Зважаючи на те, що більшість підприємств важкої промисловості Донбасу та Придніпров'я принаймні частину своїх працівників розташовувало в корпоративних помешканнях, чисельність заводських та шахтарських поселень в регіоні (за межами міст та сіл) упродовж 1870–1914 рр. мала бути не менше від 200.

Заводські та шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я були дуже різні: одні нагадували наметові містечка, де майже не було інфраструктури; інші мали десятки тисяч жителів і за розміром та розвитком інфраструктури випереджали навколишні повітові міста. Деякі з них були ізольовані від решти поселень, інші, навпаки, розташовані поблизу (а іноді всередині) наявних населених пунктів. У деяких поселеннях компанія була власником усіх

помешкань, в інших вона заохочувала робітників або субпідрядників будувати житла. Однак спільним для всіх поселень було те, що містотвірна компанія мала в них велику владу – набагато більшу, ніж у публічних містах³. Засоби досягти влади були різні: через монополію на ринку праці, корпоративну власність на територію, де мешкали жителі поселення, контроль органів охорони громадського порядку тощо. Символом значущості містотвірної компанії в житті робітничих поселень ставали їхні назви – похідні від прізвищ власників або вищих управителів, як-от Алчевськ, Горлівка, Єнакієве, Юзівка. Промислові поселення з паралельними вулицями та шаблонним житловим проектом стали не просто помешканнями для працівників, а упорядкованою соціальною системою, яка лестила почуття власної могутності управителів та давала змогу контролювати їхніх мешканців.

Дослідження сфокусоване на Донбасі та Придніпров'ї, які у другій половині XIX ст. утворили потужний промисловий регіон. Усього за кілька десятиріч цей, до того периферійний навіть за російськими мірками регіон перетворився на один із головних промислових центрів Європи. На початку XX ст. Донбас і Придніпров'я виробляли більшість металу й вугілля Російської імперії, тобто забезпечили економічну модернізацію імперії базовою сировиною. Регіон і сам став центром модернізації: тут застосовували новітні промислові технології, побудували найщільнішу в імперії мережу залізничного транспорту, поширювали найновіші форми бізнесових організацій.

Дослідження охоплює 47 років – зовсім невеликий часовий відтинок навіть за «стандартами» модерної історії. Однак за ці неповні 50 років у регіоні сталася низка сутнісних змін: відбулося становлення модерного підприємства у формі корпорації, територія регіону була вкрита мережею залізниць і засобів електрозв'язку. Розвиток промисловості більшою мірою став покладатись на наукові досягнення, а не просто вдалі винаходи. У соціальній сфері відбувалося

³ У цьому дослідженні публічними містами названо населені пункти, які мали офіційний статус міст і органи міського управління, у той час як в заводських та шахтарських поселеннях управління здійснювали адміністрації містотвірних підприємств.

формування робітничого та управлінського класів, становлення представницьких та професійних організацій промисловців і робітників. Почалося становлення універсальної системи соціального страхування. Утім усі ці процеси були нелінійні й не завершилися до 1917 р.

Засновники містотвірних підприємств намагалися зображати Придніпров'я й особливо Донбас до своєї появи як голий степ із примітивним економічним розвитком. Себе вони відповідно визначали як агентів цивілізації та модерності. Насправді підприємства прийшли не на порожнє місце, але зміни, що відбулися впродовж півстоліття, справді були неймовірні. Проте заслуга в цьому не тільки промисловців. Важливий внесок зробили робітники, чії руки довбали вугілля й топили метал; селяни, які забезпечували жителів робітничих міст харчами; учителі, лікарі й торговці, які обслуговували промислових робітників; інженери та службовці, що управляли копальнями й заводськими цехами; науковці та публічні інтелектуали, чії наукові розробки й соціальні дослідження сприяли зростанню продуктивності праці та економічним успіхам. Проект промислового освоєння Донбасу та Придніпров'я став можливим завдяки залученню економічних, трудових та інтелектуальних ресурсів багатьох міст і сіл Російської імперії та Західної Європи.

У сучасній науковій літературі наявні дві суперечливі тенденції: зображати заводські та шахтарські поселення або як місця тотального гноблення їхніх жителів містотвірними підприємствами, або як місця великодушної турботи промисловців про своїх робітників. Це дослідження – спроба відійти від романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками або демонізованого образу тотальної експлуатації й несвободи. Воно показує заводські та шахтарські поселення як простори різноманітних, часто суперечливих інтересів і різних уявлень про життя спільнот, а також нерівні владні відносини. Містотвірне підприємство в робітничих поселеннях мало багато ролей: воно було роботодавцем, постачальником житла та інших соціальних сервісів, організатором дозвілля тощо. Це спричиняло й

багатовимірний характер взаємовідносин між підприємством та місцевими спільнотами.

Суспільство розглядається як сукупність спільнот з різними, часто конфліктними інтересами. Крім робітничих спільнот, беруться до уваги також інші мешканці робітничих поселень. Останніми роками з'явилися дослідження, що демонструють щораз більшу цікавість до тих груп жителів заводських та шахтарських поселень, які раніше вважали маргінальними. Ідеться про групи, що не входять до системи «роботодавець-працівник», як-от незалежні підприємці, робітники сфери обслуговування, члени сімей працівників містотвірних підприємств, пенсіонери та ін. Проте модель «бізнес проти робочої спільноти» усе ще домінує в історичному наративі. У цьому дослідженні ми намагаємося відійти від такого надто спрощеного погляду на суспільство робітничих поселень та враховувати розмаїття індивідуальних інтересів усередині бізнесових кіл та робітництва, а також ролі інших впливових груп.

З 2014 р. у зв'язку з початком військового конфлікту на Донбасі розвитку набула тенденція говорити про цей регіон як про девіантний. Представники академічних кіл і широка громадськість шукають історичні коріні конфлікту, що спричиняє гіпертрофовану увагу до проблем і криз. У таких умовах особливо важливо вивчити зазначений регіон, спираючись на принцип історизму, тобто підхід, що передбачає дослідження явищ з урахуванням ознак, притаманних його часу й місцю події.

Зрозуміти природу та специфіку заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я неможливо без порівняльного географічного контексту. Які риси робітничих поселень регіону спричинені місцевими особливостями, а які типові для них як для соціальних інституцій? Порівняльний контекст показує, що творення модерного підприємства та нового класу професійних робітників відбувалося болісно не лише на Донбасі та Придніпров'ї. «Родові муки народження» модерного підприємства та класу професійних робітників були характерні для суспільств усіх країн світу, які у другій половині XIX ст. почали перетворюватися на індустріальні.

Мета дослідження – відтворення історії заводських і шахтарських поселень на території Донбасу та Придніпров'я під час імперської індустріалізації в контексті відносин містотвірних підприємств, місцевих спільнот та інших зацікавлених сторін. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких основних наукових **завдань**:

- проаналізувати стан наукового розроблення проблеми, визначити дискусійні моменти, виявити джерела для її поглибленого вивчення, визначити релевантні теорії та дослідницькі методи;
- простежити життєвий цикл заводських і шахтарських поселень: їхнє народження, розвиток соціальної інфраструктури, динаміку відносин містотвірного підприємства зі спільнотами поселень;
- визначити способи, за допомогою яких містотвірні компанії встановлювали корпоративну гегемонію, та опір цим намаганням з боку робітників та інших зацікавлених сторін, з'ясувати, як адміністрації містотвірних підприємств вписувалися в наявну в регіоні та імперії систему владних відносин;
- визначити внутрішню структуру та взаємодію основних зацікавлених сторін, пов'язаних із заводськими та шахтарськими поселеннями, – власників бізнесу, найманих управителів, робітників, регіональної влади, а також місцевих аграрних спільнот;
- дати соціальний портрет заводських і шахтарських поселень, що охоплює їхні демографічні особливості, професійний склад, етнічну та мовну структуру населення, а також дослідити процеси утворення поселенських спільнот;
- визначити способи, за допомогою яких підприємства намагалися завоювати лояльність своїх працівників; встановити причини, що спонукали містотвірні підприємства витратити кошти на ті чи ті об'єкти соціальної інфраструктури; з'ясувати, який сегмент мешканців робітничих поселень мав найбільшу користь від соціальних проектів і чому;

- встановити способи, за допомогою яких робітники висловлювали незадоволення умовами праці та життя й за допомогою яких вони тиснули на підприємства, щоб ті поліпшили умови; дослідити, як реагували на вияви нелояльності містотвірні підприємства та держава і як це впливало на розвиток насильства під час трудових конфліктів;
- описати умови праці й побут жителів заводських і шахтарських поселень, що включає розподіл часу між працею та дозвіллям, умови праці й житлово-побутові умови, харчування та розваги; порівняти умови праці та життя мешканців робітничих поселень із тими умовами, які пропонували навколишні міста та села.

Об’єкт дослідження – історія заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров’я впродовж 1870–1914 рр. Заводське або шахтарське поселення розуміємо як поселення, територія якого перебувала у власності або довгостроковій оренді містотвірного підприємства, де не було органів місцевого самоврядування, а управління здійснювала адміністрація містотвірного підприємства, і де частка робітників містотвірного підприємства та їхніх сімей становила не менше ніж 33 % від усіх його мешканців. **Предмет** – сукупність економічних, правових, владних, культурних та емоційних відносин між основними зацікавленими сторонами в робітничих поселеннях.

Територіальні межі дослідження – Донбас та Придніпров’я, які становили більшу частину промислового району, що його сучасники називали Південним гірничопромисловим районом, або просто Півднем Росії. Наприкінці XIX ст. цей регіон став основною металургійною та вугільною базою Російської імперії.

Адміністративно дослідження сфокусоване на Бахмутському, Слов’яносербському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії, що були місцями високої концентрації заводських і шахтарських поселень. Робітничі поселення Донбасу та Придніпров’я досліджуємо на тлі загальноімперських і глобальних історичних процесів.

Хронологічні межі охоплюють часовий відтинок між 1870 та 1917 рр.: від створення перших заводських і шахтарських поселень приватними або публічними компаніями до зупинення діяльності більшості підприємств унаслідок політичної та економічної кризи й початку масової націоналізації містотвірних підприємств більшовиками.

Методами дослідження є низка загальнонаукових та спеціально-історичних методів, як-от нарративний, порівняльний, метод типологізації, структурний аналіз. Робота ґрунтується на сполученні методу вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні та країні загалом.

За сукупністю дослідницьких питань і методології дослідження можна схарактеризувати як міждисциплінарне. Воно зачіпає предметні поля економічної й соціальної історії, історичної урбаністики, демографії, конфліктології тощо. Докладне пояснення та обґрунтування методів, використаних у цьому дисертаційному дослідженні, див. у **підрозділі 1.4**.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації полягає в тому, що автор уперше:

- здійснив комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, сполучивши метод вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні;
- показав процес виникнення й розвитку робітничих поселень, порівнявши Юзівку, Горлівку та поселення при Дніпровському заводі;
- узагальнив підходи до термінології й визначив типові риси заводських та шахтарських поселень;
- дослідив з огляду на зацікавлені сторони, їхні внутрішньо- та міжгрупові конфлікти взаємини між підприємством і суспільством заводських та шахтарських поселень;

- простежив вияви асиметрії інтересів власників бізнесу та найманих управителів, показав, як розв'язували такі проблеми власники підприємств;
- розглянув з погляду дифузності влади й багатовимірності владних відносин, а також з урахуванням культурних і символічних чинників влади відносини між містотвірними підприємствами й залежними від них спільнотами;
- з огляду на концепції мотивування до праці проаналізував способи завоювання лояльності робітників;
- визначив основні демографічні характеристики населення робітничих поселень; розв'язав парадокс одночасних соціальної конвергенції та фрагментації;
- сполучивши концепцію «виходу»/«голосу» Альберта Гіршмана та теорію повсякденного спротиву, вивчив вияви нелояльності робітників;
- здійснив мікроаналіз прикладів історій заводських та шахтарських поселень, завдяки якому зміг проникнути «всередину» трудових конфліктів і відновити логіку їхнього розвитку, мотиви тих чи тих дій робітників, з одного боку, і підприємців та представників адміністрації підприємства, з другого.
- здійснив порівняльний аналіз умов життя в заводських та шахтарських поселеннях з умовами життя в сусідніх містах та селах;

Основні наукові положення, винесені на захист:

- Заводські та шахтарські поселення були важливим складником індустріального капіталізму, ставши одним із його символів. На Донбасі та Придніпров'ї масова поява таких поселень припадає на 1870–1880-ті роки, але їхній розвиток перервано економічною й політичною кризою 1916–1918 рр., що призвела до закриття містотвірних підприємств та їхньої націоналізації.
- Важлива роль заводських і шахтарських поселень в економічних та соціальних трансформаціях спричинили велику зацікавленість дослідників до

їхнього вивчення, однак як соціальну інституцію на основі матеріалів щодо Донбасу та Придніпров'я науковці їх не розглядали.

- Усі автори джерел, на яких ґрунтується дослідження, мали певну практичну мету, яка відображала їхні суб'єктивні та групові інтереси. Проте, якщо взяти їх сукупно, цих джерел досить, щоб досягти мети й завдань дослідження.
- Заводські та шахтарські поселення були покликані забезпечити робочою силою промислові підприємства, які виникали поблизу природних ресурсів і поза межами наявних урбаністичних центрів. Соціальні ідеї мали значення в цих процесах, але основна причина виникнення таких поселень – економічна. Їхній розвиток можна пояснити законами розвитку економічних організацій.
- Економічна залежність більшої або принаймні великої частини населення міста від містотвірного підприємства притаманна всім заводським та шахтарським поселенням, роблячи їх унікальними.
- Основними зацікавленими сторонами, що виникали навколо заводських та шахтарських міст, були власники містотвірних компаній, наймані управителі, робітники та їхні сім'ї, інші жителі поселень, регіональна влада, а також сусідні аграрні спільноти. Кожна з цих груп, у свою чергу, не була гомогенна, тому різні її учасники могли мати відмінні, подекуди конфліктні інтереси.
- Щоб залучати робітників і завойовувати їхню лояльність, містотвірні підприємства виробляли систему стимулювання праці, що мала монетарні та немонетарні елементи, як-от корпоративне житло та рекреаційні об'єкти. Стратегія більшості містотвірних підприємств щодо завоювання лояльності робітників полягала в заохоченні невеликої частини кваліфікованих робітників і фактичному ігноруванні запитів некваліфікованих.
- Формами нелояльності працівників були полишення підприємств, опортунізм, скарги, страйки. У перші десятиліття становлення модерної промисловості на Півдні Росії (1870–1890-ті) трудові конфлікти мали чітко виражений традиційний характер із властивими їм спонтанністю, емоційністю та бунтарством. На початку ХХ ст. зростає робітнича солідарність і страйки на окремих підприємствах перетворюються на

колективні, робітничий рух політизується, стаючи постійним компонентом трудових відносин.

- За сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жахливі, проте вони були не гірші за умовами життя більшості населення сусідніх міст і сіл. До того ж емпіричні дані свідчать про загальне поліпшення умов життя і праці мешканців робітничих поселень упродовж 1870–1917 р.

Особистий внесок здобувача полягає в комплексному вивченні заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я в імперську добу. Попередні дослідження переважно були зосереджені на унікальності таких поселень, тому в них нехтували ширшим просторовим та історичним контекстами. Однак порівняльний та контекстуальний аналіз може сприяти кращому розумінню соціальних процесів у промислових містах, а також історичної ролі та значущості робітничих поселень.

Результати пропонованого дослідження сприяють поглибленню наших знань про природу промислових мономіст загалом, надають нову інформацію для кращого розуміння влади й опору, лояльності та авторитарності в індустріальних спільнотах. Дослідження також пояснює історичну роль і вплив заводських та шахтарських поселень на формування й розвиток індустріального суспільства.

Результати дослідження поглиблюють наші знання про еволюцію відносин між бізнесом, найманими управителями й робітництвом Донбасу та Придніпров'я впродовж індустріалізації. Воно сприяє кращому розумінню проблеми «принципал-агент», а також складнішому та критичнішому осмисленню розвитку взаємовідносин між державою, бізнесом і працею. Дослідження виходить за межі традиційного розуміння мотивів реалізації бізнесом соціальних програм у категоріях благодійності, приділяючи увагу джерелам корпоративної соціальної відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути використані в розробленні рекомендацій щодо індустріальної культурної спадщини в колишніх і сучасних українських промислових мономістах.

Багато міст сучасної Східної України, що почали своє життя як заводські та шахтарські поселення наприкінці XIX ст., досі залишаються тісно пов'язані з промисловим виробництвом. Сьогодні чимало з них зазнають деіндустріалізації й супутніх соціальних, економічних і політичних проблем, деякі з цих міст зараз у центрі воєнного конфлікту. Важливість того періоду, коли ці міста були робітничими поселеннями, виявляється не тільки в тому, що промисловість досі має там визначальне економічне значення, а й у ландшафтах та архітектурній композиції. Першим кроком до виходу з кризи має бути розуміння того, як ці міста розвивалися і як вони перетворилися на те, чим є на сьогодні. Дослідження також уносить вклад у складніше та критичніше розуміння одного з найстаріших промислових регіонів сьогоднішніх України та Східної Європи.

Матеріали дисертації апробовано на низці міжнародних наукових конференцій, семінарів і публічних виступів: на 17-му міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 23–25 вересня 2013 р. в Уппсалі, Швеція; на Світовій конференції бізнесових істориків 16–17 березня 2014 р. у Франкфурті-на-Майні, Німеччина; на міжнародному дослідницькому семінарі «Міграція та зміни ландшафту» 23–24 травня 2014 р. в Мюнхені, Німеччина; на Міжнародному симпозіумі «Переговори про кордони: порівняння досвіду Канади, Європи та України» в Альбертському університеті 16–17 жовтня 2014 р. у м. Едмонтон, Канада; на Міжнародному семінарі «Мобільності в Чорноморському регіоні» в Новому Європейському коледжі 20–21 травня 2016 р. в Бухаресті, Румунія; на 21-му міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 24–26 серпня 2016 р. у м. Берген, Норвегія; на публічній дискусії «Корпоративні міста в Росії: минуле та сьогодення» 5 жовтня 2017 р. у Центрі В. Вілсона у Вашингтоні, Округ Колумбія; на 21-му Міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 24–

26 серпня 2017 р. у Відні, Австрія; на дослідницькому семінарі в Українському католицькому університеті 20 листопада 2017 р. у м. Львів; на конференції «Самосуд, штрейкбрехерство та антиробітниче насильство у 1890–1930-ті роки. Порівняльна та транснаціональна перспектива» 23–24 жовтня 2018 р. в Оксфордському університеті, Оксфорд, Велика Британія.

У прилюдних виступах порушені такі аспекти досліджуваної проблеми: особливості становлення системи соціального захисту в заводських та шахтарських поселеннях; зміни природних і соціальних ландшафтів на Донбасі, спричинені індустріалізацією; дилема єднання та фрагментації робітничих спільнот; трудові конфлікти та заходи підприємств з придушення робітничого руху; продуктивність праці та промислова концентрація на Донбасі в порівняльному європейському контексті; історична роль заводських і шахтарських поселень.

Текст дисертації обговорювано на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Теоретичні узагальнення і фактичний матеріал, які містяться у дисертації, викладено в опублікованих автором 40 наукових працях що включає індивідуальну монографію, 1 колективну монографію (автор розділу), 14 наукових статей у наукових фахових виданнях України, 3 статтях у закордонних наукових періодичних виданнях, що входять до наукометричних баз Scopus/WoS, 2 наукових працях, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації в зарубіжних спеціалізованих виданнях, 5 наукових працях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 13 наукових працях, які додатково відображають наукові результати дисертації. З 21 публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження, 20 написані одноосібно, а одна у співавторстві (дисертант є першим автором і ним написана частина статті, у якій йдеться про приклади з Донбасу та Придніпров'я).

Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII –

XX ст.). Історія Слобожанщини». Номер державної реєстрації – 0112U04753, шифр IST_6.

Структура дисертації. Основна частина дисертації має шість розділів; її структура ґрунтується на проблемному принципі. У першому розділі розглянуто історіографію проблеми, джерельну базу, використану методологію та методи. Другий розділ розкриває передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подає загальний нарис історії містотвірних підприємств та заснованих ними робітничих поселеннях. У третьому розділі встановлено основні зацікавлені сторони, які визначали розвиток робітничих поселень, а також досліджено історію становлення представницьких та професійних організації промисловців і робітників. Четвертий розділ подає соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я. Він описує демографічну структуру їхнього населення, професійний склад, етнічні та мовні особливості, а також пояснює суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації. У п'ятому розділі вивчено матеріальні стимули, які містотвірні підприємства практикували, щоб завоювати лояльність працівників, про форми вияву нелояльності робітників ідеться в шостому розділі.

Дисертаційна робота складається зі вступу, 6 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 926 176 знаків (23,2 д.а), з них основного тексту 616 938 знаків (15,4 д.а). Робота ілюстрована 17 таблицями та 4 рисунками. Список використаних джерел містить 872 найменування.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Заводські та шахтарські поселення як концептуальна рамка дослідження

Заводські та шахтарські поселення були важливим складником індустріального капіталізму, перетворившись на один із його символів. Розквіт таких поселень припав на першу половину ХХ ст., згодом у розвинених країнах їх стало менше внаслідок вищої мобільності населення і зміни глобальної економічної кон'юнктури. Зважаючи на важливу історичну роль робітничих поселень, дослідники часто вивчали їх, тому історіографія праць, присвячених одному або кільком поселенням у певних регіонах світу, налічує тисячі книжок і наукових статей⁴. У цьому параграфі ми узагальнимо підходи до термінології й визначимо основні типові риси заводських та шахтарських поселень.

Видобування й оброблення природних багатств, часто розміщених далеко від урбаністичних центрів, потребували трудових ресурсів. Щоб розв'язати цю проблему, необхідно було розташувати робітничі помешкання поблизу виробництва, тому промислові підприємства почали масово засновувати поселення для своїх працівників. Відомими прикладами таких поселень у ХІХ ст. стали текстильне місто Ловелл у штаті Массачусетс; місто Пульман у штаті Іллінойс, яке заклав виробник залізничних вагонів Дж. Пульман; англійське місто Борнвіль, що його створила родина Кедбері, щоб виробляти в ньому шоколад; у ХХ ст. до них можна зарахувати радянське місто Магнітогорськ, засноване поблизу гігантського металургійного заводу, німецький Вольфсбург навколо автомобільного заводу «Фольксваген» та ін.

⁴ Див. огляд деяких із них: Dinius O. J., Vergara A. *Company Towns in the Americas. An Introduction. Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation)*. Athens, GA, 2011. P. 1–16; Borges M. J., Torres S. B. *Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. NY, 2012. P. 1–40.

Підкреслюючи ключову роль містотвірних підприємств, в Італії та Нідерландах такі поселення називають «фабричними» поселеннями (*città fabbrica/Fabrieksneiderzetting*), у Північній Америці та Британії – «корпоративними містами» (*company towns* – буквально «містами, що належать компанії»). В інших країнах наголошують на економічному або соціальному складниках: в Іспанії такі поселення називають «індустріальними колоніями» (*colonias industriales*), а в Німеччині – «робітничими» поселеннями (*Arbeitersiedlung*). У Східній Європі на позначення цих поселень здебільшого використовують терміни «заводські/шахтарські поселення» або «промислові мономіста».

Як приклади для різних термінів науковці використовують одні й ті самі міста, проте вищезазначені поняття не тотожні. Якщо «корпоративні міста» дослідники вивчають з погляду влади/підпорядкування, то «індустріальні поселення», або «мономіста», передбачають фокус на економічному складнику, а «робітничі поселення» – на історії робітничих спільнот. Деякі з цих поселень називали «зразковими» містами (*model towns*), використовуючи цей термін, щоб описати промислові поселення, які привертали особливу увагу громадськості. До них належали міста, соціальна інфраструктура яких помітно перевищувала тогочасні стандарти; часто такі поселення практично втілювали соціальні ідеї, для реалізації яких власники містотвірних підприємств зверталися до професійних архітекторів і дизайнерів. Прикладами таких показових міст є Пульман у штаті Іллінойс, Феєрфілд у штаті Алабама, Гілхрист у штаті Орегон та ін.⁵

У пропонованому дослідженні центральний сюжет – це відносини між підприємствами та робітничими спільнотами в містах, що їх ці підприємства заснували й розвивали, а отже, концепція корпоративного міста (*company town*) видається найрелевантнішою. Однак поселення, використані як основні дослідницькі приклади, не мали статусу міст, тому сучасники найчастіше

⁵ Див.: Garner J. S. *The Model Company Town: Urban Design Through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England*. 1984; Crawford M. *Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns*. London & New York, 1995.

визначали їх як «поселення» при заводах або копальнях; з огляду на це в тексті ми використовуємо конвенційний термін «заводські та шахтарські поселення». Зі стилістичних міркувань уживаємо також терміни «промислове поселення» й «робітниче поселення», які в нашому дослідженні тотожні поняттю «заводське/шахтарське поселення» й загалом відповідають концепту «company towns».

Серед типових рис заводських та шахтарських поселень дослідники називають корпоративну гегемонію, домінування однієї індустрії, ізолюваність від великих населених пунктів, корпоративний патерналізм тощо. Проте зовсім небагато поселень, що їх у літературі традиційно позначають як «корпоративні міста», мали всі зазначені характеристики. Деякі з таких міст були засновані навколо лише одного підприємства, інші натомість мали кілька підприємств споріднених галузей. Деякі поселення створювали в географічно ізолюваних, малонаселених регіонах, тоді як інші розташовували поблизу населених пунктів. Містотвірні підприємства в деяких поселеннях забезпечували робітників усім необхідним: від житла й товарів найпершої потреби до розваг; інші заохочували жителів будувати власні помешкання і створювати споживчі кооперативи. Залежність більшої або принаймні великої частини мешканців від містотвірного підприємства – це те, що притаманне всім заводським та шахтарським поселенням і що робить їх унікальними. Ступінь залежності був різний, але охоплював усі аспекти життя – економічний, політичний, культурний, емоційний тощо.

Заводські та шахтарські поселення виникали в різних обставинах, однак, зрештою, мали стабільно забезпечувати містотвірні підприємства робочою силою. В індустріальну епоху важливу роль відігравав географічний чинник. Промисловий переворот, виникнення великих підприємств і початок індустріалізації спричинили масштабні проекти освоєння природних ресурсів. Поклади корисних копалин часто знаходили в необжитих місцевостях, а розроблення копалень було трудомісткою справою й потребувало великої

кількості робочих рук, тому поставала нагальна необхідність створити робітничі поселення в пішохідній доступності до місць виробництва.

Намагання позбутися соціальних негараздів робітничого середовища, притаманних індустріальним містам XIX ст., було ще однією причиною, яка спонукала промисловців створювати поселення поза межами великих населених пунктів. Засновники робітничих поселень сподівалися вберегти працівників своїх підприємств від згубного впливу великих індустріальних міст і створити професійні спільноти на основі соціальної гармонії. На практиці це означало появу робітництва, позбавленого шкідливих звичок і лояльного до корпорації. Засновуючи контрольовані компанією міста, підприємці сподівалися також забезпечити себе від робітничих рухів. Історія, однак, показала, що корпоративні міста слабо захищають від трудових конфліктів і робітничого руху, адже навіть у такому надзвичайно контрольованому місті, як Пульман, його творець не зміг вберегти себе від цього і, зрештою, втратив контроль над містом⁶.

Кілька засновників робітничих поселень мали намір отримати з них додатковий дохід, примушуючи працівників винаймати корпоративні помешкання й купувати товари в корпоративних крамницях. Здебільшого такі засновники натрапили на опір робітників і зазнали невдачі. Натомість абсолютна більшість підприємств створювала поселення, щоб запропонувати робітникам дешеве житло й у такий спосіб залучити потрібну робочу силу.

Лише справді невеликі та ізольовані поселення були монопромислові, однак навіть у невеликих шахтарських поселеннях виникали додаткові підприємства й розвивався сектор послуг. У більших поселеннях багато мешканців були залучені до роботи у сфері послуг і на додаткових виробництвах. Проте всі підприємства, що виникали в заводських та шахтарських поселеннях після містотвірного підприємства, мали з ним економічний зв'язок: коксохімічні виробляли кокс для металургійних заводів, машинобудівні виготовляли обладнання для шахт і заводів, а сфера послуг була орієнтована на робітників

⁶ Baxter J. E. The Paradox of a Capitalist Utopia: Visionary Ideals and Lived Experience in the Pullman Community 1880–1900. *International Journal of Historical Archaeology*. 2012. Vol. 16. № 4. P. 651–665.

базових підприємств і членів їхніх родин. Добробут жителів робітничих поселень, як і економічний успіх додаткових підприємств, був безпосередньо пов'язаний з успіхами містотвірного підприємства.

Містотвірні підприємства були також землевласниками робітничого поселення, тому це створювало унікальну ситуацію корпоративної гегемонії, де-факто абсолютного контролю компанії над містом. Містотвірне підприємство, що здавало робітнику в оренду квартиру або ділянку, щоб той побудував житло, мало право будь-коли вигнати невгодного мешканця. Корпоративне житло було найпотужнішим джерелом влади роботодавця над своїм підлеглим, а втрата роботи означала автоматичну втрату домовки.

Контролюючи територію, містотвірні підприємства могли контролювати також майже весь простір робітничого поселення, включно з робітничими помешканнями. Ці можливості відповідали соціальним теоріям початку ХХ ст., які переконували в тому, що адміністрація підприємства має якомога пильніше контролювати дії працівників, щоб у такий спосіб підвищувати ефективність виробництва і добробут самого робітника.

Надмірний контроль містотвірного підприємства в робітничих поселеннях мав свою ціну: підприємствам доводилося брати на себе витрати на створення соціальної інфраструктури. Був своєрідний суспільний договір: в обмін на контроль адміністрація мала турбуватися про організацію сервісу в поселенні, починаючи від санітарії й закінчуючи розважальною інфраструктурою. На практиці витрати підприємств на соціальну інфраструктуру сильно варіювалися й залежали від багатьох чинників. Серед найважливіших із них були виробничі успіхи та прибутки й, відповідно, можливість витратити кошти на соціальні програми; переважання коротко- або довгострокової стратегії розвитку; рівень дефіциту робочої сили в цьому регіоні та її мобільності; готовність управителів підприємств утілювати в життя певні соціальні ідеї.

Керівники підприємств у перших заводських і шахтарських поселеннях часто вдавалися до патерналістської моделі відносин зі своїми робітниками. Чимало промисловців ХІХ ст. вважали за свій релігійний обов'язок і моральну

відповідальність піклуватися про життя робітників як на виробництві, так і поза ним. Однак патерналізм був притаманний передусім невеликим підприємствам, на яких виникали персональні взаємини між керівником і підлеглими. З появою великих корпорацій та створенням ієрархії найманих управителів відносини між адміністрацією й робітниками ставали щораз формалізованіші, а індивідуальний промисловий патерналізм поступався системі соціального захисту, частково регульованій державою⁷. Ці зміни були спричинені, з одного боку, виникненням і наростанням масового робітничого руху, а з другого – еволюцією ідей підприємців щодо бажаної моделі відносин з робітниками. Дедалі більше промисловців пересвідчувалися, що інвестиції в якість життя робітників підвищують якість робочої сили, тому почали розглядати витрати на соціальну інфраструктуру як інвестиції в людський капітал.

Образ корпоративних міст в історіографії контроверсійний. З одного боку, маємо комплекс публікацій, у яких автори ностальгійно сумують за славним індустріальним минулим (здебільшого це краєзнавчі праці або тексти істориків бізнесу). З другого боку, є маса критичної літератури істориків праці, які описували робітничі поселення переважно як місця тяжкої праці, виснаження природних і людських ресурсів, соціальних конфліктів та політичного гноблення. Утім, деякі дослідники змогли застосувати зважений підхід до написання історії таких поселень, залучивши широкий комплекс джерел, включно з інтерв'юванням колишніх жителів і вивченням артефактів за допомогою методів індустріальної археології, і розглянувши їх в історико-порівняльній перспективі⁸.

⁷ Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2014. № 1134. Вип. 49. С. 78–93.

⁸ Shifflett C. A. *Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880–1960*. Knoxville, TN, 1995; Fishback P. V. *Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890–1930*. Oxford, 1992; Carlson L. *Company towns of the Pacific Northwest*. Seattle, 2003 та ін.

1.2. Історіографія

За останні 150 років сформувався великий комплекс історіографічних праць, що прямо або опосередковано поглиблюють наші знання про історію заводських і шахтарських поселень. Різні аспекти історії містотвірних підприємств, робітничих поселень та їхніх мешканців вивчали економісти, історики праці, історики міст, краєзнавці та ін. У цьому огляді спочатку ми проаналізуємо розвідки регіонального й загальноімперського масштабу, а потім продемонструємо процес накопичення історіографії на прикладі історії Юзівки, Кам'янського та Горлівки.

Перші аналітичні тексти про заводські й шахтарські поселення писали сучасники – державні чиновники, промисловці, інженери, статистики та публіцисти, які відвідували ці місця й намагалися зрозуміти їхню сутність. Пізніше, коли у промислових містах набрав сили робітничий рух, сучасники вивчали його причини, пропонуючи шляхи розв'язання «робітничого питання».

Уряд направляв державних чиновників на Південь Росії, щоб ті контролювали будівництво й роботу промислових підприємств, тому такі «контролери» були прекрасно обізнані з поточним станом справ. Зокрема, 1874 р. В. Іславін за дорученням міністра державних маєтностей оглянув усі приватні вугільні копальні та заводи Півдня Росії й описав найбільші підприємства та їхні промислові поселення в досить обсяжній статті⁹. Пізніше представники влади їхали на Донбас та Придніпров'я переважно для того, щоб зрозуміти причини робітничого руху й виробити щодо них комплекс застережних заходів¹⁰. З 1880-х рр., після запровадження інститутів фабричної та гірничої інспекції, з'являються аналітичні роботи інспекторів, які намагалися подати свої дописи як безсторонні спостереження, проте інколи робили

⁹ Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края. *Горный журнал*. 1875. Т. 1. № 1. С. 39–95.

¹⁰ Штоф А. А. Доклад Комиссии, образованной по распоряжению г. министра земледелия и государственных имуществ под председательством члена Горного совета, тайного советника А. А. Штофа для исследования положения горнорабочих на Юге России / Совет Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1900.

аналітичні узагальнення на підставі зібраних статистичних даних про розвиток промисловості та становище робітників¹¹.

З середини 1880-х рр. земства, міністерства й губерньська влада починають збирати статистичні матеріали, які пізніше лягли в основу аналітичних дописів, зокрема статей С. Русова, Е. Богуцького та ін. Спираючись на матеріали земського дослідження шахтарських поселень Слов'яносербського повіту, С. Русов робить висновок, що «місцевому населенню від великого вугільного виробництва немає ніякого зиску, якщо не брати до уваги тих чотирьохсот селян-бідняків, які знаходять собі заробіток біля нього»¹². Е. Богуцький, проаналізувавши дані земського обстеження, характеризує становище гірників Донецького басейну як «бродяче життя, поголовне пияцтво, злидні й голоту»¹³.

З 1890-х рр. з'являється низка аналітичних розвідок, що їх підготували епідемічні, фабричні й земські лікарі. Зазвичай автори таких робіт мали прикладну, вузькопрофесійну мету – з'ясувати причини поширення епідемій і виробничого травматизму, тому сперечалися про те, як ліпше адаптувати до нових умов недавніх вихідців із села, і визначали зв'язок між умовами праці та побуту й асоціальною поведінкою деяких робітників. Усі ці автори дуже переймалися тяжким становищем робітників, а отже, у своїх досліджень передусім прагнули розбурхати громадську думку¹⁴. Аналізу в таких роботах майже немає, бо лікарі здебільшого апелювали до цифр, які, як вони вважали, були промовисті й говорили самі за себе. Лише інколи вони вдавалися до порівняльного аналізу й робили узагальнення щодо матеріального становища

¹¹ Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898]. *Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период*. С.-Петербург, 2000. С. 702–743; Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах. *Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г.* Екатеринослав, 1903. С. 127–166; Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и современное положение. Харьков, 1896. С. 702–743; Таскин Е. Н. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных копях Донецкого бассейна. *Горно-заводский листок*. 1899. № 7. С. 3729–3732; № 8. С. 3753–3755; № 9. С. 3776–3778; Сучков С. Н. Отчет председателя XXXIX Съезда горнопромышленников Юга России начальника Горного управления Южной России. Харьков, 1915 та ін.

¹² Русов С. Донецкие углекопы. По местным данным. *Вестник Европы*. 1888. Кн. 6. С. 515.

¹³ Богуцкий Э. Ф. Положение горнорабочих в Донецком бассейне: статистическо-экономический этюд. *Юридический вестник*. 1890. Т. 6. № 11. С. 461.

¹⁴ Голосенко И. А. Эмпирические исследования рабочего класса в русской немарксистской социологии начала XX в. *Социологические исследования*. 1984. № 2. С. 163.

робітників. Зазначені дослідження лікарів стали підґрунтям для багатьох дослідницьких і публіцистичних праць, опублікованих на початку ХХ ст. Зокрема, 1913 р. П. Покровський, використавши матеріали обстежень шахтарських поселень Донбасу, написав узагальнювальну статтю про умови життя тамтешніх гірників, підсумувавши її так: «Убивчі санітарно-побутові умови шахтарів роблять Донецький район кублом і осередком усіляких епідемій»¹⁵.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. швидкий розвиток промисловості Півдня Росії дедалі більше цікавив громадськість, притягуючи представників різних професій і політичних поглядів¹⁶. Журналісти, політичні агітатори, економісти та статистики їхали на Донбас і Придніпров'я в пошуках матеріалів та сюжетів для статей і книжок. Спостерігаючи за тяжкою працею та складними умовами життя шахтарів, черпали натхнення й сюжети для своїх творів російські публіцисти та письменники. С. Раппопорт, захопившись народництвом, наприкінці 1880-х рр. подорожував шахтарськими поселеннями Катеринославської губернії, працюючи вчителем на шахтах. Свої спостереження він опублікував у серії публіцистичних нарисів та статей під псевдонімом Ан-ский¹⁷. Публіцист П. Рисс, відвідавши Донбас на початку ХХ ст. і докладно описавши тяжкі умови життя та праці, водночас спробував проаналізувати причини такої ситуації й розкрити, як через корпоративну власність на житло містотвірні підприємства встановлювали гегемонію в шахтарських поселеннях¹⁸. Публіцист і письменник П. Сурожський [Шатилов] побував на основних заводах і копальнях Донбасу в 1910-х рр., зазначивши, що в заводських робітників праця

¹⁵ Покровский П. А. Как живет донецкий шахтер (по анкетным данным). *Русское богатство*. 1913. № 12. С. 261.

¹⁶ Огляд досліджень робітничого класу в публіцистиці та соціальних науках початку ХХ ст. див.: Голосенко И. А. Эмпирические исследования... С. 163–168.

¹⁷ Ан-ский С. А. [Раппопорт С. А.] Очерк каменноугольной промышленности на Юге России. *Русское богатство*. 1892. № 1. С. 3–24.

¹⁸ Рысс П. Я. Углекопы. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. 1905. № 3. С. 136–161.

й життя тяжкі, «а про шахтарів годі й говорити. Тут цілковита занедбаність і темрява». «Не життя, а мука!» – підсумував П. Сурожський¹⁹.

Засновники робітничих поселень також намагалися підбити підсумки, осмислити досягнення, проаналізувати прорахунки. Багато аналітичних текстів щодо відносин підприємств із місцевими спільнотами виникало під час засідань з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії; ці тексти потім публікували у «Трудах... Съезда горнопромышленников юга России», періодичних виданнях «Горно-заводское дело», «Горный журнал», а також окремими виданнями²⁰.

Після потрясінь початку ХХ ст., спричинених промисловою кризою, Російсько-японською війною та піднесенням робітничого руху, іноземні корпорації, що мали активи в Росії, намагалися визначити, наскільки ризиковане становище їхніх капіталів. Тож після 1905 р. низка іноземних журналістів та аналітиків публікують результати своїх досліджень політичної системи й економіки Російської імперії. Зокрема, 1905 р. в Лондоні вийшла капітальна ілюстрована робота журналіста Л. Віллари, один із розділів якої був присвячений ситуації на Півдні Росії²¹, а 1907 р. у Брюсселі опубліковано 300-сторінковий аналітичний звіт М. Ловіка про становище й перспективи промислового розвитку Півдня Росії²². Цей звіт М. Ловік підготував на замовлення Міністерства промисловості та праці Бельгії, яке хотіло з'ясувати ризики, що загрожували бельгійським капіталам у Росії після революції 1905–1907 рр.

Більшості публікацій про промисловість і робітництво Півдня Росії, опублікована в імперський період, притаманна описовість: їхні автори намагалися зафіксувати враження від побаченого і, спираючись на факти, пропонували деякі поліпшення в організації промислових підприємств та умов життя і праці робітників. Аналітична компонента цих розвідок слабка, однак вони містять багатий емпіричний матеріал, що часто ґрунтувався на тривалих

¹⁹ Сурожский П. Н. Край угля и железа. *Современник*. 1913. № 4. С. 295.

²⁰ Аналіз цих текстів див.: McCaffray S. P. *The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874–1914*. DeKalb, IL, 1996.

²¹ Villari L. *Russia Under the Great Shadow*. London, 1905.

²² Lauwick M. *L'industrie dans la Russie méridionale, sa situation, son avenir: rapport présenté à M. le ministre de l'industrie et du travail de Belgique*. Bruxelles, 1907.

особистих спостереженнях життя робітничих спільнот. Спираючись на такий матеріал, автори імперської доби робили певні висновки, але лише зрідка порівнювали й узагальнювали результати багатьох досліджень.

Окремі аспекти відносин між підприємствами й робітничими спільнотами розглянуті в узагальнювальних працях з історії становлення промисловості Росії²³, історії робітництва та праці²⁴, трудового права²⁵. Вони дають змогу зрозуміти ширший контекст, у якому виникали й розвивалися робітничі поселення на Донбасі та Придніпров'ї. Серед основних дискусій, що точилися на сторінках наукової й публіцистичної літератури, була дискусія про рівень професіоналізації пролетаріату і, відповідно, робітничої класової свідомості, роль іноземних капіталів і підприємництва, природу промислових криз тощо²⁶.

Спеціальних робіт, присвячених специфіці заводських та шахтарських поселень порівняно з публічними містами в імперську добу, не було, але деякі автори приділяли увагу цьому питанню в текстах про розвиток інфраструктури промислових поселень та умови життя їхніх мешканців. Мабуть, уперше специфіку промислових поселень почали обговорювати в 1890-х рр. державні службовці в діловому листуванні, розглядаючи конфлікт між Новоросійським товариством і частиною юзівської спільноти та земством (про цей конфлікт див. у наступному розділі).

²³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Москва, 1902; Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*. 1909. Т. 138. № 6. С. 451–472; Т. 140. № 12. С. 546–562; Ден В. Э. Каменноугольная и железодельная промышленность. С.-Петербург, 1912; Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. 1. История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. Харьков, 1915 та ін.

²⁴ Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. С.-Петербург, 1908.

²⁵ Лунц М. Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Москва, 1909; Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. Москва, 1904; Таль Л. С. Очерки промышленного рабочего права. Москва, 1918.

²⁶ Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. 2: Иностранные капиталы в России. С.-Петербург, 1899; Зив В. С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Петроград, 1917; Ленин В. И. Развитие капитализма в России: Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Москва, 1951 та ін.

У 1920-х рр. «за інерцією» вийшло кілька робіт, у яких досліджували заводські та шахтарські поселення в імперську добу²⁷. Серед них особливо впадають в око розвідки Л. Лібермана, який протягом багатьох років вивчав умови праці та життя донецьких шахтарів, був учасником соціалістичного гуртка в Луганську й особисто знав багатьох активістів соціалістичних гуртків²⁸.

Натомість у 1930-ті рр. виник новий напрям вивчення історії робітничих міст, що втілював підхід «історія знизу». Він був пов'язаний із масштабним проектом «Історія фабрик і заводів», автори якого мали на меті опублікувати історію великих промислових підприємств. У межах проекту радянські історики провели широку кампанію зі збирання матеріалів, зокрема записали інтерв'ю з революційними активістами й колишніми робітниками, однак опублікували лише невелику частину своїх досліджень. Більшість із цих матеріалів, майже підготовлених до друку, не побачила світ²⁹. 1934 р. у скороченому варіанті вийшла книжка «Сторінки історії заводів», у якій подані нариси історії Олександрівського в Катеринославі та Юзівського заводів, а також вугільних підприємств у Горлівці й Кадіївці³⁰. Пізніше були опубліковані кілька оглядових видань з історії Корсунської копальні в Горлівці³¹.

Уже в перших публікаціях 1920–1930 рр. стала помітна риса, типова для всіх пізніших робіт радянських істориків промисловості та праці: погляд на відносини підприємств та робітничих спільнот в аспекті класової боротьби, сфокусований на історії робітничого й революційного руху. Урядова постанова щодо проекту «Історія фабрик і заводів» так визначала мету дослідників: «Дати картину <...> становища робітників до революції, форми й методи експлуатації

²⁷ Див., наприклад, збірник *Металлургические заводы Юга России*. Харьков, 1923; Фомин П. И. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Т. 2: История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. Харьков, 1924 та ін.

²⁸ Ліберман Л. А. *В угольном царстве: Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донском бассейне*. Москва, 1924; Его же. *В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса*. Москва; Ленинград, 1926.

²⁹ Матеріали цих досліджень зараз зберігаються в напівобробленому вигляді в окремому фонді (Ф. 7952) Державного архіву Російської Федерації, м. Москва (ГАРФ).

³⁰ Страницы истории заводов: пробные главы / Н. Потапчик и др. Харьков, 1934.

³¹ Наша «Кочегарка». 1868–1958: сборник стихов и рассказов / сост. Н. Гончаров. Сталино, 1958; Тепло – людям: Рассказы горняков о прошлом и настоящем горловской шахты № 5 им. В. И. Ленина / сост. П. И. Скубко. Донецк, 1964; Демидов В. И. Шахта № 5 имени В. И. Ленина: Очерк. Донецк, 1970.

на старих заводах, боротьбу робітників із підприємцями, побутові умови, виникнення революційних організацій і роль кожного заводу в революційному русі, роль заводу і зміни відносин на заводі після революції, зміни типу робітника, ударництво, соцзмагання і підйом виробництва за останні роки»³². Очевидно, що за такого підходу автори проекту концентрували увагу на особливо потворних виявах капіталістичної експлуатації трударів і добирали такі приклади, щоб на їхньому тлі показати переваги соціалістичного ладу.

Далі історії підприємств писали за шаблоном, використовуючи фактичний матеріал ілюстративно та фрагментарно. У більшості праць радянські історики лише описували штучно дібрані приклади конфліктних ситуацій між промисловцями та робітниками. Соціальна інфраструктура робітничих поселень і повсякдення робітників цікавили таких дослідників як сюжети, у яких зображені «погані умови» життя та праці мешканців промислових міст.

Парадоксальна річ: історія робітничого класу була, мабуть, найпріоритетнішим напрямом радянської історіографії, однак завдяки ідеологічному заморожуванню фактично перетворилася на догматизований опис «розгортання» робітничого революційного руху³³. Дослідники переважно зосереджували увагу на історіях політичних організацій і діях революційних лідерів, а інші форми вияву нелояльності робітників, крім страйків, розглядали як відсталі. Промисловців та робітників такі історики визначали як протиборчі групи, дії підприємців зі створення системи мотивації праці – як «експлуатацію трударів». Водночас на адресу промисловців вони робили взаємозаперечні закиди: з одного боку, звинувачували промисловців у недостатній турботі про робітників, а з другого, у тому, що промисловці не надавали робітникам самостійності. Натомість якщо науковці визнавали зростання реальної заробітної плати працівників і поліпшення інфраструктури після 1870 р., то пов'язували це з робітничим рухом, який «відвойовував» покращення в капіталістів. Загалом

³² Зак Л. М., Зими́на С. С. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов: Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов. Москва, 1959. С. 31.

³³ Див. докладний огляд: Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / И. М. Пушкарева и др. С.-Петербург, 2011.

радянські історики намагалися описувати структури в категоріях залежності й експлуатації, мало цікавлячись трансформаційними процесами, і переважно зосереджували увагу на масових статистичних джерелах, які за середніми цифрами приховують нюанси. Якісних мікроісторичних досліджень не було, хоча саме мікроісторичний підхід дає змогу показати багатоаспектність і неоднозначність відносин підприємств і суспільства.

Водночас у другій половині 1950-х рр., відповідно до загальної тенденції писати історію промислових поселень як історію «наростання робітничого руху», з'явилися ґрунтовні дослідження з історії промисловості й робітництва. Вони не були позбавлені ідеологічних і політичних аспектів, але принаймні намагалися максимально залучати всі приступні джерела, розглядати історичні явища в їхній багатогранності й суперечливості. Економіст Г. Бакулев капітально дослідив історію важкої промисловості Донецького басейну³⁴. У монографіях А. Рашина та Ю. Кир'янова докладно вивчено динаміку й соціальну структуру робітництва, зокрема особливу увагу приділено Півдню Росії³⁵. Становище робітників та історію робітничого руху на Донбасі у другій половині XIX ст. на основі ретельного аналізу архівних документів дослідив С. Потолов³⁶. О. Прийменко вивчив історію легальних організацій робітників Півдня Росії, зокрема профспілок, кооперативів, страхових і культурно-просвітницьких організацій³⁷.

Роботи С. Потолова та Ю. Кир'янова із загалом передбачуваними загальними висновками про тяжкі життя та працю робітників показали тенденції відносин між підприємствами й робітничими спільнотами. Науковці продемонстрували, що з 1870-х рр. зростала реальна заробітна плата й

³⁴ Бакулев Г. Д. Чёрная металлургия Юга России. Москва, 1953; Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955.

³⁵ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Москва, 1958; Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва, 1971; Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва, 1979.

³⁶ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Ленинград, 1963.

³⁷ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма. Киев-Донецк, 1977. Книжка О. Прийменка – одна з небагатьох радянських дослідницьких робіт про Донбас, опублікованих в УРСР. Інше цікаве регіональне дослідження – монографія Юзефа Сірого з Ростовського університету «Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913 гг.)» (Ростов на Дону, 1971).

покращувалися житлові умови, але загальний висновок цих розвідок відповідав духові епохи: попри позитивні зміни, матеріальне становище робітників було незадовільне.

Загалом історію заводських та шахтарських поселень вивчали в річищі дослідження окремих галузей промисловості й робітничого класу, але не міської історії. Навіть такі видання, як «Історія міст і сіл Української РСР», історію окремих населених пунктів подавали переважно як історію промисловості, умов життя робітників, становлення та наростання робітничого руху³⁸. У них лише трохи йшлося про розвиток соціальної сфери й культури, але переважно в контексті опису поганих умов життя мешканців промислових міст і капіталістичної експлуатації робітників містотвірними підприємствами. Власне, міська історія належала до краєзнавства й мала нижчий академічний статус, ніж вивчення макроісторичних процесів.

Крім ідеологічної несвободи, кілька інших факторів ускладнювали роботу радянських істориків промисловості та праці. Архівні колекції поза межами СРСР для них були закриті, а доступ до напрацювань західних колег украй обмежений. Тим часом у західній історіографії в 1950-ті рр. на тлі економічних успіхів СРСР розгорнулася широка дискусія про природу російської імперської економічної модернізації. Дослідники сперечалися про рушійні сили модернізації, роль імпорту технологій і капіталів, а також розглядали питання взаємин промисловців, промислових підприємств і суспільства. Деякі з цих робіт, зокрема дослідження Дж. Маккея, С. Маккафрі, ґрунтувалися на матеріалах щодо Донбасу та Придніпров'я як одного з найбільш економічно розвинених районів Російської імперії³⁹.

Після 1991 р. у Східній Європі настав кінець офіційної історії робітничого класу. Як історія робітничого класу й робітничих конфліктів була популярна в

³⁸ Див. 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР», опубліковане в Києві впродовж 1969–1973 рр.

³⁹ McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, 1970; McCaffray S. P. *The Politics of Industrialization...* Див. також: Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2017. № 53. С. 102–111.

радянську добу, так само ця тема стала неприваблива після розпаду СРСР. Варто зазначити, що інтерес до робітничої історії знизився й поза межами Східної Європи у зв'язку з процесами деіндустріалізації, тому деякі дослідники навіть ставили питання про «кінець» робітничої історії⁴⁰. На пострадянському просторі в 1990-ті рр. історією робітничого класу взагалі стали істотно менше цікавитися, ніж у попередні періоди.

Однак у 1990-ті рр. групі дослідників вдалося зберегти проект «Робітничий рух у Росії. Хроніка», що мав на меті зібрати, упорядкувати й опублікувати матеріали про трудові конфлікти в Російській імперії протягом 1895–1917 рр.⁴¹ 2011 р. результати проекту були опубліковані в капітальному монографічному дослідженні, що продемонструвало природу й механізми розвитку трудових конфліктів між робітниками, підприємцями та владою⁴². З початку XXI ст. в Російській Федерації відбуваються конференції з робітничої тематики, виникають великі дослідницькі проекти⁴³. Результатом одного з таких проектів стала книжка про робітників-текстильників імперської Росії, що успішно поєднує макро- й мікроісторичний підходи⁴⁴. Ретельно вивчивши архівну документацію з фондів кількох великих текстильних підприємств Центрально-Промислового району Росії, автори монографії пояснили систему мотивації праці текстильників та соціальні відносини на виробництві й у повсякденному житті робітників. Локальні спостереження дослідники вдало вплели в макроісторичні процеси, що відбувалися в російській промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. під час прискореної модернізації та змін відповідних інституційних чинників.

⁴⁰ The End of Labour History? (International Review of Social History Supplements) / Ed. Marcel Linden. Cambridge, 1994.

⁴¹ Див. докладніше: Пушкарева И. М. Новые подходы в изучении конфликтов рабочих и предпринимателей в дореволюционной России в ракурсе дискурсивных методов исследований. *Россия и мир. Памяти профессора Валерия Ивановича Бовыкина: сб. ст.* Москва, 2001. С. 291–307.

⁴² Трудовые конфликты и рабочее движение... .

⁴³ Див.: Пушкарева И. М. Возвращение к забытой теме: массовое рабочее движение в начале XX в. *Российская история.* 2007. № 2. С. 101–120.

⁴⁴ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России / Л. И. Бородкин и др. Москва, 2010.

В Україні традиція вивчення робітничої історії після 1991 р. перервалася. У 1990-ті рр. з'являлися поодинокі праці про історію робітництва та трудових конфліктів, однак наукових проектів, центрів і періодичних видань, як у Росії, у нас не було. Натомість в Україні розквітла історія підприємництва, завдяки чому новим історичним героєм став підприємницький клас⁴⁵, а в історії відносин між підприємцями й робітниками особливої популярності набуло благодійництво⁴⁶. Дослідники перевели увагу з трудових конфліктів на патерналістські практики, розглядаючи робітників не як об'єкт експлуатації, а як об'єкт турботи промисловців. Водночас історики підприємництва часто вдавалися до романтизації підприємців.

Теоретична плюралізація історичних досліджень, що тривала у Східній Європі з кінця 1980-х рр., спричинила виникнення нових сюжетів у робітничій і бізнесовій історіях, зокрема соціокультурного виміру трудових відносин, історії повсякдення⁴⁷. З методологічного погляду дослідники відмовилися абсолютизувати макроісторичний підхід на основі аналізу масових статистичних джерел, завдяки чому з'явилися якісні мікроісторичні дослідження, які в контексті вивчення окремих підприємств показують еволюцію трудових відносин у Російській імперії.

Праці, присвячені Донбасу та Придніпров'ю впродовж імперської модернізації, стали тематично різноманітніші. Дослідники звернулися до таких

⁴⁵ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999; Нестерцов В. Д., Нестерцова С. М., Щербинина Е. В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX века. Донецк, 2007; Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ, 2008; Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX-початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ, 2010; Темірова Н. Р. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX – XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1–2. С. 64–72; Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків, 2016 та ін.

⁴⁶ Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Укр. іст. журн.* 2005. № 4. С. 159–177; Нестерцова С. М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі XIX–XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. № 6. С. 297–302; Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 14–25.

⁴⁷ Миронов Б. Н. Послал Бог работу, да отнял черт охоту. Трудовая этика российских рабочих в пореформенное время. *Социальная история. Ежегодник. 1998–1999*. Москва, 1999. С. 246–286; Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг. Москва, 2009; Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 2018.

тем, як історія демографії регіону, соціальний склад населення, історія окремих спільнот тощо⁴⁸, однак домінантним сюжетом усе-таки залишається історія промислового розвитку⁴⁹.

2014 р. Донбас опинився в центрі воєнного конфлікту. Намагаючись зрозуміти особливості регіону й можливе історичне коріння цього конфлікту, суспільство набагато більше почало цікавитися минулим Донбасу. Відповіддю на такий запит стала низка праць співробітників Інституту історії НАН України, у яких автори пропонують огляд різних аспектів історії Донбасу⁵⁰. У зазначених роботах подано історію донбаських міст, коли вони були робітничими поселеннями, розкрито деякі аспекти взаємин між підприємствами та спільнотами, проте відносини між містотвірними підприємствами й суспільством ще не стали спеціальним предметом цих розвідок.

Серед небагатьох наукових робіт, які спеціально вивчають відносини між містотвірними підприємствами й суспільством, найпомітніші монографія Р. Лінднера й колективна праця «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»⁵¹. Монографія Р. Лінднера розкриває трансформацію взаємин між підприємцями й містами в контексті соціальної й економічної

⁴⁸ Kuromiya N. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. Cambridge, 1998; Подов В. І., Курило В. С. *Історія Донбасу*. Луганськ, 2009; Иващенко А. В. *История еврейской общины Донецка*. Донецк, 2014. Див. також огляд нових напрямів у статті Надії Темірової: *Образ Донбасу в сучасних наукових дослідженнях: зміна парадигми чи повторення пройденого*. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19. № 2. С. 228–239.

⁴⁹ Михненко А. М. *Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.* Донецьк, 2003. Див. докладніше: Саманцов О. П. *Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кінця XIX – початку XX століття (проблеми історіографії)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007; Марциновский П. Н. *Современная историография угольной промышленности Донбасса конца XIX – начала XX века*. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Исторические науки*. 2014. Т. 27. № 1. С. 47–55.

⁵⁰ Якубова Л. Д. *Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення*. Київ, 2014; Молчанов В. Б. *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*. Київ, 2015; Верменич Я. В. *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*. Київ, 2015.

⁵¹ Линднер Р. *Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг. Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи*. Киев; Донецк, 2009; *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* / М. С. Ільченко та ін. Львів, 2018. Дискусію навколо книжки див.: Куліков В. О., Склокіна І. Є. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393. Див. також статті: Саманцов О. П. *Фабрично-заводські селища Катеринославської губернії кінця XIX ст.* *Збірник наукових праць [Харків. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди]. Сер.: Історія та географія*. 2011. № 41. С. 189–192; Сабов М. М. *Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст.* *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2012. С. 34–41 та ін.

модернізації протягом 1870–1917 рр. на матеріалах Півдня Російської імперії. Автор об'єднує аналізовані міста у три категорії: історичні міста, як-от Київ і Житомир; міста, засновані імперією, як-от Харків і Катеринослав; промислові поселення, як-от Юзівка. На прикладі Юзівки Р. Лінднер пояснює типові особливості промислових поселень: економічну й політичну залежність від містотвірного підприємства, слабкість середнього класу, пріоритет виробничих потреб над соціальними, викривлення й нерівномірний розвиток соціальної інфраструктури тощо.

Опублікована 2018 р. книжка «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» подає історію Донбасу ХІХ–ХХІ ст. через призму життя мешканців і творців промислових мономіст. Вона розповідає про те, ким були мешканці мономіст, якими були їхнє буденне життя, робота, відпочинок, як виникали й розвивалися відносини між людьми й різними соціальними групами. Особливу увагу в цій праці приділено природним, забудованим і соціальним ландшафтам Донбасу, зокрема розглянуто, як вони змінювалися під час індустріалізації та урбанізації і як змінювалося їхнє сприйняття та культурне осмислення з погляду самих мешканців і з погляду прибульців. Важливим матеріалом для аналізу таких змін стали фотографії: у книжці вони не лише ілюстрації, але й матеріал до роздумів про стратегії візуальної репрезентації індустріального міста ХІХ–ХХІ ст.

Історія Горлівки, Кам'янського, Донецька (Юзівки) як найбільших промислових поселень Півдня Росії, а згодом великих урбаністичних центрів, привертала увагу дослідників від самого їхнього заснування⁵². Юзівку не можна було оминати, якщо хтось їхав на Південь Росії вивчати розвиток промисловості в регіоні або становище гірничозаводських робітників, тому вона була центральним прикладом в роботах Є. М. Гаршина, Є. Рагозіна та ін.⁵³ До написання власної історії долучилося також Новоросійське товариство,

⁵² Огляд історіографії історії окремих міст Півдня див. у першому розділі книжки Вікторії Константінової «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)». Запоріжжя, 2010. С. 14–54.

⁵³ Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург, 1895; Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод.

опублікувавши брошури про свої підприємства й робітничі поселення 1896 р. і 1910 р.⁵⁴

Після 1917 р. історію Юзівки/Сталіна/Донецька як найбільшого міста й адміністративного центру Донбасу описано в низці узагальнювальних краєзнавчих праць⁵⁵. Багатий фактичний матеріал містять книжки та статті донецьких журналістів і краєзнавців В. Гергеля, В. Стёпкіна та А. Жарова⁵⁶. Особливо важливі в контексті вивчення відносин між підприємствами й суспільством сюжети про місцеві спільноти, які збагачують наше уявлення про взаємини Новоросійського товариства та інших зацікавлених сторін. Роботи В. Гергеля, В. Стёпкіна та А. Жарова містять цінний матеріал щодо різних аспектів історії Юзівки, але, як і в інших працях краєзнавців, посилання на джерела в них використані вибірково, тому часто наведені факти та твердження складно верифікувати. Після 1991 р. науковці опублікували низку дослідницьких статей і розділів монографій про Юзівку⁵⁷, однак до сьогодні фундаментальних праць про історію цього поселення українською або російською мовою немає.

З кінця 1970-х рр. до історії Юзівки звернулися іноземні дослідники. Британські науковці, зацікавлені історією валлійського підприємництва за кордоном, опублікували кілька оглядових робіт про Новоросійське товариство, його засновника Дж. Юза та Юзівку⁵⁸. З-поміж низки публікацій англійською вирізняється двотомник Т. Фрідгута – найфундаментальніше на сьогодні

⁵⁴ Завод Новороссийского общества каменно-угольного, железного и рельсового производств. с. Юзовка Екатеринославской губ. С.-Петербург, 1896; Новороссийское общество. Юзовка, Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1910. Останню з незначними змінами перевидано 1919 р.: Новороссийское общество. Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919.

⁵⁵ Гонимов И. А. Старая Юзовка: 1869–1905. Сталино, 1955; Кович Я. Л. Донецк: Фотоальбом. Донецк, 1962; Миронов В. П. Город, в котором мы живем: Попул. очерк [о г. Донецке]. Донецк, 1977; Альтер М. З., Лисянский А. С., Максимов А. М. Донецк: Ист.-краевед. очерк. 2-е изд., испр. и доп. Донецк, 1981 та ін.

⁵⁶ Стёпкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецка. Донецк, 2007; Стёпкин В. П., Гергель В. И. Полная история Донецка. Донецк, 2008; Жаров А. А., Степкин В. П. Старая Юзовка. Донецк, 2014.

⁵⁷ Поткина И. В. Дж. Юз и Новороссийское акционерное общество. *Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века*. Москва, 1997. С. 305–320; Линднер Р. *Предприниматели и город...*

⁵⁸ Bowen E. G. John Hughes (Yuzovka), 1814–1889. Cardiff, 1978; Edwards S. Hughesovka: a Welsh Enterprise in Imperial Russia. Cardiff, 1992; Thomas C. Dreaming a City: From Wales to Ukraine. Tal-y-bont, 2009; Heather R. The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes. London, 2010.

дослідження Юзівки⁵⁹. Т. Фрідгут свою роботу характеризує як історико-політичне дослідження з особливим акцентом на політичних конфліктах, однак, щоб зрозуміти природу цих конфліктів, він занурюється в історію виникнення поселення, його економічне, соціальне й культурне минуле. Автор скрупульозно вивчає історію містотвірного підприємства, робітничий рух, а також умови праці та життя мешканців Юзівки. Дослідження Т. Фрідгута ґрунтується на колосальному масиві опублікованих джерел, а також архівних документів із центральних російських архівів, Донецького обласного архіву, Національного архіву Франції в Парижі, Гламорганського архіву в Кардіффі та ін. Хоч у центрі уваги автора – історія Юзівки, однак він часто розширює територіальні межі дослідження, щоб пояснити контекст. Очевидно, що двотомник Т. Фрідгута на сьогодні є найдокладнішим історичним дослідженням Юзівки й Донбасу кінця XIX – початку XX ст.

Перші праці з історії Дніпровського заводу та його робітничого поселення написали сучасники, яких цікавили причини успіху підприємства⁶⁰. 1908 р. у Варшаві інженери Дніпровського заводу підготували видання «Опис Дніпровського заводу», у якому стисло подали історію виникнення підприємства, проте докладно розглянули його виробничі потужності й заводське поселення⁶¹. Упродовж 1917–1991 рр. історики та краєзнавці опублікували багато довідково-краєзнавчих видань, путівників, фотоальбомів, що пропонували узагальнювальний нарис Дніпродзержинська й мали описовий характер⁶².

⁵⁹ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994; Friedgut T. *Iuzovka and Revolution, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994.

⁶⁰ Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне. *Горный журнал*. 1889. Т. 1. С. 38–66; Бассон В. А. Заметки о проектировании и постройке заводов на Юге России применительно к своеобразным местным условиям. *Горный журнал*. 1890. Т. 2. № 4, 5, 6. С. 1–379; Рагозин Е. И. Железо и уголь...; По Екатерининской железной дороге. Вып. 1 / ред. А. Н. Лисовский. Екатеринослав, 1903. С. 132–134.

⁶¹ Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества / М. О. Брониковский и др. Варшава, 1908.

⁶² Аронский М. И., Кротов И. Х. Завод имени Дзержинского. 1889–1939: Пятьдесят лет. Днепродзержинск, 1939; Малюк В., Попруга В., Скоробогатов С. Молодость старого завода: Очерк истории Днепров. металлургич. завода им. Дзержинского. Днепропетровск, 1960; Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Київ, 1969. С. 222–246; Попруга В. А., Каракаш П. З., Базарянинов В. К. Вехи

Після 1991 р. історію поселення при Дніпровському заводі та с. Кам'янське досліджували співробітники Музею історії Дніпродзержинська, які опублікували низку статей і популярних праць⁶³, а також краєзнавці О. Слоневський і М. Чабан⁶⁴. М. Чабан, вивчивши архівні матеріали й дорадянські періодичні видання, у своїй книжці подає докладний опис культурного життя Кам'янського. Книжка О. Слоневського пропонує історію Кам'янського через призму життя й діяльності директора Дніпровського заводу І. Ясюковича. Багато сюжетів цієї книжки безпосередньо стосуються взаємин містотвірного підприємства й робітничої громади заводського поселення та мешканців с. Кам'янське. Крім того, 2010 р. у Дніпродзержинську (нині – Кам'янське) була проведена конференція, присвячена 260-річчю міста. Серед опублікованих доповідей цієї конференції є низка досліджень, важливих для того, щоб зрозуміти особливості формування робітничого поселення та відносини між містотвірним підприємством і робітниками⁶⁵.

Історію Дніпровського товариства також неодноразово використовували історики бізнесу як практичний зразок. Дж. Маккей на прикладі відносин між «Дж. Кокеріллем», Дніпровським товариством та Алмазним кам'яновугільним і металургійним товариством довів, що самі по собі передові технології не гарантували фінансового успіху підприємства. І Дніпровське, і Алмазне товариство поклалися на технології «Дж. Кокерілла», однак у Дніпровському товаристві бельгійський капітал і технології були поєднані з «капіталом, концесіями й особливо зв'язками в уряді та досвідченим менеджментом» російських фінансово-промислових груп. У випадку з «Алмазним товариством» компанія «Дж. Кокерілл» натомість діяла самостійно, тому рішення обійтися без

столетней истории. Краткий очерк истории Днепровского ордена Ленина металлургического комбината имени Ф. Э. Дзержинского. Днепропетровск, 1989.

⁶³ Див. огляд: Буланова Н. М. Кам'янське-Дніпродзержинськ в історіографії: до проблеми вивчення. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 10.* Дніпропетровськ, 2012. С. 7–19.

⁶⁴ Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським. Документальне видання. Дніпропетровськ, 2004; Слоневський А. Ю. Ігнатий Ясюкович. Ім'я в історії. Днепропетровск, 2009.

⁶⁵ Сабов М. М. Особливості формування... С. 34–41; Світленко С. І., Мороз С. В. Підприємці й робітники Кам'янського кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Малодосліджені аспекти соціальних відносин. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць.* Дніпропетровськ, 2012. С. 42–58 та ін.

російських партнерів, які ліпше знали місцеве середовище, спричинило невдачу⁶⁶.

В. Бовикін та В. Петерс взяли за приклад Дніпровське товариство у великій оглядовій статті про бельгійське підприємництво в Російській імперії⁶⁷. Використавши діловодну документацію «Дж. Кокерілла», яка зберігається в Державному архіві м. Льєж, автори показали обставини, за яких керівники компанії ухвалили рішення створити дочірнє підприємство в Росії. Висновки В. Бовикіна й В. Петерса тотожні висновкам Дж. Маккея: досягнення Дніпровського товариства були наслідком успішної взаємодії його засновників – великої іноземної фірми та групи місцевих підприємців. Компанія «Дж. Кокерілл», привносячи у справу першокласний технічний досвід, віддала в руки російських партнерів повсякденну практичну діяльність і взаємини із зацікавленими сторонами⁶⁸.

Про Горлівку спеціальних праць в імперську добу не було, однак історію поселення й історію містотвірного підприємства стисло окреслено у збірнику «По Катерининській залізниці»⁶⁹. Крім того, горлівські матеріали лягли в основу низки статей санітарного лікаря І. Ляценка про умови життя населення й санітарний стан поселення⁷⁰.

На початку 1930-х рр. у межах проекту «Історія фабрик і заводів» радянські історики зібрали про Горлівку великий емпіричний матеріал, опублікувавши два розділи у книжці «Сторінки історії заводів»⁷¹. У 1960-ті рр. про місто вийшло кілька популярних оглядових книжок, у яких серед інших сюжетів стисло

⁶⁶ McKay J. P. John Cockerill in Southern Russia, 1885–1905: A Study of Aggressive Foreign Entrepreneurship. *The Business History Review*. 1967. Vol. 41. № 3. P. 255.

⁶⁷ Бовыкин В. И., Петерс В. Бельгийское предпринимательство в России. *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки*. Москва, 1997. С. 183–242.

⁶⁸ Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство... С. 206.

⁶⁹ По Екатерининской железной дороге. Вып. 2 / ред. А. Н. Лисовский. Екатеринослав, 1912. С. 138–144.

⁷⁰ Лященко И. И. К вопросу о жилищах рабочих на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна. *Общественный врач*. 1911. № 9. С. 86–96; Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна и данные обследования жилищ рабочих Общества южно-русской каменноугольной промышленности. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г. Т. 2: Доклады*. Екатеринослав, 1911. С. 123–190 та ін.

⁷¹ Страницы истории заводов... С. 109–141.

проаналізовано імперський період його історії⁷². Усім текстам про Горлівку, написаним за радянських часів, притаманна описовість та увага переважно на історії робітничого руху, партійних організацій і Горлівському збройному повстанні. 2001 р. краєзнавець П. Жеребецький опублікував книжку «Горлівка. Науково-публіцистичні нариси», у якій описав історію містотвірного підприємства, заснування й розвиток робітничого поселення, його соціальну інфраструктуру, побут жителів, а також робітничий рух і виникнення політичних організацій⁷³. Книжка П. І. Жеребецького містить багатий емпіричний матеріал, але бідний науковий апарат.

Підсумовуючи, зауважимо, що в історіографії найбільш розробленими темами можна визнати історію промислового розвитку, соціальний склад робітництва, динаміку робітничого руху, еволюцію трудового законодавства, умови праці та життя населення. Менш досліджені натомість системи управління підприємств, мотивація та стимулювання праці. Науковці все ще схильні розглядати соціальні видатки підприємств у категоріях благодійності (щедрості) або експлуатації (жадібності), часто ігноруючи фундаментальні процеси становлення модерного промислового підприємства й перетворення промислового патерналізму на систему соціального забезпечення робітників як стратегії підприємств із забезпечення робочої сили.

Проблематичним видається також поділ суспільства промислових поселень на категорії «підприємців» та «робітників». Їх більше не розглядають як антагоністичні класи, однак така бінарна структура надто спрощена й не враховує широкого розмаїття всередині цих груп. Як визначити їхні межі? Де закінчується група робітників і починається група підприємців? До якої з груп зарахувати найманих управителів, які не були ані робітниками, ані власниками підприємства? Ця модель також залишає поза увагою інші важливі зацікавлені групи, зокрема членів сімей працівників, представників центральної й локальної влади, місцевих аграрних еліт.

⁷² Домовитов Н. Ф. Горловка: Биография города : сб. ст. Донецк, 1967; Павлик И. С. Горловка. Историко-экономический очерк. Донецк, 1971.

⁷³ Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки. Донецк, 2001. С. 34–86.

Робітничий рух вивчено переважно на емпіричному рівні, але накопичений матеріал потрібно теоретично обґрунтувати. Як робітники вирішували протестувати або залишатися лояльними підприємству? Які були форми вияву нелояльності з боку робітників, крім страйків та інших форм відкритого колективного протесту? Що спричиняло вибухи насильства? Чому періоди зростання насильства чергувалися з періодами миру?

В історіографії мало наукових праць, у яких відносини між підприємствами та суспільством вивчені на мікрорівні. Великою мірою підприємство як організація залишається чорною скринькою. Наші знання про те, як ухвалювали операційні та стратегічні рішення, досить поверхові. Що зумовлювало бізнесовий успіх одних і невдачу інших підприємств? Чому одним підприємствам вдалося встановити доволі мирні відносини з робітничими спільнотами, тоді як інші періодично конфліктували?

На сьогодні тема історії відносин між підприємствами та спільнотами опинилася на перехресті історії підприємництва й бізнесу, робітничої історії, а також міської, локальної історії та краєзнавчих досліджень. Приблизно до середини ХХ ст. ці теми розвивалися в тісному зв'язку, пізніше розбіжності між ними щодо дослідницьких питань і методів зросли. Історики бізнесу й підприємництва переважно спираються на матеріали бізнесових архівів, тоді як дослідження істориків робітництва ґрунтуються на матеріалах про трудові конфлікти та державній справочинній документації. Різна перспектива авторів цих комплексів джерел впливає й на висновки дослідників. Якщо історики робітництва описують протести робітників як реакцію жертв індустріального прогресу, то історики підприємництва визнають їх за наслідок низької трудової етики й агітації з боку політичних радикалів. В обох випадках робітники постають як маніпульована спільнота, яка позбавлена проактивної позиції й лише відповідає на виклики. Натомість локальні історики розглядають усіх учасників історичного процесу з погляду їхнього внеску в розвиток економічної й культурної інфраструктури того чи того поселення. Імовірно, якщо подати історію відносин між підприємствами та спільнотами й іншими зацікавленими

сторонами через їхню взаємодію під час створення й розвитку заводських та шахтарських поселень, можна буде поєднати вищезазначені підходи.

1.3. Джерельна база

У розпорядженні дослідника історії відносин між підприємствами та громадами робітничих поселень колосальний масив письмових, етнографічно-польових (фонетичних), візуальних і речових джерел. Частина цих джерел опубліковано в імперську добу й пізніше як збірники документів і матеріалів⁷⁴; неопубліковані документи зберігаються в центральних, регіональних і відомчих музеях. Заводські та шахтарські поселення були предметом зацікавленості й безпосередньої участі російського уряду, російських або іноземних фірм і місцевих спільнот, тому неопубліковані документи географічно розпорошені між архівними й музейними установами у Брюсселі, Кардіффі, Києві, Лондоні, Москві, Парижі, Санкт-Петербурзі, а також багатьох східноукраїнських містах.

Писемні джерела – основу нашого дослідження, – доцільно поділити на групи діловодних, статистичних, періодичних, наративних, нормативно-правових і публіцистично-літературних матеріалів.

Діловодні матеріали. Бізнесові архіви компаній, які функціонували на Донбасі та Придніпров'ї в імперську добу, збережені погано. Фрагментарно ці документи наявні в регіональних архівах і музеях підприємств і у відомчих фондах міністерств, що листувалися з адміністраціями компаній⁷⁵. Невелику кількість випадково збережених матеріалів виявили співробітники Російського державного історичного архіву серед документальних розсіпів, виділивши їх в окрему справу у складі фонду 1425 («Колекція документальних матеріалів торгово-промислових акціонерних товариств і товариств»). Окремі справи цього архіву (фонди 23, 37, 265, 1288, 1290, 1343, 1405 та ін.) містять розрізнені документи за деякі роки.

⁷⁴ Юз и Юзовка / В. А. Гайдук и др. Донецк, 2000; Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов. Горлівка, 2008 та ін.

⁷⁵ Див.: Голиков А. Г. Перечень российских акционерных торгово-промышленных компаний, архивные фонды которых находятся в государственных архивах СССР. Москва, 1979.

Новоросійське товариство мало головний офіс у Лондоні, тому низка документів з історії підприємства, включно з інформацією про його акціонерів, зберігається у фонді компанії у Британському національному архіві⁷⁶. Спеціальну колекцію матеріалів з історії Юзівки зберігає Гламорганський архів у Кардіффі. Колекція переважно містить копії наративних і візуальних матеріалів, зібраних у різних архівних і музейних установах України й Російської Федерації, а також низку оригінальних документів, що їх створили валлійці, які мешкали в Юзівці, та їхні нащадки⁷⁷. У Російському державному архіві в Санкт-Петербурзі зберігається фонд документів Петроградського комітету Новоросійського товариства⁷⁸. Окремий фонд документів Новоросійського товариства (Ф. 6) утворено в Донецькому обласному архіві, де зберігаються списки працівників підприємства, трудові договори, звіти заводу про свою діяльність, договори й листування з акціонерними та діловими партнерами компанії тощо.

Фонд Дніпровського товариства, що зберігався у Дніпропетровському архіві, був майже повністю втрачений у роки Другої світової війни. Уривчасті документальні сліди виробничої діяльності товариства наявні в Державному архіві м. Льєж серед колекцій документів компанії «Дж. Кокерілл», що була одним із його співзасновників⁷⁹. Документація щодо заснування компанії й листування з центральними органами влади зберігаються в Російському державному історичному архіві м. Санкт-Петербург⁸⁰. Кілька документів з історії підприємства за 1903–1919 рр. наявні в Державному архіві Дніпропетровської області (Ф. 463). Розрізнену документацію щодо Анненської, Максимівської й Лідіївської копалень містять фонди (4, 18, 20, 21) Луганського обласного архіву.

⁷⁶ The National Archives BT 31/42884/4467.

⁷⁷ Див.: Glamorgan archives: HRA – Hughesovka Research Archive.

⁷⁸ РГИА. Ф. 1498 (Петроградский комитет Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производств), 1869–1919 гг.

⁷⁹ Державний архів у м. Льєж (Archives de l'État à Liège). Фонди 19, 84, 856, 842, 846, 847, 848, 700–702.

⁸⁰ Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепровск. металлургич. об-ва. РГИА. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42.

Колекція документів з історії Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості та Горлівки зберігається в Державному архіві Російської Федерації⁸¹. Вона містить довідки про історію розвитку підприємства, умови праці робітників, виробничий травматизм, робітничий рух, Горлівське збройне повстання 1905 р. тощо.

З середини 1880-х рр. усі акціонерні товариства щороку були зобов'язані публікувати інформацію про своє фінансове становище, яка містила відомості щодо розмірів капіталів, валових прибутків і видатків, розподілу чистого прибутку. Ці дані публікували в урядовому виданні «Вестник финансов, промышленности и торговли», а деякі компанії, як-от Дніпровське товариство та Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості, публікували річні звіти окремими виданнями⁸². На початку ХХ ст. з'явилася низка узагальнювальних праць, що містили інформацію про фінансові показники публічних компаній за кілька років⁸³. Цей комплекс джерел дає змогу простежити фінансову й технічну історію підприємств, з'ясувати чисельність їхніх працівників і видатки на соціальні проекти.

Колосальний масив документів створила Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії – головна представницька організація промисловців регіону. Вивчення цих матеріалів дає змогу сформулювати уявлення про виклики, з якими мали справу підприємці, зрозуміти логіку їхніх дій. Документи, створені Радою З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (Ф. 2161). Велику частину матеріалів роботи Ради З'їзду опубліковано в багатотомному виданні «Праці З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії»⁸⁴, яке має три частини: 1) звіти й доповіді Ради З'їзду, 2) доповіді комісій та протоколи засідань самих з'їздів і 3) стенографічні звіти засідань. На основі цих матеріалів можна простежити

⁸¹ Копии архивных документов по истории Горловского шахтного района 1897–1917 годы. *ГАРФ*. Ф. Р7952. Оп. 6. Д. 1–8.

⁸² Див.: Отчеты Правления Южно-Русского Днепровского металлургического общества; Отчеты Правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности.

⁸³ Дитмар Н. Ф. Финансовое положение предприятий горной и горнозаводской промышленности Юга России, обязан. публичн. отчетностью. За 1895–1909 гг. Харьков, 1912.

⁸⁴ Див. під заголовком: «Труды... съезда горнопромышленников юга России...».

виклики, які поставали перед промисловцями, їхні підходи до завоювання лояльності робітників, впровадження соціальних програм тощо. 1897 р. Рада створила Статистичне бюро, яке збирало й публікувало докладну інформацію про підприємства гірничої й гірничозаводської промисловості та їхніх робітників.

Важливим комплексом документів є дані роботи урядових комісій, що обстежували умови праці й побуту промислових робітників Донбасу та Придніпров'я. Такі комісії були покликані виявити випадки порушення трудового законодавства, з'ясувати причини робітничого руху і сформувати експертну думку про те, як зменшити трудові конфлікти. Оскільки місцеві чиновники мали ділові, а часто й дружні зв'язки з промисловцями, уряд залучав до складу цих комісій незалежних експертів. Зокрема, 1900 р. становище гірничопромисловців на Півдні Росії вивчала комісія на чолі з таємним радником О. Штофом, до якої увійшли представники Гірничого управління, Міністерства фінансів, фабричної інспекції. Вони мали визначити, наскільки постанови Присутствій з гірничозаводських справ були виконані й чи потрібні якісь додаткові заходи, щоб поліпшити становище гірників. Оглянувши 14 металургійних заводів Донецького басейну, 7 залізорудних копалень у районі Кривого Рогу та 36 кам'яновугільних й антрацитових копалень Донецького басейну, комісія опублікувала свої висновки в доповіді⁸⁵. Так, комісія збрала матеріали про склад робітників, їхні житла, освіту, медицину, розважальну інфраструктуру робітничих поселень, залишивши цінні коментарі щодо трудових відносин, зокрема приклади порушення трудового законодавства та практики неформальних трудових відносин.

Цінні матеріали про історію містотвірних підприємств, їхні відносини з державними інституціями й місцевими спільнотами містять архівні фонди державних установ, які збирали інформацію щодо підприємств та їхніх поселень відповідно до свого профілю й завдань. Фонд Гірничого департаменту

⁸⁵ Штоф А. А. Доклад Комиссии... Подробности работы комиссии див.: Рапорт и дневник комиссии под председательством А. А. Штофа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299.

Міністерства фінансів (Ф. 37) у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі містить інформацію щодо технічної та економічної історії містотвірних підприємств і їхніх поселень. Відомості про відносини підприємств із місцевою владою, статистичні дані щодо промислового розвитку Донбасу та Придніпров'я, листування про робітничий і революційний рух у Катеринославській губернії наявні у фонді (Ф. 11) Канцелярії Катеринославського губернатора в Державному архіві Дніпропетровської області⁸⁶.

Важливі матеріали про робітничий рух і виробничий травматизм містять фонди фабричної інспекції, Гірничого управління Півдня Росії та поліцейських управлінь. Фонд Канцелярії старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії (Ф. 23) в Державному архіві Дніпропетровської області, фабричного інспектора Харківської губернії (Ф. 922) в Державному архіві Харківської області, а також фонд Гірничого управління Півдня Росії (Ф. 896) в Центральному державному історичному архіві України містять звіти інспекторів про трудові конфлікти, відомості про нещасні випадки на підприємствах обробної промисловості, соціалістичну агітацію на підприємствах, листування з губернатором щодо дій поліції на промислових підприємствах тощо. З розпоряджень, звітів і листування чиновників можна сформулювати уявлення про складні відносини між промисловцями, робітниками, іншими місцевими спільнотами. У фондах фабричних інспекторів, окружних гірничих інженерів, губернських органів влади наявні скарги та прохання робітників. Аналіз змісту цих документів дає змогу виявити причини конфліктів між підприємствами й робітниками, а також встановити ефективність тогочасних механізмів урегулювання трудових конфліктів.

Документи про перебіг трудових конфліктів, що зберігаються в центральних та обласних архівах, зібрані укладачі збірників «Робітничий рух на

⁸⁶ Див. докладніше: Диденко Т. Б. Материалы по истории горной и горнозаводской промышленности Екатеринославской губернии конца XIX – начала XX века в местных архивных и библиотечных собраниях. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: источники по соц.-экон. истории России и Украины XVII–XIX веков: межвуз. сб. науч. трудов.* Днепропетровск, 1983. С. 142–147.

Україні» та «Робітничий рух в Росії. 1895 – лютий 1917 р. Хроніка»⁸⁷. Багатотомне видання «Робітничий рух в Росії. 1895 – лютий 1917 р. Хроніка» містить однорідні дані про тисячі конфліктів за участю робітників на території Російської імперії на межі XIX та XX ст. Наразі вийшло 16 томів за 1895–1904 рр. з відомостями щодо 81 губернії Російської імперії, зібраними у 112 архівах (466 архівних фондів) колишнього СРСР. Щодо Півдня Росії «Хроніка» містить інформацію про 341 конфлікт, більшість з яких сталася в заводських (36 %) і шахтарських (24 %) поселеннях, тоді як 35 % відбулися в публічних містах, а решта – у сільській місцевості⁸⁸. На сьогодні у «Хроніці» зібрані найповніші дані щодо трудових конфліктів за кожен рік у всіх галузях виробництва, які, на відміну від матеріалів фабричної інспекції, дають змогу працювати з мікрорівневими даними.

Статистичні матеріали. Масові статистичні дані про вугільні й металургійні підприємства та їхніх працівників почали збирати в середині 1880-х рр.⁸⁹; до цього були лише уривчасті матеріали щодо окремих підприємств⁹⁰. 1886 р. статистичне відділення Катеринославської губернської земської управи опублікувало результати фундаментального дослідження заводських і

⁸⁷ Демченко М. В., Слюдікова М. В. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.) : зб. док. Київ, 1965; Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.): зб. док. і матеріалів / уклад. В. С. Шандра та ін. Київ, 1990; Рабочее движение в России. 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 1. 1895 год. Москва, 1992; То же. Вып. 2. 1896 год. С.-Петербург, 1993; То же. Вып. 3. 1897 год. С.-Петербург, 1995; То же. Вып. 4. 1898 год. С.-Петербург, 1997; То же. Вып. 5. 1899 год. Москва, 1998; То же. Вып. 6. 1900 год. Москва, 1999; То же. Вып. 7. 1901 год. С.-Петербург, 2000; То же. Вып. 8. 1902 год. в 2 ч. Москва, 2002; То же. Вып. 9. 1903 год в 4 т. Москва, 2005; То же. Вып. 10. 1904 год. В 3 ч. Москва, 2008. На основі видання «Хроніки» дослідники Л. Бородкін, І. Пушкарьова та І. Шильникова створили базу даних «Трудові конфлікти в Російській імперії: передреволюційне десятиріччя (1895–1904)», що містить 7 769 записів, кожен з яких відповідає одному виступу робітників. Див.: Borodkin L. I., Pushkareva I. M., Shilnikova I. V. The structure and dynamics of the workers' protest movement at the beginning of the 20th century in Russia: Database analysis. *Striking Numbers. New approaches to strike research*. Amsterdam, 2012. P. 71–98.

⁸⁸ Територія: Катеринославська губернія, Ізюмський повіт Харківської губернії, Донецький, Таганрозький та Черкаський округи Облaсті Війська Донського.

⁸⁹ Див. докладніше: Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / И. Д. Ковальченко и др. Москва, 1979.

⁹⁰ 1881 р. «Южно-Русский горный листок» написав: «Питання про гірничих робітників на півдні Росії – важливе питання. Його поки не порушували ані уряд, ані преса. Ми навіть не маємо точних статистичних відомостей щодо чисельності робітників на кам'яновугільних копальнях, не кажучи вже про те, що в літературі немає жодних відомостей про становище гірників на Півдні Росії». Див.: *Южно-Русский горный листок*. 1881. № 1. С. 14.

шахтарських поселень⁹¹, яке здійснили групи статистиків по 2–4 особи в січні-жовтні 1884 р. у Бахмутському та 1885 р. у Слов'яносербському повіті⁹². Статистики вивчили соціальну структуру робітництва та інших жителів промислових поселень, їхню заробітну плату, стаж роботи у промисловості, кількість та якість помешкань тощо. Це обстеження було частиною ширшого проекту – усебічного соціально-економічного опису Катеринославської губернії, покликаною дослідити становище сільського господарства та місцевого населення й визначити розміри земських і державних податків у губернії. Заводські та шахтарські поселення не мали статусу міст і були зобов'язані сплачувати земський податок, а тому земські статистики особливо цікавилися економічними успіхами містотвірних підприємств та соціальною структурою промислових поселень.

З 1889 р. промислову статистику на основі даних, що їх надавали власники підприємств, став публікувати Департамент торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів⁹³. Випуски містили інформацію за 1867–1897 рр., що стосувалася чисельності робітників, їхнього статевого й вікового розподілу, заробітної плати, і дані про управителів: їхню чисельність, громадянство й освіту. До 1892 р. у цих виданнях були відомості про підприємства лише обробної, а з 1892 р. – ще й гірничої промисловості.

Протягом 1888–1918 рр. Гірничий департамент Міністерства державних маєтностей видавав «Збірник статистичних відомостей про гірничозаводську промисловість Росії», щорічні випуски якого містили дані щодо обсягів видобутку мінеральних копалин, оснащеності двигунами й чисельності робітників на кожному підприємстві⁹⁴. Первинні матеріали до цього видання збирали гірничі інспектори, окружні інженери, управління казенних заводів,

⁹¹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав, 1886.

⁹² Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. I.

⁹³ Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за [1867 ... 1897] год. С.-Петербург, 1889–1900.

⁹⁴ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за [1886 ... 1911] год. С.-Петербург; Петроград, 1888–1911.

губернські статистичні комітети. Крім того, за 1910–1915 рр. відомості про гірничу промисловість, що їх збирало Гірниче управління Південної Росії, були опубліковані окремими виданнями⁹⁵. Щорічні видання містили статистичні дані про обсяги виробництва гірничозаводських підприємств Півдня Росії, чисельність і професійну структуру їхніх працівників, нещасні випадки на виробництві, відомості про корпоративну соціальну інфраструктуру, зокрема школи, лікарні й лазні.

З 1902 р. відділ промисловості Міністерства фінансів почав щороку видавати статистичні відомості, які збирали фабричні інспектори на підприємствах обробної промисловості⁹⁶. Ці публікації містили агреговані погубернські дані про статеву й вікову структуру робітництва обробної промисловості, їхню середню заробітну плату, рівень концентрації, скарги робітників та управителів на порушення трудового законодавства або трудового контракту, штрафи і штрафні капітали, а також страйки. Відомості про страйки на основі статистики, що її збирали фабричні інспектори, за період 1905–1908 рр. звів статистик В. С. Варзар, опублікувавши їх у кількох томах⁹⁷.

Найважливішим джерелом щодо соціальної структури робітничого населення наприкінці ХІХ ст. став перепис населення 1897 р. Опубліковані результати перепису містили дані про чисельність і склад населення по повітах та основних містах губерній і областей Російської імперії. Горлівка, Кам'янське та Юзівка не мали міського статусу, тому дані щодо них окремо не вказані. Однак у Російському державному історичному архіві зберігаються переписні аркуші, за якими можна відновити деякі показники на рівні окремих промислових поселень⁹⁸.

⁹⁵ Отчет начальника Горного управления Южной России за [1910 ... 1915] год. Екатеринослав, 1911–1917;

⁹⁶ Свод отчетов фабричных инспекторов за [1900 ... 1914] год. С.-Петербург; Петроград, 1900–1915.

⁹⁷ Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие. 1895–1904 гг. С.-Петербург, 1905; Его же. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год. С.-Петербург, 1908; Его же. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие 1906–1908 гг. С.-Петербург, 1910.

⁹⁸ Материалы Первой переписи населения 1897 г. Бахмутский уезд. Сведения о населенных местах. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 612; То же. Бахмутский уезд. Подсчет населения населенных местах. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 613; То же. Екатеринославский уезд. Сведения о населенных местах. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 619; То же. Екатеринославский уезд. Ведомости подсчета населения. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 620.

Дані перепису дають змогу визначити статеву, вікову, сімейну, станову та професійну структуру населення регіонів концентрації заводських і шахтарських поселень, їхню рідну мову, громадянство й місце народження⁹⁹. Щодо окремих заводських та копальневих поселень (з населенням понад 500 осіб) опубліковано інформацію про чисельність їхніх жителів і кількість представників основних віросповідань¹⁰⁰.

З 1901 р. Статистичне бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щорічно збирало дані в управителів гірничозаводських підприємств і видавало в Харкові статистичні збірники щодо залізної, залізорудної й кам'яновугільної промисловостей¹⁰¹. Ці збірники містять найдокладніший матеріал про динаміку основних виробничих показників металургійних, залізорудних і вугільних підприємств Півдня Росії, їхніх робітників, а також соціальну структуру робітничих поселень, зокрема житла, медичну допомогу, шкільне навчання й помешкання працівників підприємств. Статистичне бюро також щороку збирало й видавало дані про виробничий травматизм на гірничих і гірничозаводських підприємствах¹⁰².

Важливі аспекти праці й побуту робітників докладно схарактеризовані в матеріалах санітарних і бюджетних обстежень, що їх здійснювали санітарні, епідемічні й заводські чи копальневі лікарі на початку ХХ ст. Такі обстеження мали з'ясувати причини поширення епідемій, а також вплив умов промислового виробництва й побуту робітників на їхній фізичний стан і захворюваність. Обстеження лікарів охоплювали техніко-санітарні, санітарно-гігієнічні, економічні й побутові аспекти життя робітників. Зокрема, до найгрунтовніших і наймасштабніших належать обстеження залізорудних копалень Новоросійського

⁹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Екатеринославская губерния. С.-Петербург, 1904; Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. С.-Петербург, 1906.

¹⁰⁰ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. С.-Петербург, 1905.

¹⁰¹ Железная промышленность Южной России в [1900 ... 1915] году. Харьков, 1901–1917; Железорудная промышленность Южной России в [1901 ... 1916] году. Харьков, 1902–1916; Каменноугольная промышленность России в [1900 ... 1915] году. Харьков, 1902–1916.

¹⁰² Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за [1900 ... 1908] год. Харьков, 1901–1910.

товариства неподалік від Кривого Рога, що їх здійснив санітарний лікар В. Мехмандаров у перші роки ХХ ст.¹⁰³ 1908 р. лікар В. Фіалковський оглянув у Юзівці 96 сімейних квартир із населенням 670 осіб та 196 артільних приміщень¹⁰⁴. Комплексні обстеження 1 638 квартир у робітничому поселенні при Корсунській копальні (Горлівка) провів наприкінці 1910 та 1911 р. санітарний лікар І. Лященко¹⁰⁵. 1910 р. обстеження Кам'янської та Орловської копалень Олексіївського гірничопромислового товариства здійснив епідемічний лікар А. Лапшин¹⁰⁶. 1912 р. Катеринославське земство провело масштабне обстеження 2 757 квартир робітників Донбасу¹⁰⁷. Опубліковані обстеження, що їх здійснили лікарі й земство, містять матеріали про забезпеченість робітників та їхніх сімей житлом, якість помешкань, їхню населеність тощо.

Періодичні видання. Газети, журнали, бюлетені різних організацій становлять синтетичний матеріал, що містить різнопланову за жанром, походженням і змістом інформацію: офіційні повідомлення й законодавчі акти, публіцистику, репортажі, інтерв'ю, оголошення, некрологи. Інформаційне багатство й розмаїття періодичних видань робить їх всеохопним історичним джерелом, дає змогу сформулювати уявлення про динаміку процесів, панівні ідеї, конфлікти інтересів різних зацікавлених груп. Серед усього масиву інформації, релевантної історії робітничих поселень, є група інформативних документів (повідомлення, замітки, звіти, репортажі, інтерв'ю) та аналітичних текстів (рецензії і статті); корисні також художньо-публіцистичні тексти (нариси,

¹⁰³ Мехмандаров В. А. Заболеваемость горнорабочих юга России. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. 1905. № 2. С. 52–66; № 3. С. 27–54.

¹⁰⁴ Фіалковський В. П. Жилищные условия горнорабочих Донецкого района и организация санитарного надзора. *Труды 10-го губернского съезда земских врачей... Екатеринославской губернии, 4–13 марта 1910 г.* Т. 2, Екатеринослав, 1910. С. 145–173.

¹⁰⁵ Лященко И. И. К вопросу о жилищах... С. 86–96; Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна и данные исследования жилищ рабочих Общества южнорусской каменноугольной промышленности. *Труды второго Всеросс. съезда фабричных врачей и представителей фабрично-заводской промышленности*. Вып. 2. Москва, 1911. С. 254–283.

¹⁰⁶ Лапшин А. Жилища горнорабочих Каменского и Орловского рудников Алексеевского горнопромышленного общества. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1911. № 11. С. 1–14.

¹⁰⁷ Основні дані І. Лященко подає в: О санитарном состоянии жилищ горнорабочих Донецкого бассейна. *Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20-29 марта 1914 г.* Т. 4. Екатеринослав, 1914. С. 108–134.

фейлетони), у яких поєднано документалізм і літературний вимисел та оцінено зображувані події.

З 1825 р. матеріали, дотичні до історії гірничої й гірничозаводської промисловості, публікував «Горный журнал», який видавали на базі Гірничого кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. Журнал переважно наповнювали матеріалами про техніку й технологію гірничої промисловості, але інколи він містив огляди окремих підприємств Донбасу й Придніпров'я та їхніх робітничих поселень. Матеріали з технічної й фінансової історії промислових підприємств Півдня Росії також регулярно публікували в журналах «Вестник финансов, промышленности и торговли» (з 1885 р.), «Промышленность и торговля» (з 1908 р.), «Фабрично-заводское дело» (з 1913 р.), «Торгово-промышленная газета» (з 1893 р.)¹⁰⁸. Матеріали про професійний травматизм, професійні захворювання й загалом про умови праці та життя робітників з 1898 р. публікували в журналі «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», а з 1902 р. – у віснику «Промышленность и здоровье».

Цінним інформаційним ресурсом є періодичні видання регіональних представницьких організацій підприємців¹⁰⁹. З 1880 р. Рада З'їзду гірничопромисловців випускала журнал «Южнорусский горный листок» (перейменованій 1886 р. на «Горно-заводской листок», а 1910 р. на «Горно-заводское дело»), який містив наукові та технічні статті, нотатки й повідомлення з різних галузей гірничої справи, статистичну інформацію про гірничу промисловість, урядові розпорядження, торгіві та промислові оголошення тощо. Журнал регулярно публікував наукові й полемічні статті технічного та економічного змісту щодо питань, обговорюваних на з'їздах гірничопромисловців, зокрема щодо розвитку шляхів сполучення, оптимізації митної політики, ринку праці.

¹⁰⁸ Див. також інші релевантні регіональні видання, які публікували в Харкові й Катеринославі впродовж 1880–1917 рр.: «Новости техники и промышленности», «Южный инженер» та ін.

¹⁰⁹ Див. докладніше: Шандра І. А. Периодические издания представительных организаций предпринимателей Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. (на примере южных губерний). *Актуальные проблемы источниковедения: материалы III Межд. научно-практ. конф., Витебск, 8–9 октября 2015 г.* 2015. С. 254–256.

Наративні матеріали. До групи наративних джерел належать подорожні нотатки, мемуари, листування та інші матеріали особового походження¹¹⁰. Свідчення сучасників, які подавали картину життя в заводських та шахтарських поселеннях з власного досвіду, істотно доповнюють інші типи письмових джерел.

Багато промисловців та управителів утримувалися від розповідей про свій бізнес з міркувань збереження комерційної таємниці¹¹¹. Утім, вони публічно обговорювали питання, пов'язані з умовами діяльності їхніх підприємств, зокрема якість робочої сили, трудове законодавство, соціальне страхування тощо. Основним майданчиком для обговорення таких питань був З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії та інші представницькі організації промисловців, а також фахові періодичні видання¹¹². В опублікованих текстах управителі та інженери обговорювали проблеми відносин із робітничими спільнотами й ділилися досвідом їхнього розв'язання. Для цього вони часто документували найдрібніші подробиці. Наприклад, управитель Голубовської копальні Р. Селіванов у вступі до невеликої статті про робітничі помешкання зазначив, що він мав змогу «близько познайомитися з житлами робітників», тому його нарис – «точний знімок з натури», у якому він «не робитиме жодних відступів від дійсності»¹¹³.

Полишивши обіймані посади, деякі колишні інженери й управителі різних рівнів описали досвід роботи на промислових підприємствах у спогадах. Такі спогади містять цінний матеріал щодо принципів управління підприємств,

¹¹⁰ У Гламорганському архіві м. Кардіфф, щоб популяризувати знання про валлійське підприємництво, створено колекцію про життя британської спільноти Юзівки. Її основу становлять листи та інші документи особового походження британців, які мешкали в Юзівці.

¹¹¹ Виняток становили ті підприємці, які водночас були дослідниками й розповідали про власний досвід у фахових виданнях. Див., наприклад: Фелькнер И. Ф. Взгляд на состояние каменноугольной промышленности в Земле Войска Донского и об антрацитовом Грушевском месторождении. *Горный журнал*. 1861. № 3. С. 385–448; Ауэрбах А. А. Описание ртутного рудника и завода, принадлежащего Товариществу А. Ауэрбах и К⁰ горного инженера А. Ауэрбаха. *Горный журнал*. 1888. № 4. С. 1–19 та ін.

¹¹² Див.: Шандра И. А. Периодические издания представительных организаций...; Її ж. Представницькі організації буржуазії...

¹¹³ Селиванов Р. Жилища для рабочих. *Горно-Заводский листок*. 1892. № 12. С. 1272.

взаємин із робітниками, причин і принципів соціальних видатків тощо¹¹⁴. Зазначені джерела створені в різний час, а їхні творці мали різні мотиви: одні ділилися досвідом, другі розказували про великі зрушення в регіоні, треті критикували соціальний і політичний лад (часто ретроспективно). Ці мотиви, прямі та приховані посилення, а також способи поширення ідей становлять особливий дослідницький інтерес.

Промислові робітники й робітники сфери обслуговування в дорадянській період залишили мало спогадів. Серед таких рідкісних документів – спогади вуглекопа Н. Горняка (1863–?), сина німецького іммігранта¹¹⁵. Він працював чорноробом, обіймав посаду десятника, деякий час завідував невеликою шахтою. Щоправда, у тексті Н. Горняк іноді протиставляє себе решті робітників, яких характеризує як «неосвічених» і «недисциплінованих»¹¹⁶. Однак він провів багато років серед гірників Донбасу і був добре знайомий з їхнім побутом. Докладний опис Горлівки початку ХХ ст. залишив М. Кроликов, який працював там помічником бухгалтера в корпоративній крамниці, а згодом рахівником копальневого управління¹¹⁷. Багато спогадів колишніх гірників і заводчан видані після 1917 р.¹¹⁸ Хоч усі ці тексти пройшли державну цензуру, а більшість із них ще й редагували професійні літератори, однак вони містять важливі емпіричні дані щодо побуту робітників, їхніх міжособистісних відносин і робітничого руху. 1942 р. спогади про своє життя в Юзівці записала валлійка Г. Джонс, яка впродовж 1889–1892 рр. працювала приватною вчителькою дітей родини

¹¹⁴ Колодуб Е. К. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. Москва, 1905; Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России *Экономическая история: Ежегодник. 2008*. Москва, 2009; Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938; Бардин И. П. Жизнь инженера. Новосибирск, 1939; Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера. Москва, 1956.

¹¹⁵ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа: автобиограф. очерк. Харьков, 1902. Очевидно, автор писав під псевдонімом. На с. 17 згадує своє справжнє ім'я – Карл Андрійович.

¹¹⁶ Там же. С. 31.

¹¹⁷ Кроликов Н. А. Моя жизнь. Ч. 1–2 (1939–1940 рр.). *Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1*. Горлівка, 2008. С. 57–66. Про крамниці див.: Куліков В. О. Корпоративні крамниці в заводських та рудничних поселеннях Донбасу в останній третині ХІХ – поч. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України*. 2017. Т. 25. С. 34–40.

¹¹⁸ Івашенко Т. В. Рассказ старого шахтера. *Отцы и дети: Сб. рассказов старых и молодых рабочих*. Ростов н/Д, 1941. С. 55–60; Большая жизнь: Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути. Донецк, 1949; Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва, 1968; Khrushchev N. S. Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes. Boston, MA, 1990.

Юзів¹¹⁹. Г. Джонс пригадала, який вигляд мало поселення і як жителі Юзівки проводили вільний час. Ці свідчення – цінний матеріал, щоб вивчати історію повсякдення жителів робітничих поселень.

Земські, заводські й копальневі лікарі були добре знайомі з побутом робітників заводських та шахтарських поселень, тому тексти, у яких вони описують санітарне становище промислових поселень, помешкання, умови праці та життя й рекреаційні практики робітників, – це основне джерело, за допомогою якого можна вивчати дозвілля робітників та інфраструктуру робітничих поселень. 1903 р. та 1908 р. заводські й копальневі лікарі провели з'їзди, на яких упродовж кількох днів обговорювали стан медичної допомоги на промислових підприємствах, ділилися підходами та принципами ефективної організації лікарської справи, обговорювали санітарний стан поселень, профілактику нещасних випадків на виробництві, а також виробничу гігієну (включно з помешканнями робітників)¹²⁰. Багато коментарів, ґрунтованих на особистих спостереженнях під час практики, лікарі залишили в опублікованих результатах статистичних обстежень на початку ХХ ст.¹²¹

Представники державної влади – фабричні інспектори та гірничі інженери – намагалися подавати свої дописи як неупереджені спостереження, однак повністю уникнути оцінних суджень не змогли. Деякі з них працювали на своїх посадах багато років, відвідали сотні промислових підприємств і були добре знайомі з умовами життя та праці робітників. Наприклад, фабричний інспектор В. Святловський за п'ять років служби на посаді інспектора Харківського (1884–1886) та Варшавського (1886–1888) фабричних округів оглянув 1 500

¹¹⁹ Memoir by Annie Gwen Jones. *Glamorgan Archives*. HRA/DX409/12/1–10; Text of radio broadcast given by Mrs Jones on her memories of her years at Hughesovka, Ukraine, as governess to the family of Arthur Hughes. *Glamorgan Archives*/ HRA/DX409/9/1–3.

¹²⁰ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей Екатеринославской губернии 20–24 августа 1903 года. Екатеринослав, 1903; Труды второго съезда горнозаводских, фабричных и рудничных врачей Екатеринославской губернии 21–24 февраля 1908 г. Екатеринослав, 1908.

¹²¹ Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях жилищ горнорабочих Донецкого района. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1909. № 10. С. 462–476; Вартминский А. Е. К вопросу о жилищных условиях горнорабочих Донецкого района. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 7–9. С. 501–514; Фиалковский В. П. Жилищные условия горнорабочих...; Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях...

промислових закладів. Крім коментарів в опублікованих періодичних звітах фабричних та гірничих інженерів, деякі з них публікували окремі тексти, у яких описували свій досвід роботи¹²².

Великий масив наративних джерел про заводські та шахтарські поселення створили їхні відвідувачі. Економісти, статистики, технологи, журналісти, державні чиновники, експерти з визначення інвестиційних ризиків і представники інших професій відвідували промислові підприємства та їхні робітничі поселення й докладно описували свої враження. Так, економіст Є. Рагозін, улітку 1894 р. відвідавши донбаські та придніпровські залізобудівні заводи й понад 30 вугільних копалень, докладно описав ці підприємства та їхні робітничі поселення¹²³. З 25 червня по 25 липня 1892 р. член Постійної комісії з технічної освіти при Імператорському Російському технічному товаристві Є. Гаршин збирав відомості про професійну освіту на Донбасі. Щоб зрозуміти місцевий контекст, він вважав за потрібне також «надати загальний культурно-економічний нарис сучасного стану Юзівського заводу й поселення, що виникло при ньому»¹²⁴. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Юзівку відвідують також іноземні журналісти, зокрема Дж. Бадделі, Г. Норман та ін.¹²⁵ Дж. Бадделі, Є. Гаршина, Г. Нормана й Є. Рагозіна особисто приймало керівництво містотвірних підприємств, а отже, вони донесли до читачів деякі ідеї осіб, які ухвалювали рішення. Загалом відвідувачі залишили позитивний образ робітничих поселень, згадували соціальні проблеми, але пов'язували їх радше із «хворобою зростання». Так, Є. Гаршин зазначав: «Заводський і рудничний робітник тутешніх місць зовсім не такий твариноподібний, як іноді це намагаються подати. Ми готові наполегливо стверджувати, що це середовище

¹²² Святловский В. В. Фабричный рабочий...; Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность...; Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности...

¹²³ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. IV.

¹²⁴ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 1.

¹²⁵ Baddeley J. F. Russia in the "Eighties", Sport and Politics. London, 1921; Norman H. All the Russians: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, The Caucasus, and Central Asia. New York, 1904. Див. також коментарі інших іноземних відвідувачів Півдня Росії: Cordeweener J. Contribution à l'étude de la crise industrielle du Donetz. Géologie de Krivoi-Ro et de Kertsch. Production sidérurgique en Russie méridionale. Bruxelles, 1902; Villari L. Russia Under the Great Shadow...; Lauwick M. L'industrie dans la Russie...

має достатньо елементів моральності, побожності й ревної та свідомої відданості засадам державного ладу»¹²⁶.

Важливим нарративним джерелом з історії заводських і шахтарських поселень є путівники «по Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці» та «по Катерининській залізниці», створені управліннями відповідних залізниць¹²⁷. Такі добре ілюстровані й коштовні видання готували управителі залізниць, очевидно, прагнучи підкреслити значущість своїх підприємств для економіки регіону. У вступі до видання «По Катерининської залізниці» 1902 р. укладачі зазначили, що вони ставили перед собою завдання «дати точні відомості про економічну й побутову обстановку великого регіону», обслуговуваного Катерининською залізницею¹²⁸. Укладачі путівника використали дані, що їх надали урядові організації та власники й управителі підприємств. У цих випусках докладно описані промислові підприємства регіону та заводські й шахтарські поселення, розміщені поблизу залізниці.

Цінним матеріалом щодо саморепрезентації містотвірних підприємств є рекламні та презентаційні видання, підготовлені самими підприємствами. Особливо багато таких матеріалів готували для промислових виставок. Наприклад, для Всеросійської промислової та художньої виставки в Нижньому Новгороді 1896 р. багато великих підприємств створили презентаційні матеріали про історію своїх підприємств і їхні досягнення у виробничій та соціальній сферах¹²⁹. До Південноросійської сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки в Катеринославі 1910 р. Новоросійське товариство підготувало окреме видання з текстом й ілюстраціями про компанію та її

¹²⁶ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 7.

¹²⁷ Абрамович В. И. Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. Харьков, 1902; По Екатерининской железной дороге... Вып. 1; По Екатерининской железной дороге... Вып. 2.

¹²⁸ По Екатерининской железной дороге... Вып. 1. С. V.

¹²⁹ Див.: Завод Новороссийского общества...; Общество Южно-Русской каменноугольной промышленности. Славянск, 1896; Рудники и Днепровский завод. Москва, 1896; Шустов А. С. Альбом участников Всероссийской Промышленной и Художественной Выставки в Нижнем Новгороде 1896 года. С.-Петербург, 1896.

підприємства¹³⁰. Брошура подавала стисло історичну довідку, описувала цехи, шахти й об'єкти соціальної інфраструктури робітничого поселення. Такі видання мали рекламний характер і були покликані розповісти про успіхи компаній, тому підприємства й поселення в них представлені в категоріях «прекрасно обладнаних» і «зразкових» організацій¹³¹.

Показовим виявом технократизму став виданий Дніпровським товариством «Опис Дніпровського заводу». Ця книжка – найповніший документальний опис заводу та його робітничого поселення. Її написали четверо інженерів підприємства, добре обізнані з життям заводу. Опис житлової зони укладачі подали в розділі «Опис заводу» поряд зі схожими за форматом описами виробничих відділень. На заводських схемах і планах житлову зону включено у план заводу як один із підрозділів підприємства. Отже, житлову зону з її інфраструктурою подавали як один із виробничих компонентів підприємства, що символізувало підпорядкованість суспільного життя виробничим потребам.

Нормативно-правові матеріали. Трудове законодавство й закони, що регулювали підприємницьку діяльність, становлять важливу групу історичних джерел. Вони пояснюють нормативно-правовий контекст, у якому розвивалися відносини між підприємствами й суспільством. До кінця імперського періоду в Російській імперії не виникла особлива система торгово-промислового права, а були лише окремі закони, розпорошені по різних частинах загального Зведення законів¹³². Серед найважливіших – «Положення про компанії на акціях», що регулювало порядок заснування акціонерних компаній. Хоч першу редакцію цього закону від 1836 р. надалі неодноразово уточнювали й доповнювали, держава лишала за собою право втручатися в комерційну діяльність бізнесу до кінця імперської доби.

¹³⁰ Новороссийское общество. Юзовка, Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1910; Перевидано 1919 р. з оновленими статистичними даними: Новороссийское общество: Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919.

¹³¹ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 24, 34, 35.

¹³² Поткина И. В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности в России. История предпринимательства в России. Кн. 2 : Вторая половина XIX – начало XX века. Москва, 2000. С. 22

Важливими документами, що визначали напрям та умови діяльності кожної акціонерної компанії, були статuti компаній. Статuti, які уклали відповідно до вироблених міністерствами зразків, мали такі розділи: 1) мета утворення підприємства; 2) назва фірми; 3) розмір основного капіталу; 4) порядок ведення справ і повноваження Правління; 5) порядок розподілу дивіденду. Проекти статуту компанії залежно від галузі діяльності підприємства надходили в одне з міністерств, а потім їх затверджував імператор, тобто статут кожної компанії був окремим законом Російської імперії.

Діяльність компаній регулювали галузеві статuti. Статут про промисловість регулював діяльність підприємств у галузі обробної промисловості, а Гірничий статут регулював діяльність видобувних і металургійних підприємств. Промислові підприємства оподатковували на підставі Статуту про прямі податки.

Основні закони Росії фіксували принцип рівності російських та іноземних підданих у підприємницькій діяльності. Іноземна фірма, яка хотіла працювати в Росії, надавала в міністерство відповідного профілю свій статут разом із завіреним російським консулом підтвердженням, що статут відповідає чинним законам тієї країни, де фірма зареєстрована. Після цього фірма мала отримати дозвіл на здійснення операцій в Росії¹³³.

Трудове законодавство також поступово формувалося впродовж 1882–1912 рр. Протягом цього періоду були регламентовані такі важливі аспекти трудових відносин у промисловості, як умови роботи дітей (1882, 1884, 1890 рр.), жінок і підлітків (1885, 1890 рр.), укладення трудового договору, регламентація заробітної плати та штрафів з робітників (1886 р.), тривалість робочого дня (1897 р.), соціальне страхування (1903, 1912 рр.)¹³⁴. 1914 р. Державна канцелярія звела різноманітні закони, що стосувалися трудового законодавства, у Статуті

¹³³ Там же. С. 19–33.

¹³⁴ Див. докладніше: Валетов Т. Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции. *Экономическая история. Обзорение*. 2007. № 13. С. 34–44; Глазунов С. Р. Фабричное законодательство и механизмы его реализации. 1882–1914 гг. *Экономическая история. Ежегодник*. 1999. 2018. Т. 14. № 2. С. 141–154.

про працю, що фактично об'єднав Статут про промисловість і Гірничий статут¹³⁵. Крім загальноімперського законодавства, деякі аспекти трудових відносин на місцях регулювалися також обов'язковими постановами Присутствій і губернаторами.

Публіцистичні й літературні джерела. Драматична зміна ландшафту, карколомні економічні й соціальні процеси, що відбувалися на Донбасі, притягували увагу письменників та публіцистів. Ті, хто шукав матеріал для сюжетів про становлення великої промисловості, іноземне підприємництво та важку працю трударів, їхали в донецькі заводські й шахтарські поселення. Оскільки публіцисти формували громадську думку й породжували потяг до певних суспільних змін, їхні тексти – важливе джерело, яке дає змогу зрозуміти актуальні суспільні проблеми, пов'язані з робітничими поселеннями. Серед багатьох письменників і публіцистів, які писали про заводські та шахтарські поселення, особливу популярність здобули В. Вересаєв, О. Купрін, К. Паустовський, О. Серафимович, С. Черкасенко¹³⁶.

В. Вересаєв (справжнє прізвище – Смідович) відвідував Юзівку 1890 та 1892 р. Перший раз він гостював у старшого брата Михайла, який служив технічним директором на Вознесенській копальні неподалік Юзівки. Вдруге в серпні-вересні 1892 р. Вересаєв як студент медичного факультету Дерптського університету боровся з холерою на Вознесенській копальні. На основі спостережень побуту донецьких шахтарів він написав вісім нарисів, що вийшли у збірці під назвою «Підземне царство».

О. Купрін як кореспондент київських газет побував на Донбасі 1896 р., відвідавши Юзівський металургійний, Петровський металургійний (Єнакієве) та Дружківський рейкопрокатний заводи, а також низку вугільних шахт. Протягом 1896–1899 р. він опублікував нариси «Юзівський завод», «У головній шахті», «У вогні», «У надрах землі», а 1896 р. написав повість «Молох», що надала йому всеросійської популярності. Назва повісті символічна: головний «герой» твору –

¹³⁵ Громан В. В. Устав о промышленном труде. Петроград, 1915. С. III.

¹³⁶ Див. колекцію їхніх вибраних творів у: Юз и Юзовка... С. 193–314.

завод, що, як древнє божество, вимагає людських жертв і щодві доби «пожирає життя цілої людини».

О. Серафимович (справжнє прізвище – Попов) як кореспондент газети «Приазовський край» бував на Донбасі влітку 1897 р., а потім ще кілька разів після 1917 р. Вражений побаченням у Юзівці, О. Серафимович написав оповідання «На заводі», опубліковане 1899 р. В оповіданні він згадує про нерозвиненість соціальної інфраструктури Юзівки, пов'язуючи її з гегемонією містотвірного підприємства. У 1920-ті роки письменник опублікував нарис «У вогні», який став продовженням оповідання 1899 р.

К. Паустовський побував у Юзівці 1916 р., де працював кілька місяців на металургійному заводі. Там він поселився в готелі «Великобританія», описаному в однойменному оповіданні, що увійшло до автобіографічного твору «Книга про життя. Неспокійна юність». Юзівку він описав як «...безладне і брудне поселення, оточене халупами й землянками».

С. Черкасенко протягом 1901–1910 рр. працював на посаді вчителя на Лідіївській копальні в Юзівці. У своїх поезіях та оповіданнях він описував тяжку працю заводських і копальневих робітників. Упродовж 1907–1913 рр. С. Черкасенко регулярно друкував у газеті «Рада» й «Літературно-науковому віснику» оповідання з шахтарського життя, життя учителів і дрібних урядовців.

Публіцистичні нариси про Донбас залишали й непрофесійні журналісти або письменники, які вважали, що добре знали регіон. Наприклад, 1893 р. нарис про роботу й побут донецьких шахтарів опублікував Л. Верещинський, який протягом другої половини 1880 – початку 1890-х років працював управителем однієї з великих копалень в Області Війська Донського. Протиставляючи себе «заїжджим» публіцистам, які «виступають на сторінках деяких столичних видань зі статтями про гірників, що спираються на апріорні дані або написані в компілятивний спосіб», власну працю Л. Верещинський характеризував як таку, що ґрунтується на «особистих спостереженнях». Свій нарис автор підсумовує фразою: «...лячно стає, як дивишся на [процес] видобутку вугілля й робітників, які його здійснюють. Природні багатства землі розкрадають безглуздо, а

здоров'я людини пропадає в найбільш неприродний спосіб»¹³⁷. Л. Верещинський радив промисловцям «для свого ж блага» поліпшити умови проживання робітників, а уряд закликав до більшого втручання у відносини між підприємцями й робітниками.

Етнографічно-польові та усні джерела. Основну масу джерел про заводські й фабричні поселення протягом 1870–1917 рр. створили державні службовці, промисловці та їхні організації, однак маємо дуже мало матеріалів, які залишили самі робітники. Збирати такі матеріали почали вже після 1917 р. у фольклорних експедиціях та усних інтерв'ю. Донбас цікавив етнографів 1920-х років як пограничний район з мішаним населенням, тому вони вивчали співвідношення та взаємопроникність національних, а також сільської/традиційної й міської/модерної культур. Завдяки цій групі джерел можна реконструювати колективні сліди і фрагменти пам'яті, залишені історичними подіями у свідомості мешканців заводських та шахтарських поселень. Фольклорні та усноісторичні матеріали містять інформацію як про самі події минулого, так і про те, як ці події відбиті в суспільній свідомості.

Під час восьмимісячної поїздки по Донецькому басейну в 1923–1924 рр. фольклорна експедиція, яку очолював А. Пясковський, збрала низку шахтарських, заводських, матроських, комсомольських та інших пісень і частівок. Збираючи пісні, учасники експедиції дотримувалися таких правил: записували тільки ті пісні, які «народилися» на копальні, заводі чи в порту, не були опубліковані і їх виконувало багато робітників (колективно або окремо)¹³⁸. Етнограф В. Білецька під час експедиції у Сталінському окрузі влітку 1926 р. збрала робітничий та шахтарський фольклор на підприємствах Сталінського району (нині Донецька область) та м. Шахти (нині Ростовська область Російської Федерації). Матеріали інших експедицій 1920-х років проаналізував (опублікувавши частину) дослідник П. Тимофєєв¹³⁹. Робітничий фольклор –

¹³⁷ Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне: Очерк. С.-Петербург, 1893. С. 18.

¹³⁸ Пясковский А. В. Коллективная пролетарская поэзия. Песни Донбасса. Москва; Ленинград, 1927. С. 6.

¹³⁹ Тимофєєв П. Т. Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х рр. ХХ ст.). Донецьк, 1997; Тимофєєв П. Т. Протекших дней очарованье... Сказки, песни, частушки, присловья Донбасса, записанные П. Тимофеевым. Донецк, 2008.

основний матеріал, що відтворює світогляд робітників, їхнє повсякденне життя, дає змогу вивчити неформальні трудові практики та приватні й міжособистісні відносини¹⁴⁰.

Упродовж 1931–1938 рр. в СРСР був реалізований масштабний проект з інтерв'ювання робітників та активістів соціалістичних партій і організацій «Історія фабрик і заводів». Проект мав виразне ідеологічне забарвлення й був покликаний продемонструвати «форми й методи експлуатації на старих заводах». Крім того, з самого початку було передбачено, що тексти інтерв'ю мали відредагувати професійні літератори¹⁴¹. Однак у Державному архіві Російської Федерації, м. Москва, зберігаються оригінальні записи інтерв'ю – цінне джерело історії трудових конфліктів на промислових підприємствах Донбасу та Придніпров'я¹⁴².

Ще один масштабний проект зі збирання інтерв'ю в колишніх робітників промислових підприємств Донбасу здійснили співробітники Державного історичного музею в м. Москва в межах історико-побутових експедицій 1950-х років. Експедиція записала 59 розповідей робітників, які працювали у промисловості в дорадянський час. Здебільшого опитування були спрямовані з'ясувати умови праці й життя робітників важкої промисловості Донбасу. Крім інтерв'ю, експедиція збирала також матеріальні об'єкти й візуальні матеріали (переважно фотографії із сімейних архівів), що містили інформацію про історію праці на Донбасі¹⁴³.

Візуальні джерела. Візуальні матеріали, по-перше, дають змогу дослідникам краще презентувати описувані об'єкти; по-друге, аналіз того, як сучасники створювали й використовували фотографії, може допомогти

¹⁴⁰ Див. про це: Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 07.12.2018).

¹⁴¹ Про проект див.: Зак Л. М., Зими́на С. С. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов...

¹⁴² Див.: *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. «Документы по истории фабрик и заводов Украины».

¹⁴³ *Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953. Москва, 1955. С. 8–9, 11.*

зрозуміти особливості взаємин між основними акторами в робітничих поселеннях¹⁴⁴.

Перші фотографії на Донбасі з'явилися ще в 1870-ті рр. У листі міністру державних маєтностей П. Валуєву від 14 січня 1875 р. Дж. Юз згадує щойно зроблену серію фотографій заводу, яка показує «прогрес його розвитку від самого початку», й обіцяє продемонструвати їх під час найближчої зустрічі в Санкт-Петербурзі¹⁴⁵. У такому разі світлини ставали формою звіту підприємства про виконувані зобов'язання перед петербурзькими бюрократами. У 1880-х рр. фотографії вже цілком облаштувалися в Юзівці: 1885 р. Б. Стесін відкрив тут фотоательє, а 1894 р. свої ательє відкрили А. Матюкін та Я. Шпахт. 1912 р. у Юзівці було чотири ательє: П. Зузулі, М. Іцковича, братів Клейманів і «Доре». Ці ательє переважно виготовляли портретні знімки, але також фотографували індустріальні об'єкти й робітників під час виробничих процесів. Індустріальні ландшафти та об'єкти Донбасу привертати увагу й приїжджих фотографів, як-от харків'янина О. Іваницького, який для альбома «Росія на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р.» зробив серію знімків ландшафтів, будівель і мешканців заводських та шахтарських поселень Донбасу¹⁴⁶. 1894 р. катеринославський фотограф Н. Іванов створив серію світлин Дніпровського заводу та його робітничого поселення, видану пізніше у Варшаві як фотоальбом¹⁴⁷.

На початку ХХ ст. юзівські, бахмутські, катеринославські, петербурзькі та інші видавництва починають масово тиражувати промислові світлини Донбасу та Придніпров'я як листівки. Однією з найпопулярніших стала серія листівок, яку видав юзівський підприємець Е. Кречмер у 1905–1906 рр. На листівках цієї серії – різноманітні індустріальні й міські панорамні знімки, окремі будівлі та споруди, групові портрети тощо. Соціальною функцією таких листівок було

¹⁴⁴ Див.: розділ І. Склокіної «Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування» у книжці «Праця, виснаження та успіх...». С. 185–227; Kulikov V. Communist Decoding of the World: "Enthusiasm: Symphony of the Donbass" by Dziga Vertov. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2014. № 1117. Вип. 48. С. 250–254.

¹⁴⁵ Об устройстве Новороссийском обществом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 222.

¹⁴⁶ Россия на Всемирной выставке в Париже в 1900 г. С.-Петербург, 1900.

¹⁴⁷ Иванов Н. А. Альбом видов Днепровского завода и рудников Южно-Русского Днепропетровского общества. Варшава, 1894.

презентувати промислові поселення для новоприбулих, а також підтримувати зв'язки працівників з родичами та друзями, які жили в інших містах. Колекції листівок та унікальних фотографій зберігається в «Юзівській колекції» в Архіві графства Гламорган у м. Кардіфф, у Донецькому краєзнавчому музеї¹⁴⁸ та Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного.

Проголосивши фотографію інструментом правдивого відтворення «об'єктивної дійсності», сучасники широко використовували її експліцитно, щоб «правдиво» описати дійсність, а імпліцитно – щоб поширити певні ідеї. Наприклад, поряд із наративним описом промислових поселень у путівниках «по Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці» та «по Катерининській залізниці» вміщені фотографії індустріальних об'єктів і ландшафтів, що мали свідчити про індустріальне перетворення колись аграрного й периферійного краю.

Самі містотвірні підприємства часто використовували фотографію як спосіб наочно продемонструвати успіхи перетворення степу на центр модерної промисловості й розвиненої соціальної інфраструктури. Світлини гігантських заводських корпусів, доменних печей і копрів мали вказувати на технологічні й операційні успіхи підприємства, а зображення робітничих помешкань, шкіл, лікарень, церков, упорядкованих вулиць засвідчували «турботу» підприємства про своїх працівників. Часто панорамні фотографії заводів і шахт робили в такому ракурсі, щоб підкреслити контраст із навколишньою нерозвиненою територією¹⁴⁹.

Якщо для містотвірних підприємств фотографія була способом розповісти про свої успіхи, то публіцисти й санітарні лікарі за її допомогою хотіли привернути увагу до соціальних і санітарних проблем робітничих поселень.

¹⁴⁸ Черепяхина И. Г. Каталог «Юзовка в открытках» (из фондов Донецкого областного краеведческого музея). Донецк, 2003.

¹⁴⁹ Див. Шустов А. С. Альбом участников... выставки; Новороссийское общество. Юзовка... 1910.

Лікарі й публіцисти використовували світлини, щоб показати перенаселеність і низьку якість робітничих помешкань¹⁵⁰.

Художники імперської доби, на відміну від фотографів, зверталися до сюжетів про промисловість і працю на Донбасі та Придніпров'ї лише зрідка. Одним із перших зобразив донбаських шахтарів та умови їхньої праці московський живописець-реаліст М. Касаткін. Після кількох поїздок на Донбас у середині 1890-х рр. М. Касаткін написав серію полотен, у яких змалював тяжку працю й побут гірників: «Бідаки збирають вугілля на виробленій шахті» (1894 р.), «Шахтарка» (1894 р.), «Біля кліті» (1894–1895 рр.), «Вуглекопи. Зміна» (1895 р.), «Шахтар-тягальник» (1896 р.). Художній напрямок, одним із зачинателів якого був М. Касаткін, пізніше отримав назву соціалістичного реалізму.

Речові джерела. Важливим джерелом з історії розвитку техніки й виробництва містотвірних підприємств, а також умов праці та побуту їхніх робітників є речові джерела. Центральні, регіональні й локальні музеї різних форм власності зберігають тисячі артефактів, як-от зразки продукції, яку виробляли підприємства, робочий одяг та інструменти, трудові книжки, жетони робітників, купони для отоварення в корпоративних крамницях і багато іншого. Ці артефакти дають змогу ліпше показати умови життя та праці жителів робітничих поселень. Важливим джерелом стають також сучасні антропогенні ландшафти й міський пейзаж, критичне вивчення яких допомагає зрозуміти логіку розвитку заводських і шахтарських поселень¹⁵¹.

Окремі артефакти допомагають дослідникам краще презентувати життя описуваних спільнот, однак набагато більшу пояснювальну силу такі артефакти отримують, якщо їх проаналізувати комплексно. Матеріальні артефакти, створені індустріальним процесом або для нього, включно з будівлями та структурами, виробниче обладнання й інструменти, громадські поселення та

¹⁵⁰ Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях... С. 467–468; Фиалковский В. П. Внешняя обстановка работы в каменноугольных шахтах в связи с эпидемическим заболеванием холерой. *Труды Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г. Т. 2: доклады.* Екатеринослав, 1911. С. 112 и след.; Лященко И. И. Жилищный вопрос... Вклейка на с. 173.

¹⁵¹ Див. розділи М. Ільченка та Т. Портнової у книжці «Праця, виснаження та успіх...».

прилеглі території системно вивчає індустріальна археологія¹⁵². Методи індустріальної археології дають змогу дослідити промислові технології та їхню еволюцію, історію праці та трудових відносин, повсякденне життя робітників певного періоду тощо там, де письмових джерел недостатньо, щоб знайти відповіді на запитання, що їх поставили дослідники або публіка¹⁵³.

1.4. Методологія та методи дослідження

Пропоноване дослідження міждисциплінарне, тому методологічно спирається на низку теорій і концепцій, поширених в економічній історії, історії праці, соціології, історичній антропології, політичних науках. Ці концепції й теоретичні підходи стали як інструментами для аналізу конкретних джерел, так і мали ширше значення для формулювання дослідницьких запитань.

Концепції влади. Типовою рисою заводських і шахтарських поселень була надмірна влада підприємства, поширена далеко за межі виробничих відносин і простору. Ця корпоративна влада набувала різноманітних форм. Відносини між підприємством і робітничими спільнотами були багатовимірні й передбачали різні аспекти корпоративного домінування, примусу, спротиву, компромісу, гетерархії. Концепції влади, що їх розробляли К. Маркс, М. Вебер, М. Фуко, П. Бурдьє та ін., можна застосувати, щоб зрозуміти відносини в заводських та шахтарських поселеннях¹⁵⁴.

К. Маркс пов'язував владу із приватною власністю. Сам факт володіння капіталом означає наявність влади й надає власнику право панувати над працею й результатами праці, що, врешті-решт, призводить до влади капіталістів над робітничим класом. На думку К. Маркса, власники капіталу панують у суспільстві й визначають його політичний та культурний розвиток.

¹⁵² Див.: Hudson K. *Industrial archaeology: an introduction*. London, 2014; Запарий В. В. *Индустриальное наследие (к вопросу о понимании данной концепции в России и за рубежом)*. *Экономическая история. Обзорение*. 2007. № 13. С. 211–217.

¹⁵³ Див. приклади досліджень історії північноамериканських заводських та шахтарських поселень у: Metheny K. B. *From the Miners' Doublehouse: Archaeology and landscape in a Pennsylvania coal company town Knoxvile*, 2007; Cowie S. *The plurality of power: An archaeology of industrial capitalism*. Berlin, 2011.

¹⁵⁴ Докладний огляд цих концепцій і можливостей їхнього застосування у вивченні історії заводських і шахтарських поселень див.: Cowie S. *The plurality of power...* P. 31–44.

М. Вебер наголошував на соціальному вимірі влади. Він розглядав владу як результат взаємодії сукупності акторів і визначав її як можливість одного соціального суб'єкта реалізувати свою волю всупереч опору інших учасників політичної дії. М. Вебер звертав увагу на багатоаспектність влади, що передбачає багатство, престиж, політичні зв'язки тощо.

М. Фуко характеризував владу як усюдисуще явище, що відтворює себе в соціальних відносинах. Суб'єкт влади не локалізований у єдиному центрі, який здійснює універсальний примус. Навпаки, владні відносини продукуються в багатьох точках, розподілених по всьому соціальному простору. М. Фуко зазначав, що влада інкорпорована в практики, які здійснюють суб'єкти будь-якого статусу і класу. Влада виходить звідусіль і виявляється у способах говорити, організовувати простір і повсякденність, у міжособистісних відносинах.

П. Бурдьє звернув увагу на значущість культурних і символічних чинників влади. Він вважав, що ключову роль у відтворенні панівних відносин має здатність владців нав'язувати свої культурні й символічні практики. Здатність формувати або змінювати категорії сприйняття й оцінювання соціального світу П. Бурдьє називає символічною владою. Додатково до концепту символічної влади П. Бурдьє пропонує й поняття символічного капіталу (джерело влади) й символічного насильства (механізм панування).

Усі зазначені трактування сутності влади хоч і полемізували між собою, проте не унеможливають одне одного цілком, а підкреслюють багатозначність і багатовимірність влади.

Концепції лояльності й повсякденного спротиву. Концепцію (не)лояльності сформулював економіст А. Гіршман у роботі «Вихід, протест і лояльність». Якщо учасники організації незадоволені ситуацією всередині неї, вони можуть висловити своє невдоволення двома способами: покинути її («вихід») або протестувати («голос») проти керівництва чи інших агентів, які, на думку протестувальників, можуть вплинути на ситуацію. Працівник, якому не подобається, що відбувається в його організації, може заявити про своє

незадоволення через скарги або страйк, а може звільнитися. Обидві дії учасників – і протест, і вихід, – передбачають витрати для організації, а отже, створюють для організації стимули задовольняти своїх працівників¹⁵⁵.

У «виходу» й «голосу» різна природа. Для першої дії потрібне рішення індивіда; друга дія ефективна тільки тоді, коли протест одиниць зливається в хор багатьох. Протест у формі «виходу» нагадує «невидиму руку ринку» А. Сміта, що знижує ціну на товари, до яких втрачають інтерес покупці. Тільки в разі «виходу» робітників підприємство змушене поліпшити умови праці, адже ризикує залишитися без робочих рук. «Голос» – це колективна реакція або, як мінімум, сигнал колективу, що потрібно координувати зусилля, шукати «фокусну точку». А. Гіршман вважає, що «голос» має політичну, а не економічну природу¹⁵⁶. «Голос» – це спроба змінити ситуацію, «вихід» – спроба втекти від проблеми.

У Російській імперії робітники мали обмежені можливості застосувати «голос», адже їхні зібрання були поза законом. Тому поряд з «виходом» і «голосом» поширення набув повсякденний, або рутинний, опір, що його концептуалізував у 1980-х рр. антрополог Дж. Скотт¹⁵⁷. Повсякденний опір застосовують у традиційних авторитарних спільнотах, у яких відкритий протест і незгода з владою наштовхуються на жорстокі репресії. У такому разі підлеглі вибирають інші шляхи спілкування з керівниками – повсякденні, непримітні форми опору: прогули, дрібні крадіжки, рестрикціонізм, приховане глузування над владою. Повсякденний опір уникає непотрібних ризиків і намагається уникнути прямої конфронтації із владою.

Дж. Скотт виділяє чотири критерії «справжнього» спротиву: спротив має бути колективним та організованим, а не приватним і дезорганізованим; спротив має бути принциповим і самовідданим, а не опортуністичним та егоїстичним; спротив повинен мати революційні наслідки й має заперечувати, а не

¹⁵⁵ Hirschman A. O. Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states. Cambridge, 1970. P. 4.

¹⁵⁶ Ibid. P. 31.

¹⁵⁷ Scott J. C. Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance. New Haven, CT, 1985.

виправдовувати наявний порядок. Відповідно рутинний, або повсякденний, спротив має ознаки, протилежні до критеріїв справжнього спротиву.

Концепція зацікавлених сторін і теорія агентства. Історики робітництва традиційно розглядають відносини між бізнесом і робітниками в бінарній системі. Проте що насправді означає «підприємство»? Наскільки інтереси різних членів бізнесової організації були тотожні? Концепція зацікавлених сторін пропонує погляд на підприємство як на організацію, між зацікавленими сторонами якої можуть бути різні відносини, що не завжди мають ознаки співпраці та однакових інтересів і можуть бути конкурентні¹⁵⁸. Однак усі зацікавлені сторони можна розглядати як єдине суперечливе ціле, рівнодійна інтересів частин якого визначатиме траєкторію розвитку організації.

Складний характер взаємодії між власниками бізнесу й найманими управителями пояснює теорія агентства¹⁵⁹. Проблема виникає тоді, коли власник (принципал) і його агент (найманий управитель) ставлять перед собою різні завдання й мають різні уявлення про прийнятний рівень ризиків, які намагаються перекласти один на одного. Проблема виникає через асиметрію інформації, якою володіють принципал та агент. Принципал не може бути абсолютно впевнений, що агент діє максимально в його, принципала, інтересах. Така ситуація була типова для багатьох (особливо найбільших) підприємств Донбасу та Придніпров'я: власники-акціонери (принципали) мешкали далеко за межами поселень, створених підприємствами, які їм належали. Тому принципи доручали владу на місцях агентам – найманим управителям. Відхилення в діях агента від інтересів принципала називають «агентськими витратами». Є два способи зменшити такі витрати. Перший – контролювати поведінку агента. У бізнесі його зазвичай реалізують через безпосереднє втручання акціонерів у справи підприємства, які стежать за діями його керівництва та коригують їх. Другий – стимулювати агентів відповідно до показників результативності або

¹⁵⁸ Donaldson T., Preston L. E. The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of Management Review*. 1995. Vol. 20. № 1. P. 65–91.

¹⁵⁹ Див. огляд основних підходів: Eisenhardt K. M. Agency Theory: An Assessment and Review. *The Academy of Management Review*. 1989. Vol. 14. № 1. P. 57–74.

включити їх до групи власників акцій. Обидва варіанти мають свої переваги та недоліки, і обидва варіанти використовували на промислових підприємствах Донбасу та Придніпров'я в імперський період.

Концепція управлінської революції. Концепція управлінської революції пояснює процес формування інституту професійних організаторів виробництва та зрушення в модерній корпорації від власника до професійного управителя як ключової фігури на підприємстві¹⁶⁰. Її сформулювали впродовж 1940–1970-х рр. дослідники Дж. Бернгам, А. Чандлер та ін.

Філософ та політолог Дж. Бернгам, розмірковуючи про майбутнє світового капіталізму, стверджував, що на початку ХХ ст. у капіталістичних країнах економічний і політичний вплив професійних управителів – менеджерів так зріс, що вони мали стати новим панівним класом¹⁶¹. Історик бізнесу А. Чандлер у книжці «Видима рука: управлінська революція в американському бізнесі» продемонстрував, як у США після Громадянської війни на зміну дрібному й середньому підприємництву приходять великий бізнес у формі корпорації¹⁶². Поширення асоційованих форм власності призвело до того, що багато власників передали управління в руки найманих фахових управителів. А. Чандлер зазначає, що наймані управителі були й у доіндустріальну епоху, але з появою промислових корпорацій виникає ієрархія найманих управителів. Транспортна революція, поява глобального ринку, масове виробництво й нові організаційні форми підприємства спричинили фундаментальні зміни у структурі рушійних сил економіки. На зміну «невидимій руці» ринку в розподіл товарів і послуг приходять професійні менеджери великих корпорацій – «видима рука» економічного розвитку.

¹⁶⁰ Про управлінську революцію див.: Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218; Он же. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны*. Москва, 2014. С. 108–117.

¹⁶¹ Burnham J. *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*. New York, 1941.

¹⁶² Chandler A. D. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Harvard, MA, 1977.

Концепція управлінської революції разом із теорією зацікавлених сторін допомагає зрозуміти механізми прийняття стратегічних та операційних рішень містотвірними підприємствами. Урахування процесів відділення управління від власності та становлення класу управителів також сприяє точнішому знанню про соціальну структуру й розподіл влади в заводських і шахтарських поселеннях.

Теорії мотивації праці. Заводські й шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я мали залучити й утримувати робітників на підприємствах, організовуючи виробничий процес так, щоб максимізувати продуктивність їхньої праці. Містотвірні підприємства в робітничих поселеннях мали екстраординарні механізми контролю своїх працівників. Однак навіть вони не могли контролювати всі аспекти діяльності персоналу й мали покладатися на добровільну співпрацю робітників, яких потрібно було стимулювати до праці¹⁶³.

Наукові теорії, що пояснюють мотиваційні процеси в економіці й менеджменті, виникли у другій половині XIX ст. Промисловці імперської доби говорили про мотивацію в категоріях заохочення та примусу. Інструментами заохочення вони вважали матеріальну винагороду – заробітну плату й надання житла, а інструментами примусу – штрафи та звільнення. На практиці система мотивації праці робітників була складніша, але чимало інструментів заохочення робітників промисловці використовували несвідомо, покладаючись на свій практичний досвід.

У роботах істориків праці на сьогодні поширеним підходом став поділ трудової мотивації на три категорії: «винагороду», «спонуку» і «примус»¹⁶⁴. До винагороди належать усі види оплати праці у грошовій і натуральній формі, різноманітні форми соціального забезпечення, а також можливості незаконного використання працівником будь-чого на робочому місці для власної вигоди (наприклад, крадіжки або нелегальні підробітки на основному місці роботи).

¹⁶³ Мотив – це те, що спонукає людину працювати, що важливе для самого працівника. Стимул – це «зовнішня» дія, яку виконує роботодавець, щоб створити мотиви до праці.

¹⁶⁴ Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения. *Социальная история. Ежегодник. 2000.* Москва, 2000; Лукассен Я. Мотивация труда в исторической перспективе: некоторые предварительные заметки по терминологии и принципам классификации. *Социальная история. Ежегодник. 2000.* Москва, 2000; «Не рублием единым»: Трудовые стимулы... С. 5–7.

Примус може бути грошовим (як штрафи та стягнення, так і зниження заробітної плати) або адміністративним (догани, пониження в посаді, позбавлення пільг, звільнення). У разі серйозних порушень закону робітник може зазнати кримінального покарання. До спонуки належить усе, що пов'язане з усвідомленням працівником важливості й потрібності якісної праці, його гордістю за результати своєї роботи, прагненням загального визнання. Однак адміністрація може й сама створювати таку трудову мотивацію, наприклад, вводячи елементи змагальності або відзначаючи продуктивну роботу працівників¹⁶⁵.

Промисловці нарікали, що матеріальні стимули праці робітників часто були неефективні: хоч заробітна плата зростала, однак робітники менше працювали, прагнучи заробити стільки, скільки їм було потрібно, щоб задовольнити мінімальні потреби. Таку поведінку промисловці пояснювали лінощами та примітивністю життєвих потреб робітників. Наукові теорії мотивації праці другої половини ХХ ст. запропонували складніше пояснення. Наприклад, вони пояснювали, що потреби людини можна подати як ієрархічну структуру від фізіологічних потреб до потреб у самореалізації. Задовольняючи нижчі потреби (фізіологічні), людина спрямовує свої пріоритети на реалізацію інтересів, розміщених вище у пропонованій ієрархії¹⁶⁶.

Деякі дії містотвірних підприємств, спрямовані на залучення «якісної» робочої сили, пояснює теорія «підштовхування», розкриваючи механізми впливу на процес прийняття індивідуальних або групових рішень через позитивне заохочення й непрямі вказівки. «Підштовхуванням» поведінкові економісти називають будь-який аспект прийняття рішення, який спонукає людей змінювати поведінку, не обмежуючи свого вибору¹⁶⁷. Так, бажаючи залучити сімейних робітників як більш працьовитих і тверезих, управителі містотвірних

¹⁶⁵ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 6.

¹⁶⁶ Kanfer R., Chen G., Pritchard R. D. The three C's of work motivation: Content, context, and change. *Work motivation: Past, present, and future*. New York, 2008. P. 6.

¹⁶⁷ Thaler R. H., Sunstein C. R. *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. New Haven, CT, 2008. P. 6.

підприємств розвивали сімейну інфраструктуру в заводських і шахтарських поселеннях, «підштовхуючи» робітників селитися там із родинами.

Модернізаційна теорія. Концептуальні поняття, на яких ґрунтується це дослідження, – традиціоналізм і модерність¹⁶⁸. Модернізація становить макроісторичний процес переходу від традиційного аграрного до модерного індустріального суспільства. Складниками цього процесу є розвиток як індустріальної, так і ринкової економіки; формування громадянського суспільства і правової держави; розвиток індивідуалізму; урбанізація і становлення урбаністичного способу життя, ґрунтованого на функційній спеціалізації інститутів і людей; формалізація суспільних відносин, виділення різних соціальних інститутів; формування світської системи цінностей тощо.

Для трудових відносин, ґрунтованих на принципах традиціоналізму, притаманні емоційність, переважання неформальних відносин, пріоритет справедливості над законністю, партикуляризм, ієрархізм, споживча (мінімалістська) трудова етика, непотизм, патерналізм, а також змішування особистого із громадським. У трудових організаціях із домінуванням традиціоналістських принципів переважають колективістські установки, а також колективні інтереси над приватними. Натомість для трудових відносин, ґрунтованих на модерних засадах, типові тяжіння до раціоналізму, формалізму, універсалізму, правовладдя та капіталістична трудова етика. У таких трудових організаціях помітна автономія індивідуума внаслідок порушення традиційних зв'язків (релігійних, сімейних, місцевих) і відбувається відділення особистого від громадського, а сама організація має високу спеціалізацію праці¹⁶⁹.

Методи. Пропоноване дослідження ґрунтується на сполученні загальнонаукових і спеціально-історичних методів. *Наративний* метод використано, щоб описати досліджувані приклади, історичні події й загальний історичний контекст. Щоб пояснити логіку подій і мотивів історичних акторів, використано *причинно-наслідковий аналіз*.

¹⁶⁸ Бородкин Л. И. Концепции модернизации и модерности в контексте российских трансформаций XIX–XX вв. *Уральский исторический вестник*. 2017. № 4. С. 6–15.

¹⁶⁹ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. В 3 тт. Т. 1. С.-Петербург, 2014. С. 38–40.

Порівняльний аналіз застосований для варіативних порівнянь вибраних прикладів, їхнього порівняння із загальним регіональним контекстом, а також порівняння процесів у фокусному регіоні з національним і глобальним контекстом. Порівняльний аналіз дає змогу виявити в досліджуваних об'єктах і явищах загальне й відмінне, випадкове й закономірне.

Метод типологізації, який використовують, щоб розбити сукупність об'єктів або явищ на якісно визначені типи з огляду на властиві їм загальні істотні ознаки, застосований у визначенні об'єкта дослідження (тип поселень), основних досліджуваних прикладів та аналізі соціальної структури робітничих поселень.

Дослідження ґрунтується на *системному підході*, що впливає з розуміння системи (об'єкта вивчення) як сукупності взаємопов'язаних елементів. Вивчити ці зв'язки можна за допомогою структурного аналізу, що передбачає таку послідовність дій: 1) виокремлення елементів, належних до системи; 2) аналіз характеру відносин між цими елементами (горизонтальні, ієрархічні); 3) вивчення взаємодії системи із зовнішнім середовищем.

Робота ґрунтується на принципі сполучення методу вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні та країні загалом. Макроаналіз здійснено переважно на основі опублікованих масових статистичних і наративних джерел. Мікроаналіз здійснено на широкому масиві опублікованих і неопублікованих джерел, основу якого становить комплекс діловодної документації містотвірних підприємств. Цей аналіз уможливив проникнення «всередину» підприємства, допоміг відновити мотиви й логіку дій основних зацікавлених сторін.

Дослідження ґрунтується на аналізі трьох прикладів, розглянутих у регіональному контексті. Донбаські приклади представлені Юзівкою, яку заснувало 1869 р. Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобного та рейкового виробництв, і Горлівкою, яку заснувало Південноросійське кам'яновугільне товариство 1868/1869 р. Придніпров'я представлене заводським поселенням при Дніпровському заводі, яке заснувало 1887 р. Південноросійське

Дніпровське металургійне товариство. Усі три підприємства деякий час були найбільші в Російській імперії у своїй галузі.

З погляду розміру містотвірних підприємств і чисельності їхніх робітничих поселень вибрані приклади нетипові для регіону. Юзівка й Горлівка були найбільші заводські й шахтарські поселення на Донбасі, а поселення при Дніпровському заводі – найбільше робітниче поселення у Придніпров'ї, тобто їхня чисельність багаторазово перевищувала «середньостатистичне» робітниче поселення регіону. Розмір мав значення: великі поселення мали складнішу соціальну структуру й більш диверсифіковану економіку, ніж невеликі. Особливістю Юзівки та поселення при Дніпровському заводі була також винятково висока прибутковість їхніх містотвірних підприємств. Це означає, що адміністрації Юзівського та Дніпровського заводу мали кошти для розвитку підприємств і соціальної інфраструктури, недоступні більшості інших підприємств регіону.

Водночас Горлівка, Юзівка й поселення при Дніпровському заводі привертали особливу увагу як широкої публіки, так і фахівців. Журналісти й публіцисти починали знайомство з промисловістю Півдня Росії з цих міст, майбутні фахівці їхали сюди навчатися гірничої справи й металургії. Горлівка та Юзівка були серед найстаріших великих промислових підприємств Донбасу, тому ставали ще й моделлю під час створення пізніших робітничих поселень¹⁷⁰. Багато що в цих моделях сучасники критикували, багато що копіювали, однак очевидно, що Юзівка, Горлівка й поселення при Дніпровському заводі «задавали тон» і визначали принципи відносин між підприємствами та суспільством.

Вибрані приклади дають змогу простежити принципи появи робітничих поселень і трансформації їхніх відносин із містотвірним підприємством та іншими зацікавленими сторонами. Особливості вибраних прикладів, пов'язані з

¹⁷⁰ Авдаков Н. С. Каменноугольная промышленность и ископаемые горючие материалы на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве 1882 года. *Южно-русский горный листок*. 1882. № 56. С. 370–371; Фенин А. И. Воспоминания инженера... С. 78–79; Павлов М. А. Воспоминания металлурга. Москва, 1953. С. 73, 250; Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера... С. 42–43.

їхніми розмірами, покликані скоригувати поданий у дослідженні регіональний і національний контекст.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора¹⁷¹.

¹⁷¹ Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2017. № 53. С. 102–111; Його ж. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59; Куліков В. О., Склокіна І. Є. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393; Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. №5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018).

РОЗДІЛ 2

ПІДПРИЄМСТВА ТА ЇХНІ РОБІТНИЧІ ПОСЕЛЕННЯ

2.1. Передумови виникнення заводських і шахтарських поселень

Заводські й шахтарські поселення були покликані забезпечити робочою силою промислові підприємства, що виникали поблизу природних ресурсів і поза межами наявних урбаністичних центрів. Цей розділ розповідає про становлення великої модерної промисловості на Півдні Росії, пояснює проблему забезпечення промислових підприємств робочою силою, а також показує процес виникнення та розвитку робітничих поселень на прикладі Юзівки, Горлівки й поселення при Дніпровському заводі¹⁷².

Виникнення та розвиток заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я були безпосередньо пов'язані з початком промислового освоєння й оброблення мінеральних покладів регіонів, передусім вугілля й залізної руди¹⁷³. Хоч поклади цих копалин були знайдені на Донбасі, імовірно, ще до XVIII ст., однак виробляти вугілля й метал у промислових масштабах тут почали тільки наприкінці 1860-х років¹⁷⁴.

¹⁷² Короткий нарис історії інших важливих підприємств в регіоні див. у публікаціях автора: Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железоделательного, сталелитейного и механического завода. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 55–56; Его же. Краматорского металлургического общества завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 134–135. Его же. Никополь-Мариупольский завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 529; Его же. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 701–702. Его же. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 636–637; Его же. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия.* Москва, 2017. С. 1078–1079.

¹⁷³ Про особливості промислового розвитку регіону див. у: Куликов В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія.* 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161; Куликов В. А., Шубін Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.). Белгород, 2009. С. 104–109; Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях /* под ред. В. Н. Владимировой, И. М. Гарсковой. Барнаул, 2013. С. 156–171; Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review.* 2017. Vol. 91. № 4. P. 735–765; Kulikov V., Kragh, M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History.* 2019. Vol. 61. № 2. P. 299–321.

¹⁷⁴ Записка горного инженера Таскина, 1877 год. *РГИА.* Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 1. Починаючи з кінця XVIII ст. низка геологічних експедицій, фінансованих як приватним капіталом, так і російським урядом, дали

З кінця XVIII ст. російський уряд робив кілька спроб налагодити виробництво металу на Півдні Росії з місцевої руди. Держава побудувала там чотири казенні заводи, облаштувавши при кожному невеликі робітничі поселення, проте жодне з цих підприємств не змогло налагодити випуск чавуну й заліза у промислових масштабах. Кожен із казенних заводів – Луганський (1799–1886 рр.), Керченський (1850–1855 рр.), Петровський (1866–1870 рр.) та Лисичанський (1871 р.), – пропрацювавши деякий час, був закритий¹⁷⁵. Кілька чинників спричинили невдачу, головним з-поміж них була нерозвиненість шляхів сполучення й надто високі транспортні витрати на доставлення сировини та відправлення готової продукції.

Наприкінці 1860-х рр. виникли всі необхідні передумови для розвитку індустрії на Донбасі: наявність природних ресурсів і технологій, сприятлива політична кон'юнктура і, нарешті, транспортна інфраструктура. Інтенсивне будівництво залізниць на Півдні та в інших регіонах Російської імперії впродовж 1870–1880-х рр. спричинили високий попит на вугілля й метал, а також уможливили вихід гірничих і металургійних підприємств на ринки поза Донецьким районом. Додатковим стимулом до розвитку російської кам'яновугільної промисловості стали протекціоністські тарифи, що їх запровадив російський уряд у 1880 – на початку 1890-х рр.

На початку 1870-х років на Півдні виникли два приватні металургійні підприємства: завод Новоросійського товариства й залізобудівний завод Дмитра Пастухова¹⁷⁶. Наступним став Олександрівський завод у Катеринославі, введений у дію 1887 р. Решта південних доменних металургійних заводів почали випускати продукцію переважно в 1890-ті рр.: два підприємства почали

змогу приблизно оцінити обсяги й розміщення покладів вугілля та залізної руди в регіоні. Див. Фукс Н. К. Из истории познания Донецкого каменноугольного бассейна. Харьков, 1923.

¹⁷⁵ Записка горного инженера Таскина, 1877 год. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 9; Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 6–8.

¹⁷⁶ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 67.

працювати наприкінці 1880-х, два у першій половині 1890-х, а решта – у другій половині 1890-х рр.¹⁷⁷

Причиною невисокої активності великого промислового бізнесу на Донбасі до кінця 1880-х рр. була низька якість місцевої залізної руди. Ця руда виявилася бідною на залізо й мала високий вміст домішок, до того ж була розкидана в невеликій кількості на великих відстанях. У таких умовах було проблематично виробляти чавун у промислових масштабах. Ситуація кардинально змінилася, коли відкрили залізні родовища Кривого Рогу, сполучивши їх залізничним транспортом із донецьким вугіллям¹⁷⁸. Катеринославська залізниця, що почала роботу 1884 р., відкрила шлях донецькому мінеральному паливу на Захід, у район індустріального землеробства з високою концентрацією цукрових заводів – великих споживачів вугільного палива. Отже, Донбас з його покладами вугілля та Кривий Ріг з його покладами залізної руди, поєднані залізничним сполученням, утворили новий потужний промисловий регіон, який сучасники називали «Промисловим Півднем Росії».

Катерининська та інші залізниці, що проходили через Південь Росії, радикально знизили витрати на перевезення вугілля, швидко доставляючи його до портів Азовського й Чорного морів, на захід – у регіони цукрового виробництва й на південний схід – у центральний промисловий район. Водночас залізниці стали головним споживачем вугільної й металургійної продукції промислових підприємств Півдня Росії. Щоб виробляти залізо й вугілля у промислових масштабах, потрібен був відповідний масштаб споживання, і залізниці спромоглися створити такий попит.

Розвиток транспорту й засобів зв'язку уможливив виникнення великих модерних корпорацій, які почали масово виробляти продукцію. Поки

¹⁷⁷ Див.: Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії впродовж 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ. 2018. Вип. 28. С. 63–89.

¹⁷⁸ Донецьку залізну руду використовували й після відкриття Криворізьких родовищ. Юзівський і маріупольські металургійні заводи застосовували її в суміші з криворізькою рудою. Див.: Россия на Всемирной выставке в Париже... С. 80.

промисловці були позбавлені змоги швидко обмінюватися інформацією й досить дешево переміщати великі об'єми матеріалів, природні багатства й технології їхнього оброблення залишалися малозатребувані.

Протягом 1871–1915 рр. експоненційно зростає видобуток вугілля, руди й заліза на Півдні Росії. За сорок років виробництво вугілля в регіоні збільшилося в 40, залізної руди – у 170, а металу – у 300 разів. Одночасно зростала чисельність робітників, залучених до виробництва цих продуктів: з 19 000 1883 р. до 252 000 1913 р.¹⁷⁹

За умовами постачання рудою й вугіллям металургійні заводи Півдня Росії можна поділити на чотири групи: донецькі, придніпровські, приазовські та криворізький. У межах Донецького басейну були розташовані заводи Юзівський, Сулінський, Дружківський, Донецько-Юрїївський, машинобудівний Гартмана, Петровський, Костянтинівський, Вільхівський, Кадіївський, Макіївський, Краматорський. У підприємств цієї групи вугілля було зовсім поряд, а залізну руду завозили з Криворіжжя з відстані приблизно 500 км, використовуючи також і місцеву залізну руду.

Придніпровські заводи були розташовані посередині між Криворізьким родовищем – приблизно 150 км – і вугільними покладами Донбасу – 300 км. Цю групу утворили кілька заводів у Катеринославі, а також Дніпровський завод – найбільший металургійний завод Російської імперії початку ХХ ст., розташований поблизу с. Кам'янське за 40 км від Катеринослава. Конкурентними перевагами заводів цієї групи було близьке розташування до судноплавних річок і великих міських поселень, завдяки чому підприємства могли легше забезпечувати себе робочою силою.

Приазовські заводи використовували керченську, криворізьку й донецьку руду та донецьке вугілля. До цієї групи належали Нікополь-Маріупольський, Таганрозький, Керченський заводи й завод Провіданс, побудовані протягом

¹⁷⁹ Джерела до цих розрахунків та аналіз даних див.: Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія...

1896–1899 рр. Їхньою конкурентною перевагою було близьке розташування до морських портів.

На Криворіжжі був лише один металургійний доменний завод – Гданцівський. Його побудували впродовж 1890–1892 рр. у Кривому Розі, щоб перетоплювати криворізькі руди, бідні на залізо, які економічно вигідніше було перетоплювати на місці, ніж везти на схід – на придніпровські чи донецькі заводи.

Протягом 1900–1915 рр. усі металургійні заводи Півдня Росії виробили 33 млн т чавуну, 24 млн т заліза і сталі й вивезли на ринок 33 млн т металевих виробів. Співвідношення обсягів реалізованого металу за районами було таке: Донбас – 59 %, Придніпров'я – 26 %, Приазов'я – 13 %, Криворіжжя – 2 %¹⁸⁰.

Металургійні та металообробні заводи потребували великої кількості сировини. Щоб витопити одну тонну чавуну, потрібні були 1,8 т багатой руди та 2,8 т вугілля (якщо коксування відбувалося на підприємстві), або 1,3 т коксу та 1,1 т вугілля, а також 0,5–0,6 т флюсів. Крім того, заводи витрачали багато вугілля під час сталеливарного і прокатного виробництва: у середньому тонну вугілля на тонну металевих виробів. Допоміжні виробництва – парове, компресорне, вогнетривке, транспортне – також потребували багато вугілля¹⁸¹. Тому одночасно зі становленням великих промислових металургійних підприємств і залізниць на Донбасі відбувається становлення великої вугільної промисловості.

Першими копальнями, що почали видобувати вугілля у промислових масштабах, була казенна копальня «Дагмара», закладена 1863 р.; копальня Російського товариства пароплавства і торгівлі в Грушевську, закладена 1866 р.; копальня Новоросійського товариства, закладена 1870 р.; Корсунська копальня, закладена Південноросійським товариством кам'яновугільної промисловості

¹⁸⁰ Укладено за: Железная промышленность Южной России в 1900–1915 годы. Харьков, 1901–1917. Без Николаївського суднобудівного та Торецького заводів: Кандауров Д. Р. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Петроград, 1914.

¹⁸¹ Бакулев Г. Д. Развитие угольной... С. 120.

1871 р.¹⁸². Наприкінці 1880-х рр. до п'яти найбільших виробників вугілля належали Новоросійське та Рутченківське товариство, кожне з річним виробництвом 360 000 т вугілля, Олексіївське товариство з видобутком 311 000 т, Голубівське товариство з видобутком 311 000 т і Південноросійське товариство, підприємства якого видобували 111 000 т вугілля на рік¹⁸³.

Першим підприємством, що почало видобувати криворізьку руду у промислових масштабах, стало Акціонерне товариство криворізьких руд, засноване 1881 р. з ініціативи О. Поля. Перша копальня «Саксаганська» видобула 1881 р. 9 000 т руди, що їх придбало Новоросійське товариство. Щоб забезпечити мінерально-сировинну безпеку, металургійні компанії скуповували або орендували земельні ділянки в районах залягання залізних руд. Наприкінці 1890-х рр. залізними копальнями на Півдні Росії і в Українському Поліссі володіли на правах власності або оренди 19 металургійних товариств і два доменні заводи. Цим підприємствам 1899 р. належало 56 копалень, на яких вони видобули 1,5 млн т руди, або майже половину від усього обсягу продукції галузі¹⁸⁴. 1902 р. у Кривому Розі вже 36 різних компаній мали 78 залізрудних копалень, з яких працювала¹⁸⁵. 1913 р. у Криворізькому басейні було 94 залізрудні копальні, з яких працювали тільки 49. Копальні, які не працювали, були предметом біржової спекуляції, що процвітала навколо металургійної промисловості¹⁸⁶.

До кінця XIX ст. на Донбасі вдалося розвинути не тільки видобувні галузі. Майже всі металургійні заводи мали металообробні цехи. Крім того, виникли підприємства, що спеціалізувалися на машинобудуванні, – Луганський паротягобудівний, Краматорський металургійний, машинобудівні заводи в Костянтинівці, Горлівці, Дебальцевому тощо. Велика хімічна промисловість була представлена підприємствами в Лисичанську, Горлівці та інших містах.

¹⁸² Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность... С. 20–21.

¹⁸³ Быстрицкий Н. С. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав, 1889. С. 248–251.

¹⁸⁴ Анисимов Ю. А. Развитие металлургии... С. 78.

¹⁸⁵ Россия на Всемирной выставке в Париже... С. 81.

¹⁸⁶ Антонов Н. Н. Донецкий бассейн и его промышленность. Петроград, 1922. С. 21.

Поява великих металургійних, металообробних і вугільних підприємств спричинила виникнення десятків допоміжних виробництв, зокрема цегляних і скляних заводів, дало поштовх розвитку харчової промисловості і створило в регіоні десятки тисяч додаткових робочих місць.

Унаслідок швидкого розвитку вугільної промисловості й металургії частка Донбасу та Придніпровського району в імперському виробництві вугілля та металу протягом 1871–1915 рр. істотно зростає. Упродовж 1860-х рр. вугілля, що його шахтарі видобули на Донбасі, становило третину, у наступні два десятиріччя – майже половину, а після 1890 р. – понад половину всього виробництва Російської імперії. Зміцнивши виробничі потужності наявних і ввівши в експлуатацію нові металургійні заводи в 1890-х рр., південноросійські металурги давали приблизно половину імперського виробництва чавуну та прокату. Напередодні Першої світової війни Донбас та Придніпров'я з Криворіжжям постачають майже три чверті вугілля й залізної руди, понад дві третини чавуну і прокату, а отже, міцно утверджують позицію головної паливно-енергетичної й металургійної бази Російської імперії¹⁸⁷. У глобальних масштабах успіхи важкої промисловості Півдня Росії, як і всієї Російської імперії, мають скромний вигляд: 1913 р. Російська імперія виробляла 3 % вугілля та 6 % чавуну від загальносвітового рівня.

Вугільне й металургійне виробництва, попри швидкий технологічний розвиток галузі, потребували великої фізичної сили, тому зростання їхніх обсягів значною мірою зумовлювала наявність великої кількості робочих рук¹⁸⁸. Однак більшість металургійних і вугільних підприємств Російської імперії були засновані в регіонах з порівняно низькою щільністю населення, зокрема на Донбасі в 1870-х рр. взагалі не було великих урбаністичних центрів.

У таких умовах підприємства мали покладатися на міграційну трудову силу: залучення й утримання трудових мігрантів перетворилося на одне з

¹⁸⁷ Укладено за: Каменноугольная промышленность России в 1915 г. Вып. 1. С. 80; Железородная промышленность Южной России в 1912 г. С. 34; Железная промышленность Южной России в 1915 г. С. 87.

¹⁸⁸ Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91. No. 4. P. 739.

найважливіших завдань промисловців. Не випадково забезпечення підприємств трудовими ресурсами разом із розвитком транспортної інфраструктури та збутом продукції було серед основних тем, які обговорювали під час зустрічей гірничопромисловці Півдня Росії¹⁸⁹. Проблема забезпечення підприємств робочою силою залишалася на порядку денному до кінця імперської доби й навіть у перші десятиліття радянської влади¹⁹⁰.

Проблема, з якою зіткнулися промисловці Півдня Росії, не була унікальна: з нею в цей час мали справу американські підприємці, а на тридцять років раніше – промисловці німецького Руру¹⁹¹. Промисловці вдавалися до різних методів залучення й утримання трудових мігрантів, з-поміж яких утворення робітничих поселень поблизу підприємств було одним із найважливіших.

Виникнення заводських і шахтарських поселень сучасники часто подавали як виникнення осередків цивілізації посеред голого степу¹⁹². Самі компанії всіляко підтримували версію, що завдяки їхній появі голий степ перетворився на модерне суспільство.

Однак мало прикладів, коли заводські та шахтарські поселення виникали в гетях не заселених містках. Наприклад, поблизу місця, де наприкінці 1860-х рр. виникне Горлівка, 1859 р. були села Корсунь із населенням 2 196 осіб, Государев Буерак (Байрак) – 4 000 осіб і хутір Зайцевський – 773 особи. За десять років до виникнення Юзівки навколо майбутнього міста була низка невеликих сіл: Катеринівка – 81, Любимівка – 106, Григорівка – 154, Миколаївка – 147, Іразівка – 98, Авдотьїне – 380, усього – 966 осіб. Робітниче поселення Дніпровського

¹⁸⁹ Авдаков Н. С. Каменноугольная промышленность... С. 368; Горно-заводское дело. 1916. № 47. С. 14709.

¹⁹⁰ Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков, 1931. С. 5–7; Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России... С. 33.

¹⁹¹ McCaffray P. S. Origins of Labor Policy in the Russian Coal and Steel Industry, 1874-1900. *The Journal of Economic History*. 1987. Vol. 47. № 4. P. 956.

¹⁹² Баранов М. Русская Калифорния (Очерк Донецкого края). *Мир Божий. Ежемесячный литературный и научно-популярный журнал для юношества*. 1892. № 6. С. 16; Завод Новороссийского общества... С. 3; Конторович Н. Л. Состояние ассенизации на рудниках и заводах Бахмутского уезда *Труды Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г. Т. 2: Доклады*. Екатеринослав, 1911. С. 220; Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 56.

заводу виникло поблизу трьох великих сіл, де вже 1859 р. мешкало 2 926 осіб в с. Кам'янське, 1 803 особи в с. Тритузне, 5 633 особи в с. Романкове¹⁹³.

Компаніям міф про перетворення «голого степу» на сучасне технологічне суспільство був вигідний як для створення позитивного публічного образу, так і для боротьби із зазіханнями на суверенітет з боку деяких громадських активістів робітничих поселень і з боку земств та місцевої аграрної еліти. Образ першопрохідника-цивілізатора надавав містотвірним підприємствам моральне право на встановлення власних порядків на своїх територіях.

Найперше в заводських і шахтарських поселеннях виникали тимчасові споруди для будівельників підприємства, потім зводили крамницю, адміністративні будівлі та іншу базову інфраструктуру. Згодом компанія будувала помешкання для робітників або надавала ділянки під забудову самим робітникам чи підрядникам¹⁹⁴. Разом із побудовою житла для робітників підприємства мали забезпечити санітарні умови. Турбота про санітарний стан поселень була зумовлена не тільки естетичними міркуваннями. Антисанітарія підривала здоров'я робітників, сприяла поширенню епідемій і могла призвести до перебоїв у виробництві. Коли в таких місцях селилися сімейні робітники, населення ставало більш сталим, а отже, змінювалася інфраструктура – зростала частка сімейних будинків, виникали школи, рекреаційні заклади.

Побудова робітничого поселення при підприємстві була важливим способом залучити робочу силу, але потрібно було ще знайти, ким це поселення заповнити. Дж. Юз, побудувавши металургійний завод, крім валлійських майстрів, найняв колишніх робітників Луганського заводу, а також робітників із Петербурзької й Володимирської губерній¹⁹⁵. Хоч російські робітники мали досвід роботи на промислових підприємствах, Юз скаржився, що жоден з них не

¹⁹³ Вильсон И. Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г. Екатеринославская губерния. С.-Петербург, 1863. С. 5, 48–49, 56.

¹⁹⁴ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. *Горный журнал*. 1906. № 3. С. 423.

¹⁹⁵ Об устройстве Новороссийским обществом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 9; Материалы по истории Юзовского металлургич. завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 24.

був достатньо кваліфікований, щоб працювати без спеціальної підготовки¹⁹⁶. Усі вони звикли працювати на деревному паливі, тому Юзові довелося перенавчати робітників топити метал на кам'яному вугіллі. Для роботи на копальнях Дж. Юз найняв колишніх робітників Лисичанського й Луганського казенних заводів, а також місцевих селян¹⁹⁷.

Засобами подолання нерозвиненості ринку праці були вдавання до послуг агентів з найму робітників або передання компанією частини її виробничих процесів стороннім виконавцям-підрядникам на умовах субпідряду¹⁹⁸. Вербувальники, незалежні або такі, які працювали на компанії, ходили по поселеннях і запрошували на роботу, пропонуючи компенсувати коштом компанії транспортні витрати, які робітник потім мав відпрацювати¹⁹⁹. Новоросійське товариство з перших років роботи вдавалося до послуг таких агентів. 1874 р. Дж. Юз відправив вербувальників за тисячу кілометрів у Муром Володимирської губернії, де в той час закрили кілька дрібних металообробних підприємств і де можна було знайти потенціальних робітників для щойно запущеного металургійного заводу. Після холерного бунту 1892 р., унаслідок якого чисельність робітників Новоросійського товариства впала з 6 754 до 4 938 осіб, агенти Новоросійського товариства були відправлені в Казань (за 1 500 км від Юзівки), щоб там найняти приблизно тисячу татар для сезонної роботи²⁰⁰.

Підрядники зобов'язувалися забезпечити комплект робітників, щоб ті виконали певний обсяг робіт на підприємстві. Вони отримували від підприємства плату за виконані роботи й потім розраховувалися з робітниками. Вдаючись до послуг підрядників, управителі підприємств могли усунути себе від безпосередніх відносин з робітниками²⁰¹. Однак це часто створювало конфліктні

¹⁹⁶ Переписка частных лиц с государственными организациями по горному делу. РГИА. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 3.

¹⁹⁷ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 80, 82.

¹⁹⁸ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 106. Див., також: Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69) № 1. С. 24–28.

¹⁹⁹ Закс А. Б. Труд и быт рабочих Донбасса. *Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953 гг.* Москва, 1955. С. 90.

²⁰⁰ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 234–235.

²⁰¹ Закс А. Б. Труд и быт рабочих Донбасса... С. 90.

ситуації, адже підрядники обраховували робітників і вдавалися до інших форм шахрайства. Тому з 1890-х рр. під тиском робітничого руху підприємства поступово позбуваються інституту підрядників, переходять на індивідуальне контрагування робітників.

Уже в 1870-ті роки промисловці мали проблеми із сезонністю ринку праці²⁰². Формування професійного робітництва відбувалося в Російській імперії через поступове розривання зв'язків селян із землею й перетворення їх у найманих промислових робітників. На початковому етапі індустріалізації абсолютну більшість робітників становили селяни, які мали тісні зв'язки з землею. Їхня заробітчанська активність була підпорядкована ритму сільськогосподарських робіт, що створювало надлишок робочої сили взимку та її дефіцит улітку. За підрахунками сучасників, частка робітників, які мешкали в робітничих поселеннях постійно, становила менше ніж 40 %²⁰³. Інші робітники постійно рухалися між промисловим підприємством і селом, а також між різними промисловими поселеннями. Попри всі зусилля промисловців, проблема сезонності й високої плинності робочої сили так і не була подолана й засмучувала підприємців до кінця імперського періоду. Правління Новоросійського товариства у звіті акціонерам 1913 р. серед основних проблем, що спричинили сезонне падіння виробництва влітку, згадало, зокрема, і відтік робітників під час жнив²⁰⁴.

2.2. Новоросійське товариство і Юзівка

Виникнення й розвиток Юзівки були нерозривно пов'язані з Новоросійським товариством, яке побудувало робітниче поселення навколо металургійного заводу й вугільних шахт. Підприємство стало результатом

²⁰² Переписка... по горному делу. *РГИА*. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 3–4.

²⁰³ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 391; Фиалковский В. П. О движении рабочих на промышленных предприятиях Екатеринославской губернии. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*, август 1909. № 8. С. 29.

²⁰⁴ Новороссийское общество каменноугольного производства, 1916 г. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 1497. Л. 19.

поєднання приватнопідприємницької ініціативи й бажань російського уряду розвинути металургійне виробництво на місцевих покладах руди та вугілля.

1868 р. представники Інженерного управління Військового міністерства генерал Е. Тотлебен та полковник О. Герн запропонували директору Мілволлського залізопрокатного та суднобудівного заводу (м. Лондон) Дж. Юзу долучитися до проекту зі зміцнення обороноздатності Кронштадтської фортеці за проектом Тотлебена. Вони також звернули увагу Юза на плани російського уряду із залучення іноземних капіталів і технологій для розробляння покладів вугілля й вироблення заліза на Півдні Росії²⁰⁵. Від участі у Кронштадтському проекті Юз відмовився, натомість зацікавився південноросійськими пропозиціями. Він здійснив ознайомчу поїздку на Донбас, щоб самому оцінити доступність мінеральних ресурсів, умови їхнього виробництва й визначити місце майбутнього підприємства. Задовольнившись побаченням, Дж. Юз за £ 24 000 придбав концесію на спорудження залізниці й металургійного заводу на Півдні в російського аристократа С. Кочубея.

18 квітня 1869 р. російський імператор підписав із Дж. Юзом угоду про утворення підприємства для виробництва металу й вугілля на Півдні Росії. Відповідно до угоди Дж. Юз зобов'язувався створити поблизу Олександрівки Катеринославської губернії підприємство з видобутку вугілля, а також побудувати чавуноливарний і рейковий завод потужністю до 100 т продукції на тиждень. Зі свого боку уряд обіцяв віддати Дж. Юзові незаймані казенні території в районі побудови підприємства, якщо там будуть виявлені поклади вугілля. Уряд призначив премію в 50 к. з кожного пуда рейок (понад покупну оплату 1,38 руб. за пуд) протягом 10 років на кількість до 300 000 пудів (80,000 т) на рік. Підприємство також отримало право безмитного ввезення всього необхідного обладнання²⁰⁶. Реалізувати проект почала спеціально створена компанія під назвою «The New Russia Company Ltd.», зареєстрована в Лондоні 3 липня 1869 р., яка 18 квітня 1869 р. отримала формальний дозвіл імператора на

²⁰⁵ Chabord vs New Russia Company Ltd., 1869. *The National Archives*. С 16/558/C258.

²⁰⁶ О разрешении Новоросс. об-ву приобрести недвижимость. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 3–4.

діяльність у Російській імперії під назвою «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого й рейкового виробництва»²⁰⁷.

Фінансові й технічні труднощі впродовж першого десятиліття роботи підприємства кілька разів ставили його на межу краху, а інвестори не отримували дивідендів на вкладені капітали²⁰⁸. Однак директорам-розпорядникам зрештою вдалося подолати труднощі. З 1869 до 1900 р. акціонерний капітал компанії збільшився з £ 300 000 до £ 1 200 000²⁰⁹. У другій половині 1880-х рр. середній дивіденд становив 15 %, а в 1890-х рр. сягнув 25 %²¹⁰. Навіть у період економічної депресії 1900–1903 рр., коли багато підприємств регіону збанкрутували, компанія виплачувала своїм акціонерам 10 % річного дивіденду²¹¹. Протягом 1903–1910 рр. середній дивіденд становив 3 %, протягом 1911–1914 рр. – 6 %²¹². 1909 р. підприємства Новоросійського товариства мали £ 300 000 чистого прибутку, або приблизно 3 млн руб.²¹³ Загалом Новоросійське товариство було одним з найприбутковіших підприємств Півдня Росії.

Вартість нерухомої власності компанії збільшилася з £ 90 000 1869 р. до £ 740 000 1894 р. і £ 1 741 000 на початку 1914 р.²¹⁴ До основних виробничих активів компанії 1914 р. належали Юзівський металургійний завод, вугільні копальні в Донецькому кам'яновугільному басейні та залізні копальні у Криворізькому басейні, 36 км залізничної колії з рухомим складом (паротяги й вагони). В останній чверті XIX ст. Юзівський металургійний завод – головний актив компанії – був найбільшим за обсягами випуску продукції металургійним підприємством Російської імперії, а на початку XX ст. належав до чотирьох

²⁰⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 1.

²⁰⁸ Там же. Л. 41; Переписка... по горному делу. *РГИА*. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 3; Извлечения из отчетов Новороссийского общества. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 36.

²⁰⁹ Акционерно-паевые предприятия России по официальным данным. Москва, 1913. С. 259.

²¹⁰ Извлечения из отчетов Новороссийского общества. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 36; Акционерное дело в России. Вып. 2: Горнопромышленные, горнозаводские и механические предприятия. С.-Петербург, 1898. С. 224; Дмитриев-Мамонов В. А. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. С.-Петербург, 1905. С. 1917.

²¹¹ Дмитриев-Мамонов В. А. Указатель действующих в империи... С. 1917.

²¹² Извлечения из отчетов Новороссийского общества. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 30а; Peacock N. The Russian Yearbook for 1916. London, 1916. P. 660.

²¹³ Извлечения из отчетов Новороссийского общества. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 30б.

²¹⁴ Акционерное дело в России. Вып. 2... С. 224–225; Поткина И. В. Дж. Юз... С. 316.

найбільших підприємств галузі. 1914 р. вартість майна компанії (разом із її майном в Юзівці) становила 53,5 млн руб.²¹⁵

Улітку 1917 р. видобуток продукції на підприємствах Новоросійського товариства стрімко впав унаслідок нестачі кваліфікованих робітників і загалом зниження продуктивності праці²¹⁶. У січні 1918 р. нерухоме майно компанії, включно із Юзівським заводом, націоналізували, а в березні того року ухвалили рішення про зупинення домен і закриття заводу. Підприємство вичерпало всі запаси палива; залишок вугілля вирішили зберегти для помпових машин, які відкачували воду з шахт, щоб запобігти затопленню. Однак ще приблизно рік, до 1919 р., на Юзівському заводі й копальнях була помітна слабка виробнича активність²¹⁷. Формально Новоросійське товариство ліквідували 1970 р.²¹⁸

Щоб побудувати завод, копальні й робітниче поселення, у грудні 1868 р. Дж. Юз уклав угоду із землевласником князем Павлом Лівеном про оренду 1,1 км² (100 дес.) в Олександрівській волості Бахмутського повіту по 8 руб. за десятину на 30 років з 1 січня 1869 р. з правом продовження оренди ще на 60 років²¹⁹. Додатково сторони домовилися про виключне право Новоросійського товариства добувати будь-які гірничі продукти на більшій частині лівенських земель (164 км²) з обов'язком сплачувати 5 або 10 пенсів за кожен видобуток тонну вугілля залежно від його якості²²⁰. Як незабаром з'ясували, ця місцевість, яка, за словами гірничого інженера І. Тіме, була «ображена природою на поверхні», під землею мала найкраще вугілля в Донецькому басейні²²¹. Неподалік були також поклади інших потрібних для виробництва складників, зокрема поклади залізної руди, вапняку, кварцу, піщанику й вогнетривкої глини.

²¹⁵ Записка комиссии, командированной в Юзовку. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 1.

²¹⁶ О выдающихся явлениях в промышленной жизни. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 883. Л. 150об.

²¹⁷ Переписка главноупр. заводом и рудн. Новорос. об-ва. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 19. Л. 6, 19, 21.

²¹⁸ Edwards S. Hughesovka... Р. 24.

²¹⁹ За що розплатилося 400 акціями. Див.: Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 39; Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 230.

²²⁰ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 3.

²²¹ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 9.

Наприкінці літа 1870 р., завершивши решту потрібних приготувань, Дж. Юз разом із сотнею валлійських робітників та обладнанням вирушив із Британії до Таганрога²²². Звідти приблизно 150 км до селища Олександрівка Бахмутського повіту обладнання везли на волах. Будувати завод почали восени 1869 р., а 14 квітня 1871 р. задули першу домну. Спочатку справи пішли не досить вдало й виробництво було тимчасово зупинене через технічні проблеми. Стабільно перша домна запрацювала 24 січня 1872 р.²²³ Відтоді й до кінця імперської доби завод випускав чавун без зупинок.

Одночасно з побудовою заводу й закладенням вугільних шахт, тобто 1869 р., заснували робітниче поселення, яке згодом отримало назву Юзівка. Підприємство змушене було витратити на це кошти, адже тільки так могло забезпечити будівництво й виробництво робочою силою. Серед місцевих жителів не було людей, які мали досвід роботи на модерному промисловому підприємстві і яких компанія могла б найняти на роботу. Ба більше, чисельність населення навколишніх населених пунктів була така мала, що вони навіть не могли забезпечити підприємство чорноробами. Тому Новоросійському товариству від самих початків довелося покладатися на прийшлих робітників, яких потрібно було забезпечити житлом.

З перших років діяльності Новоросійського товариства в Росії Дж. Юз також мав проблему сезонності ринку праці, що непокоїла донбаських промисловців протягом усього імперського періоду. Заробітчанська активність робітників була підпорядкована ритму сільськогосподарських робіт, що створювало надлишок робочої сили взимку та її дефіцит улітку. Восени 1874 р. Дж. Юз у листі міністру державного майна Російської імперії П. Валуєву скаржився, що влітку підприємство потерпало від нестачі робочих рук, пов'язаної із відходом робітників на польові роботи²²⁴.

²²² Об устройстве Новороссийским обществом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 9.

²²³ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 7.

²²⁴ Об устройстве Новороссийском обществом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 115.

Швидкий розвиток містотвірного підприємства потребував великої кількості нових робітників, тому спричинив швидке зростання населення Юзівки. На момент заснування 1869 р. у Юзівці проживали 164 особи, а 1874 р. у ній мешкали вже понад 2 000 осіб²²⁵. На межі XIX та XX ст. чисельність мешканців Юзівки сягнула 32 000 осіб, а 1917 р. – 58 000 осіб²²⁶. Отже, за 40 років з 1874 до 1914 р. населення Юзівки збільшилось у 28 разів.

Відповідно розвивалася соціальна інфраструктура міста. Чиновник В. Іславін 1874 р. побачив у Юзівці щотижневі базари, бакалійні крамниці, готель, пивницю, шинки, лікарню, поліцейське відділення, що дало йому підстави характеризувати поселення як «гірниче містечко»²²⁷. Через 40 років публіцист і письменник Павло Сурожський написав про Юзівку, що там «є все, що можна знайти у жвавому південному місті – банки, нотаріуси, готелі, хороші магазини. І всюди кипить пожвавлення»²²⁸. На початку 1910-х рр. Юзівка являла собою середнє за населеністю місто (за російськими стандартами) з розвинутою інфраструктурою. У поселенні було 50 вулиць, три площі, сад, 4 500 житлових будівель, 113 електричних і 2 000 гасових ліхтарів. 1916 р. в Юзівці були забруковані 25 верст шляхів і тротуарів, електричні ліхтарі вночі освітлювали кілька центральних вулиць і торгові площі міста²²⁹.

Розвиненим був також сектор послуг. На початку 1910-х рр. потреби мешканців і гостей поселення обслуговували приблизно 50 крамниць, п'ять шинків, 11 чайних, п'ять банків, ощадно-позичкова каса, 12 агентств страхових товариств, дев'ять аптек, три театри, дві нотаріальні контори, сім друкарень, пошта й телеграф, шість типографій, чотири фотоательє тощо. Торговельний обіг за 1910–1913 рр. становив 25 млн рублів²³⁰.

²²⁵ Іславін В. І. Обзор каменноугольной... С. 63.

²²⁶ Новороссийское общество: Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919. С. 11.

²²⁷ Іславін В. І. Обзор каменноугольной... С. 63.

²²⁸ Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 302.

²²⁹ Записка комиссии, командированной в Юзовку. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 41об.

²³⁰ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав, 1912. С. 95; Об обращении поселка Юзовка Екатеринославской губернии в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 40б. Л. 1, 22; Записка комиссии, командированной в Юзовку. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 46.

Металургійний завод і копальні Новоросійського товариства були містотвірним підприємством, залишаючись головним роботодавцем для жителів Юзівки до кінця імперської доби. Однак уже наприкінці 1880-х рр. у поселенні працювали 60 інших торговельно-промислових закладів, десятки ремісничих підприємств, а 1912 р. – 46 промислових і ремісничих закладів²³¹. Навколо Юзівки були розташовані машинобудівний завод Е. Боссе, пивний завод на хуторі Черепашки, а також низка великих вугільних підприємств, як-от копальні Риковська, Древицького, Рутченківська, Уманського, Вознесенська копальня Карпова та ін. Усі вони, за словами Є. Гаршина, «тяжили до Юзівки» й користувалися її поштовою конторою, лікарнею та іншими об'єктами комерційної, транспортної й соціальної інфраструктури²³².

Робітник Шестаков так характеризував регіональну роль Юзівки у спогадах, записаних, імовірно, 1935 р.: «Юзівка згадується мені як великий придаток до Юзівського заводу. Вона головно обслуговувала населення заводу – робітників, службовців – і частково ставала центром для селянства, яке приносило на базар свої продукти, і ремісників, що обслуговували інтереси робітників та службовців самого заводу, а також прилеглих копалень»²³³.

Саме Новоросійське товариство пояснювало причини перетворення заснованого ним робітничого поселення на великий бізнесовий центр Донбасу економічними аспектами: розташована в центрі великого вугільного пласта, Юзівка була оточена кільцем копалень і заводів. На десятки кілометрів від неї не було міст, тому Юзівка сама стала торговельним і діловим центром, а також робітничим ринком фактично для всього Бахмутського повіту²³⁴.

З кінця XIX ст. через економічну й культурну залежність дрібні робітничі поселення поступово зливалися з індустріальним центром. Символічні кордони між робітничими поселеннями стерлися й 1917 р., коли з Юзівкою остаточно

²³¹ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь... на 1912 г. С. 95; Юз и Юзовка... С. 86.

²³² Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 8; Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 67.

²³³ Воспоминания об истории Юзовского металлургич. завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 102.

²³⁴ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 65, 66.

злилися Іванівка, Рутченківка, Лідіївка, Гладківка, робітничі поселення біля станцій Мандрикіне й Мушкетове, а також села Авдотїне, Григорівка, Старомихайлівка.

До 1889 р. Юзівський завод мав у своєму розпорядженні тільки 1,1 км² (100 дес.) землі, тому 1892 р. Є. Гаршин побачив землянки, що «тулилися навколо заводу»²³⁵. Згодом підприємство помітно розширило свою територію, поглинувши навколишні поселення. Наприкінці ХІХ ст. Новоросійське товариство було одним із найбільших землевласників Донбасу. Підприємство набувало територій у кілька етапів. 1869 р. Дж. Юз орендував 1,1 км² (100 дес.) на 90 років у князя П. Лівена, а також здобув право видобутку вугілля на решті 164 км² лівенських володінь. Пізніше Юз орендував 7,7 км² території, розташованих впритул до заводу, у поміщиць Любові Смолянїнової та 4,7 км² у Катерини Ларіної; крім того, Дж. Юз придбав 8,2 км² в Олександрівській волості та Міуському окрузі Донської області навпроти заводу через р. Кальміус²³⁶. З 1889 р. сім'я Юзів починає викупляти орендовані території, які через деякий час перепродає Новоросійському товариству²³⁷. 1889 р. Юзи за 2,5 млн руб. придбали 173 км² у князя Лівена, 1890 р. викупили орендовані раніше землі в поміщиці Смолянїнової за 12 500 руб., а 1893 р. – у поміщиці Ларіної за 165 000 руб. та ін.²³⁸ Отже, уже на середину 1890-х рр. Новоросійське товариство володіло понад 200 км² землі²³⁹. 1917 р. площа земель, що перебували у власності Новоросійського товариства, становила 219 км², з яких на 1,1 км² (100 дес.) були заводські споруди, приблизно на 55 км² – вугільні підприємства, а сама Юзівка розкинулася на приблизно 5,5 км².²⁴⁰

Сучасники описували Юзівку як поселення, поділене на дві частини – північну, так звану «Новий світ», і південну – заводську частину. У північній частині мешкали ремісники, дрібні підприємці, працівники сфери торгівлі й

²³⁵ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 3.

²³⁶ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 230.

²³⁷ О разрешении Новорос. об-ву приобрести недвижимость. РГИА. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 123а.

²³⁸ О разрешении Новорос. об-ву приобрести недвижимость. РГИА. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 50.

²³⁹ Извлечения из отчетов Новороссийского общества. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 16.

²⁴⁰ Записка комиссии, командированной в Юзовку. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 4; Новороссийское общество: Юзовка... 1919. С. 11.

послуг. Центром «Нового світу» була квадратна площа з гостинним рядом, базаром, православним храмом і цирком, по периметру якої стояли будівлі поштово-телеграфної контори, поліцейського управління, шинки, а також «базарна контора» – будівля адміністративного управління Юзівкою²⁴¹. У північній частині також були культові споруди різних деномінацій, готелі, школи, народна аудиторія та інші освітні й рекреаційні заклади.

У південній частині розташували завод, шахти, корпоративні адміністративні приміщення, лікарню з аптекою й заводське училище; там мешкали робітники й адміністрація підприємства²⁴². Є. Гаршин так описував південну частину 1892 р.: «Вона розташована по схилу, поверх якого йде лінія добре споруджених будинків для службовців заводу; нижче – лінія менш солідних будинків, зведених з тією самою метою, цей ряд замикає кам'яна двоповерхова будівля контори. Далі височіють громади заводських будівель, які складно охопити оком, адже тут не йшлося про те, щоб надати всім будівлями якогось естетично-архітектурного цілого»²⁴³.

У південній частині, крім заводських споруд і робітничих помешкань, були залізничне депо, телеграф, заводські лікарня та школа і так звана англійська колонія, де мешкали британські майстри і службовці Новоросійського товариства. Вулиці тут були забруковані, мали електричне освітлення²⁴⁴.

Згодом територія Юзівки ставала більшою, поглинаючи навколишні поселення. Однак її просторова структура залишалася типовою для заводських поселень: виробничий комплекс у центрі, оточений житловими кварталами. «Новий світ» мав лінійну структуру, яку утворювали (на 1910 р.) 19 вулиць – «ліній»²⁴⁵. Зовнішній вигляд приватних будинків затвердив архітектор А. Молдінгауер, який працював на Новоросійське товариство²⁴⁶. Будівництво на

²⁴¹ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 8.

²⁴² Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 232.

²⁴³ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 5.

²⁴⁴ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 65–66.

²⁴⁵ Черемухин Н. М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копей в пос. Юзовке. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 1. С. 2.

²⁴⁶ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 12.

центральних вулицях обмежували кілька правил: будинки мали зводити з каменю або цегли і з твердим дахом, висота кімнат у них мала перевищувати 2,8 м. Оренду ділянок під забудову також зумовлювали деякі інші правила щодо благоустрою вулиць, як-от вимога брукувати ділянку вулиці навпроти свого двору, спорудити тротуар, посадити дерева, встановити вуличний ліхтар, прибирати й вивозити сміття з території навколо двору²⁴⁷. Натомість у заводській частині поселення, «крім двох-трьох рядів житлових будинків і казарм», усі споруди були розкидані хаотично²⁴⁸. Більшість цих помешкань становили дешеві конструкції з глини, землі й інших підручних матеріалів.

В обох частинах Юзівки сучасники помічали планову забудову й добре облаштовані райони поряд із поганими, у яких хаотично тулилися будівлі низької якості. Санітарний лікар В. Станіславський, відряджений у Юзівку Катеринославською губернською управою в січні 1909 р., щоб з'ясувати причини поширення епідемій, поділив Юзівку за рівнем облаштованості на три райони: центр «Нового світу» з «фундаментальними кам'яними будівлями», чистими дворами, брукованими вулицями. За ним – менш упорядкована частина (з 8-ої до 20-ї лінії), «густо заселена робочим людом». Тут В. Станіславський побачив на вулицях «непролазний липкий бруд навесні й восени», брудні двори, а розташування «вбогих» будівель він схарактеризував як «безглузде». Особливо лікар виділив район «Веселий Хутір», де побачив «абсолютну відсутність хоча б якогось планування дворів і колосальне скупчення та нагромадження будівель»²⁴⁹.

До 1889 р. територію «Нового світу» князь Лівен здавав в оренду всім охочим під будівництво житлових помешкань, але за умовами договору з Новоросійським товариством там було заборонено зводити промислові й торговельні приміщення, крім дрібних ремісничих крамниць²⁵⁰. Придбавши землю, Новоросійське товариство роздає в оренду ділянки розміром 683 м², щоб

²⁴⁷ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 20. С. 69.

²⁴⁸ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 234.

²⁴⁹ Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях... С. 462–465.

²⁵⁰ Див.: Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 233

робітники будували тут власні помешкання. Ділянки здавали в оренду на 12 років з правом поновити контракт на 40 років, збільшивши плату на 20 %²⁵¹. Плата становила 6 руб. на рік для працівників підприємства і 12 руб. для всіх інших. Договір оренди передбачав, що компанія могла будь-коли розірвати договір з умовою перенесення зведених будівель в інше місце й доплатою 20 % їхньої вартості²⁵².

Є. Гаршин зазначав, що «весь благоустрій у Юзівці створений турботами й утриманням лише однієї адміністрації заводу». Витрати на утримання й розвиток міста підприємство компенсувало, справляючи орендну плату з підприємців і жителів. На початку 1890-х рр. Новоросійське товариство в такий спосіб отримувало щороку приблизно 40 000 руб., а 1914 р. – приблизно 90 000 руб.²⁵³ Додатковий дохід давали збори з торговців та інших підприємців Юзівки²⁵⁴. Ще одним способом отримати прибуток з поселення стала монополізація Новоросійським товариством продажу деяких товарів і послуг. Наприклад, жителі Юзівки могли придбати вугілля для опалення, видобуте тільки в шахтах містотвірного підприємства, а пиво – вироблене тільки на заводі А. Юза (1903 р. завод перейшов у власність А. Бальфура)²⁵⁵.

Очевидно, що на тлі основних щорічних мільйонних прибутків Новоросійського товариства ці додаткові доходи були для компанії маргінальні. Саме Новоросійське товариство заявляло, що його витрати на Юзівку набагато перевищували отриманий прибуток з поселення «за всіма статтями»²⁵⁶.

Щоб регулювати економічні відносини з іншими підприємцями й жителями міста, Новоросійське товариство заснувало так звану «базарну контору», офіс якої був розташований на ринковій площі. Контора справляла

²⁵¹ Воспоминания об истории Юзовского металлургич. завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 115.

²⁵² Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 9.

²⁵³ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 8.

²⁵⁴ Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 9.

²⁵⁵ Там же. Л. 50.

²⁵⁶ Записка комиссии, командированной в Юзовку. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 47.

орендну плату з підприємців і жителів Юзівки, забезпечувала водопостачання, асенізацію, вивезення сміття тощо²⁵⁷.

Швидкий розвиток Юзівки порушив питання про статус поселення. Уже на початку 1890-х рр. сучасники почали усвідомлювати, що Юзівка переросла статус «гірничого містечка». Є. Гаршин 1892 р. назвав Юзівський завод «справжнім нервом Донецького краю», де «б'ється пульс його промислового життя», а Юзівку за її величезний промисловий та торговельний потенціал назвав «центром промислового округу, з величезним виробництвом й торговими оборотами». Водночас він порушив питання про офіційний статус Юзівки: «Юзівка, як і багато інших тутешніх пунктів скупчення робочого населення, не тільки не місто, але навіть не посаді не село». Говорячи про соціальну інфраструктуру, Є. Гаршин визнавав, що «багато чого бракує в Юзівці». На його думку, надання статусу міста й запровадження міського самоврядування мало б сприяти розвитку поселення, але середній клас був тут дуже нечисленний і слабкий, що це, на думку Є. Гаршина, ставало на заваді запровадженню форм громадського самоврядування. Поки в Юзівці не сформується власний «торгово-промисловий клас», вважав Є. Гаршин, усе в ній «залежатиме від піклування адміністрації заводу»²⁵⁸.

В офіційних документах і довідкових виданнях Юзівку часто називають містечком, але до 1917 р. у ній не було міського управління, тому вона не мала статусу міста²⁵⁹. Надання Юзівці статусу міста обговорювали з 1893 р. на найрізноманітніших щаблях державної влади²⁶⁰. 8 червня 1893 р. жителі Г. Круглов і Я. Топоров подали міністру внутрішніх справ прохання про запровадження в Юзівці громадського врядування. У поданні, зокрема, ішлося, що:

Не маючи міського устрою й не входячи до складу будь-якого поселення або волості, населення Юзівки позбавлене прав самоврядування, наданих

²⁵⁷ Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 20.

²⁵⁸ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 9, 12.

²⁵⁹ Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 3.

²⁶⁰ Див.: Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 1–

міським і сільським громадам у сфері їхніх господарських інтересів. Головні функції державної та громадської влади в цьому посаді зосереджено фактично в руках іноземної компанії, що розпоряджається безконтрольно як особовими правами, так і майном численного місцевого населення²⁶¹.

У повторному поданні 19 січня 1896 р. пояснено, що, скуті короткостроковими договорами з Новоросійським товариством, вони не можуть захистити свої інтереси, адже перебували в «цілковитій залежності від власника землі, який будь-коли може знести наші будинки, наші торговельні приміщення». Підсумовуючи, автори подання зазначили, що відносини між жителями Юзівки й Новоросійським товариством можна схарактеризувати як «кріпосне право»²⁶², і ще раз наголосили на те, що компанія іноземна:

Настав момент, коли адміністративна влада не може більше не помічати великого міста з багатотисячним населенням, яке так розрослося і яким управляють поза загальними для всіх законами, лише сваволею іноземної акціонерної компанії, зацікавленої в одному – отримати найбільші дивіденди для акціонерів – і озброєної достатньою силою, щоб змусити нас підкорятися всяким своїм вимогам, які б жахливі вони не були²⁶³.

1894 р. вже десять жителів Юзівки подали в Міністерство внутрішніх справ прохання обмежити владу Новоросійського товариства в Юзівці, а 1896 р. аналогічне прохання підписали кілька сотень мешканців поселення²⁶⁴. Щоб організувати процес набуття міського статусу, активісти створили Товариство сприяння благоустрою Юзівки²⁶⁵.

Катеринославський губернатор Дмитро Мартинов справжньою причиною прохань вважав намагання єврейських торговців змінити статус поселення на міський, оскільки вони перебували під постійною загрозою виселення через заборону мешкати в селах на підставі законів 3 травня 1882 р. та 29 грудня

²⁶¹ Там же. Л. 30.

²⁶² Там же. Л. 7 об, 8.

²⁶³ Там же. Л. 7.

²⁶⁴ Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 11–16.

²⁶⁵ О преобразовании поселка Юзовки в город. *Приднепровский край*. 1913 г. 4 сентября.

1887 р.²⁶⁶. Наступний губернатор О. Баторський мав інший погляд на проблему й у вересні 1897 р. зазначав щодо статусу Юзівки: «Я переконався, що відносини між жителями та власниками землі [в Юзівці] вкрай ненормальні і ґрунтуються на цілковитому свавіллі Новоросійського товариства, що створило державу в державі»²⁶⁷.

24 вересня 1897 р. О. Баторський зібрав Губернське особливе присутствіє, яке розглянуло питання про адміністративний статус Юзівки. Зібрання висловилося на користь запровадження міського статусу й перейменування Юзівки в місто «Смолянінов». Одним із головних аргументів було те, що «Юзівка являє собою частину російської землі, якою управляють не російські закони, а приписи іноземної компанії»²⁶⁸.

Проте справа затягнулася, бо йшлося про приватну власність. 1908 р. вже наступний губернатор О. Клінгенберг надіслав міністру внутрішніх справ список 45 поселень Катеринославської губернії, які не мали громадського управління, і висловив думку, що в 32 поселеннях слушно запровадити селищне управління, а в дев'яти поселеннях – міське спрощене самоврядування. До тих дев'яти поселень належала і Юзівка²⁶⁹.

Новоросійське товариство впродовж цієї дискусії нагадувало про принцип непорушності права приватної власності й наполягало на тому, що міське оподаткування не зможе компенсувати видатки на утримання міста. Набуття статусу міста товариство приписало інтригам єврейських підприємців, начебто зацікавлених у праві на постійне проживання в Юзівці й можливості володіти там нерухомим майном²⁷⁰. Розмірковуючи про перспективи Юзівки, компанія скромно зазначала: «Не маючи жодного самостійного значення, поселення не має й не може мати самостійної життєздатності як суто фабричне поселення, що є, поки працює завод і шахти Новоросійського товариства»²⁷¹.

²⁶⁶ По прошению обывателей торговцев с. Юзовки об урегулировании поземельных отношений. *РГИА*. Ф. 1291. Оп. 71. Раздел 1894 г. Д. 373. Л. 7.

²⁶⁷ Об обращении Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 50.

²⁶⁸ Там же. Л. 54–55.

²⁶⁹ Там же. Л. 1.

²⁷⁰ Записка комиссии, командированной в Юзовку. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 45, 49, 51.

²⁷¹ Там же. Л. 45.

Суперечки про доцільність надання Юзівці міського статусу тривали до 1917 р., коли Юзівка отримала його внаслідок розпорядження Тимчасового уряду. У липні 1917 р. в місті відбулися вибори органів міського самоврядування: були обрані міський голова та інші представники виконавчої влади, а розв'язання господарських питань у Юзівці відтоді перейшло від Новоросійського товариства до компетенції міської думи²⁷².

2.3. Південноросійське кам'яновугільне товариство й Горлівка

1872 р. С. Поляков заснував Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості, щоб розробляти поклади кам'яного вугілля та антрациту й розвивати гірничозаводську промисловість на Півдні Росії в Донецькому кам'яновугільному басейні. До кінця імперської доби Товариство володіло більшістю промислових підприємств Горлівки, її територією, а отже, контролювало поселення. Капітал Південноросійського товариства, що його заснував С. Поляков, становив сукупно 5 млн руб., включно з 1,7 млн акціонерного і 3,3 млн облігаційного капіталу. 1902 р. основний капітал був зменшений до 3 млн руб. 1913 р. акціонерний капітал становив 5 млн руб., а облігаційний капітал – 2 млн руб.²⁷³ Акціонерний капітал 1913 р. був поділений на 25 000 звичайних акцій по 50 руб. і 37 500 привілейованих акцій по 100 руб. Дивіденд протягом 1910–1912 р. становив 6 %. Вартість майна компанії на 1913 р. становила 8,7 млн руб.²⁷⁴

1881 р. С. Поляков продав контрольний пакет акцій фінансовій групі «La Banque internationale de Paris». Французькі інвестиції давали змогу поглибити шахти, поліпшити транспортну інфраструктуру, оновити шахтне обладнання. З

²⁷² Юз и Юзовка... С. 91.

²⁷³ Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности. С.-Петербург, 1892. С. 3–5; Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за операционный период с 1 января 1902 г. по 30 июня 1903 года. С.-Петербург, 1904. С. 7; Финансовое положение об-ва Южно-Русск. каменноугольной пром-ти. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 35.

²⁷⁴ Акционерно-паевые предприятия России... 1913. С. 445.

кінця XIX ст. у компанії домінували французький капітал і французьке управління²⁷⁵.

Історія компанії в цифрах свідчить про швидке нарощування обсягів виробництва та прибутків, тимчасово перерване економічною кризою 1900–1903 рр. і остаточно зупинене Першою світовою і Громадянською війнами. 1873 р. на всіх копальнях Південноросійського товариства видобули 6 094 т, 1880 р. – 70 436 т, 1891 – 178 547 т, 1902 р. – 629 011 т, 1914 р. – 981 192 т вугілля²⁷⁶. 1890 р. Південноросійське товариство почало виробляти кокс²⁷⁷. З кінця 1880-х рр. і до кінця імперського періоду Південноросійське товариство належало до п'яти найбільших виробників вугілля Донбасу²⁷⁸. У 1910/11 операційному році компанія отримала 673 000 руб. чистого прибутку²⁷⁹, а в 1914/15 році чистий прибуток становив 1,3 млн руб.²⁸⁰

Успіх компанії був зумовлений технологічними інноваціями. Гірничий інженер М. Авдаков зазначав 1882 р., що Корсунська та Грушевська копальні були «найліпші за рівнем своєї технічної системи». Багато гірничих інженерів користувалися цією копальнею як школою для своєї практики²⁸¹. Крім того, продукція копалень Південноросійського товариства мала постійний гарантований збут на Азовській, Воронезькій й Орловсько-Грязькій залізницях, що ставило його в ліпші умови, ніж більшість інших вугільних підприємств Донбасу²⁸². На 1910 р. загальна площа копалень Товариства становила 179,2 км², але з усіх зазначених копалень 1910 р. вугілля видобували тільки на Корсунській групі копалень²⁸³.

²⁷⁵ McCaffray S. P. The Politics of Industrialization... P. 21, 63.

²⁷⁶ Отчет инженера Иваницкого о каменноугольной промышленности за 1874–1877 год. РГИА. Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 42об.; Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 4; Каменноугольная промышленность России в 1901 г. Вып. 1. С. 14; То же... в 1902 г. Вып. 1. С. 168.

²⁷⁷ Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 3–9.

²⁷⁸ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1908 г.: Общий обзор. С.-Петербург, 1917. С. 540.

²⁷⁹ Финансовое положение об-ва Южно-Русск. каменноугольной пром-ти. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 35.

²⁸⁰ Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 12.

²⁸¹ Авдаков Н. С. Каменноугольная промышленность... С. 370.

²⁸² Авдаков Н. С. Каменноугольная промышленность... С. 371.

²⁸³ По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 141.

Робітниче поселення, що згодом отримало назву «Горлівка»²⁸⁴, виникло наприкінці 1860-х рр. на землях, які належали мешканцям села Залізне. 1868 р. 6,1 км² селянської землі були відчужені на користь концесіонера Самуїла Полякова, щоб він побудував тут рейковий завод і вугільні копальні²⁸⁵. Заводу Поляков не побудував, але заклав копальню, що мала постачати паливо для Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Проект копальні, що отримала назву «Корсунська» (за назвою найближчої залізничної станції – Корсунь), розробив гірничий інженер П. Горлов, керівник будівництва Донецької ділянки Курсько-Харківсько-Азовської залізниці²⁸⁶.

Для будівельних робіт у Корсунській копальні були залучені селяни з навколишніх поселень – Залізного й Микитівки. Щоб забезпечити себе робочою силою, підприємству довелося будувати власне робітниче поселення, адже жителі навколишніх сіл не могли дати потрібної, а головне – стабільної кількості робітничих рук. Вугілля на Корсунській копальні почали видобувати 1873 р., а вже 1879 р. копальня стала найбільшим вугільним підприємством Донбасу з чисельністю робітників понад тисячу осіб²⁸⁷. Підприємство працювало цілодобово, тому для нього було принципово важливо мати робітників поблизу копальні.

Облаштування копальні й робітничого поселення потребувало території, тому протягом 1870–1890-х рр. Південноросійське товариство активно скуповувало та брало в довгострокову оренду землі в місцевих селян і поміщиків. На 1 січня 1877 р. у власності Товариства було 12 км², 1896 р. – 53,5 км² у власності й 109,3 км² в оренді²⁸⁸. Основу робітничого поселення Горлівка становили землі, орендовані в жителів с. Залізне Зайцівської волості²⁸⁹.

²⁸⁴ Назва Горлівка виникла, імовірно, на початку 1880-х років, але не пізніше ніж 1885 р. Див.: Жеребецкий П. И. Горловка... С. 44.

²⁸⁵ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 42.

²⁸⁶ Записка горного инженера Таскина. РГИА. Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 45.

²⁸⁷ Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 3.

²⁸⁸ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1877 г. С.-Петербург, 1878. С. 3; Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 3; Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1901 г. С.-Петербург, 1902. Додаток 1.

²⁸⁹ Прошение об-ва Юж.-Рус. каменноуг. пром-ти арендовать у госуд. крестьян села Зайцева. РГИА. Ф. 37. Оп. 65. Д. 2735. Л. 1.

Чисельність робітників підприємства зростала швидко: наприкінці 1870-х рр. на Корсунській копальні працювало приблизно 1 000 робітників, 1899 р. їхня чисельність зросла до 5 200, 1905 р. на копальні було 3 800 робітників, а 1911 р. – 4 700 робітників і 115 службовців²⁹⁰. Відповідно зросла й чисельність жителів Горлівки: з 1 500 у 1877 р. до 7 000 у 1897 р. (4 600 чоловіків і 2 400 жінок) і 13 700 у 1911 р.²⁹¹.

Щоб поселити робітників копалень, Південноросійське товариство будувало для них помешкання й надавало ділянки для самостійної забудови. Службовцям підприємство надавало квартири в якісних кам'яних будинках; а для робітників без сімей спорудило кілька великих казарм. Решті робітників копальня давала будівельні матеріали й землю під будинок, на якій ті зводили помешкання самостійно²⁹². 1877 р. житловий фонд Горлівки становив 187 будинків, а 1896 р. до нього належали шість казарм на 40 осіб кожна й 650 окремих будинків для сімейних робітників. На початку 1910-х рр. у Горлівці було 15 казарм на 456 осіб та 1 151 будинок на 1 971 квартиру²⁹³.

Крім житлових помешкань, компанія поступово створювала інші об'єкти соціальної інфраструктури. У 1870-ті рр. були споруджені лікарня й навчальне училище²⁹⁴, а до кінця 1890-х рр. компанія збудувала клуби з бібліотеками для робітників і службовців, нову церкву, продовольчу крамницю, лазні при кожній копальні, початкову школу тощо. Пояснюючи акціонерам соціальні видатки, правління компанії зазначало: «ми вжили всі можливі заходи, які могли б допомогти нам отримати необхідну робочу силу, для чого, по можливості, [ми]

²⁹⁰ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1901 год. Екатеринослав, 1900. С. 92; Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1905 г. С.-Петербург, 1908. С. 434; Каменноугольная промышленность в России в 1911 году. Вып. 2.... С. 46-83; По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 144.

²⁹¹ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1877 год. С.-Петербург, 1878. С. 7; Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 64; Каменноугольная промышленность в России в 1911 году. Вып. 2. Харьков, 1913. С. 46-83.

²⁹² Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 295.

²⁹³ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1877 год. С. 7; Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 3-9; Каменноугольная промышленность в России в 1911 году. Вып. 2. С. 4-43.

²⁹⁴ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1877 год. С. 7.

поліпшили [умови] існування нашого робітничого населення»²⁹⁵. На початку 1910-х рр. лікарні, школи й лазні були побудовані при всіх копальнях Південноросійського товариства²⁹⁶.

Крім містотвірного підприємства Південноросійського товариства, наприкінці XIX ст. в Горлівці виникла низка інших підприємств: кілька парових млинів, алебастровий, цегельний і цементний заводи²⁹⁷. 1897 р. бельгійське Акціонерне товариство машинобудівних заводів у Горлівці побудувало на орендованих у Південноросійського товариства 0,4 км² (40 дес.) машинобудівний завод і робітничу колонію (окремий район у межах Горлівки)²⁹⁸. Завод випускав обладнання для вугільних підприємств і металургійних заводів, чисельність його працівників становила 500 осіб наприкінці 1890-х рр. і 610 осіб 1903 р.²⁹⁹ Будівлі, у яких мешкали працівники машинобудівного заводу, були розташовані у три ряди, довгими стінами паралельно до залізничної станції Горлівка³⁰⁰.

Крім того, неподалік Горлівки функціонували кілька інших великих промислових підприємств, як-от копальні Товариства Государево-Байрацьких кам'яновугільних копалень, Товариства Микитівських копалень, Товариства оренди вугільних копалень О. Ауербаха і К^о тощо³⁰¹. 1914 р. при Государево-Байрацьких кам'яновугільних копальнях почав працювати коксобензольний завод, який використовував газ коксових печей, розташованих поблизу копалень Південноросійського товариства Альберт, Альфред та Генріх³⁰².

Спочатку Горлівка була конгломератом робітничих поселень (так званих колоній): центральної колонії, де жили робітники Корсунської копальні,

²⁹⁵ Отчет Правления Общества Южно-Русской Каменноугольной Промышленности за операционный период с 1 января 1902 г. по 3 июня 1903 г. С.-Петербург, 1904. С. 5.

²⁹⁶ По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 144.

²⁹⁷ Молчанов В. Б. Донбас у системі... С. 79.

²⁹⁸ Описание Горловского машиностроительного завода 1902 г. РГИА. Ф. 266. Оп. 1. Д. 125. Л. 156.

²⁹⁹ Список фабрик и заводов Европейской России за 1900 год. С.-Петербург, 1903. С. 262; Гаврилов Н. И. Справочная книга «Фабрики, заводы и Рудники» Екатеринославской губернии на 1903 г. Екатеринослав, 1903. С. 234.

³⁰⁰ Тиме И. А. Современное состояние техники на Южнорусских горных заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1906. № 12. С. 322.

³⁰¹ По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 134.

³⁰² Жеребецкий П. И. Горловка... С. 63.

машинобудівного заводу й залізничної станції; нижньої колонії, яку населяли робітники шахти № 5 Альберт; робітничої колонії Товариства ртутної та вугільної справи О. Ауербаха і К°, а також колонії, у якій мешкали робітники шахти № 8 Альфред³⁰³. Горлівка залишалася фрагментарною як мінімум до середини ХХ ст.: 1951 р. чиновники, відповідальні за містобудування Сталінської (Донецької) області, ставили завдання «створити ядро міста», зазначаючи, що «Горлівка складається з окремих, розрізнених селищ, наближених до шахт»³⁰⁴.

Як і більшість інших заводських і шахтарських поселень Донбасу, Горлівка становила суміш планової й хаотичної забудови. М. Кроликов, що мешкав у Горлівці на початку ХХ ст., у докладному описі поселення згадує три вулиці: Конторську, Десятницьку й Садову. Конторська – головна і єдина брукована вулиця – утворювала вісь поселення. Уздовж цієї вулиці були розташовані добре облаштовані будинки, у яких мешкали управителі та службовці. У кінці вулиці, там, де вона перетиналася із залізничною гілкою, стояв будинок директора заводу. На Десятницькій вулиці були розташовані інші житлові будинки, кілька крамниць і перукарня, а вздовж Садової вулиці – одноповерхові цегляні або дерев'яні будинки, у яких мешкали працівники машинобудівного заводу. Ці кілька вулиць утворювали лінійну структуру, навколо якої були скупчення самозабудов. Крім житлових будинків, М. Кроликов згадує залізницю, сад, кінний двір, базар, пекарню, низку крамниць, перукарню, училище і ставок. «От і вся Горлівка, – підсумовує Кроликов, – невелика вона тоді була»³⁰⁵.

Судячи зі спогадів сучасників, Горлівка являла собою малопривабливу картину впродовж усього імперського періоду. Робітник В. Максименко, який мешкав у Горлівці на початку ХХ ст., так описував поселення: «на двох пагорбах розкидано понад п'ятсот одноманітних землянок по три вікна в кожній. Стелі низькі, підлоги майже усюди земляні»³⁰⁶.

³⁰³ Ауэрбах А. А. Описание ртутного рудника... С. 14; Павлик И. С. Горловка... С. 10–11.

³⁰⁴ Материалы Республиканского совещания архитекторов. Т. 2. 28.11.1951–30.12.1951. ЦДАВО. Ф. 4906. Оп. 1. Д. 138 Л. 111.

³⁰⁵ Кроликов Н. А. Моя жизнь... С. 60.

³⁰⁶ Страницы истории заводов... С. 132.

Наприкінці XIX ст., коли населення становило трохи більше ніж 5 000 осіб, Бахмутська земська управа подала клопотання перед урядом про перетворення Горлівки на місто, однак його задовольнили тільки 1916 р. Тоді робітниче поселення при Корсунській копальні разом із сусідніми шахтарськими поселеннями, що загалом мали приблизно 30 000 мешканців, перетворилося на місто Горлівка. 1925 р. Горлівка стала районним центром (під ту пору в місті жило приблизно 40 500 осіб), а в лютому 1932 р. отримала статус міста обласного підпорядкування.

2.4. Дніпровське товариство й поселення при Дніпровському заводі

Південноросійське Дніпровське металургійне (акціонерне) товариство було утворене 16 травня 1886 р.³⁰⁷ Відповідно до затвердженого 18 грудня 1887 р. статуту товариство з капіталом 5 млн руб. заснували «...для розвитку в Катеринославській і Херсонській губерніях металургійної, машино- й кораблебудівної промисловості, побудови машинобудівних заводів і розроблення копалень, а також для торгівлі предметами виробництва зазначених заводів як в імперії, так і за кордоном»³⁰⁸.

Рішення побудувати Дніпровський завод засновники Дніпровського товариства ухвалили через протекціоністську політику російського уряду й підвищення ввізних мит на чавун³⁰⁹. Основою Дніпровського заводу став перенесений із Варшави металургійний завод, що переробляв імпортований чавун. Після підвищення тарифів компанія вирішила перенести завод ближче до залізорудних копалень Кривого Рогу, оскільки на перенесеному заводі планували налагодити виробництво чавуну з місцевої руди. Варшавське товариство запропонувало партнерство бельгійській компанії «Дж. Кокерілл («John Cockerill», далі – «Кокерілл»), яка до цього була основним

³⁰⁷ Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепр. металлургич. об-ва. РГИА. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42. Л. 30, 32.

³⁰⁸ Устав Южно-Русского Днепровского металлургического общества: утвержден 18 декабря 1887 года. С.-Петербург, 1888. С. 1.

³⁰⁹ Описание Днепровского завода... С. 3.

постачальником чавуну для Варшавського заводу. Тож компанія вже за кілька років почала придивлятися до Півдня Росії й вела з урядом переговори про будівництво металургійного й машинобудівного заводу³¹⁰, а згодом уклала угоду з Варшавським товариством, і вони разом заснували Дніпровське товариство, побудувавши Дніпровський завод у Катеринославській губернії.

Дніпровське товариство було, ймовірно, найприбутковішим підприємством важкої промисловості на Півдні Росії. У 1890-х рр. дивіденди на капітал доходили до 40 % річних, тоді як у середньому на таких підприємствах (доменні заводи з власними копальнями й виробництвом коксу) у другій половині 1890-х рр. вони становили 17 %, а в 1910-х рр. – 7 %³¹¹. Навіть у 1915/16 р. підприємство виплатило своїм акціонерам 25 % дивідендів на основний капітал. Чистий прибуток у 1913–1914 операційному році становив 9,6 млн руб.³¹². У листопаді 1916 р. Правління клопотало перед Міністерством торгівлі про збільшення акціонерного капіталу вдвічі – з 15 до 30 млн руб.³¹³. Запорукою успіху підприємства стали найсучасніші західноєвропейські технології, а також ефективне адміністрування Дніпровського заводу на чолі з директором Ігнатієм Ясюковичем³¹⁴.

1913 р. до операційних активів Дніпровського товариства належали металургійні й цегельні заводи, залізні, марганцеві й вугільні копальні в різних районах Донецького та Криворізького басейнів, а на всіх підприємствах компанії працювало 19 500 осіб³¹⁵. Акціонерний капітал компанії в 1912/13 р. становив 15 млн руб., вартість майна сягала 44 млн руб., валовий дохід дорівнював 33 млн руб. а чистий – 6 млн руб.³¹⁶. За своїми розмірами Дніпровське товариство було цілком порівнянне з найбільшими тогочасними європейськими промисловими корпораціями.

³¹⁰ Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство... С. 184–185, 197.

³¹¹ Металлургические заводы Юга России... С. 14.

³¹² Южно-Русское Днепро-вское металлургическое общество. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 49.

³¹³ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 77–80.

³¹⁴ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 47; Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство... С. 200, 203.

³¹⁵ Кандауров Д. Р. Фабрично-заводские предприятия... С. 15–21(Б).

³¹⁶ Акционерно-паевые предприятия России... 1913. С. 443; О положении дел Южно-Русского Днепро-вского металлургического общества. С.-Петербург, 1913. С. 4. 1914 р.

На відміну від адміністрації Юзівського заводу, яка спочатку відчувала дефіцит інвестиційних коштів, керівник будівництва Дніпровського заводу І. Ясюкович мав фінансову свободу. Завдяки цьому, а також завдяки доступу до технологій «Кокерілла» він зміг побудувати підприємство відповідно до останнього слова техніки. Попри те, що Дніпровський завод мав найкраще обладнання серед усіх заводів Півдня Росії й користувався сучасними технологіями «Кокерілла» та інших компаній, що стояли за ним³¹⁷, адміністрації підприємства доводилося розв'язувати чимало складних операційних завдань. Наприклад, на відміну багатьох металургійних заводів, розташованих на Донбасі, Дніпровський завод спочатку не мав власних залізрудних і вугільних копалень. Тому підприємство частково компенсувало потреби в сировині з орендованих копалень, а частково закупало його на ринку, що свідчило про залежність від коливань ринкових цін на руду й кокс³¹⁸.

Будувати Дніпровський завод, одночасно з яким виникло й заводське селище, почали навесні 1887 р., а 17 лютого 1889 р. задули першу домну³¹⁹. Отже, між початком будівництва заводу в Кам'янському й запуском першої доменної печі минуло приблизно два роки – стандартний строк спорудження більшості великих металургійних заводів на Півдні Росії в 1880–1890-ті рр. Уже 1890 р. Дніпровський завод став другим після Юзівського за обсягами витоплення чавуну, а з 1901 р. витоплював більше чавуну, ніж будь-який інший російський металургійний завод³²⁰. 1913 р. до виробничих потужностей підприємства належали п'ять доменних печей, три п'ятнадцятитонні конвектори бесемерівського цеху, п'ять мартенівських печей; рейкобалкову, дротяну й шість прокатних майстерень тощо. Серед основної продукції заводу були різні сорти чавуну, сталі і сталевого прокату, а також парові котли, копальневі вагони, рейки

³¹⁷ Тиме І. А. Очерк современного состояния... С. 47.

³¹⁸ До початку ХХ в. Дніпровське товариство придбало кілька залізних і вугільних копалень, і проблема здебільшого була розв'язана.

³¹⁹ Тиме І. А. Очерк современного состояния... С. 39.

³²⁰ Гололобов Я. Г. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. С. 102.

й чавунні труби³²¹. Випущена підприємством продукція йшла переважно на внутрішній ринок, однак деяку її частину, передусім рейки, експортували в Ірландію, Італію й Австралію³²². 1910 р. завод продав велику партію рейок в Аргентину³²³. Журнал «Горно-заводское дело», характеризуючи роль Дніпровського заводу, написав 1914 р.: «Такі гіганти промисловості, як завод Дніпровського металургійного товариства, мають не тільки промислове, але соціальне й навіть державне значення»³²⁴.

У роки Першої світової війни 100 % випущеної продукції Дніпровського заводу йшло на оборону, однак з кінця 1916 р. обсяги виробництва на Дніпровському заводі різко скоротилися. У грудні 1916 р. через нестачу палива були зупинені мартенівські печі, бесемерівський і рейкопрокатний цехи³²⁵. 1917 р. не працювали більшість основних цехів заводу³²⁶, а 24 січня 1918 р. Дніпровський завод був націоналізований і фактично управляти виробництвом почав місцевий орган влади.

Акціонери Дніпровського товариства вирішили побудувати металургійний завод між двома головними ресурсними базами – Криворізьким і Донецьким басейнами. Спочатку вони прагнули придбати велику ділянку в Катеринославі, однак переговори з міською владою щодо цього зайшли у глухий кут³²⁷. Тоді 1887 р. Товариство придбало 0,79 км² землі у громади с. Кам'янське за 37 км від Катеринослава, щоб збудувати завод і заводське поселення³²⁸. Додатково 0,23 км² Дніпровське товариство орендувало на 99 років у Товариства Катеринославської залізниці під будівництво поселення для службовців³²⁹.

³²¹ Кандауров Д. Р. Фабрично-заводские предприятия... 15–21(Б).

³²² Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович... С. 52.

³²³ Дик Е. Н. Промышленный экспорт России на нетрадиционных рынках в начале XX века. *Отечественная история*. 1993. № 4. С. 153–158.

³²⁴ *Горно-заводское дело*. 1914. № 39.

³²⁵ Донесение Горного управления от 15.12.1916 г. об остановке... *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 835. Л. 464.

³²⁶ О выдающихся явлениях в промышленной жизни. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 883. Л. 156.

³²⁷ Описание Днепровского завода... С. 4.

³²⁸ О разрешении Каменскому сельскому обществу продать Юж.-Русск. Днепр. мет. об-ву 101 дес. земли. *РГИА*. Ф. 1291. Оп. 71. Д. 183. Л. 1.

³²⁹ Рудники и Днепровский завод... С. 10.

Згодом заводська територія була розширена: 1912 р. у заводу було 2,4 км² власної і 0,27 км² орендованої землі³³⁰.

У рік запуску заводу на ньому працювало понад 2 000 робітників. До початку ХХ ст. кількість робітників зростає до 6 500, а 1913 р. становила 9 500³³¹. Дніпровський завод був розташований поблизу трьох досить великих населених пунктів – Кам'янського, Романкового і Тритузного. Підприємство могло б розмістити своїх робітників у цих селах, однак компанія вирішила інвестувати кошти в будівництво власного заводського поселення й усієї супутньої комунальної та соціальної інфраструктури.

Завод і його робітниче поселення були побудовані на правому березі Дніпра на двох різнорівневих місцинах поблизу Кам'янського. На вищій з них розмістили адміністративні будівлі, житлові будинки для директора і службовців, а також інші споруди громадського призначення – кілька культових споруд різних конфесій, заводське училище, лікарню, готель, інженерний клуб, яхт-клуб та ін. Ця частина, яку сучасники називали «верхньою колонією», була огорожена дерев'яним парканом³³².

Уздовж Дніпра розкинувся завод «з гордо спорудженим лісом труб, величезних будівель і хмарами пари й диму, що постійно височіють над ним»³³³. Поряд із заводом була розташована так звана «нижня колонія» – житлова зона для кваліфікованих робітників і майстрів. Побудованих підприємством у нижній і верхній колоніях будинків вистачало тільки на невелику частку робітників підприємства. 1897 р. в заводському поселенні мешкали 1 604 особи за загальної чисельності робітників (без урахування сімей) у 5 000 осіб³³⁴. Інші працівники

³³⁰ Днепро́вский завод Южно-Русского Днепро́вского металлургического общества. Краткое описание завода и его производительность. Б. г., 1912. С. 3; Южно-Русское Днепро́вское металлургическое общество, 1915–1916 гг. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 1.

³³¹ Описание Днепро́вского завода... С. 29; Шандра И. А. Днепро́вский завод Южно-русского Днепро́вского металлургического общества. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия*. Москва, 2014. С. 628.

³³² Описание Днепро́вского завода... С. 8.

³³³ Там же. С. 8.

³³⁴ Распределение населенных мест Российской империи по численности в них населения по Переписи 1897 г. С.-Петербург, 1902. С. 1–37; Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепро́вского металлургического общества. Статистические данные за 1888–1913 гг. С.-Петербург, 1913. С. 1–21.

винаймали житло в сусідньому селі Кам'янське, дехто спорудив власне житло на необроблених сільських землях³³⁵. Робітниче поселення при Дніпровському заводі стало рідкісним випадком (серед інших заводських поселень), коли селищна територія була візуально відділена від промислової. Цю ідею пізніше спопуляризовав у своїх працях урбаніст Е. Говард³³⁶.

У багатьох джерелах заводське селище при Дніпровському заводі називають Кам'янським, однак формально заводське поселення до складу села не входило й належало Дніпровському товариству. Саме Дніпровське товариство зазначало, що, «хоч село розрослося й наблизилося впритул до Дніпровського заводу <...>, завод усе-таки залишається на власній території»³³⁷. Проте долі заводського поселення й села так тісно переплелися, що часто між ними справді складно провести межу.

1859 р. у Кам'янському мешкали 2 926 осіб, а 1908 р. приписне населення становило 6 367 осіб³³⁸. Однак наявне населення за рахунок робітників Дніпровського заводу, які орендували помешкання в селі, було в кілька разів більше. На 1 січня 1908 р. в Кам'янському мешкали 23 600 осіб, а на 1 січня 1913 р. загальна чисельність жителів Кам'янського сягнула 40 400 осіб, з яких місцевих селян було тільки 7 400³³⁹.

Наявність великого промислового підприємства поряд із селом спричинило розвиток торговельної і дрібно-промислової інфраструктури. На початку ХХ ст. у селі, крім освітніх і релігійних закладів, працювали понад десять крамниць, зокрема дві книгарні, крамниця музичних інструментів, три ювелірні магазини³⁴⁰. 1913 р. в Кам'янському працювали два цегельні заводи, сім слюсарних майстерень, маслоробний завод, чотири заводи сельтерської і штучної мінеральної води, дві друкарні, 10 пекарень і 480 торгових точок³⁴¹.

³³⁵ Сабов М. М. Особливості формування... С. 39.

³³⁶ Howard E. Garden Cities of To-morrow. London, 1902 та ін.

³³⁷ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 21.

³³⁸ Вильсон И. Списки населенных мест... С. 5; Список населенных мест Екатеринославского уезда с приложением карты. Екатеринослав, 1911. С. 33.

³³⁹ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 8об, 13об.

³⁴⁰ По Екатерининской железной дороге... Вып. 1. С. 132–134.

³⁴¹ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 14.

Рівень розвитку комунальної інфраструктури істотно різнився в заводському поселенні й селі: верхня колонія була електрифікована й озеленена, мала центральний водогін і каналізацію. Уночі вулиці були освітлені електричними ліхтарями. Нижню колонію також освітлювали електричні ліхтарі, вона мала озеленені вулиці й вуличний водогін. Село Кам'янське, згідно із характеристикою укладачів збірника «По Катерининській залізниці», було «майже не займане культурою», тобто комунальної інфраструктури, як-от водогону, каналізації та бруківки, там не було³⁴².

Заводське поселення забудовували за єдиним планом, тому споруди утворювали кілька вулиць без назв. Поселення планували катеринославські архітектори: Ф. фон Гаген спроектував кілька будівель у верхній колонії; Л. Бродницький спорудив православну церкву, яку 1902 р. частково перебудував О. Павловецький; М. Хорманський розробив проект католицького костюлу. Натомість село Кам'янське забудовували несистемно, але у другій половині XIX ст. воно було переплановане за «гніздовим» типом³⁴³. У 1910-х рр. підприємці с. Кам'янське орендували в сільській громаді нагірну територію й облаштували там поселення під назвою «Нові Плани». Крім житлових будинків, тут були чоловіча й жіноча гімназії, два кінотеатри та два благодійні притулки³⁴⁴.

Заводські труби, православна й католицька церкви, а також будівля заводууправління, розташована на краю верхньої колонії, утворювали три архітектурні доміанти заводського поселення. Будівля заводууправління була споруджена у стилі модерн; у ній розташували кабінети технічних служб, креслярський зал, а також технічну бібліотеку. Стелю будівлі підтримували шість чавунних колон, які були витяжними трубами для вентиляції нижнього поверху³⁴⁵.

³⁴² По Екатерининской железной дороге... Вып. 1. С. 132–134.

³⁴³ Об обращении села Каменского... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 8.

³⁴⁴ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 год. Екатеринослав, 1916. С. 267, 269; Буланова Н. М. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник. Дніпропетровськ, 2010. С. 20.

³⁴⁵ Описание Днепровского завода... С. 39.

1908 р. громадські активісти с. Кам'янське порушили питання про те, щоб надати селу разом із заводським поселенням статус міста. Вони аргументували це тим, що в Кам'янському на 1909 р. мешкало приблизно 40 000 жителів, але село залишалось необлаштованим: «вулиці незабруковані, лікарні для різночинців і сільських обивателів немає, санітарія не така, як мала б бути». Проти цього були і сільська громада, і Дніпровське товариство. Для сільської громади надання міського статусу означало б втрату орендних платежів від торговельно-промислових закладів, а Дніпровське товариство не хотіло втрачати контроль над робітничим поселенням. Пояснюючи безпідставність зазіхань на територію заводського поселення, голова Дніпровського товариства звертав увагу на те, що всю інфраструктуру заводського поселення створено коштом містотвірного підприємства, і зазначав, що «за самою суттю заводського поселення в ньому не можна допустити, щоб розпоряджалися особи, які не представляють заводську адміністрацію. Поселення – це не самостійна величина, а підлеглий інститут для потреб та інтересів заводу, органічно з ним пов'язаний»³⁴⁶.

Тільки 3 червня 1917 р. після чергового клопотання про надання міського статусу поселення набуло статусу міста і згідно з рішенням Тимчасового уряду від 3 червня 1917 р. отримало назву місто Кам'янське³⁴⁷.

Висновки до розділу 2

Заводські та шахтарські поселення виникли через потребу забезпечити робочою силою промислові підприємства, розташовані поблизу природних ресурсів й поза межами наявних урбаністичних центрів. Хоча поблизу більшості гірничих і гірничозаводських підприємств були села, керівники компаній вирішували будувати власні робітничі поселення, щоб розмістити робітників якомога ближче до виробничих приміщень і контролювати працівників.

³⁴⁶ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 4, 19, 20об.

³⁴⁷ Сабов М. М. Особливості формування... С. 39.

Побудова робітничих поселень давала змогу підприємствам поселити трудових мігрантів поблизу підприємств, але не розв'язувала проблеми сезонності робочої сили. Більшість робітників промислових підприємств рухалася між промисловим підприємством і селом, а також між різними промисловими поселеннями. Попри всі зусилля промисловців, проблема сезонності та високої плинності робочої сили так і не була подолана й турбувала підприємців до кінця імперського періоду.

Умови й особливості виникнення робітничих поселень були різні, а логіка розвитку та життєві цикли, навпаки, схожі. Заводські та шахтарські поселення починалися з тимчасових поселень для будівельників підприємства, потім виникала адміністративна й торговельна інфраструктура. Згодом містотвірне підприємство надавало ділянки під забудову робітникам чи підрядникам або саме споруджувало будинки для працівників. Майже завжди підприємство зводило комфортні помешкання для адміністрації й дешеві казарми для неодружених робітників. Коли в поселення приїжджали сімейні робітники, змінювалася інфраструктура: зростала частка сімейних будинків, виникали школи й рекреаційні заклади. Спільним для усіх робітничих поселень було також те, що питаннями соціального розвитку переймалися заводські та копальневі інженери, що в інших випадках виходило за межі їхньої компетенції.

Юзівка й Горлівка на момент виникнення були дрібні поселення, але з часом чисельність робітників містотвірного підприємства зростала, відповідно зростала й чисельність поселень. Зростання відбувалося як завдяки збільшенню щільності населення, так і завдяки розширенню територій поселення. Згодом територія і Юзівки, і Горлівки набагато розширилася, поглинувши навколишні поселення, однак їхня просторова структура залишалася типова для заводських поселень: виробничий комплекс у центрі, оточений житловими кварталами.

Перспективи розвитку Юзівки як неофіційного регіонального центру великою мірою були закладені під час її виникнення. Концентрацію ресурсів і населення зумовлював масштаб містотвірного підприємства, а також те, що компанія встигла викупити велику кількість землі, що давало змогу розширити

межі поселення. Своєю чергою, розгалужена транспортна інфраструктура (саме поблизу Юзівки була найбільша щільність залізниць Донбасу) спричинила подолання географічної ізолюваності. Уже на початку ХХ ст. тут були досить добре розвинуті сфера послуг та фінансово-банківський сектор. Юзівка стала одним із регіональних адміністративно-бізнесових центрів: кілька промислових підприємств відкрили в ній свої представництва, також тут були офіси деяких органів державної влади. Перетворення на адміністративний (обласний) центр у радянський час гарантувало даліше урізноманітнення життя міста, хоча, безумовно, численні поселення, що входили до складу Донецька, були сильно пов'язані з відповідними шахтами або іншими підприємствами.

Розвиток поселення при Дніпровському заводі стримували дефіцит території й наявність поряд із підприємством великого села, у якому проживала більшість робітників підприємства. Натомість на порівняно невеликій території робітничого поселення Дніпровське товариство створило майже зразкові умови проживання з, імовірно, найрозвиненішою соціальною інфраструктурою серед заводських та шахтарських поселень.

У великих робітничих поселеннях, як-от Юзівка та Горлівка, згодом виник середній клас, який порушував питання про обмеження корпоративної влади й запровадження самоврядних інститутів через надання робітничим поселенням статусу міст. Проте економічна потужність і політичний вплив містотвірних підприємств давали змогу блокувати такі ініціативи фактично до кінця імперської доби.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора³⁴⁸.

³⁴⁸ Куликов В. А. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия*. Москва, 2017. С. 1078–1079; Його ж. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії у 1870–1915 рр. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2018. Вип. 28. С. 63–89; Його ж. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69) № 1. С. 24–28; Його ж. Французские промышленные предприятия в Российской империи: большой бизнес в глобальной перспективе. *Экономическая история*. 2020. Т. 16, № 4 (51). С. 375-387.

Розділ 3.

ЗАЦІКАВЛЕНІ СТОРОНИ ТА ПРОФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ

Концепція корпоративного міста передбачає дослідницький фокус на конфліктній взаємодії містотвірного підприємства й залежного від нього населення. Теоретично представники компанії спрямовували свої зусилля на те, щоб забезпечити підприємство лояльною робочою силою, здійснивши мінімальні витрати. Натомість робітництво загалом зацікавлене, щоб компанія платила більшу, ніж у конкурентів, заробітну плату, а також створила ліпші умови життя та праці.

На практиці все було складніше. По-перше, підприємство й робітники взаємодіяли не в соціальному вакуумі. Місцева й центральна влада, а також місцеві аграрні спільноти виявилися втягнуті в систему відносин між бізнесом і робітництвом. Крім того, у заводських та шахтарських поселень жили не лише робітники, а й їхні сім'ї, незалежні підприємці, вільнонаймані робітники та ін.

По-друге, робітники та представники компанії не були гомогенними групами. Коли йдеться про компанію, хто саме її представляє? Більшість містотвірних компаній мали акціонерну форму, тобто власник був «розпорочений», а оперативний контроль здійснювали наймані управителі. У деяких випадках топ-менеджери компанії були власниками пакета акцій середніх розмірів, однак часто більшість акціонерів жодного разу не бували на належних їм підприємствах. Вони доручали свої активи фахівцям, які за їхнім дорученням управляли підприємствами й залежними від них поселеннями.

До робітництва також насправді належали численні професійні, кваліфікаційні та статево-вікові групи з доволі різними інтересами, тому нерідко між ними виникали конфлікти.

У цьому розділі ми розглянемо внутрішню структуру та взаємодію основних зацікавлених сторін, пов'язаних із заводськими й шахтарськими

поселеннями, – власників бізнесу, найманих управителів, робітників, регіональної влади, а також місцевих аграрних спільнот.

3.1. Власники бізнесу

Напередодні Першої світової війни менш ніж 15 % підприємств Півдня Росії мали асоційовану форму власності, однак на підприємства, які належали акціонерним компаніям, припадала більша частина виробленої продукції. Переважно містотвірні підприємства заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я були акціонерними компаніями (часто як пайові товариства). Акціонерні компанії найбільше приваблювали високотехнологічні виробництва, що можна логічно пояснити: машинобудівні й металургійні підприємства потребують масштабного та довгострокового інвестування, складного для одноосібного підприємця. Великі вугільні компанії також здебільшого мали форму акціонерної компанії або пайового товариства, але серед них траплялися і приватні підприємства, належні поміщикам, зокрема Є. Парамонову, П. Карпову, І. Іловайському та ін. Конкурентними перевагами цих поміщиків, що давали їм змогу побудувати успішні підприємства, була земельна власність із великими покладами першокласного вугілля.

Особливістю металургійного й вугільного бізнесу на Півдні Росії було домінування в ньому іноземного капіталу й іноземних технологій, а також участь закордонних управлінців і працівників. 1899 р. з 15 найбільших підприємств (з виробництвом понад 10 млн пудів кожне, або 164 тис. т) дев'ять підприємств цілком або здебільшого належали іноземцям, які також брали участь у підприємствах з меншим виробництвом³⁴⁹. Навіть на Сулінському заводі, «найбільш російському», на думку сучасника Є. Рагозіна, посади директора заводу й завідувача доменного виробництва в 1890-х рр. обіймали німецькі фахівці³⁵⁰.

³⁴⁹ Ден В. Э. Каменноугольная и железодобывающая промышленность... С. 61.

³⁵⁰ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 62.

Більшість металургійних і великих вугільних підприємств на Півдні Росії були засновані французькими та бельгійськими фірмами, тому проти бельгійсько-французьких англійські капітали були менш представлені. До 1914 р. у регіоні діяли тільки три компанії з переважно британським капіталом: Новоросійське товариство, Акціонерне товариство російських антрацитових копалень та Азовсько-Уральська корпорація з обмеженою відповідальністю³⁵¹.

Серед великих промислових підприємств Півдня Росії, у яких німецький капітал мав значну частку, були Краматорське металургійне товариство, Нікополь-Маріупольське металургійне товариство, Товариство машинобудівних заводів Гартмана й Донецько-Юрїївське металургійне товариство³⁵². Крім того, німецький капітал брав участь у фінансуванні Дніпровського товариства й Російсько-Бельгійського металургійного товариства³⁵³.

Визначити власників містотвірних підприємств – непросте завдання. Протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. найпоширенішими в Росії були анонімні акції або акції на пред'явника, які могли майже безперешкодно переходити з рук у руки. Тому реальних власників акцій часто простежити складно. Водночас у деяких групах підприємств були іменні акції й паї зі складнішою процедурою відчуження, але будь-яких обмежень, щоб купити чи продати їх, загалом не було. Однак у випадку Новоросійського, Південноросійського і Дніпровського товариств можна мати деяке уявлення про власників підприємств.

Новоросійське товариство. «The New Russia Company Ltd.», зареєстрована в Лондоні 3 липня 1869 р., мала номінальний капітал у £ 300 000, поділений на шість тисяч акцій номіналом по £ 503³⁵⁴. Головний офіс цієї компанії був у Лондоні за адресою: вул. Мургейт, 4 (4, Moorgate Street, E. C.). Під назвою «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого й

³⁵¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность... Т. 2. С. 62.

³⁵² Щербаков И. В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. XIX в. 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва, 2008. С. 71.

³⁵³ Ol' P. V. Foreign Capital in Russia. New York, 1983. P. 104–105.

³⁵⁴ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 49; Memorandum and articles of association, and New Russia Company Acts of 1895 and 1900. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 36. Л. 3об.

рейкового виробництва» компанія отримала дозвіл на діяльність у Російській імперії 18 квітня 1869 р.³⁵⁵

Основними передплатниками акцій стали відомі у Великій Британії політики й бізнесмени: промисловець та інженер Т. Брассі та його син, член парламенту Т. Брассі; баронет Д. Гуч із сином Чарлзом, інженери А. Огілві та Дж. Вітворт³⁵⁶. Серед перших 19 акціонерів були й кілька російських громадян: князь П. Лівен, чиї землі орендував Дж. Юз під будівництво металургійного заводу; генерал-майор російської армії князь О. Герн, важливий російський бізнесовий партнер Дж. Юза; чиновник Міністерства закордонних справ граф Д. Нессельроде. 1879 р., через десять років після заснування, чисельність акціонерів компанії зростає до 101, з них 16 були громадянами Російської імперії, включно із представниками вищої аристократії³⁵⁷.

1869 р. правління компанії розподілило 1 452 звичайні акції категорії «А» загальною номінальною вартістю £ 72 600, але до кінця року зібрало лише £40 000³⁵⁸. Додатково були випущені 1 000 спеціальних акцій категорії «В» для директорів-розпорядників Дж. Юза та Дж. Гуча, за які ті внесли по £ 25 000. У такий спосіб на будівництво заводу на Донбасі зібрали £ 90 000, з яких £ 20 000 компанія внесла в Державний банк Російської імперії як заставу, що мала відійти російському уряду, якщо Новоросійське товариство порушить узяті на себе зобов'язання. Натомість російський уряд пообіцяв надати товариству кредит у 500 000 руб. (приблизно £ 50 000) після того, як товариство витратить на будівництво заводу не менш ніж половину основного капіталу, тобто £ 150 000³⁵⁹. Отже, директори-розпорядники почали будувати підприємство на Донбасі із хронічним фінансовим дефіцитом. 1869 р. Новоросійське товариство було дуже ризикованою справою. З одного боку, британські інвестори боялися прогавити можливість вийти на багатонадійний російський ринок, особливо з огляду на гарантовані державні закупівлі продукції. З другого, зважаючи на

³⁵⁵ Пушкин Н. Е. Статистика акционерного дела в России на 1901/02 год. С.-Петербург, 1901. С. 394.

³⁵⁶ New Russia Co Ltd. *The National Archives*. BT 31/42884/4467: New Russia Co Ltd. P. 2–5.

³⁵⁷ Ibid. P. 4–5

³⁵⁸ Товарищеское условие об основании Новороссийского об-а. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 1. Л. 3 об, 13.

³⁵⁹ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 2.

високий технічний інвестиційний ризик, вони не бажали вкладати надто багато в підприємство. Брак транспортної інфраструктури на Донбасі, а також низка невдалих казенних проектів із топлення металу на місцевій руді підвищували скепсис інвесторів. Очевидно, навіть російський уряд дивився на проект як на високоризикований, тому додав до умов договору вимогу про заставу в Державному банку³⁶⁰.

Кошти на розширення виробництва й розвиток соціальної інфраструктури підприємство знаходило завдяки облігаційним позикам, розміщеним переважно на британському фінансовому ринку. 1898 р. компанія випустила 6 % облігацій на £ 275 000 під заставу маєтку, придбаного у князя Лівена. 1896 р. і 1900 р. Новоросійське товариство випустило 5 % облігації на £ 300 000, а 1910 р. компанія здійснила ще одну велику облігаційну позику на £ 600 000 під заставу земельних ділянок, куплених у поміщиків Лівена, Смолянінової й Ларіної³⁶¹. Завдяки цим позикам протягом 1903–1912 рр. понад дев'ять мільйонів рублів були інвестовані в технічне переобладнання підприємств Новоросійського товариства³⁶².

Правління Новоросійського товариства в 1870-ті роки налічувало шістьох осіб, з яких двоє були директорами-розпорядниками заводу, а чотирьох вибирали з-поміж інших акціонерів. До першого складу правління належали В. Вайсман, Т. Брассі, О. Герн, Дж. Юз і Дж. Гуч. Дж. Юз і Дж. Гуч стали першими виконавчими директорами підприємства³⁶³. Після смерті Дж. Юза директором-розпорядником став його син Дж. Джеймс Юз, до того ж компанія уповноважила іншого сина А. Юза, а також французького громадянина А. Ревільйона (який мешкав у Санкт-Петербурзі) представляти її інтереси в Російській імперії³⁶⁴. Виконавчі директори щороку звітували перед правлінням. Водночас їхні широкі повноваження були підкріплені спеціальним параграфом у статуті компанії, який

³⁶⁰ О разрешении Новорос. об-ву приобрести недвижимость. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 5.

³⁶¹ Поткина И. В. Дж. Юз... С. 315.

³⁶² Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 1. P. 60.

³⁶³ Товарищеское условие об основании Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 1. Л. 17об.

³⁶⁴ Доверенности Новороссийского тов-ва, выданные с 1892 по 1899. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 68. Л. 1.

повідомляв, що тільки загальні збори власників акцій могли звільнити їх з обійманої посади³⁶⁵.

Напередодні Першої світової війни директорами правління були А. Бальфур (голова) і Ч. Гуч (заступник), а його членами – А. Ревільйон, Ф. Огілві, Дж. Дж. Юз, М. Дікон³⁶⁶. Директор компанії А. Бальфур (1840–1922) мешкав у Юзівці до 1912 р. Його син, А. Бальфур, який також жив у Юзівці, захоплювався створенням фермерського господарства при Новоросійському товаристві³⁶⁷.

Британське домінування в управлінні фірмою закінчилося 18 серпня 1916 р.³⁶⁸, коли Російське товариство для виготовлення снарядів і військових припасів у м. Петроград за посередництва Російсько-Азіатського банку придбало акції Новоросійського товариства загальною номінальною вартістю £ 1,14 млн (приблизно 11,4 млн руб.) за 37,6 млн руб., тобто ринкова ціна акцій компанії виявилася втричі більша за їхню номінальну вартість³⁶⁹.

Проти інших великих промислових підприємств, що діяли на Півдні Росії, Новоросійське товариство було нетиповою компанією. За більшістю південноросійських металургійних фірм стояла материнська міжнародна корпорація, яка надавала своїм філіям технічну допомогу й кадрові ресурси. Новоросійське товариство належало до поширених у тогочасній Британії форм бізнесу – free-standing company. Такі компанії були зареєстровані у Британії й мали там головний офіс, однак операційну активність здійснювали за кордоном³⁷⁰. Новоросійське товариство зосереджувало операційні активи виключно на Півдні Росії. Крім того, на відміну від більшості інших великих промислових підприємств регіону, акції Новоросійського товариства не

³⁶⁵ Товарищеское условие об основании Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 1. Л. 17–18.

³⁶⁶ Подковыров Н. Г. Ежегодник «Приднепровье» на 1914 год. Екатеринбург, 1914. С. 380.

³⁶⁷ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 1. P. 60.

³⁶⁸ На цей час склад Правління: Камбель Огілві (голова), Арчибальд Бальфур, Чарлз Гуч, Дж. Джеймс Юз. Див.: Peacock N. *The Russian Yearbook for 1916*... P. 660.

³⁶⁹ O' P. V. *Foreign Capital in Russia*... P. 77; Гурушина Н. Н., Поткина И. В. Английские капиталы и частное предпринимательство в России. *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки*. Москва, 1997. С. 69–70.

³⁷⁰ Wilkins M. *The free-standing company, 1870–1914: an important type of British foreign direct investment*. *The Economic History Review*. 1988. № 41(2). P. 259–282.

продавали на біржах. Новоросійське товариство було акціонерною компанією, але мало ознаки сімейного бізнесу, адже в його управлінні брали участь два покоління родини Юзів, які принаймні до 1903 р. приймали ключові рішення щодо заводу й копалень, належних фірмі.

Південноросійське кам'яновугільне товариство. Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості заснував 1872 р. комерційний радник С. Поляков, щоб розробляти поклади кам'яного вугілля та антрациту й розвивати гірничозаводську промисловість на Півдні Росії в Донецькому кам'яновугільному басейні. Акціонерний капітал товариства становив 1,7 млн, облігаційний капітал сягав 3,3 млн, а отже, сукупний капітал дорівнював 5 млн руб.³⁷¹ 1902 р. основний капітал був зменшений до 3 млн руб., 1909 р. збільшений до 3,7 млн руб., а 1912 р. сягнув 5 млн руб.³⁷² На 1913 р. акціонерний капітал був поділений на 62 500 акцій: 25 000 звичайних по 50 руб. і 37 500 привілейованих по 100 руб.³⁷³

1891 р. С. Поляков продав контрольний пакет акцій фінансовій групі «La Banque internationale de Paris». Французькі інвестиції дали змогу поглибити шахти, поліпшити транспортну інфраструктуру, оновити шахтне обладнання. Отже, з кінця ХІХ ст. у компанії домінував французький капітал і французьке управління³⁷⁴. У 1910-ті рр. потужну групу власників становили піддані Греції. На 1 грудня 1913 р. акціонерний капітал (5 млн руб.) був поділений так: 6 030 акцій (46 %) належали російським громадянам, 6 235 (48 %) – грекам, 788 (6 %) – французам³⁷⁵.

На чолі Південноросійського товариства було правління, до якого входили сім директорів³⁷⁶. Директорів і трьох кандидатів обирали на загальних зборах

³⁷¹ Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности. С.-Петербург, 1892. С. 3–5.

³⁷² Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за операционный период с 1 января 1902 г. по 30 июня 1903 года. С.-Петербург, 1904. С. 7; По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 141.

³⁷³ Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 39.

³⁷⁴ McCaffray S. P. The Politics of Industrialization... P. 21, 63.

³⁷⁵ Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 38.

³⁷⁶ За редакцією статуту від 1913 р. – 10 директорів: Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 20.

акціонерів; кандидати заміщали директорів у разі їхньої відсутності³⁷⁷. Члени правління збиралися не менше ніж один раз на три місяці. Кожен директор мав акцій на суму понад 2 500 руб.³⁷⁸ На початку ХХ ст. у правлінні було двоє росіян: М. Фліге (голова) й О. Грачов; решту становили французи: А. Елліссен, Т. Ломбардо, С. Лілієнталь, Е. Мей, А. Власто, Г. Вінер³⁷⁹. На 1913 р. до складу правління належали А. Власто (голова), Г. Дюше, М. Маврокордато, К. Мсциховський³⁸⁰. Серед десяти директорів правління було семеро французів, двоє греків і один росіянин; правління перебувало в Горлівці³⁸¹.

Дніпровське товариство. Південноросійське Дніпровське металургійне [акціонерне] товариство (*Société Métallurgique Dnieprovienne du Midi de la Russie*) утворили 16 травня 1886 р. князь В. Тенишев, дворянин В. Ляський, купець Е. Гербст, німецькі піддані В. Рау та Р. Сюрмонд і бельгійські піддані К. Деллуа-Матьє, барон Ф. де-Макар, Г. Пастор та А. Грейнер³⁸². Справами товариства розпоряджалося правління із семи директорів, обраних на загальних зборах акціонерів на три роки³⁸³; головою правління став барон Ф. де-Макар. Правління товариства до 1903 р. перебувало у Варшаві, потім його перенесли в Санкт-Петербург (вул. Знаменська, 35)³⁸⁴.

Дніпровське товариство було публічною акціонерною компанією, чийми акціями торгували на Петербурзькій, Брюссельській і Паризькій біржах. Ціна однієї акції з 1891 до 1898 р. зросла з 1 500 до 7 600 франків³⁸⁵. Акції номінальною ціною 250 руб. 1912 р. продавали на біржі по 1 000 руб.³⁸⁶

³⁷⁷ Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности... С. 10.

³⁷⁸ Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 21

³⁷⁹ Пушкин Н. Е. Статистика акционерного дела... С. 396.

³⁸⁰ Акционерно-паевые предприятия России... 1913. С. 445.

³⁸¹ Общ. Южно-Русской каменноуг. пром-ти. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599. Л. 38.

³⁸² Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепровск. металлургич. об-ва. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42. Л. 1.

³⁸³ Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепровск. металлургич. об-ва. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42. Л. 283.

³⁸⁴ Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепровск. металлургич. об-ва. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42. Л. 248.

³⁸⁵ Петерс В. Сталь у степу. Київ, 2010. С. 35.

³⁸⁶ О положении дел Южно-Русского Днепровского... 1913. С. 13.

Протягом 1887–1917 рр. капітал Дніпровського товариства кілька разів зростає, сягнувши 1911 г. 15 млн руб., він був розподілений на 60 000 акцій по 250 руб.³⁸⁷

Щоб збудувати підприємство поблизу с. Кам'янське, були поєднані капітали, ділові зв'язки й технології провідних європейських фінансово-промислових груп: В. Тенишев входив до складу правління однієї з найбільших російських промислових фірм – товариства «Брянського рейкопрокатного, залізобудовного й механічного заводу»; В. Ляський був директором Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку; В. Рау представляв інтереси промислової групи «Лільпоп, Рау й Левенштейн»; Р. Сюрмонд очолював банківський дім «Р. Сюрмонд і К^о»; А. Грейнер був директором провідної бельгійської промислової компанії «Дж. Кокерілл».

Корпоративними засновниками й організаторами Дніпровського товариства стали «Товариство Варшавського сталеливарного заводу»³⁸⁸ – 50 %, бельгійське акціонерне товариство «Дж. Кокерілл» (фр. Société anonyme John Cockerill) – 16 % і «Рейніше Штальверке» (нім. Rheinische Stahlwerke) – 5 % акцій; решту 29 % акцій розподілили між різними особами³⁸⁹. «Товариство Варшавського сталеливарного заводу», зареєстроване в Росії, «Рейніше Штальверке» і «Дж. Кокерілл», зареєстровані в Німеччині й Бельгії відповідно, були одними з найбільших металургійних і машинобудівних європейських компаній. Отже, фінансові успіхи Дніпровського товариства стали результатом успішної взаємодії західноєвропейських і російських фінансово-промислових груп.

1913 р. російські власники мали 71 % акцій, іноземні – 29 % (див. табл. 3.1). Найбільшими акціонерами були Російський для зовнішньої торгівлі банк, Р. Сюрмонд, А. Грейнер, Азовсько-Донський комерційний банк³⁹⁰.

³⁸⁷ Южно-Русское Днепровское металлургическое общество. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 2.

³⁸⁸ «Товариство Варшавського сталеливарного заводу» утворили 1880 р. група «Лільпоп, Рау й Левенштейн» та Стараховицьке й Рурортське (Rheinische Stahlwerke) товариства. Див: Шустов А. С. Альбом учасників... выставки ... С. 14.

³⁸⁹ Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство... С. 199.

³⁹⁰ Южно-Русское Днепровское металлургическое об-во. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 1–31.

Таблиця 3.1

Розподіл акціонерів Дніпровського товариства за громадянством³⁹¹

Акціонери	1913 р.		1914 р.		1915 р.	
	Акцій	Частка	Акцій	Частка	Акцій	Частка
Російські піддані	6 312	71 %	8 107	63 %	7 447	62 %
Бельгійські піддані	1 305	15 %	3 525	27 %	4 653	38 %
Німецькі піддані	1 165	13 %	1 137	9 %		0 %
Швейцарські піддані	100	1 %	200	2 %	0	0 %
Разом	8 882	100 %	12 969	100 %	12 100	100 %

На чолі Дніпровського товариства були директори правління, які з-поміж себе обирали голову, що мав право підпису від імені акціонерів компанії. Напередодні Першої світової війни до правління входило четверо підданих Російської імперії й четверо бельгійців³⁹². На місцях інтереси Дніпровського товариства представляв директор-розпорядник конкретного підприємства, за діями якого спостерігала контролювальна рада. Щоб збувати вироблену продукцію, правління Дніпровського товариства заснувало в Санкт-Петербурзі спеціальне агентство, завідувач якого мав право підписувати контракти від імені Товариства³⁹³.

3.2. Управителі

Власники акціонерних компаній не були в змозі керувати всіма працівниками безпосередньо, тому наймали менеджерів – професійних управителів. Статус управителів визначала стаття 129 Промислового статуту, яка пояснювала, що у випадках, коли власник(и) безпосередньо не керував(ли) підприємством, він/вони призначав(ли) одного або кількох завідувачів, які представляли інтереси власника³⁹⁴. Закон робив завідувача копальні або заводу відповідальним за безпеку праці на підприємстві. У заводських та шахтарських поселеннях управителі вищої й середньої ланок, крім контролю за звичайними

³⁹¹ Там же. Л. 99.

³⁹² Южно-Русское Днепроовское металлургическое об-во. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 1

³⁹³ Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепроовск. металлургич. об-ва. РГИА. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42. Л. 126.

³⁹⁴ Свод постановлений о горнопромышленности Т. 3: О найме рабочих / А. А. Девиер и В. Р. Бредов. С.-Петербург, 1904. С. 43.

виробничими процесами, мали ще низку нетипових обов'язків, що виходили за межі управління підприємством. Вони були зобов'язані перейматися забезпеченням робітників житлом, санітарним станом поселення, забезпечувати охорону заводського порядку, розглядати конфлікти між жителями, збирати ренту, турбуватися про організацію дозвілля робітників тощо.

До типової заводської адміністрації належали виконавчий директор і два його помічники, один із яких відповідав за технічні завдання, а другий – за адміністративні питання та продажі. Кожен відділ підприємства мав свого керівника, переважно фахівця-техніка; майстернями керував майстер із помічниками, іноді кілька майстрів, один з яких був головним розпорядником. Як зазначав сучасник П. Тимофєєв, «майстер – це той гвинт заводського життя, який найбільше тисне на робітника й від якого якнайближче залежить його існування»³⁹⁵.

На вугільних підприємствах нижчий рівень управління становили десятники, які, як і майстри на заводі, безпосередньо взаємодіяли з робітниками. Над ними були штейгери. На вершині управлінської піраміди стояв гірничий інженер. На практиці інженерів бракувало, тому копальнями часто управляли штейгери.

За даними земського обстеження Слов'яносербського повіту, 1884 р. на кожну 1 000 гірничих робітників припадало в середньому 214 управителів усіх рівнів³⁹⁶. Протягом 1901–1915 рр. на кожну 1 000 працівників гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії припадало три інженери, чотири представники середньої і 24 представники нижчої ланки управління (див. табл. 3.2). На одного представника адміністрації припадало в середньому 30 робітників. На одного інженера в гірничій промисловості припадало 535, на одного штейгера 273, на одного десятника та інших службовців 29 робітників

³⁹⁵ Тимофєєв П. Т. Чем живет заводской рабочий. *Антология социально-экономической мысли в России*. С.-Петербург, 2000. С. 745.

³⁹⁶ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 318–329.

відповідно. У металургійній промисловості на одного інженера припадав 231, на одного техника 210, на одного майстра 76 робітників відповідно.

Таблиця 3.2

Співвідношення частки управителів та робітників гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії протягом 1901–1915 рр.³⁹⁷

На 1 000 всіх працівників	Гірничі підприємства	Заводські підприємства
Інженерів	2	4
Штейгерів/техніків	4	5
Десятників/майстрових	34	14
Адміністрації разом	39	23
Робітників	961	977
Представників адміністрації на підприємстві	35	65

Щодо розподілу службовців по окремих підприємствах, то на гірничих підприємствах кількість службовців на одиницю продукції була зворотно пропорційна обсягу продукції підприємств. Інакше кажучи, на одного управителя великого підприємства припадало у 5–10 разів більше виробленої продукції, ніж на управителя дрібного підприємства³⁹⁸. Серед металургійних підприємств була помітна висока варіація. У середньому протягом 1905–1915 рр. на п'яти найбільших підприємствах на одного інженера припадало від 199 робітників на Дніпровському до 353 робітників на Донецько-Юрїївському заводі; на одного техника припадало від 205 робітників на Петровському до 557 робітників на Донецько-Юрїївському заводі; загалом на одного службовця припадало від 16 робітників на Олександрівському до 34 робітників на Петровському заводі³⁹⁹. Такий великий діапазон цифр свідчить про те, що на співвідношення управителів і робітників впливало багато факторів, як-от

³⁹⁷ Щодо заводських підприємств дані за 1905–1915 рр. Пораховано за: Железная промышленность в 1905 г. С. 6; в 1906 г. С. 7; в 1908 г. С. 70; в 1909 г. С. 80; в 1910 г. С. 82; в 1911 г. С. 82; в 1912 г. С. 82; в 1913 г. С. 82; в 1914 г. С. 82; в 1915 г. С. 82; Каменноугольная промышленность России в 1906 году. Вып. 2. С. XXXI; в 1908 году. Вып. 2. 1910. С. XLIII; в 1911 году. Вып. 2. С. XXV; Отчет начальника Горного управления Южной России за 1912 г. С. 4; за 1913 г. С. 5; за 1914 г. С. 5; за 1915 г. С. 5.

³⁹⁸ Каменноугольная промышленность в России в 1911 г. Вып. 2. С. XXV.

³⁹⁹ Пораховано за: Железная промышленность в 1905 г. С. 6; в 1906 г. С. 7; в 1908 г. С. 70; в 1909 г. С. 80; в 1910 г. С. 82; в 1911 г. С. 82; в 1913 г. С. 82; в 1914 г. С. 82; в 1915 г. С. 82.

географія розташування виробничих підрозділів, особливості виробничих процесів та ефективність управлінської системи.

Усі компанії, що починали металургійне або вугільне виробництво на Півдні Росії, мали проблему кадрового дефіциту інженерів, техніків та управителів. Окружний гірничий інженер Катеринославської губернії Є. Таскін зазначав, що до 1880-х рр. на Донбасі не було «не тільки досвідчених робітників, але й підготовлених техніків-штейгерів і навіть інженерів». Тому, згідно з Є. Таскіним, «інженери, які завідували копальнями, самі змушені були готувати з простих робітників десятників, штейгерів і машиністів»⁴⁰⁰. Причиною цього було відставання системи технічної освіти від виробничих потреб: 1881 р. в Російській імперії було всього 434 гірничі інженери, з яких 127 працювали на виробництві, а решта обіймали адміністративні посади в різних державних установах. До відкриття Катеринославського вищого гірничого училища 1899 р. єдиним навчальним закладом, що готував гірничих інженерів, був Гірничий інститут у Санкт-Петербурзі, що випускав приблизно 30 інженерів на рік⁴⁰¹. 1899 р. було відкрите Катеринославське вище гірниче училище, яке 1912 р. отримало статус інституту.

Вищу технічну освіту в Російській імперії надавали Санкт-Петербурзький практичний технологічний інститут, Московське технічне училище, Харківський технологічний інститут, Технологічний інститут в Томську, Ризький політехнічний інститут, Київський політехнічний інститут, Варшавський технічний університет (1903 р. відкрив також гірниче відділення). Більшість вищих технічних закладів були відкриті в 1890-ті рр.

Щоб готувати гірничих техніків та управителів середньої ланки, 1873 р. російський уряд відкрив Лисичанську штейгерську школу, а 1877 р. промисловець Самуїл Поляков заснував приватне Горлівське гірниче училище⁴⁰². Є. Гаршин у середині 1890-х рр. зазначав, що випускники цих

⁴⁰⁰ Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность... С. 22.

⁴⁰¹ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 256.

⁴⁰² Свод постановлений о горнопромышленности. Т. 1: Об учреждении управления горного / А. А. Девиер и В. Р. Бредов. С.-Петербург, 1904. С. 6.

закладів «мають серед вуглепромисловців міцну довіру через свої знання. У донецькому краї є ще шахти, які працюють без гірничих інженерів, але немає жодної без штейгера»⁴⁰³. 1908 р. в Макіївці за ініціати́ви З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії була заснована школа гірничих десятників імені таємного радника В. Вагнера.

Донбас та Придніпров'я в період їхнього індустріального розквіту стали привабливим місцем, де побудова нових підприємств і велика потреба в робочій силі давали змогу почати нове життя, здобути нову професію й підвищити соціальний статус, а плінність кадрів гарантувала високі шанси на працевлаштування й надії на професійний розвиток.

Посада десятника або майстра – представника найнижчої управлінської ланки була першим кроком нагору кар'єрними сходинками. Десятників здебільшого призначав інженер зі складу робітників⁴⁰⁴. Гірничий інженер О. Фенін згадував, що шахтар, який ставав десятником, швидко змінювався зовні: волів жити в окремій квартирі або будинку, що «блищав чисто побіленими стінами, картинками, пристойними меблями; біля будинку з'являлися квіти й деревця». Водночас, згідно зі спостереженнями О. Феніна, «безпосередньо за здобуттям влади йшли розкрадання та здирство – нижча братія зазнавала безжальної експлуатації, коли найкращі місця віддавали близьким родичам, а стороннім – тільки за хабарі»⁴⁰⁵.

За позитивний приклад кар'єрного злету від простого робітника до начальника доменного цеху Юзівського заводу можна визнати біографію М. Курака (1872–1920). Трудову діяльність М. Курако розпочав 1890 р. каталем (візником вагонеток із рудою) Олександрівського заводу в Катеринославі. 1892 р. він перейшов на Гданцівський завод у Кривому Розі, де працював доменником, а з 1896 р. був майстром на Маріупольському металургійному заводі. 1903 р. М. Курако став начальником доменного цеху Краматорського металургійного заводу, хоч і не мав спеціальної металургійної освіти. Після

⁴⁰³ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 18.

⁴⁰⁴ Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность... С. 22.

⁴⁰⁵ Фенин А. И. Воспоминания инженера... С. 54–55.

1908 р. він працював начальником доменного цеху спочатку Юзівського, а потім Єнакіївського металургійного заводу.

До того як російські вищі гірничі й технічні інститути почали масово випускати спеціалістів, підприємствам доводилось покладатися на іноземних фахівців⁴⁰⁶. Гірничий інженер І. Тіме наприкінці 1880-х рр. нарікав: «У Росії немає досвідчених російських доменних майстрів, які знають, як топити чавун на мінеральному паливі. Тому при доменних печах Олександрівського заводу працюють два майстри-французи. У Юза два старші майстри – англійці, на Кам'янському заводі – бельгійці, на заводі Д. Пастухова – німецький майстер. Підмайстри всюди російські»⁴⁰⁷.

За підрахунками гірничого інженера М. Авдакова, 1896 р. 137 із 267, тобто 51 % представників технічного й управлінського персоналу гірничопромислових підприємств Півдня Росії становили іноземці. М. Авдаков вважав ситуацію ненормальною, оскільки, на його думку, лише фахівець, який розмовляв з робітниками однією мовою, міг нормально керувати підприємством⁴⁰⁸. Частка іноземних техніків у металургійній і залізобудівній промисловості Катеринославської губернії протягом 1888–1892 рр. становила 41 %.

Справді, Південь Росії протягом 1880–1890-х рр. був місцем великих можливостей не лише для російських робітників та інженерів. Багато іноземних фахівців приїжджало сюди, сподіваючись зробити стрімку кар'єру й отримати достатньо грошей, щоб забезпечити собі спокійну старість на батьківщині. Причини, що спонукали іноземних фахівців їхати до російських провінційних промислових міст, сповнених «нудьги й убивчої одноманітності сірого

⁴⁰⁶ Записка горного інженера Таскина. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 20. Про роль іноземних управителів див. у: Kulikov V. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. Bucharest, 2014. P. 83–107; Ibid. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2015. № 39. P. 151–170.

⁴⁰⁷ Тіме І. А. Очерк современного состояния... С. 36.

⁴⁰⁸ Авдаков Н. С. Об установлении технического ценза для служащих в горнопромышленных предприятиях, принадлежащих иностранцам. *Труды XXI Съезда горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков, 1897. С. 516–519. Дж. Юз, наприклад, спілкувався з робітниками через перекладача Александра Кемерона. Див.: Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 34.

життя»⁴⁰⁹, були прозаїчні. Насамперед їх приваблювала можливість отримати чудову посаду й набагато більшу заробітну платню, ніж у Західній Європі.⁴¹⁰

Адміністративні та інжинірингові послуги іноземців коштували компаніям дорого. До того ж іноземні фахівці погано знали місцеву специфіку; між іноземними управителями й російськими робітниками виникав мовний бар'єр. Однак за переваги іноземців вважали не лише вищий, ніж у російських працівників, рівень фаховості, але й високу професійну етику⁴¹¹. Віддаючи загалом першість в управлінні підприємством іноземним менеджерам, у розв'язанні зовнішніх питань промислові компанії частіше користувалися послугами російських управителів. Найбільшою похвалою, яку міг отримати іноземний управитель, було спостереження, що він знає, «як поводитися з чиновниками правильно». Однак таких «знавців» було небагато, тому найчастіше саме російські адміністратори ставали сполучною ланкою у взаємодії з місцевим населенням і місцевою та центральною державною бюрократією.

За даними Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, протягом 1901–1915 рр. частка іноземців серед управителів усіх рівнів на гірничих підприємствах становила 2,6 %, на металургійних (1905–1915 рр.) – 25 % (див. табл. 3.3). Помітно вища частка іноземних фахівців у металургії, ніж у вугледобуванні, імовірно, свідчить про вищі кваліфікаційні вимоги до інженерів та управителів. Утім, металургійні підприємства загалом були прибутковіші за вугільні, тому могли наймати дорожчих іноземних фахівців.

⁴⁰⁹ Фенин А. И. Воспоминания инженера... С. 46.

⁴¹⁰ Edwards S. Hughesovka... P. 26.

⁴¹¹ Див.: Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Укр. іст. журнал*. 2014. № 3. С. 152–167.

Таблиця. 3.3

Частка іноземців серед управителів гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії протягом 1901–1915 рр.⁴¹²

Рік	Інженери		Середня ланка		Нижча ланка		Разом	
	гірничі	заводські	штрейгери	техніки	десятники	майстри	гірничі	заводські
1901	19,6 %		4,0 %		1,2 %		2,2 %	
1902	20,4 %		3,4 %		2,0 %		2,9 %	
1903	16,2 %		3,5 %		2,1 %		2,9 %	
1904	12,0 %		3,5 %		2,3 %		2,9 %	
1905	12,6 %	35,8 %	2,5 %	42,3 %	4,3 %	50,0 %	4,6 %	45,4 %
1906	17,1 %	33,3 %	2,9 %	46,1 %	2,0 %	33,5 %	2,7 %	36,4 %
1907	16,9 %	31,3 %	2,9 %	37,3 %	2,3 %	30,5 %	3,0 %	32,3 %
1908	15,9 %	24,6 %	1,7 %	28,9 %	2,0 %	25,9 %	2,6 %	26,3 %
1909	15,8 %	27,5 %	2,5 %	29,5 %	4,5 %	21,6 %	4,9 %	24,5 %
1910	12,4 %	22,8 %	1,5 %	22,0 %	2,1 %	22,2 %	2,5 %	22,3 %
1911	13,1 %	21,0 %	1,4 %	21,2 %	1,8 %	17,2 %	2,3 %	18,8 %
1912	22,8 %	22,8 %	1,3 %	23,4 %	0,4 %	17,3 %	1,7 %	19,7 %
1913	23,9 %	22,7 %	0,7 %	31,9 %	0,3 %	17,4 %	1,6 %	21,6 %
1914	15,6 %	20,6 %	1,9 %	29,1 %	0,3 %	13,1 %	1,3 %	17,4 %
1915	16,3 %	15,7 %	0,9 %	24,1 %	0,3 %	12,2 %	1,2 %	14,6 %
Середнє	16,7 %	25,3 %	2,3 %	30,5 %	1,9 %	23,7 %	2,6 %	25,4 %

Петровський металургійний завод був єдиним із п'яти найбільших заводів, що протягом 1905–1915 рр. надавав перевагу іноземним управителям і технікам перед російськими. 63 % усіх інженерів та техніків на ньому були іноземці. Іноземні фахівці становили більшість на Юзівському заводі в середині 1900-х рр., але потім їхня частка стрімко зменшилася. Загалом частка іноземних фахівців зменшувалася протягом 1905–1915 рр. на всіх підприємствах, крім Петровського заводу⁴¹³. Петровський завод був тоді найрентабельнішим

⁴¹² Железная промышленность в 1905 г. С. 6; в 1906 г. С. 7; в 1908 г. С. 70; в 1909 г. С. 80; в 1910 г. С. 82; в 1911 г. С. 82; в 1913 г. С. 82; в 1914 г. С. 82; в 1915 г. С. 82; Каменноугольная промышленность России в 1906 году. Вып. 2. С. XXXI; в 1908 году. Вып. 2. 1910. С. XLIII; в 1911 году. Вып. 2. С. XXV; Отчет начальника Горного управления Южной России за 1912 г. С. 4; за 1913 г. С. 5; за 1914 г. С. 5; за 1915 г. С. 5.

⁴¹³ Пораховано за: Железная промышленность в 1905 г. С. 6; в 1906 г. С. 7; в 1908 г. С. 70; в 1909 г. С. 80; в 1910 г. С. 82; в 1911 г. С. 82; в 1913 г. С. 82; в 1914 г. С. 82; в 1915 г. С. 82.

металургійним підприємством в Росії⁴¹⁴, тому міг оплатити працю дорогих іноземних фахівців. Можна припустити, що, навпаки, висока рентабельність підприємства була наслідком ефективного технічного управління заводу висококласними іноземними інженерами й техніками.

Іноземці домінували у вищому управлінні підприємств Новоросійського товариства до 1907 р. Після смерті Дж. Юза 1896 р. управляти підприємством почали його сини. Директором Юзівського заводу став А. Юз (1852–1917), сталеливарним виробництвом завідував А. Юз (1855–1916), доменним цехом – А. Юз (?–1907), а Дж. Дж. Юз, старший син Дж. Юза, постійно мешкав у Петербурзі, виконуючи роль комерційного директора⁴¹⁵. Брати Юзи керували підприємством до 1903 р., після чого переїхали з Юзівки до Петербурга. Директором компанії став А. Бальфур, що до цього обіймав посаду комерційного директора⁴¹⁶. За заводом і копальнями управляв англієць Дж. Андерсон, який був народжений в Росії й мав великий досвід роботи на металургійних підприємствах Півдня Росії⁴¹⁷. 1907 р. директором заводу й копалень Новоросійського товариства став А. Свіцин – перший росіянин на цій посаді. З приходом А. Свіцина на завод закінчилася ера домінування іноземних управителів. 1906 р. на заводі було 33 іноземні й 31 російський інженери й техніки; у 1909 р. – 44 росіяни та 33 іноземці, а наступного року на 67 російських інженерів та техніків припадало лише 16 % іноземних фахівців (19 %) ⁴¹⁸. У роки Першої світової війни частка іноземних службовців зростає до 35 %.⁴¹⁹

Щодо підприємств Дніпровського товариства, то металург і директор Дніпровського заводу в 1925–1929 рр. І. Бардін у спогадах про підприємство зазначав, що в імперську добу Дніпровський завод був «суто іноземним», натякаючи на «засилля іноземців», особливо серед керівного складу. Проте, згідно з офіційною статистикою за період з 1905 до 1914 р., на Дніпровському

⁴¹⁴ Бовькин В. И. Бельгийское предпринимательство... С. 211.

⁴¹⁵ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 12.

⁴¹⁶ Тиме И. А. Айвор Иванович Юз (Ivor Hughes). Некролог. *Горный журнал*. 1916. Т. 1. № 3. С. 245–247.

⁴¹⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 121.

⁴¹⁸ Пораховано за: Железная промышленность в 1906 г. С. 7; в 1909 г. С. 80; в 1910 г. С. 82.

⁴¹⁹ Новороссийское об-во, 1916 г. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 1497. Л. 31–35.

заводі іноземних інженерів взагалі не було 1905 та 1909 р., а в інші роки їх чисельність була мінімальна – один іноземець на 30–40 інженерів, підданих Росії⁴²⁰. Частка іноземців серед усіх техніків і технологів протягом 1905–1915 рр. становила в середньому 5 % – один з найнижчих показників серед заводів Півдня Росії. З п'яти директорів Дніпровського заводу троє були поляки, російські піддані – І. Ясюкович, Л. Гужевський і А. Макомаський. Четвертий директор, Е. Сундгрєн, був підданим Великого князівства Фінляндського, що входило в XIX – на початку XX ст. до складу Російської імперії⁴²¹. Тільки перший директор В. Бассон був німець, однак його змінив І. Ясюкович на цій посаді ще до запуску Дніпровського заводу.

Очевидно, образ «іноземного» підприємства Дніпровському заводу надавала висока частка поляків. Основу Дніпровського заводу становив демонтований у Варшаві сталеливарний завод, тому разом з обладнанням у Кам'янське переїхали адміністрація й робітники, а серед вищої адміністрації і кваліфікованих робітників було багато поляків. Однак вони були громадянами Російської імперії. Загалом адміністрацію середнього й низового рівня можна характеризувати як багатонаціональну з переважанням поляків, великим представництвом німців (здебільшого громадян Російської імперії) і росіян⁴²². Дніпровське товариство, як і багато інших компаній на Півдні Росії, були схильні віддавати перевагу полякам і німцям через поширену тоді ідею про їхню вищу трудову дисципліну, ніж у росіян⁴²³. Іншою причиною було намагання поставити управителем людину, яка культурно було чужа російським робітникам, і в такий спосіб перешкодити єднанню найманих управителів і робітників у робітничому русі.

Отже, після 1900 р. у важкій промисловості Півдня Росії помітна масова тенденція до заміни іноземних управителів росіянами. Це відбувалося

⁴²⁰ Акимов А. В. Численный состав и структура служащих трубных заводов Юга Российской империи в начале XX в. *Экономическая история*. 2015. № 3. С. 50.

⁴²¹ Южно-Русское Днепровское металлургическое об-во. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 15, 76.

⁴²² Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович... С. 39, 82, 99.

⁴²³ McKay J. P. *Pioneers for Profit...* P. 189–190.

насамперед з економічних причин. У зв'язку з початком промислової кризи виникла потреба заощаджувати кошти, тому іноземних управителів і техніків заступили дешевші російські фахівці. З другого боку, об'єктивною підставою для збільшення чисельності місцевих управителів і техніків стало збільшення чисельності й рівня фахової підготовки російських інженерів⁴²⁴.

Ще однією причиною мінімізувати присутність іноземних управителів на початку ХХ ст. став розвиток революційного руху, супроводжуваний поширенням ксенофобії й антикапіталізму. Іноземні управителі, техніки й робітники щораз частіше ставали об'єктами нападів російських мешканців заводських і шахтарських поселень.

У джерелах є суперечливі дані щодо відносин робітників з іноземними управителями. П. Смідович, який пропрацював місяць на Олександрівському (1898 р.) і рік на Керченському (1898–1899 рр.) заводах, писав про іноземних управителів, що вони «часто налаштовані дуже демократично і як майстри часто мають загальну повагу. <...> Робітники завжди віддають перевагу директорам і майстрам з іноземців. “Свій одразу зазнається, у морду прагне дати...”»⁴²⁵. К. Ворошилов, згадуючи досвід роботи на Донецько-Юрїївському заводі, навпаки, наголошував на чванливості й пихатості тамтешніх інженерів та управителів, а також грубості й аморальності іноземних майстрів⁴²⁶.

На підприємствах могли різнитися стилі управління, але скрізь працівників обурювали набагато вищі нормативи оплати праці іноземних фахівців і робітників порівняно з їхніми російськими колегами. І. Бардін свідчив, що, коли він відвідав Юзівський завод 1884 р., робітники неодноразово демонстрували роздратованість великою різницею в оплаті праці російських і британських фахівців: «Чому, питали робітники, майстер-іноземець один заробляє більше, ніж усі робітники пудлінгового цеху разом узяті. Хіба це справедливо?»⁴²⁷.

⁴²⁴ Сапрыкин Д. Л. Инженерное образование в России: история, концепция, перспективы. *Высшее образование в России*. 2012. № 1. С. 128.

⁴²⁵ Смідович П. Г. Рабочие массы в 90-х годах. Москва, 1930. С. 20.

⁴²⁶ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни... С. 57, 63.

⁴²⁷ Бардин И. П. Жизнь инженера... С. 75.

Здебільшого власники підприємств делегували управління заводами й копальнями найманим управителям, адже перебували у вищій ієрархічній позиції й очікували, що управителі чинитимуть у їхніх інтересах. Наймані управителі, які виконували доручення свого принципала, натомість були в нижчій ієрархічній позиції, але знали ситуацію на місцях набагато краще за власників, тому могли скористатися цією можливістю на свою користь. Наприклад, замість того щоб максимізувати акціонерну цінність компанії, наймані управителі могли віддати перевагу масштабним затратним проектам і, відповідно, піднести власний авторитет і престиж. Замість турботи про підвищення дивідендних ставок такі управителі могли прагнути використати частину прибутку, щоб збільшити свою владу, отримати дохід і пільги.

У багатьох реальних випадках наймані управителі не надавали переваги інтересам керівника, а реалізували свої завдання. Інтереси найманих управителів, що суперечили інтересам власників, мали широкий спектр варіантів від наживи коштом компанії до бажання самоствердитися й довести значущість собі й людям довкола. Управителі вищої ланки часто використовували акціонерні капітали, щоб спекулювати цінними паперами, створювали собі коштом акціонерів розкішні службові приміщення й помешкання або просто розкрадали корпоративні гроші⁴²⁸.

Захиститися від зловживань найманого управителя власнику було непросто, адже традиційно вважали, що управитель чинить в інтересах компанії. Повноваження управителів були визначені статутами фірм або окремими договорами. Якщо договір не містив подробиць, то шкода, яку заподіяв управитель, не була незаконна. Директорів компаній або виробничих установ переслідували відповідно до закону лише в тих випадках, коли можна було довести їхнє шахрайство⁴²⁹.

Власники не могли контролювати всі дії найманих управителів, але бачили їхні результати, головним з яких був прибуток фірми. Прибутки компанії

⁴²⁸ Петров Ю. А. Наемные управляющие в России... С. 23.

⁴²⁹ Там же. С. 23.

залежали як від дій управителів, так і від інших чинників, що їх управителі не контролювали. Якщо фірма працювала добре, то власникам не завжди було зрозуміло, пов'язано це з якісною роботою управителя чи, може, йому просто пощастило. І навпаки, низький прибуток фірми міг бути спричинений як неефективною роботою управителя, так і несприятливими зовнішніми обставинами.

Наприклад, з 1900 р. гірничу промисловість Донбасу охопила криза. Протягом 1900–1905 рр. вугільні підприємства регіону переважно були збиткові⁴³⁰. До збиткових компаній належало й Південноросійське товариство, яке завершило 1901 р. зі збитком у 343 000 руб. 1902 р. голова й директори правління відвідали всі копальні, належні Товариству, щоб з'ясувати причину збитковості. Перевірка показала, що управителі підприємств припускалися витрат, які правління визнало «неправильними», тому деяких із представників вищої адміністрації підприємства звільнили⁴³¹. Правління інших вугільних компаній також скаржилися на невиправдано високі витрати на управителів, багато з яких «не робили нічого або робили дуже мало»⁴³².

Виявом агентської проблеми було використання управителями службового становища та інші ознаки корупції. Приклад такої ситуації наводить у своїх спогадах Н. Горняк. 1882 р. він обійняв посаду підрядника на одній із донбаських шахт, але раптом, за його словами, «замість колишньої енергії в мене виникла до всього апатія, я став байдуже ставитися до обійманої посади, не так пильно стежити за роботою, спускався в шахту тільки для проформи, частіше ж довіряв у всьому десятнику, який сам мало розумівся на справі». Закінчилася ця історія фінансовими проблемами, страйком робітників, яким не виплатили зарплату, і навіть бійкою Н. Горняка з робітниками. Однак за нього заступився штейгер, який чомусь «дуже сприяв» Н. Горнякові. Згодом з'ясувалося, що штейгер хотів видати за того свою дочку, «але надії штейгера не були справджені»⁴³³.

⁴³⁰ Дитмар Н. Ф. Финансовое положение предприятий... С. 2.

⁴³¹ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1901 год. С. 2.

⁴³² McKay J. P. Pioneers for Profit... P. 189.

⁴³³ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа... С. 17.

Н. Горняк у спогадах розповідає іншу історію, яка трапилася 1880 р. з його вітчимом і яка добре характеризує проблему контролю дій управителів на всіх рівнях. Вітчим Н. Горняка виконував розвідувальні роботи на одній із донбаських шахт і, завершивши свої справи, мав здати шахту інженеру. Однак «через погану погоду» інженер не поїхав на місце, доручивши підлеглому самому зробити заміри, а той «скористався нагодою й заміряв на свою користь, завдяки чому зміг отримати додаткову суму грошей»⁴³⁴.

Щоб розв'язати проблему асиметрії інтересів власників підприємств і найманих управителів, перші могли або ретельно контролювати дії управителів, або запровадити систему стимулювання, щоб максимально наблизити інтереси агентів до своїх інтересів. Дії найманих управителів заводів і копалень контролювали правління компаній, до яких входили обрані на загальних зборах акціонерів директори. Один або кілька разів на рік правління звітувало на загальних зборах акціонерів, які мали пересвідчитися, що правління, своєю чергою, чинить найкраще в інтересах акціонерів. Деякі іноземні компанії запроваджували в головному офісі посаду спеціального директора, якому безпосередньо підпорядковувалися виконавчі директори підприємств у Російській імперії і який постійно стежив за їхньою діяльністю⁴³⁵. У статуті Новоросійського товариства щодо повноважень виконавчих директорів було зазначено, що хоча вони мали всі повноваження «укладати договори, купувати, продавати, видавати векселі коштом товариства, наймати посадових осіб тощо», однак «з усіх особливо важливих предметів зобов'язані, по можливості, радитися з директорами [правління – авт.] та додержуватися їхніх вказівок, невідкладно письмово рапортувати про всі укладені контракти й узяті зобов'язання»⁴³⁶.

Рівень контролю варіювався в різних компаніях, але в будь-якому разі власники не мали змоги досконало перевірити роботу найманих управителів, адже лише останні як фахівці знали всю інформацію вповні. Крім того, надто

⁴³⁴ Там же. С. 13.

⁴³⁵ McKay J. P. *Pioneers for Profit...* P. 160.

⁴³⁶ Товарищеское условие об основании Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф.1498. Оп. 1. Д. 1. Л. 17.

прискіпливий контроль також потребував великих людських і фінансових витрат. Витрати на контроль могли перевищити ймовірну шкоду, яку могли заподіяти управителі у власних інтересах. Крім того, дріб'язковий контроль міг загальмувати прийняття рішень і підприємницьку ініціативу управителів, що знижувало конкурентні переваги підприємства. Тому, наприклад, як умову вступу на посаду директора заводу Дніпровського товариства І. Ясюкович висунув вимогу надати йому широкі адміністративні й фінансові повноваження. 1888 р. Дніпровське товариство відкрило на ім'я І. Ясюковича й під його персональну відповідальність кредит на 500 000 руб. у Санкт-Петербурзькому міжнародному комерційному банку⁴³⁷. Ці кошти він міг використовувати, щоб завершити будівництво заводу на власний розсуд, не узгоджуючи свої дії з правлінням Товариства. Надалі І. Ясюкович часто самостійно приймав рішення про великі реінвестиції й будівництво соціальних об'єктів у заводському поселенні⁴³⁸.

Іншим способом змусити найманих управителів якнайкраще працювати в інтересах власників стала система стимулів. Стимули могли як заохочувати, так і спонукати: їхній діапазон варіювався від комісійних і премій, пропорційних прибутку, до пониження зарплати і звільнення. Це могли бути й нематеріальні стимули, як-от професійна самореалізація, залучення до корпоративних моральних цінностей тощо. 1891 р. Правління Південноросійського товариства запросило досвідченого бельгійського інженера на посаду технічного управителя копалень підприємства. Компанія підписала з ним контракт на п'ять років зі щорічною платнею 15 000 франків (приблизно 5 500 руб.), а також щорічною премією 5 % від чистого прибутку, але в будь-якому разі не менше ніж 5 000 франків (приблизно 1 800 руб.)⁴³⁹. Управителі та службовці Дніпровського товариства щороку отримували щедрі преміальні виплати, у середньому протягом 1889–1913 рр. 24 % від їхньої основної зарплати. Однак розмір виплат

⁴³⁷ Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ, 2011. С. 106.

⁴³⁸ Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович... С. 18.

⁴³⁹ Доклад правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности Чрезвычайному общему собранию акционеров 20 марта 1891 года. С.-Петербург, 1891. С. 15.

щороку визначали залежно від прибутку компанії: кореляція між чистим доходом і сумою загальних виплат становила $r = 0,5$, а між ставкою дивіденду й відношенням премій до зарплати $r = 0,8$ ⁴⁴⁰.

Деякі компанії безпосередньо залучали управителів до бізнесу і встановлювали, що ті мали придбати деяку частку акцій, щоб ставитися до справ фірми як до своїх власних. Так, виконавчі директори Новоросійського товариства Дж. Юз і Дж. Гуч отримували від компанії річний оклад по £ 1 000, але водночас придбали акцій на £ 25 000, що становило понад половину акціонерного капіталу, зібраного в перший рік роботи компанії⁴⁴¹. У багатьох випадках статuti фірм встановлювали мінімальну кількість акцій, якими мали володіти кандидати на посаду директора правління. Наприклад, директори Дніпровського товариства мали придбати на своє ім'я не менше ніж 30 акцій⁴⁴².

Інформаційна асиметрія у відносинах між власниками й найманими управителями створювала проблеми для обох сторін. Брак довіри й обтяжливий контроль могли спричиняти знеохочення підприємницьких ініціатив, технічних і соціальних інновацій з боку управителів. Наприклад, 1903 р. І. Ясюкович полишив посаду директора Дніпровського заводу, ставши головою правління Дніпровського товариства. Однак він регулярно втручався у внутрішнє адміністративне управління заводом (що було компетенцією нового директора) аж до питань про призначення на посади окремих інженерів⁴⁴³.

Управителі часто натрапляли на те, що власники не бажали реінвестувати капітал на розвиток підприємства. Це передусім стосувалося видатків на соціальні програми, які опосередковано й не одразу давали економічний зиск. Гірничий інженер О. Фенін згадує, що коли він став управителем Верівської копальні (Єнакієве), то зрозумів, що потрібно залучати сімейних робітників, для чого хотів побудувати якісні сімейні будинки на 2 000 осіб. Побудова сімейних

⁴⁴⁰ Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепрового... С. 1–21.

⁴⁴¹ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 46; Товарищеское условие об основании Новороссийского общества. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 1. Л. 15.

⁴⁴² Южно-Русское Днепровое металлургическое об-во. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 41.

⁴⁴³ Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович... С. 102.

помешкань мала «забезпечити можливість добору кращого робочого персоналу», але потребувала великих витрат, тому бельгійські власники не надали на це дозволу. Зрештою, О. Феніну довелося піти на «компромісний варіант»: для робітників збудували дешеві й низькоякісні, але сімейні будинки, що мали замінити казарми на десятки осіб⁴⁴⁴.

3.3. Робітники

Робітництво було одним з основних акторів у системі відносин між підприємствами та суспільством заводських і шахтарських поселень, становлячи більшість у цих поселеннях. Загалом робітники прагнули мати якомога ліпші умови праці та проживання, однак нюанси таких прагнень могли істотно різнитися в різних кваліфікаційних, професійних і статево-вікових групах. Часто інтереси цих груп були такі відмінні, що між ними виникали конфлікти.

Наприклад, тимчасові (сезонні) й постійні робітники мали різні пріоритети щодо співвідношення оплати праці та умов проживання, а також неоднаково виявляли свою нелояльність. Сезонні робітники були здебільшого байдужі до життєвих умов. Розглядаючи роботу на підприємстві як тимчасове заняття, вони готові були жити в максимально примітивних умовах, якщо їхній дискомфорт компенсувала вища заробітна плата. Натомість для сімейних робітників житлові умови, соціальна інфраструктура, стабільність заробітку ставали значущими факторами поряд із заробітною платою.

Навіть професійні робітники не були однотайною спільнотою. Сучасник П. Тимофєєв справедливо зазначав, що промислові робітники були дуже неоднорідною масою. Наприклад, він зауважив, що заводські робітники поділялися на дві дуже різні групи – майстрових і чорноробів. Самі робітники добре усвідомлювали цю різницю. За словами П. Тимофєєва, кваліфіковані робітники, які мали стаж понад три роки, дуже ображалися, якщо їх називали «робітниками», адже самі себе вони зараховували до категорії «майстрових»⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ Фенин А. И. Воспоминания инженера... С. 78–79.

⁴⁴⁵ Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий... С. 745.

Робітники були поділені не лише у просторі соціально-професійної належності, але й за статусом корпоративного інституту. Заводські робітники мали вищу статусну позицію, ніж шахтарі. Це було пов'язано з тим, що робота шахтаря не потребувала спеціальної освіти чи кваліфікації, тоді як у металургійному й металообробному виробництві кваліфікація робітника була важлива. Сучасники зазначали, що влаштуватися на копальню навіть без досвіду роботи було доволі легко, а от для того, щоб влаштуватися у слюсарні майстерні, потрібно було продемонструвати навички, а то й мати там знайомого чи дати майстру хабара⁴⁴⁶.

Протягом усього періоду з 1870 до 1914 р. робітництво підтримувало прямі або опосередковані зв'язки з селом й було високомобільним усередині регіону. Сучасники по-різному оцінювали розмір прошарку професійних робітників, тому в науковій літературі наявні різні підходи до того, чи можна говорити про робітництво Півдня Росії як про єдиний клас.

Формування професійного робітництва на Донбасі та Придніпров'ї відбувалося внаслідок поступового розривання зв'язків селян із землею й перетворення їх на найманих промислових робітників. На початковому етапі індустріалізації абсолютну більшість робітників становили селяни, які мали дуже тісні зв'язки із землею. Їхня заробітчанська активність була підпорядкована ритму сільськогосподарських робіт, що створювало надлишок робочої сили взимку та її дефіцит влітку⁴⁴⁷. Помісячна статистика кількості робітників на гірничих підприємствах Донбасу засвідчує, що щороку чисельність робітників починала зростати з жовтня, сягаючи максимуму у грудні, а потім спадала до мінімуму у квітні, коли починалася посівна⁴⁴⁸. Селяни розглядали роботу у промисловості як можливість трохи заробити у вільний від господарства час. Тому Донецький басейн до 1890-х рр. мав досить малу кількість робітників, які

⁴⁴⁶ Закс А. Б. Труд и быт рабочих Донбасса... С. 89.

⁴⁴⁷ Штоф А. А. Доклад Комиссии... С. 15.

⁴⁴⁸ Измestьева Т. Ф. Сезонный труд. Источники, приёмы анализа, результаты (на примере угледобывающей промышленности Донбасса начала XX в.). *Историческая информатика*. 2013. № 2. С. 70.

остаточно відірвалися від землі й повністю жили у промислових поселеннях⁴⁴⁹. Більшість робітників приходили на 4–8 місяців, потім верталися в село, а через деякий час знову йшли на кілька місяців у промисловість⁴⁵⁰.

З 1890-х рр. деякі спостерігачі пишуть про формування прошарку робітників, які «остаточно порвали з селом»⁴⁵¹. Однак багато сучасників усе-таки вважали, що більшість робітників важкої промисловості мали міцний зв'язок із землею і що вони не утворили «робітничого класу»⁴⁵². Новоросійське товариство 1913 р. так характеризувало своє робітництво й населення Юзівки:

Осіле населення Юзівки являє собою поки що лише перше покоління, адже саме поселення виникло недавно <...> Виникнення підприємства зібрало з різних місць цю велику групу населення, яке ще геть не асимілювалося і становить зараз випадкових людей, що їх привертає надійний і постійний заробіток від підприємства, але [людей – авт.] випадкових і невлаштованих багато⁴⁵³.

Радянські історики загалом стверджували, що робітничий клас на Донбасі на початку ХХ ст. вже утворився⁴⁵⁴, натомість у сучасній історіографії є багато скептиків щодо цього. Зокрема, Б. Миронов вважає, що «робітники не встигли стати справжнім класом; вони ідентифікували себе не з пролетарями як специфічною соціальною групою, а з різними становими групами (селянами, міщанами, ремісниками та ін.), ставши фактично багатостановою соціальною групою, об'єднаною тільки професійними інтересами. Вони не мали специфічно пролетарського менталітету»⁴⁵⁵.

Дані статистичних обстежень свідчать, що протягом 1870–1914 рр. на Півдні Росії сформувався прошарок робітників, які мали слабкий зв'язок із селом і для яких промисловість стала основним джерелом прибутку, але чисельність

⁴⁴⁹ Горно-заводское дело. 1916. № 47. С. 14709.

⁴⁵⁰ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 80; Либерман Л. А. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. С.-Петербург, 1905. С. 14; Горно-заводское дело. 1916. № 47. С. 14709.

⁴⁵¹ Дементьев Е. М. Фабрика, что она даёт населению, и что она у него берёт. Москва, 1897. С. 45–46; Ков А. Очерки Донецкого бассейна. Во владении Новороссийского общества. *Утро Юга*. 1915. 21 июня.

⁴⁵² Богуцкий Э. Ф. Положение горнорабочих... С. 444; Мехмандаров В. А. Заболеваемость горнорабочих... № 3. С. 43; Ясюкович И. И. Записка по рабочему вопросу в России. С.-Петербург, 1905, С. 4–5.

⁴⁵³ Записка комиссии, командированной в Юзовку. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 49.

⁴⁵⁴ Див., наприклад: Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1. Київ, 1967.

⁴⁵⁵ Миронов Б.Н. Российская империя: от традиции к модерну ... Т. 1. С. 409.

цього прошарку оцінюють по-різному. Земське обстеження вугільних підприємств Слов'яносербського повіту середини 1880-х рр. показало, що 21 % гірничих робітників зовсім не мали промислового стажу або працювали у промисловості менше ніж рік; 42 % мали стаж від одного до п'яти років і лише 37 % мали стаж понад п'ять років⁴⁵⁶. Статистики оцінювали частку постійних робітників у гірничій промисловості Донбасу в менш ніж 40 %⁴⁵⁷, зазначаючи, що ті робітники, які мали стаж менше ніж 5 років (63 %), «не втрачали зв'язку» із селом, часто поверталися до землеробства і, завершивши сільськогосподарський сезон, знову йшли на копальні. Лише 5 % усіх робітників були безземельні, решта або самі володіли земельними ділянками, або ділянки мали члени їхніх родин⁴⁵⁸.

Згідно з підрахунками гірничопромисловців Півдня Росії, на початку 1890-х рр. частка професійних робітників, тобто тих, хто переважно порвав із селом, у гірничій промисловості Донбасу становила приблизно 60 %⁴⁵⁹. Інші сучасники подавали менш оптимістичні дані: за підрахунками санітарного лікаря В. Фіалковського, частка постійних робітників Донбасу 1908 р. становила 29 % на вугільних і 33 % на металургійних підприємствах⁴⁶⁰. Інший санітарний лікар, І. Лященко, частку робітників Донбасу, які повністю порвали з селом, оцінював у 15–20 %⁴⁶¹.

Велику варіацію частки «постійних» робітників в оцінках сучасників можна пояснити тим, що вони по-різному розуміли поняття «розірвання зв'язку із селом». Дехто вважав, що достатньо, щоб робітник не повертався в село на літні місяці або не відлучався з підприємства на сільськогосподарські заробітки. Однак такі робітники могли мати в селі членів сімей та інших родичів, часто

⁴⁵⁶ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 391.

⁴⁵⁷ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 249; Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 91.

⁴⁵⁸ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 391, 392.

⁴⁵⁹ Труды VIII съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 18 октября по 3 ноября 1883 г. Харьков, 1884. Ч. 1. С. 337.

⁴⁶⁰ Фіалковський В. П. О движеніи рабочих... С. 29.

⁴⁶¹ Лященко И. И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна. *Общественный врач*. 1914. № 2. С. 272.

будинок і невеликий город, сплачували сільські громадські податки. Інші експерти за критерій професіоналізації робітника вважали цілковитий розрив із селом. Таких робітників справді було небагато, адже навіть професійні робітники намагалися не поривати з селом повністю. В умовах, коли соціальне страхування на випадок хвороби було обмежене, а на випадок старості його взагалі не було, кожен робітник розумів, що колись і він виявиться «відбракованим», непридатним для роботи на промисловому підприємстві і зможе повернутися в село, яке залишиться нехай поганим, але все-таки єдиним місцем, де вдасться хоч якось себе прогодувати⁴⁶².

Якщо міцність економічних зв'язків робітників із селом дискусійна, то їхні ментальні зв'язки однозначно були дуже міцні. Про це свідчать численні спогади сучасників, а також приклади з робітничого фольклору, у якому шахтарі й металурги висловлюють сподівання повернутися до «нормального», тобто сільського життя⁴⁶³.

Однак маємо підстави стверджувати, що в 1910-х рр. основною робочою силою вугільних підприємств Донецького басейну стали постійні (професійні) робітники. Дані звіту Товариства допомоги гірничим робітникам Півдня Росії за 1915–1916 рр. показують, що 65 % робітників, які отримали виплати від Товариства, пропрацювали в гірничій промисловості від 10 до 20 років, 35 % понад 20 років і тільки 1 % – менше ніж 10 років. Середній підземний трудовий стаж гірників, які отримали компенсацію, становив 19 років⁴⁶⁴. Дослідження сезонності праці гірників Донбасу кінця XIX – початку XX ст., що його здійснила Т. Измесьєва, показало, що в 1910-х рр. стало істотно менше виявів сезонності праці проти того, що було на ранніх етапах розвитку вуглевидобутку, і ці вияви стали стабільні. Завдяки таким спостереженням Т. Измесьєва дійшла висновку, що на початку XX ст. основним постачальником робочої сили для

⁴⁶² Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX – начала XX в. *Социальная история. Ежегодник, 2007*. Москва, 2008. С. 185.

⁴⁶³ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г.... С. 19. Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий... С. 772; Білецька В. Ю. Шахтарські пісні. *Етнографічний вісник*. 1927. № 5. С. 55.

⁴⁶⁴ Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим Юга России за 1915–16 год. Харьков, 1916. С. 15.

кам'яновугільної промисловості Донецького басейну стали постійні робітники⁴⁶⁵. Отже, на початку ХХ ст. у важкої промисловості Півдня Росії сформувався великий прошарок постійних робітників, для яких промисловість була основним джерелом доходу, але багато з них ще зберігали ментальні й опосередковані економічні зв'язки із селом.

Залучення трудових мігрантів на Донбас і подолання сезонності праці було не єдиним викликом для підприємств. Іншою великою проблемою стала висока мобільність робітників усередині регіону, їхній частий перехід з одного підприємства на інше. Частку високомобільних робітників, які «постійно рухаються з місця на місце, з копальні на копальню», земські статистики в середині 1880-х рр. оцінювали у 60 %⁴⁶⁶.

Дані табл. 3.4, що показує розподіл робітників Катеринославської губернії за стажем праці, свідчать про наявність стабільного прошарку постійних робітників у металургійній і металообробній промисловості: 68 % робітників працювали у промисловості понад три роки, але частка тих, що пропрацювали понад три роки на одному підприємстві, становила лише 31 %. Половина робітників пропрацювала на останньому підприємстві менше ніж рік.

Таблиця. 3.4

*Трудовий стаж заводських робітників Катеринославської губернії, які прийшли на лікарняний огляд унаслідок виробничих травм у 1913 р.*⁴⁶⁷

Тривалість роботи	У промисловості	
	загалом	На останньому підприємстві
Від 1 міс. до 1 року	16 %	48 %
Від 1 до 3 років	16 %	21 %
Від 3 до 10 років	37 %	23 %
Понад 10 років	31 %	8 %

⁴⁶⁵ Измestьева Т. Ф. Сезонный труд. *Историческая информатика*. 2013. № 2. С. 73, 76.

⁴⁶⁶ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 391.

⁴⁶⁷ Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий Екатеринославской губернии за 1913 г. Екатеринбург, 1914. С. 24–25. Усього зібрано дані щодо 940 робітників обробної й металургійної промисловості.

Висока плинність робітництва, природно, спричиняла і плинність населення шахтарських міст загалом. Земське обстеження 1884 р. показало, що 61 % жителів шахтарських поселень Донбасу мешкали там менше ніж рік, 29 % – від одного до трьох років, 11 % – понад три роки⁴⁶⁸. Доповідаючи 1910 р. на губернській нараді, санітарний лікар А. Смідович надав такі показники: на восьми підприємствах Бахмутського повіту зі звичайною чисельністю у 30 000 робітників протягом 1908 р. працювало 66 000 осіб, у Слов'яносербському повіті на семи підприємствах із чисельністю у 28 000 робітників протягом року працювали 62 000 осіб. Якщо до цієї цифри додати сім'ї робітників, то, як зазначав А. Смідович, «ми зможемо уявити ту величезну людську хвилю, яка щороку вливається в губернію й виливається з неї». За його приблизними підрахунками, через шахтарські поселення Донбасу протягом року проходило приблизно півмільйона осіб⁴⁶⁹.

Причинами високої мобільності робітників промисловці вважали їхній непрофесіоналізм і низьку дисципліну, однак деякі інші фактори також сприяли високій плинності. Праця на підприємствах важкої промисловості була надзвичайно тяжка, тому багато робітників не витримували й кидали роботу. У такому разі переходи з одного підприємства на інше були способом відпочинку, формою протесту проти поганих умов праці та життя й намаганням знайти ліпші умови⁴⁷⁰. Було також ще кілька особистих причин, як-от у прикладі, що його подав санітарний лікар залізорудних копалень Новоросійського товариства В. Мехмандаров: «то [робітника – авт.] в сусідній копальні “заманюють”, то він сам шукає і знаходить земляків, то нібито заробіток у сусідній копальні більший, то артіль виключає члена, бо він неакуратний у роботі»⁴⁷¹.

Сезонність праці й висока плинність робітників спричиняли додаткові витрати підприємств й низьку продуктивність праці. Висока плинність була

⁴⁶⁸ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 391.

⁴⁶⁹ Смідович А. Л. Об организации продовольственных... С. 750.

⁴⁷⁰ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 год... С. 30.

⁴⁷¹ Мехмандаров В. А. Заболеваемость горнорабочих... № 3. С. 33.

невигідна і для самих робітників, адже вони витрачали дуже багато часу, шукаючи роботу й переходячи з одного місця на інше.

Джерела зафіксували низку випадків, коли підприємства не могли вийти на бажаний обсяг виробництва через те, що не було потрібної кількості робітників. У 1870-х рр. на нестачу робітників постійно скаржився Дж. Юз⁴⁷². Через 35–40 років, 1912 р., гірничопромисловці нарікали, що, попри дуже сприятливу економічну кон'юнктуру, улітку цього року видобуток вугілля скоротився на 45 % через сезонний відтік робітників і дефіцит робочих рук⁴⁷³. Щоб запобігти спаду виробництва через несподіване полишення працівниками робочих місць, компаніям доводилося тримати робітників «із запасом». Це призводило до додаткових витрат на зарплату й соціальну інфраструктуру, яких за інших обставин можна було б уникнути.

Ще одним негативним наслідком високої плинності робітництва було переважання робітників із малим досвідом роботи у промисловості й низькою кваліфікацією. Недосвідчені робітники були менш продуктивні, ніж досвідчені робітники, а також частіше ставали жертвами виробничого травматизму⁴⁷⁴. Часті переходи робітника з одного підприємства на інше натомість призводили до більшого падіння продуктивності робітника, оскільки, вирішивши звільнитися, робітник останні два тижні працював абияк, а на новому місці потребував часу, щоб пристосуватися до нових умов⁴⁷⁵.

Плинність робітництва була особливо проблематична для металургійних підприємств, які набагато більше, ніж вугільні підприємства, покладалися на кваліфіковану робочу силу. У вугільній промисловості майже вся робота була ручна й не потребувала спеціальної підготовки. Кваліфікація радше стосувалася вміння уникати виробничих травм, хоча й тут, залежно від обставин, компанії могли робити ставку на кваліфікованіших вуглекопів. Однак для металургійної

⁴⁷² Об устройстве Новороссийским об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 16 об; Переписка... по горному делу. *РГИА*. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 3.

⁴⁷³ Отчет Совета Съезда XXXVII Съезду Горнопромышл. Юга России. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 82.

⁴⁷⁴ Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий Екатеринбургской губернии и консультационного бюро за 1908 год. Екатеринбург, 1909. С. 30.

⁴⁷⁵ Турубинер М. На борьбу с текучестью... С. 23.

й металообробної промисловості наявність досвідчених і кваліфікованих робітників була критично важлива, тому металургійні заводи особливо потерпали від високої мобільності робітників.

У публічних висловлюваннях про робітництво підприємці й управителі промислових підприємств Донбасу та Придніпров'я постійно скаржилися на низьку якість робочої сили. «Лінь, розпуста, грубість», – так характеризував робітників Л. Верещинський, управитель однієї з великих шахт в Області Війська Донського на початку 1890-х рр.⁴⁷⁶ Гірничий інженер О. Фенін писав про макіївських шахтарів: «Непевне усвідомлення своєї непотрібності селу, відірваність від родичів, справи й сім'ї, невміння швидко пристосуватися до нової роботи створювали часто психіку якогось “перекотиполя” – людей, які жили внутрішньо й зовнішньо неохайно, завжди готові не тільки випити, але й напитися, працюють погано і з частими прогулами, і стримуваних у межах порядку лише суворою дисципліною»⁴⁷⁷.

Гірничий інженер М. Авдаков 1904 р. на засіданні З'їзду гірничопромисловців заявив: «Гірничі робітники вкрай недисциплінована маса <...> Загальним типовим явищем у середовищі гірників є надзвичайно слабо розвинене відчуття законності й розуміння свого обов'язку, а також зобов'язань щодо наймача. Вони працюють здебільшого, коли хочуть, і виходять із шахти на поверхню, коли їм заманеться»⁴⁷⁸. Водночас О. Колодуб, який мав значний досвід роботи управителя кількох великих вугільних підприємств Шахтинського району (південно-східний Донбас), писав про шахтарів, що вони «працюють тільки з примусу голоду та холоду й ніколи нічого не мають». Їхнє життя він характеризував як «напівп'яне, безпросвітне, безнадійне». При цьому підвищення заробітної плати, на думку О. Колодуба, не могло поліпшити ситуацію, адже «більше в день заробляли, менше днів працювали»⁴⁷⁹. Багато

⁴⁷⁶ Верещинский Л. Рабочий шахтер... С. 2.

⁴⁷⁷ Фенин А. И. Воспоминания инженера... С. 54–55.

⁴⁷⁸ Авдаков Н. С. О мерах к обеспечению горных промыслов рабочими руками и об урегулировании продажи водки в районе горных промыслов. *Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России*. Харьков, 1904. С. 356.

⁴⁷⁹ Колодуб Е. К. Труд и жизнь горнорабочих... С. 123.

інших промисловців також скаржилися на небажання робітників працювати у вихідні та святкові дні, а також на те, що вони полишали робочі місця, завчасно не попереджаючи про це⁴⁸⁰.

Промисловці особливо нарікали на дві основні проблеми. По-перше, вони вважали, що робітники витрачали багато часу непродуктивно через велику кількість вихідних днів, прогулів, простоїв. По-друге, промисловці скаржилися на низьку якість робочої дисципліни на підприємстві, зокрема на порушення внутрішнього порядку й виробничий брак. Чи були ці закиди справедливими?

Офіційно кількість неробочих днів становила 52 неділі й 14 свят (1900 р. до них додали ще три)⁴⁸¹. На практиці в гірничій промисловості частка неробочих днів була більша, ніж того вимагав закон: від 138 у середині 1880-х рр. до 105 у 1910-х рр.⁴⁸² Гірничий інженер М. Авдаков у спеціальній доповіді про забезпечення підприємств робочою силою, прочитаній на засіданні З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії 1904 р., зазначав, що, крім офіційних, робітники святкують багато місцевих свят. Унаслідок цього в середньому «робітник працює не більше ніж чотири дні на тиждень»⁴⁸³. За підрахунками М. Авдакова, частка неробочих днів становила 43 %.

Підприємці намагалися розв'язати проблеми великої кількості неробочих днів системно. Британський кореспондент Дж. Бредлі, який особисто знав Дж. Юза, свідчив, що «неадекватна» кількість вихідних та святкових днів, коли робітники відмовлялися працювати, була однією з найбільших проблем для Дж. Юза в перші роки роботи заводу й шахт. Тому Дж. Юз переконав (імовірно, давши хабара) місцевого представника церкви переглянути календар і скоротити кількість неробочих днів на 15 %⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ Villari L. *Russia Under the Great Shadow...* P. 113; *Очередные проблемы горнопромышленного Юга. Горно-заводское дело.* 1916. № 16. С. 13329.

⁴⁸¹ Гарнак А. Е. *Последние, новейшие узаконения о фабрикантах и рабочих и распределение рабочего времени...* Москва, 1898. С. 51.

⁴⁸² Грюнберг. *Влияние праздников на работу в Донском бассейне. Горно-заводское дело.* 1915. № 8. С. 10509–10511.

⁴⁸³ Авдаков Н. С. *О мерах к обеспечению...* С. 355.

⁴⁸⁴ Baddeley J. F. *Russia in the "Eighties" ...* P. 41.

Складнішим викликом для управителів стало зниження непродуктивної витрати часу робітниками на підприємстві. 1915 р. І. Чураков, вивчаючи продуктивність роботи шахтарів, дослідив розподіл робочого часу вибійника на одній із копалень Донецького басейну. Згідно з його спостереженнями час вибійника був розподілений так: 1) роботи у приступку – 4 години 7 хвилин, або 46 %; 2) шлях і допоміжні роботи – 3 години 7 хвилин, або 35 %; 3) відпочинок, зупинки й туалет – 1 година 52 хвилини, або 19 % робочого часу. Частина часу робітники витрачали, очікуючи на свою чергу перед кліткою, отримуючи й повертаючи обладнання, а також розводячи балачки. Наприклад, спуск у шахту забирав за нормальних умов 5–10 хвилин, але вибійники, «особливо в теплу пору року», не завжди поспішали в шахту, отримавши завдання, а іноді «теревенили до 20–24 хвилин»⁴⁸⁵.

Щоб зменшити непродуктивні витрати часу й підвищити продуктивність робітників, управителі починають практикувати принципи наукового менеджменту, ідеї якого швидко проникають і поширюються в Росії на початку ХХ ст. Ці принципи активно обговорювали у спеціалізованих виданнях промисловців, зокрема й виданнях гірничопромисловців Півдня Росії⁴⁸⁶.

Велику кількість неробочих днів дослідники пояснюють традиційною етикою робітників, яку ті принесли із села⁴⁸⁷. Носії традиційної трудової етики працюють, поки не задовольнять мінімальних потреб, і не прагнуть до накопичення, тому їх складно зацікавити працювати більше за допомогою матеріальних стимулів. Офіційний друкований орган Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії журнал «Горно-заводское дело» так пояснював цю проблему: «Обмеженість та вбогість життєвих потреб донецьких шахтарів і небажання робітників поліпшувати злиденні побутові умови не давали змоги підвищити продуктивність праці»⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ Чураков И. Ф. Учет рабочего времени в руднике. *Горный журнал*. 1915. № 5–6. С. 227, 230.

⁴⁸⁶ Див. список: Семенов А. А. Появление систем научного менеджмента в России. С.-Петербург, 2010. С. 8.

⁴⁸⁷ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну ... Т. 3. С. 453.

⁴⁸⁸ Очередные проблемы горнопромышленного Юга. *Горно-заводское дело*. 1916. № 16. С. 13329.

Промисловці вперто обстоювали тезу про мінімалістську трудову етику й неможливість завдяки монетарним методам примусити робітників працювати більше. Однак приклади успішного підвищення лояльності робітників за допомогою матеріальних засобів на окремих підприємствах змушують сумніватися в абсолютності цього твердження. Земські статистики, публікуючи результати обстеження Бахмутського повіту середини 1880-х рр., подавали приклади підприємств, яким вдавалося заохотити робітників працювати більше. Статистики особливо підкреслили приклад Брянцевської вугільної копальні як контрприклад експлуатації людських ресурсів, яку вони побачили на підприємствах Новоросійського товариства. У правилах розпорядку Брянцевської копальні було записано, що робітники «мали не відмовлятися від роботи в екстрених випадках, а також у святкові дні», за що їм виплачували півтори зарплати⁴⁸⁹. На умовах підвищеної оплати робітники готові були працювати і в офіційно неробочі дні. Цей та інші приклади доводять, що за сприятливих умов робітники легко переходили на режим капіталістичної трудової етики.

Іншою причиною великої кількості неробочих днів ставало те, що праця на промислових підприємствах була така тяжка й фізично виснажлива, що робітник не міг працювати без прогулів і перерв у роботі. Робітники працювали на межі фізіологічних можливостей, що призводило до швидкого фізичного та психологічного виснаження. Тож, пропрацювавши кілька місяців або навіть тижнів, вони кидали роботу і, відпочивши деякий час, переходили на інше місце. Альтернативою ставали кількадевні прогули, часто супроводжувані надмірною пиятикою⁴⁹⁰. Фабричні інспектори намагалися пояснити промисловцям, що регламентувати відпочинок потрібно в інтересах як підприємців, так і робітників⁴⁹¹. Проте багато промисловців, очікуючи, що робітник полишить місце через кілька місяців, намагалися «вичавити» з нього максимум

⁴⁸⁹ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 345.

⁴⁹⁰ Там же. С. 327.

⁴⁹¹ Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 714.

результату⁴⁹². Виникло замкнене коло, розірвати яке могла держава, зрегулювавши трудові відносини, що вона повільно почала робити наприкінці XIX ст.

Дисциплінованість робітників можна виміряти за допомогою статистики штрафів за порушення трудової дисципліни, яку з 1886 р. фабричні інспектори постійно збирали, а з 1901 р. ще й щороку публікували. Згідно з цими даними протягом 1901–1914 рр. щороку на 100 робітників обробної промисловості Катеринославської губернії в середньому припадало 53 штрафи, тобто одного робітника штрафували раз на два роки – зовсім невисокий показник⁴⁹³. Однак потрібно зважати на те, що фабричні інспектори збирали дані про штрафи тільки на підприємствах обробної промисловості, які в Катеринославській губернії були переважно невеликі за розміром. Усі гірничі й металургійні заводи підпорядковувалися Гірничому управлінню Південної Росії, тому не були охоплені обстеженнями фабричних інспекторів. Принципи штрафування могли істотно різнитися на великих і дрібних підприємствах, адже на дрібних підприємствах трудові відносини мали менш формальний характер, ніж на великих. Як покарання в невеликих спільнотах використовували не штраф, а неформальні санкції – висміювання, знущання, побиття⁴⁹⁴. На великих промислових підприємствах трудові відносини були формалізованіші, тому штрафи як дисциплінарні стягнення застосовували частіше.

3.4. Державна влада, земства, поміщики, селяни

Державна влада. Відносини влади й бізнесу були багатоаспектні. Держава законодавчо регулювала підприємницьку діяльність, впроваджувала трудове законодавство, контролювала дотримання цих законів, а інколи ініціювала заснування промислових підприємств. Вона залишала за собою право

⁴⁹² Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. ... С. 114.

⁴⁹³ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 157; за 1902 г. С. 155; за 1903 г. С. 163; за 1904 г. С. 167; за 1905 г. С. 87; за 1906 г. С. 87; за 1907 г. С. 91; за 1908 г. С. 147; за 1909 г. С. 147, за 1910 г. С. 285; за 1911 г. С. 227; за 1912 г. С. 229; за 1913 г. С. 235; за 1914 г. С. 207.

⁴⁹⁴ Миронов Б. Н. Послал Бог работу... С. 272.

контролювати бухгалтерську звітність акціонерних товариств, бо це стосувалося податкових зборів. Державні підприємства були одним із головних споживачів продукції металургійних і вугільних підприємств. Нарешті, на ранніх етапах промислового розвитку регіону держава прямо втручалася в бізнесові процеси й «у ручному режимі» заохочувала та підтримувала основні підприємства.

Типовим прикладом такого особливого ставлення російського уряду була історія Новоросійського товариства. Представники уряду заохотили британського підприємця Дж. Юза створити металургійне підприємство на Півдні Росії, натякаючи на гарантовані казенні замовлення. Почавши проект, Дж. Юз регулярно листувався з міністром державних маєтностей П. Валуєвим і міністром фінансів М. Рейтерном⁴⁹⁵. Щоб Новоросійське товариство побудувало завод, уряд надав йому позику 500 000 руб. на сім років⁴⁹⁶. Поки будували завод, у Дж. Юза закінчилися кошти, тому він звернувся до російського уряду за ще однією позикою. 24 квітня 1870 р. Дж. Юз і російський уряд підписали угоду про позику 50 000 руб. під 6 % річних на 37 років, а 1884 р. Новоросійське товариство отримало від Державного банку позику 200 000 руб.⁴⁹⁷ Коли завод почав випускати продукцію, держава підтримувала його, надаючи гарантовані замовлення й закупаючи вироблене за цінами, вищими від ринкових. В останній чверті XIX ст. держава була основним покупцем продукції Юзівського заводу, споживаючи до 80 % виробленого на підприємстві металу⁴⁹⁸.

Підтримка російським урядом піонерів металургійного бізнесу на Півдні Росії передусім у формі гарантованих державних замовлень була типовим явищем для 1870–1880 рр. Проте з початку XX ст. значущість держави як споживача знижується. 1916 р. різні державні відомства замовили 45 % вугілля,

⁴⁹⁵ Див.: Об устройстве Новороссийским об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 21 и след.; Переписка по делам Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 560. Оп. 21. Д. 664. Л. 1–8; Об устройстве Новороссийском об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 132–133, 216.

⁴⁹⁶ Об устройстве Новороссийском об-ом завода... *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 158.

⁴⁹⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 41.

⁴⁹⁸ Гурушина Н. Н., Поткина И. В. Английские капиталы... С. 69.

35 % коксу, 51 % чавуну⁴⁹⁹, реалізованих Новоросійським товариством, тобто державні закупівлі становили менше ніж половину виробленої продукції.

Як головний споживач, російський уряд залишав за собою право контролювати роботу підприємства, тому Новоросійське товариство було предметом пильної уваги з боку держави⁵⁰⁰. Згідно з умовами угоди, за спорудженням вугільних підприємств і металургійного заводу стежила спеціальна урядова інспекція⁵⁰¹. Новоросійському товариству постійно доводилося мати справу з обов'язковими нормативами й уточненнями договірних положень з боку органів державного контролю, зокрема зупиняти домни на ремонтно-профілактичні роботи дозволяли лише раз на чотири місяці.

Втручання уряду у відносини між промисловцями й робітниками було мінімальне. Уряд лавірував між тиском з боку промисловців, які не бажали обмежувати свою владу на підприємствах, і традиційною для російської державності потребою «піклуватися» про майже безправних робітників. Тогочасний міністр фінансів С. Вітте декларував, що в російській промисловості переважають патріархальні відносини між промисловцями й робітниками, виявлені в «турботі фабриканта про потреби робітників і службовців на його фабриці, у піклуванні та збереженні злагоди, у простоті справедливості у взаємовідносинах»⁵⁰².

Держава безпосередньо втручалася у трудові відносини, коли виникав відкритий конфлікт, який вона розцінювала як порушення громадського порядку. До 1890-х рр. уряд регулював базові норми та умови праці й забороняв найодіозніші форми експлуатації робітників⁵⁰³. Лише в 1890-х рр. під тиском робітничого руху держава посилює функції регулювання й контролю у трудових відносинах. У 1890-ті рр. центральний уряд і місцева влада також зробили деякі

⁴⁹⁹ Поткина И. В. Дж. Юз... С. 312, 313.

⁵⁰⁰ Див.: Переписка о злоупотреблениях на заводе Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 266. Оп. 2. Д. 206. Л. 1–5.

⁵⁰¹ Сборник сведений о железных дорогах в России 1868–1869. Отд. 1. С.-Петербург, 1872. С. 195.

⁵⁰² Цит. за: Рабочее движение в России в XIX веке. Т. 4. Ч. 1. Москва, 1961. С. 824.

⁵⁰³ Валетов Т. Я. Фабричное законодательство... С. 44.

спроби врегулювати умови життя робітників, але не так через гуманні міркування, як для профілактики епідемічних захворювань.

На практиці бізнесу доводилося постійно взаємодіяти з різними державними інституціями в багатьох аспектах. Наприклад, 1895 р. Новоросійське товариство довго листувалося з різними міністерствами, щоб отримати дозвіл на купівлю територій на Криворіжжі, оскільки у статуті не було згадано про придбання територій, які безпосередньо не межували із заводом, тому місцеві чиновники не давали на це згоди⁵⁰⁴. Договір про купівлю Дніпровським товариством 101 дес. (1,1 км²) землі у громади с. Кам'янське 1897 р. затверджували земський начальник, Губернське присутствіє, міністр внутрішніх справ, Департамент окладних зборів, які мали пересвідчитися у правильності оформлення процедури і в тому, що ця угода вигідна для сільської громади⁵⁰⁵. Південноросійське товариство питало дозволу в міністра державних маєтностей на довгострокову оренду ділянки землі у громади с. Зайцеве⁵⁰⁶.

Однією з популярних форм участі представників державної влади в роботі корпорацій було володіння акціями, а часто навіть членство у правліннях товариств. До 1884 р. обмеження для участі державних чиновників у бізнесових підприємствах були мінімальні, призвівши до того, що чиновники зловживали своєю владою. Видані 1884 р. «Правила» про порядок сумісництва державної служби з участю в торгово-промислових компаніях були покликані покласти кінець корупції, виявленій у набутті посад у правліннях акціонерних товариств. Правила окреслили коло державних посад, перебування на яких вважали несумісним з обійманням посад у правліннях акціонерних компаній⁵⁰⁷. Однак багато чиновників отримували місця у правліннях компаній після того, як ішли

⁵⁰⁴ О разрешении Новорос. об-ву приобрести недвижимость. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 1, 8.

⁵⁰⁵ О разрешении Каменскому сельскому обществу продать Юж.-Русск. Днепр. мет. об-ву 101 дес. земли. *РГИА*. Ф. 1291. Оп. 71. Д. 183. Л. 2, 2об., 6, 7.

⁵⁰⁶ Прошение об-ва Юж.-Рус. каменноуг. пром-ти арендовать у госуд. крестьян села Зайцева. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 65. Д. 2735. Л. 1–3.

⁵⁰⁷ Свод законов Российской империи: Изд. 1896 г. Т. 3: Уставы о службе гражданской. С.-Петербург, 1897. Ст. 734–736, 739.

з адміністративних посад, адже зберігали зв'язки та знайомства, потрібні для інтересів корпорацій, які вони представляли.

Нагляд за промисловими підприємствами був покладений на місцеве губернське начальство, яке здійснювало його за допомогою: 1) губернських з фабричних і гірничозаводських справ присутствій; 2) фабричних інспекторів; 3) гірничих справників і поліцейської варти; 4) чинів загальної поліції⁵⁰⁸.

Крім цих штатних представників державної влади, на найбільших підприємствах могли перебувати спеціально призначені представники державної влади, як-от інженер відділу з випробування та освідчення замовлень Міністерства шляхів сполучення при Юзівському заводі або урядовий гірничий наглядач при копальнях Південноросійського товариства в Горлівці⁵⁰⁹.

Губернські з фабричних (з 1899 р. – з фабричних і гірничозаводських) справ присутствія у 1886–1918 рр. наглядали «за правильним застосуванням постанов законів», що стосувалися промислових підприємств, і накладали на власників підприємств штрафи, якщо такі постанови були порушені. Присутствія розглядали скарги промисловців або робітників на дії фабричної інспекції⁵¹⁰. Уряд запровадив Губернські присутствія, щоб розв'язувати справи регіонального значення. Це давало змогу перенаправити потік скарг і запитів щодо тлумачення законів, які надсилали підприємства в центральні міністерства, до регіональних органів державної влади⁵¹¹.

Присутствія також видавали обов'язкові постанови з охорони життя, здоров'я й моральності робітників та службовців, давали дозвіл підприємцям на встановлення понаднормових робіт тощо⁵¹². 1898 р. Катеринославське губернське з фабричних справ присутствіє видало постанову «Про санітарний благоустрій промислових закладів». Постанова зобов'язувала промисловців

⁵⁰⁸ Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 6. (Ст. 2).

⁵⁰⁹ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь... на 1912 г. С. 90.

⁵¹⁰ Балабанов М. С. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства. С.-Петербург, 1909. С. 146.

⁵¹¹ Володин А. Ю. История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. Москва, 2009. С. 35.

⁵¹² Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 1.

дотримуватися деяких санітарних норм, зокрема забезпечити температуру у виробничих приміщеннях не нижче від 12°C, встановити вентиляцію. Робітничі житлові приміщення мали бути теплі, світлі, сухі й добре провітрювані; потрібно було також встановити подвійні рами та стелі⁵¹³. Проте до більшості вимог додавали «там, де це уможливають умови виробництва». Механізм контролю за виконанням розпоряджень не був встановлений, тому ці вимоги мали радше рекомендаційний характер і їх повсюдно порушували. Однак вони свідчили про перші спроби місцевої влади тиснути на промисловців, щоб ті поліпшили умови праці робітників.

Присутствія являли собою міжвідомчу комісію у складі губернатора, віце-губернатора, прокурора окружного суду або його заступника, начальника губернського жандармського управління, окружного фабричного інспектора або його помічника, члена від губернської земської управи, члена від міської управи й міського голови губернського міста, окружного гірничого інженера, чотирьох представників фабрикантів і гірничопромисловців⁵¹⁴. До складу Присутствій не входили представники робітників, але включення фабричних інспекторів, гірничих інженерів і представників промисловості вже було прогресивним кроком.

За всіма вугільними й металургійними підприємствами Півдня Росії наглядала гірничча інспекція, підпорядкована гірничим управлінням. Гірниче управління Південної Росії з центром в Катеринославі було засноване 1891 р. і мало спочатку чотири, а згодом дев'ять округів. Гірничі управління наглядали за дотриманням трудового законодавства та техніки безпеки під час гірничих і заводських робіт, давали дозвіл на побудову нових підприємств. У разі виробничих травм представники гірничих управлінь розглядали обставини справи й визначали винуватця. Нарешті, регіональні гірничі управління збирали статистичні відомості про гірничі й гірничозаводські підприємства⁵¹⁵.

⁵¹³ Гаврилов Н. И. Справочная книга... С. 124.

⁵¹⁴ Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 12.

⁵¹⁵ Свод постановлений о горнопромышленности... Т. 1. С. 29–31.

Безпосередній нагляд за гірничими й гірничозаводськими підприємствами здійснювали окружні гірничі інженери та їхні помічники⁵¹⁶. Окружні інженери приймали до розгляду скарги та заяви про конфлікти між робітниками й адміністрацією підприємств, з'ясовували обставини й намагалися сприяти мировій угоді сторін, а якщо цього не траплялося, то надсилали справу на розгляд до суду⁵¹⁷. На початку 1910-х рр. до Гірничого управління Південної Росії належали начальник, його помічник, інженер для розвідок та особистих доручень, юрисконсульт, четверо діловодів, восьмеро окружних інженерів, одинадцятьоро помічників окружних інженерів і шестеро маркшейдерів⁵¹⁸.

На копальні з особливо небезпечними умовами гірничі інспекція направляла гірничих наглядачів. Не маючи розпорядчої влади, вони були зобов'язані наглядати за виконанням промисловцями правил та інструкцій з безпечного проведення гірничих робіт і про всі помічені несправності повідомляти окружному інженеру⁵¹⁹. На 1 січня 1913 р. нагляд за дотриманням правил безпеки на гірничих і гірничозаводських підприємствах Півдня Росії здійснювали дев'ятеро окружних інженерів та одинадцятьоро їхніх помічників. Під їхнім наглядом перебували 1 417 підприємств (603 на одного інспектора), на яких працювало 203 000 робітників⁵²⁰.

На підприємствах обробної промисловості за дотриманням законів у сфері трудового законодавства наглядали фабричні інспектори. Фабрична інспекція була запроваджена в Російській імперії законом від 1 червня 1882 р., що набув чинності 1 травня 1884 р.⁵²¹ До щоденних справ фабричного інспектора належали нагляд за фабриками й заводами дорученої йому ділянки, розгляд суперечок між робітниками й підприємцями, а також діловодство, зокрема реєстрування й візування фабричних документів, зведення місцевої фабричної статистики⁵²².

⁵¹⁶ Там же. С. 35.

⁵¹⁷ Переписка... по горному делу. РГИА. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 88.

⁵¹⁸ Сучков С. Н. Отчет начальника горного управления Южной России за 1910 год. С. 118.

⁵¹⁹ Свод постановлений о горнопромышленности. Т. 1... С. 40–41.

⁵²⁰ Отчет начальника Горного управления Южной России за 1913 год. С. 96.

⁵²¹ Володин А. Ю. История фабричной инспекции... С. 33.

⁵²² Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 703.

Дослідники загалом визнають, що штати фабричної інспекції були занадто малі, а обов'язки занадто великі, щоб можна було повністю контролювати дотримання законності на всіх промислових підприємствах. 1885 р. вся фабрична інспекція Російської імперії нараховувала 20 осіб, які мали якоесь контролювати 26 000 підприємств з 870 000 робітників. До 1899 р. чисельність фабричної інспекції збільшилася до 257 осіб, і на кожну з них у середньому припадало по 80 підприємств і 5 500 робітників⁵²³. У Катеринославській губернії в 1910-х рр. старший інспектор мав наглядати за всіма підприємствами обробної промисловості за допомогою лише чотирьох дільничних інженерів⁵²⁴.

Левову частку часу фабричних інспекторів поглинав розгляд скарг робітників про порушення їхніх прав підприємцями. Часто робітники, які погано розумілися на повноваженнях інспектора, бачили в ньому вищу владу, що може покарати начальника за заподіяну несправедливість. За такого перебільшеного уявлення про владу інспектора невдача того в посередництві залишала робітника переконаним, що інспектор не бажає йому допомогти⁵²⁵. Самі інспектори зазначали, що робітники в особі фабричного інспектора «хотіли бачити не посередника, який виконує функції примирителя, а прагнули й навіть вимагали, щоб інспектор примушував фабриканта виконувати їхні бажання». Часто робітники дивилися на інспекторів як на «начальство», яке «все може», але не хоче, потураючи багатіям. Не дочекавшись бажаних розпоряджень від дільничного інспектора, робітники скаржилися на нього старшому фабричному інспектору, а інколи навіть губернатору⁵²⁶.

Важливою функцією, яку покладала влада на фабричних інспекторів, було посередництво в конфліктах між підприємцями й робітниками. Щоб попереджати відкриті трудові конфлікти та сприяти їхньому припиненню, старший інспектор зобов'язаний був негайно прибути на місце порушення

⁵²³ Валетов Т. Я. Фабричное законодательство... С. 41.

⁵²⁴ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь... на 1912 г. С. 30.; Екатеринославский адрес-календарь на 1916 год... С. 219.

⁵²⁵ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 год. С. XIX.

⁵²⁶ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1906 год. С. XVIII.

порядку й усіляко намагалися примирити сторони конфлікту⁵²⁷. Самі фабричні інспектори визнавали, що їхня посередницька діяльність здебільшого була ефективною, якщо виникали конфлікти між окремими робітниками й підприємцями. Натомість у разі колективних трудових конфліктів, як-от страйки, робітничі організації прагнули вести переговори з підприємцями самостійно через своїх виборних, звертаючись до інспектора лише, щоб реєструвати досягнуту згоду⁵²⁸.

Зростання чисельності мешканців заводських і шахтарських поселень, а також поширення робітничого руху спричинили створення **поліцейської охорони** підприємств і робітничих поселень. 1871 р. Дж. Юз звернувся до катеринославського губернатора з проханням запровадити поліцейський нагляд у поселенні при заводі Новоросійського товариства, і поліцейська служба почала діяти на підприємстві 1872 р.⁵²⁹ Новоросійське товариство взяло витрати на утримання поліції на себе, щороку переказуючи 1 800 руб. місцевому повітовому казначейству. 1875 р. чисельність поліцейської команди збільшили до 12 осіб⁵³⁰. Після великого страйку шахтарів Рутченківських копалень 1887 р. в Юзівці постійно квартирувала сотня козаків, утримання якої коштувало компанії 68 000 руб. на рік⁵³¹. У 1890-х рр. штат юзівської поліції становив 37 осіб, а у 1910-х рр. їх уже було майже сто⁵³².

На багатьох інших великих і середніх за чисельністю мешканців заводських та шахтарських поселеннях постійно перебували поліцейські чиновники різного рангу⁵³³. 1910 р. фабрично-заводську поліцію, утримувану коштом державного бюджету, розмістили на Юзівському, Горлівському

⁵²⁷ Алексеевский В. П. Справочная книга для фабрикантов, заводчиков и владельцев промышленных заведений. Москва, 1899. С. 146–147.

⁵²⁸ Свод отчётов фабричных инспекторов за 1905 год. С. XVI; То же... за 1906 год. С. XVIII.

⁵²⁹ Журнал Комитета министров... об учреждении полицейского надзора на заводе. *РГИА*. Ф. 1263. Оп. 1. Ст. 126. Д. 3587. Л. 1–275.

⁵³⁰ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 6, 25; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 182.

⁵³¹ Быстрицкий Н. С. Памятная книжка... на 1889 г... С. 573; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 205.

⁵³² Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 66.

⁵³³ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 г... С. 269.

машинобудівному, Петровському заводах, у Дебальцевому та в Бахмуті. У низці поселень, зокрема в Костянтинівці, Єнакієвому, Горлівці, Юзівці, шахтарських поселеннях при Щербинівській, Государево-Байрацькій, Вознесенській копальнях, постійно перебувала поліція, утримувана корпоративним коштом⁵³⁴.

Утримання державної поліції коштом промислових компаній було типовою рисою багатьох робітничих поселень⁵³⁵. 1912 р. Новоросійське товариство витратило на утримання поліції 117 000 руб.⁵³⁶ 1913 р. поліцейський пристав Юзівки отримував 1 100 руб. на рік від поліцейського управління, а також 1 500 руб. від компанії; 35 городових і 15 стражників утримували коштом компанії, вони отримували всі разом 10 600 руб. на рік; 51 городовий від поліцейського управління отримував 11 600 руб.⁵³⁷ Дніпровське товариство оплачувало утримання поліції не тільки в заводському поселенні, але й у сусідньому селі Кам'янське⁵³⁸.

Фінансова залежність поліцейських від бізнесу перетворювала їх на службовців компаній і унеможливлювала здійснення правовладдя, тому загалом регіональна влада намагалася зберегти баланс і мати на місцях поліцейських, утримуваних як корпоративним, так і державним коштом. Компанії, однак, широко практикували неофіційні доплати представникам поліцейської влади. Південноросійське товариство, крім 2 500 руб. на рік, витрачених на утримання штату поліцейських, неофіційно платило 1 800 руб. сотнику козаків, розміщених у Юзівці, щоб він «прибув вчасно, а не після того, як козаки були потрібні»⁵³⁹. Оскільки поліцейських утримували коштом компанії, їхні основні службові заходи були спрямовані на те, щоб підтримати порядок на території містотвірного підприємства, а решта території поселень мала другорядне значення.

⁵³⁴ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. С. 126.

⁵³⁵ На підставі: Св. Зак, т. 2, изд. 1892 г., 642. Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 96–98.

⁵³⁶ Записка комиссии, командированной в Юзовку. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 40об.

⁵³⁷ Жаров А. А. Старая Юзовка... С. 148.

⁵³⁸ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 15.

⁵³⁹ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 2. P. 18.

Попри збільшення штату поліції в багатьох великих заводських і шахтарських поселеннях, її все одно бракувало, щоб підтримувати порядок. Один із чиновників Катеринославської губернії писав у доповідній записці губернатору від 19 вересня 1897 р, що «через нестачу людей поліція не може за всім угледіти. Нічна охорона не організована, тому ходити поселенням увечері небезпечно, тут нерідкі грабежі, на площі ночами часто чути револьверні постріли»⁵⁴⁰.

Земства. Відносини між промисловцями та земствами протягом другої половини XIX – початку XX ст. здебільшого були конфліктні⁵⁴¹. Суперечки траплялися через високі податки, що їх підприємства платили земствам, отримуючи натомість мало. Іншим приводом для конфлікту було намагання земств взяти під свій контроль заклади освіти й медицини в заводських та шахтарських поселеннях.

Питання про земське оподаткування вперше порушили на Другому з'їзді гірничопромисловців, що відбувся в Таганрозі 1877 р. Гірничопромисловці вважали, що повинності на окремі компанії розкладені нерівномірно. Промисловці обговорювали це питання на з'їздах 1881 та 1883 р., а 1885 р. спеціально створена комісія на чолі з Дмитром Іловайським вивчила питання щодо земського оподаткування промислових підприємств, дійшовши такого висновку: «Земства тепер повні й безапеляційні господарі. Вони безсоромно встановлюють збори для кам'яновугільних копалень на свій розсуд; натомість протести вугільних промисловців не мають жодних наслідків»⁵⁴². З XIX з'їзду 1894 р. питання про земське оподаткування гірничих і металургійних підприємств та про участь промисловців у земських зборах порушували на кожному з'їзді⁵⁴³.

⁵⁴⁰ Стёпкин В. П. Полная история Донецка... С. 87.

⁵⁴¹ Сезам. Старый спор земства и горной промышленности. *Горно-заводский листок*. 1909. № 28; Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). Луганськ, 2011, С. 157–166.

⁵⁴² Труды X съезда горнопромышленников Юга России в Харькове с 20 ноября по 8 декабря 1885 г. Ч. 1. Доклады. Харьков, 1886. С. 265.

⁵⁴³ Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців... С. 162–163.

Промисловці мали підстави для претензій: земський податок становив приблизно 50 % усіх податків, які сплачували підприємства⁵⁴⁴. Зокрема, 1913 р. Новоросійське товариство сплатило земству податків на суму 230 000 руб., а Дніпровське товариство – 551 000 руб.⁵⁴⁵ Бюджети Бахмутського та Слов'яносербського земств ґрунтувалися переважно на податках, зібраних із промислових підприємств, однак ці кошти витрачали здебільшого на проекти за межами заводських і шахтарських поселень⁵⁴⁶. 1900 р. із 12 обстежених робітничих поселень Бахмутського повіту тільки два користувалися земськими соціальними установами – лікарнею та школою в с. Гришине й лікарнею в с. Григорівка (поблизу Юзівки). До того ж за користування останньою адміністрація Анненської копальні щороку сплачувала земству 1 600 руб.⁵⁴⁷ Дніпровське товариство нарікало: «Катеринославське земство з податків, що їх збирає з Дніпровського товариства, здійснює витрати виключно на медичну допомогу й на народну освіту в с. Кам'янське у вкрай обмежених розмірах, нічого водночас не роблячи для заводської території»⁵⁴⁸.

Ба більше, земство намагалося взяти під свій контроль корпоративні школи й лікарні, але платити за утримання цих закладів мали промисловці. Старший лікар Петровського заводу в Єнакієвому К. Вегнер зазначав щодо цього:

Земство з нас справляє податки, податки ці величезні, дрібні підприємства, які за теперішньої кризи кречуть під цими податками, нарівні з великими підприємствами мовчки платять їх; що ж земство дало нам за них? Козаків ми утримуємо, поліцію ми утримуємо, церкви і школи ми збудували й ми утримуємо, лікарні ми збудували й ми лікуємо задарма все навколишнє населення!⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Авдаков Н. С. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. Харьков, 1912. С. 24–25.

⁵⁴⁵ Записка комиссии, командированной в Юзовку. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 42; Об обращении села Каменского... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 20об.

⁵⁴⁶ Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи в южной, горной и горнозаводской промышленности. Москва, 1910. С. 23.

⁵⁴⁷ Труды XXV Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1901. С. 20–23.

⁵⁴⁸ Об обращении села Каменского... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 21.

⁵⁴⁹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. ... С. 105.

Проте послугами освітніх і медичних установ, створених земствами на кошти від промислових податків, користувалися мешканці навколишніх сіл, які поповнювали робочу силу підприємств. Відкриваючи школи, народні читальні, аудиторії й лікарні, земства сприяли підвищенню людського капіталу та якості потенційної робочої сили⁵⁵⁰. Крім того, земськими лікарнями користувалися робітники, які залишали підприємство часто із травмами та професійними хворобами, тобто земства брали на себе піклування про «відпрацьований» промисловістю людський матеріал.

Суперечки між земствами та промисловими підприємствами траплялися часто й щодо влади на територіях, належних цим підприємствам. З одного боку, заводські й шахтарські поселення не мали статусу міста, тому на їхню територію поширювалася діяльність земств, а з другого, ці території перебували у приватній власності корпорацій. Прикладом такої колізії став випадок, коли Новоросійське товариство 1914 р. зібралось забудувати частину скверу в «Новому світі», проти чого виступили Товариство благоустрою Юзівки й Бахмутська земська управа. Відтак почалося нудне листування між різними відомствами. Кожна зі сторін апелювала до інстанцій і лояльних представників державної влади. Традиційно під час розгляду питань про межі корпоративної влади й повноважень земства поставало питання про статус заводських і шахтарських поселень⁵⁵¹. Один із чиновників, розмірковуючи про природу конфлікту між Новоросійським товариством та земством щодо забудови скверу, написав 9 лютого 1916 р: «Суть справи можна звести до запитання, чи має право земська управа, укладаючи й розглядаючи проект плану приватновласницького поселення, встановлювати обмеження у праві приватної власності на землі в поселенні, що годяться для забудови». З матеріалів архівних справ не зрозуміло, чим закінчився конфлікт,

⁵⁵⁰ Див.: Шандра В. С. Донецчина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2015. С. 48.

⁵⁵¹ Об утверждении плана поселка Юзовки Екатеринославской губернии. 1915–1917 годы. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5 (1915). Д. 51. Л. 30–33; Об утверждении плана поселка Юзовки с обращением части площади, на которой расположен сквер под застройку. РГИА. Ф. 1293. Оп. 147. Раздел 1915 г. Д. 58. Л. 1–14.

але листування між різними відомствами щодо нього тривало щонайменше до 6 вересня 1917 р.⁵⁵²

Поміщики й селяни. Інтереси промислових підприємств і місцевих поміщиків перетиналися переважно через території або фінансовий і людський капітал. Більшість території, на якій залягали природні копалини, перебувала у приватній власності, тому підприємствам потрібно було взяти її в оренду або придбати ці землі в місцевих поміщиків. Якщо деякі поміщики хотіли самостійно видобувати вугілля або метал, то вони зверталися до великих корпорацій щодо фінансової й технічної допомоги. Нарешті, багато компаній включали місцевих дворян до складу правління товариств або призначали управителями заводів чи копалень. Включення до складу правління товариств російських дворян, особливо тих, які обіймали державні посади або мали високий титул, допомагало налагодити зв'язок між бізнесом та урядом, отримати інсайдерську інформацію про настрої у вищих ешелонах державної влади⁵⁵³. Крім того, осіб, які мали досвід служби в державних організаціях і були обізнані у принципах управління й документообігу, можна було призначати управителями виробничих підрозділів.

Більшість поміщиків Донбасу вибирали стратегію рантьє. Наприклад, поміщики Лівени, Смолянінови й Ларіни спочатку надали в оренду, а потім продали Новоросійському товариству свої території з покладами мінеральних копалин. Однак були й такі поміщики, які самі ставали промисловцями й успішно вели бізнес. Своєрідну групу в історії вугільного підприємництва становлять родини Іловайських, Карпових, Риковських і Рутченків. Це були місцеві землевласники, поміщики, які не тільки віддавали в оренду чи продавали свої території корпораціям, але й самі заснували вугільні підприємства. Звісно, між ними були відмінності. Рутченки майже відразу (1873 р.) продали більшість своїх вугільних угідь французькому «Генеральному товариству (Société

⁵⁵² Об утверждении плана поселка Юзовки Екатеринославской губернии. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5 (1915). Д. 51. Л. 32, 40.

⁵⁵³ Петров Ю. А. Наемные управляющие в России... С. 29.

Générale)», але до цього самі виробляли вугілля⁵⁵⁴. П. Риковський організував видобуток вугілля на своїх територіях, але наприкінці ХІХ ст. продав копальню бельгійському акціонерному товариству, яке перепродало копальню 1904 р. Катерининському гірничому товариству. Дмитро Іловайський 1895 р. продав підприємство (у Макіївці) Російсько-Донецькому товариству кам'яновугільної й заводської промисловості (французько-бельгійський капітал), але сам став одним із найбільших акціонерів компанії. Родина Карпових Вознесенську копальню, яку заснував П. А. Карпов, корпораціям не продала; після смерті засновника справу продовжили три його дочки. 1912 р. підприємство було акціоновано й отримало назву «Товариство на вірі Вознесенська копальня спадкоємиць П. А. Карпова»⁵⁵⁵.

Взаємини підприємств і місцевих селянських спільнот також переважно розвивалися навколо територій і роботи. Підприємства орендували сільські території з мінеральними покладами, а також наймали місцевих селян на постійну або тимчасову роботу. Вугільна лихоманка накрутила ціну на землю, і селяни-землевласники користалися з цієї можливості. Так, громада с. Кам'янське продала Дніпровському товариству 1,1 км² землі для розширення Дніпровського заводу за ціну, яка вдсятеро перевищувала нормальну ринкову ціну на землю такої якості. Дніпровське товариство також зобов'язувалося не облаштовувати на тій території базар та інші торговельні заклади⁵⁵⁶. Завдяки 151 500 руб., уторгованим від продажу ділянки, селяни змогли погасити 87 000 руб. боргу з викупних платежів усієї громади, а на решту коштів придбали 3,3 км² землі в іншій місцевості⁵⁵⁷.

1898 р. управителі Новоросійського товариства підписали договір із громадами сіл Велика Каракуба та Новотроїцьке Бахмутського повіту, яким тільки за розвідування території громади зобов'язувалися виплачувати 500 руб.

⁵⁵⁴ Записка горного інженера Таскіна. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 5. Д. 990. Л. 10.

⁵⁵⁵ McCaffray S. P. *The Politics of Industrialization...* P. 19.

⁵⁵⁶ О разрешении Каменскому сельскому об-ву продать Юж.-Рус. Днепр. мет. об-ву 101 дес. земли. *РГИА*. Ф. 1291. Оп. 71. Д. 183. Л. 2.

⁵⁵⁷ О разрешении Каменскому сельскому об-ву продать Юж.-Рус. Днепр. мет. об-ву 101 дес. земли. *РГИА*. Ф. 1291. Оп. 71. Д. 183. Л. 7 об, 27.

щорічно. Компанія мала платити селянам 0,5 к. з кожного пуда видобутого вугілля, встановивши водночас обов'язковий мінімальний щорічний прибуток громади – 3 000 руб.⁵⁵⁸

Земські спостерігачі зауважували, що, визначаючи орендну плату за землю, сільські громади брали до уваги не лише її ринкову вартість, але й «моральний» бік справи. Цінуючи придатну для землеробства землю, вони пропонували промисловцям винаймати ту кількість землі, яка безпосередньо була потрібна, щоб спорудити копальні й розробляти вугілля. В іншому разі громади встановлювали додаткову плату за «псування громадської землі»⁵⁵⁹.

Для підприємств навколишні села були також джерелом поповнення робочої сили. Натомість самі селяни розглядали можливість попрацювати у вугільній чи металургійній промисловості як тимчасовий заробіток у час, вільний від сільськогосподарських робіт. Вони готові були працювати у промисловості з пізньої осені до весни, а влітку поверталися додому на польові роботи. Такий сезонний характер праці не влаштовував підприємства, які влітку також потребували робочих рук. Тому промисловці віддавали перевагу прийшлим робітникам, а не селянам, яким було простіше рухатися між промисловим підприємством і селом, тому вони легко кидали роботу на підприємстві⁵⁶⁰. Сучасники в 1880-х рр. зазначали, що місцеві селяни «міцно трималися землеробства», і тільки ті, хто не міг влаштуватися на роботу в сільському господарстві, ішли працювати на шахти постійно⁵⁶¹.

Деякі сільські громади самі відкривали копальні. Земський перепис 1884 р. нарахував десятки селянських шахт, на яких працювало небагато робітників⁵⁶². Обсяги видобутку на таких шахтах були малі, а їхня продуктивність низька порівняно з великими корпоративними підприємствами. Надалі селяни часто здавали в оренду землі на таких умовах, що давали змогу їм видобувати вугілля

⁵⁵⁸ О разрешении Новорос. об-ву приобрести недвижимость. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469. Л. 38.

⁵⁵⁹ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 331.

⁵⁶⁰ Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 709.

⁵⁶¹ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 159.

⁵⁶² Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 258–265.

у верхніх пластах, а нижчі розробляли промислові компанії. Наприклад, 1890 р. Південноросійське товариство орендувало в селян с. Залізне (поблизу Горлівки) велику ділянку землі з оплатою 10 000 руб. щороку. Сторони домовилися, що селяни мали право розробляти верхній пласт на глибині до 64 м, але вугілля, що залягало глибше ніж 64 м, належало Південноросійському товариству⁵⁶³.

Виникнення великих підприємств поблизу сіл відкривало перед їхніми мешканцями можливість додаткових заробітків, починаючи від земельної ренти до здавання частини свого помешкання квартирантам – працівникам підприємств, заробітків у сфері послуг і дрібному підприємстві. Часто таких можливостей було достатньо, щоб мати задовільний прибуток і «залишитися осторонь від роботи в копальнях»⁵⁶⁴. Наприклад, село Маслівка (Катеринівка), що межувало з Юзівкою, 1897 р. мало всього 10 дворів, у яких проживали 35 чоловіків і 37 жінок, однак тут був готель, оптовий пивний склад, пивниця й винниця⁵⁶⁵.

3.5. Представницькі та професійні організації

Для взаємної допомоги й захисту своїх інтересів перед іншими зацікавленими сторонами як підприємці, так і робітники створювали представницькі та професійні організації. Організації промисловців виконували кілька функцій, зокрема узгоджували індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавали до уряду їхні колективні звернення та клопотання, інформували органи державної влади про стан розвитку галузі, брали участь із правом дорадчого голосу в роботі різних державних структур, розвивали соціальну інфраструктуру в робітничих поселеннях тощо. Функції легальних робітничих організацій були вужчі й переважно стосувалися виробничих, господарських і матеріально-помічних функцій.

⁵⁶³ Доклад правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности Чрезвычайному общему собранию акционеров 20 марта 1891 года. С. 4.

⁵⁶⁴ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 22.

⁵⁶⁵ Стёпкии В. П. Полная история Донецка ... С. 26.

Промисловці створювали представницькі організації, щоб унаслідок скоординованих дій різних підприємств розв'язувати практичні проблеми й обстоювати корпоративні інтереси перед урядом. Протягом 1870–1890 рр. у різних галузях промисловості Російської імперії виникло кілька представницьких організацій, які функціонували переважно у формі з'їздів⁵⁶⁶.

Головною регіональною представницькою організацією промисловців Донбасу та Придніпров'я з середини 1870-х рр. став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії (далі – З'їзд). Вищим органом З'їзду був загальний форум його учасників, який збирався раз на рік зазвичай у Харкові; фінансували З'їзд коштом його учасників⁵⁶⁷.

З'їзди обговорювали широке коло питань, зокрема залізничні тарифи, забезпечення підприємств робочою силою, вищу й середню технічну освіту, фінансовий кредит, страхування, відносини гірничих і гірничозаводських підприємств із земствами й місцевими аграрними спільнотами, будівництво нових залізниць тощо. Засідання з'їздів були відкриті і привселюдні. Кожен представник мав право брати участь у дебатах, подавати письмові заяви й «окрему думку», якщо вона не збігалася із загальною позицією з'їзду⁵⁶⁸. З'їзди могли ухвалювати рішення, подавати клопотання до громадських установ, виступати із «законодавчою ініціативою» перед органами державної влади. Виконавчим органом З'їзду гірничопромисловців, що функціонував між засіданням з'їздів, була Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (далі – Рада З'їзду), розміщена в Харкові.

З'їзди узгоджували індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавали до уряду їхні колективні звернення і клопотання, інформували органи державної влади про стан розвитку галузі, брали участь із правом дорадчого голосу в роботі

⁵⁶⁶ Бессолицын А. А. Государство и отраслевые съезды предпринимателей в России в конце XIX – начале XX века. *Экономическая история*. Том 2014/15. Москва, 2016. С. 155.

⁵⁶⁷ Шапкин И. Н. Российские предпринимательские союзы: эволюция, виды, направления деятельности и формы взаимодействия с государством. *Экономическая история. Ежегодник*. 2013. Москва, 2014. С. 140.

⁵⁶⁸ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії... С. 137.

різних державних структур, а отже, з'їзди виконували дорадчі, представницькі й аналітично-інформаційні функції.

Наприкінці XIX ст. З'їзд долучився й до синдикатських процесів. На початку 1900-х рр. Рада З'їзду сприяла формуванню двох територіальних синдикатів – «Продвугілля», що спеціалізувався на продажі вугілля, і «Продамету», що спеціалізувався на продажі металу.

З'їзди здійснювали різнопланову практичну роботу за допомогою спеціальних комісій, бюро й контор, створених в їхній структурі. Такі установи мали надавати юридичну та кредитну підтримку своїм членам, виконували лабораторно-дослідницьку діяльність, що стосувалася гірничої справи, утворювали фонди матеріальної допомоги робітникам, будували для них об'єкти соціальної інфраструктури.

1881 р. Рада З'їзду ініціювала створення Товариства взаємного кредиту гірничопромисловців Півдня Росії, яке надавало своїм членам невеликі короткострокові кредити для комерційних і виробничих потреб. 1883 р. Рада З'їзду створила Товариство допомоги гірникам Півдня Росії⁵⁶⁹, що надавало одноразові виплати або пенсії з інвалідності робітникам, які постраждали внаслідок нещасних випадків на виробництві. 1902 р. Рада З'їзду відкрила Харківську кам'яновугільну й залізоторгову біржу, щоб укласти угоди на купівлю-продаж вугілля, заліза й різних залізних виробів. Протягом 1907–1909 рр. Рада З'їзду створила на Донбасі кілька рятувальних станцій, які мали надавати допомогу підприємствам у разі аварій на шахтах. За сприяння Ради З'їзду 1912 р. в Харкові відкрили хімічну лабораторію, яка мала досліджувати сирі матеріали та продукти гірничої й гірничозаводської промисловості, а 1913 р. поблизу однієї з копалень Новоросійського товариства створили дослідницьку станцію, покликану виробити комплекс заходів, щоб запобігати вибухам газу в шахтах⁵⁷⁰.

⁵⁶⁹ Устав Общества пособия горнорабочим на Юге России, учрежденного Съездом местных горнопромышленников: [Утв. 15 июля 1884 г.]. Харьков, 1902, 8.

⁵⁷⁰ Сучков С. Н. Отчет председателя XXXVII Съезда горнопромышленников юга России. Харьков, 1913. С. 17; Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців... С. 87–90.

Серед ініціатив З'їзду в соціально-культурній сфері варто згадати заснування в Харкові 1907 р. Медико-механічного інституту, лікарі якого надавали допомогу гірникам і металургам у разі важких травм, з якими не могли впоратися заводські та копальневі лікарні⁵⁷¹. Щоб підтримати студентів, які навчалися гірничої справи, Рада З'їзду заснувала стипендії для учнів та студентів Лисичанської штейгерської школи й Катеринославського вищого гірничого училища⁵⁷². Реагуючи на проблему дефіциту кваліфікованих управителів нижчої ланки, Рада З'їзду заснувала 1909 р. школу гірничих десятників імені В. Вагнера в Макіївці. Рада З'їзду здійснювала також низку заходів щодо профілактики епідемічних захворювань. Зокрема, вона організувала пересувну виставку-музей, що пропагувала серед населення заходи з подолання інфекційних захворювань та алкоголізму⁵⁷³. 1911 р. за клопотанням Ради З'їзду та її коштом у Харкові відкрили гірничопромисловий музей⁵⁷⁴.

1897 р. Рада З'їзду створила Статистичне бюро, яке збирало та публікувало статистичні матеріали про розвиток важкої промисловості й ринку праці Півдня Росії. Від 1880 р. Рада З'їзду випускала періодичне видання – «Южнорусский горный листок» (перейменованій 1886 р. на «Горно-заводский листок», а 1910 р. – на «Горно-заводское дело»).

Протягом усієї історії З'їзду за ним наглядав уряд, щоб ці зібрання займалися тільки питаннями, безпосередньо пов'язаними з організацією гірничозаводської промисловості⁵⁷⁵. З'їзди очолював призначений урядом голова, на них було багато чиновників. У роботі З'їзду брали участь також представники земських органів, залізниці, наукових і технічних товариств та великих споживачів вугілля й металу. Програму з'їздів щоразу затверджувало

⁵⁷¹ Сучков С. Н. Отчет председателя XXXVII Съезда... С. 18.

⁵⁷² Алексеев А. Г. О горном и горнозаводском техническом образовании. Доклад по 13-му вопросу программы XXX съезда. Харьков, 1906. С. 18.

⁵⁷³ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії... С. 144.

⁵⁷⁴ Сучков С. Н. Отчет председателя XXXVII Съезда... С. 16.

⁵⁷⁵ McCaffray S. P. The Politics of Industrialization... P. 31.

профільне міністерство, яке могло вносити зміни й доповнення на власний розсуд⁵⁷⁶.

Звернення до уряду з ініціативами, що стосувалися гірничозаводської справи Півдня Росії, були головною метою функціонування зазначеної організації. За змістом ці звернення охоплювали всі аспекти фінансової, податкової й митної політики, міського й земського самоврядування, кредитування, залізничних тарифів і залізничного будівництва, торгово-промислового права й робітничого питання. Своєю чергою, уряд також часто звертався до З'їзду з проханням надати експертні висновки з питань, пов'язаних із гірничозаводською справою. Тісна співпраця З'їзду гірничопромисловців із представниками урядових організацій створювала враження, що З'їзди гірничопромисловців були державною установою, проте за природою й формою діяльності це були приватні організації промисловців і торговців⁵⁷⁷.

На відміну від промисловців, робітникам уряд не дозволяв створювати представницькі організації⁵⁷⁸. До 1905 р. легальними професійними організаціями робітників були лише робітничі артілі, споживчі товариства й товариства взаємодопомоги (допоміжні каси), тобто організації, обмежені виключно виробничими, господарськими та матеріально-помічними функціями.

Товариства взаємодопомоги мали на меті ситуативно надавати матеріальну допомогу своїм членам та організовувати заходи в культурно-освітній сфері. Одне з перших товариств взаємодопомоги на Донбасі – Товариство взаємної допомоги штейгерів Південної Росії, виникло 1894 р. при ст. Дебальцеве⁵⁷⁹. 1901 р. в Юзівці створили Товариство взаємодопомоги прикажчиків⁵⁸⁰, члени якого в разі потреби могли брати короткострокові позички. Товариство також виділяло кошти на виховання сиріт, а 1907 р. відкрило в Юзівці бібліотеку-читальню та книгарню⁵⁸¹.

⁵⁷⁶ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії... С. 132.

⁵⁷⁷ Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії... С. 132.

⁵⁷⁸ Ден В. Э. Каменноугольная и железодельательная промышленность... С. 68.

⁵⁷⁹ Свод постановлений о горнопромышленности... Т. 3. С. 169.

⁵⁸⁰ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь... на 1912 г. С. 97.

⁵⁸¹ Стёпкии В. П. Полная история Донеца... С. 170.

Протягом 1905–1907 рр. під впливом революційного руху російський уряд дозволив робітникам об'єднуватися для захисту своїх професійних інтересів. Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив свободу слова, зібрань, спілок, дозволивши створювати професійні спілки⁵⁸². 4 березня 1906 р. російський імператор видав «Тимчасові правила професійних товариств», згідно з якими професійні товариства можна було створювати, щоб: 1) шукати способи розв'язання непорозумінь між наймачами й найманими працівниками; 2) з'ясувати розміри заробітної плати та інші умови праці в різних галузях промисловості й торгівлі; 3) надавати матеріальну допомогу своїм членам; 4) створювати похоронні каси, каси на одруження, каси взаємодопомоги тощо; 5) відкривати бібліотеки, професійні школи, курси та проводити читання; 6) давати змогу своїм членам вигідно купувати предмети першої потреби та знаряддя виробництва; 7) сприяти в пошуку роботи або робочих рук; 8) надавати правову допомогу своїм членам⁵⁸³.

На підставі цього закону у травні 1906 р. в Кам'янському частина працівників Дніпровського заводу заснувала профспілку металістів «Соціальне товариство робітників по металу Дніпровського заводу в селі Кам'янському». Згідно зі статутом, товариство було створене, щоб «захищати правові й економічні інтереси своїх членів; сприяти їхньому розумовому та професійному розвитку; матеріально допомагати своїм членам». Восени 1906 р. членами цього товариства стали 800 осіб, це була єдина легальна професійна організація в Кам'янському⁵⁸⁴.

Улітку 1906 р. на Донбасі почали створювати робітничі профспілки. Першою легалізували спілку гірняків Грушевсько-Власівського району, статут якої був затверджений 21 червня. 28 червня були легалізовані профспілка «Грушевський антрацит» і спілка металістів Донецько-Юрїївського заводу. Пізніше зареєстрували профспілки Петровського, Маріупольського,

⁵⁸² Скворцов С. С. Особенности становления профсоюзного движения в России: профсоюз как способ социальной интеграции рабочего класса. *Вестн. Бурят. го. ун-та*. 2009. № 14. С. 235.

⁵⁸³ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 196–197.

⁵⁸⁴ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 26.

Луганського паротягобудівного, Дружківського, Юзівського, Краматорського заводів і Горлівки. Професійні товариства робітників були досить нечисленні: членами Донецько-Юрїївського стали 200 робітників з усіх 4 500 робітників заводу, Дніпровського – 805 із 6 500 робітників, Петровського – 400 з 4 000 робітників⁵⁸⁵.

Діяльність професійних товариств робітників мала кілька обмежень. Робітникам заборонили створювати організації без дозволу, ці організації мали бути зареєстровані й діяти на основі статутів. Усі професійні товариства потрібно було обов'язково реєструвати в губернських присутствіях, що передбачало багато формальностей і часто унеможливило легалізацію того чи того товариства. Без спеціальних дозволів урядовців публічні збори професійних товариств були заборонені⁵⁸⁶, також не можна було об'єднувати кілька професійних товариств у спілку. Тому професійні товариства робітників, створювані після 1905 р., були вузькопрофесійні, цехові⁵⁸⁷. Закон забороняв створювати робітничі організації, «що загрожують громадському спокою», і політичні товариства, керовані з-за кордону. Завдяки широкому трактуванню цього положення місцева влада могла відмовити в реєстрації або припинити діяльність будь-якого робітничого товариства. Так, під приводом невідповідності їхніх статутів закону від 4 березня 1906 р. губернська влада відмовила в реєстрації спілкам Юзівського, Краматорського та Маріупольського заводів, у січні 1907 р. було закрито Дружківське професійне товариство⁵⁸⁸.

Уже 1907 р. російський уряд почав згортати профспілковий рух. 10 травня 1907 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам циркуляр із зобов'язанням перевіряти профспілки на наявність «зв'язків із соціал-демократичними групами» і в разі найменшої підозри, що профспілки виходять за межі дозволеної діяльності, негайно їх закрити, а профспілкових активістів

⁵⁸⁵ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих... С. 19, 21

⁵⁸⁶ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 196–197.

⁵⁸⁷ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих... С. 16.

⁵⁸⁸ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 135; Прийменко А. И. Легальные организации рабочих... С. 21.

піддавати кримінальному переслідуванню⁵⁸⁹. У другій половині 1907 р. на Півдні Росії було 19 профспілок при гірничих і гірничозаводських підприємствах, які налічували 13 000 учасників. У червні 1910 р. з них залишилося тільки дві: профспілка металургів у Луганську та профспілка при Дніпровському заводі⁵⁹⁰. Напередодні Першої світової війни на Донбасі було лише дві спілки слюсарів у Луганську й Суліні і приблизно десять невеликих об'єднань ремісників (чинбарів, кравців, докерів, друкарів)⁵⁹¹. Після 1907 р. профспілки переважно стали напівлегальними організаціями, які постійно натрапляли на випадки адміністративного свавілля, не маючи права організувати страйки – головну форму боротьби робітників за свої вимоги⁵⁹².

Звісно, серед членів робітничих профспілок траплялися представники різних соціал-демократичних організацій⁵⁹³, але соціалісти постійно нарікали на аполітичність профспілок. Так, газета «Пролетар» (№ 18 від 29 жовтня 1907 р.) скаржилася, що професійні спілки робітників Катеринославщини не «скеровують боротьби пролетаріату», що вони не масові бойові установи робітничого класу, а натомість «здебільшого прості каси взаємодопомоги, які ледь животіють»⁵⁹⁴.

Отже, загалом професійні спільноти робітників були слабкі. Таку ситуацію частково зумовлювали об'єктивні причини: висока плінність робітництва, тонкий прошарок професійних робітників, підозріле ставлення влади до будь-яких робітничих організацій і відверте поліцейське переслідування професійних спілок.

⁵⁸⁹ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 55.

⁵⁹⁰ Прийменко А. И. Легальные организации рабочих... С. 22, 42.

⁵⁹¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. Київ, 2002. С. 109.

⁵⁹² Скворцов С. С. Особенности становления... С. 237.

⁵⁹³ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 215.

⁵⁹⁴ Цит. за: Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 74–75.

Висновки до розділу 3

Основними зацікавленими сторонами, утвореними навколо заводських і шахтарських поселень, були власники містотвірних компаній, наймані управителі, робітники та їхні сім'ї, інші жителі поселень, регіональна влада, а також сусідні аграрні спільноти. Кожна з цих груп, своєю чергою, не була гомогенна, і різні її учасники могли мати відмінні, інколи конфліктні інтереси.

Містотвірні підприємства здебільшого мали акціонерну форму власності, тобто їхній власник був розпорошений на багатьох акціонерів, які мешкали у Брюсселі, Лондоні, Парижі, Петербурзі та інших європейських містах. Щоб керувати своїми заводами й копальнями разом із робітничими поселеннями, власники наймали управителів. Вищий і середній керівний склад мав переважно гірничу або технічну освіту, нижчих управителів кооптували з робітників. Упродовж останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. промисловці й держава заснували в регіоні низку спеціальних навчальних закладів, які готували техніків та управителів середньої й нижчої ланок, що зменшило дефіцит управлінських кадрів і давало змогу на багатьох посадах замінити іноземних фахівців російськими.

Власники не могли цілком контролювати підприємство, тому наймані управителі інколи чинили у власних інтересах, які різнилися з інтересами їхніх довірителів. Щоб подолати проблему асиметрії інтересів, власники встановлювали додатковий контроль над діями управителів і запровадили систему стимулювання, щоб максимально наблизити інтереси найманих управителів до власних. Стимули могли бути як заохочувальні, так і спонукальні – від преміальних виплат, пропорційних прибутку, до зниження зарплати та звільнення.

Робітники не становили згуртованої спільноти, тому інтереси кваліфікаційних, професійних і статево-вікових робітничих груп могли істотно різнитися. Наприклад, тимчасові (сезонні) робітники й постійні робітники мали неоднакові пріоритети щодо співвідношення оплати праці та умов проживання, а також по-різному виявляли свою нелояльність.

Протягом усього періоду з 1870 до 1914 р. робітництво підтримувало прямі або опосередковані зв'язки з селом й було високомобільне всередині регіону. На початку ХХ ст. у важкій промисловості сформувався прошарок постійних робітників, для яких промисловість була основним джерелом доходу, але багато з них ще зберігали ментальні й опосередковані економічні зв'язки з селом. Типовий робітник безперестанно переміщався фізично і психологічно із села у промислове поселення й навпаки. Високі показники плинності свідчать про те, що робітники не встигали здобути достатній досвід і кваліфікацію на своїх робочих місцях і були недостатньо зацікавлені в роботі на певному підприємстві. Висока плинність характеризує низьку якість робочої сили й низьку ефективність сформованої системи мотивації праці на підприємствах.

Відносини підприємств і бізнесу були багатоаспектні. Держава ставала регулятором і споживачем, а подекуди й ініціатором заснування промислових підприємств. У відносини між підприємствами та їхніми робітниками держава втручалася зрідка, тільки в разі відкритих трудових конфліктів, які вона розцінювала як порушення громадського порядку й загрозу політичної стабільності.

Держава повільно регулювала трудові відносини, тому тільки під тиском робітничого руху уряд посилив регуляторну й контролювальну функції у трудових відносинах. У регіоні цю функцію виконували губернські з фабричних і гірничозаводських справ присутствія, гірнича й фабрична інспекція, а також поліцейські чиновники різного рангу. Багатьох поліцейських, які служили в робітничих поселеннях, утримували корпоративним коштом. Фінансова залежність поліцейських від містотвірних підприємств перетворювала їх на службовців цих підприємств та унеможлиблювала здійснення правовладдя.

Відносини між промисловцями й земствами протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здебільшого були конфліктні. Сторони конфліктували через високий земський податок і намагання земств взяти під свій контроль корпоративні школи й лікарні. Проте нарікання промисловців, що земства завдяки промисловцям допомагають стороннім людям, були не зовсім

справедливі. З огляду на високу плинність робітництва земськими закладами користувалося багато майбутніх або колишніх промислових працівників.

Інтереси промислових підприємств і місцевих поміщиків та селян перетиналися переважно через території, фінансовий і людський капітал. Більшість поміщиків Донбасу та Придніпров'я вибирали стратегію рантьє, віддаючи промисловим корпораціям свої території в оренду. Однак були й такі, що самі ставали промисловцями й успішно вели бізнес. З селянами підприємства розвивали відносини через території з мінеральними покладами, а також через можливу роботу, яку заводи й копальні надавали місцевим селянам. Виникнення великих підприємств поблизу сіл також відкривало перед їхніми мешканцями можливість додаткових заробітків від оренди приміщень і дрібного підприємництва.

Для взаємної допомоги й захисту своїх інтересів перед іншими зацікавленими сторонами як підприємці, так і робітники об'єднувалися у представницькі та професійні організації. Головною регіональною представницькою організацією промисловців був З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. Організація узгоджувала індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавала до уряду їхні колективні звернення та клопотання, збирала й аналізувала бізнесову інформацію, дотичну до важкої промисловості, розвивала соціально-культурну інфраструктуру робітничих поселень тощо.

Робітникам, на відміну від промисловців, уряд не дозволяв створювати представницькі організації. До 1905 р. легальними професійними організаціями робітників були лише робітничі артілі, споживчі товариства й товариства взаємодопомоги, тобто організації, обмежені виключно виробничими, господарськими й матеріально-помічними функціями. Держава підозріло ставилася до будь-яких культурно-освітніх робітничих організацій, а також організацій, створених для захисту прав робітників, вбачаючи небезпеку їхньої політизації.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора⁵⁹⁵.

⁵⁹⁵ Куликов В. А. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны*. Москва, 2014. С. 108–117; Его же. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218; Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. 2014. № 1134. Вип. 49. С. 78–93; Ibid. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. Bucharest, 2014. P. 83–107; Ibid. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2015. № 39. P. 151–170; Ibid. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91. № 4. P. 735–765; Kulikov V., Kragh, M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History*. 2019. Vol. 61. № 2. P. 299–321.

Розділ 4. МЕШКАНЦІ РОБІТНИЧИХ ПОСЕЛЕНЬ

Цей розділ подає соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я. Він описує демографічну структуру їхнього населення, професійний склад, етнічну й мовну структуру, а також пояснює суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації.

Описати людей, які жили в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в імперський період, складно з кількох причин. По-перше, через обмеженість джерел: ці поселення не мали офіційного статусу міст, тому демографічну статистику в них збирали нерегулярно. Ситуативно дані збирали земства, статистичне бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії й різні урядові комісії, що вивчали розвиток гірничої й гірничозаводської промисловості та становище робітництва. Самі компанії вели облік тих людей, які працювали на підприємствах, а дані про родини робітників та інших мешканців поселень лише іноді збирали на вимогу урядових організацій⁵⁹⁶. Однак навіть ці джерела дають змогу зрозуміти, які люди жили в заводських і шахтарських поселеннях у певні часові періоди.

Друга причина, що утрудняє створення демографічного портрета заводських і шахтарських поселень, – висока плинність їхнього населення. Рівень плинності варіювався залежно від економічного профілю міста й ситуації на ринку праці, однак загалом у регіоні він залишався досить високим до кінця імперської доби. Чисельність населення заводських та шахтарських поселень лише зрідка була стала навіть протягом одного року, стрибки і зміна демографічних трендів відбувалися залежно від економічної кон'юнктури й інтенсивності соціальних конфліктів⁵⁹⁷.

⁵⁹⁶ Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 83.

⁵⁹⁷ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 219.

4.1. Чисельність населення

Скільки людей мешкало в заводських і шахтарських поселеннях Півдня Росії? На таке запитання складно відповісти, адже заводське й шахтарське поселення – це дослідницьке поняття, а не визначена законом характеристика, тому його чисельність залежить від того, жителів яких поселень рахувати⁵⁹⁸. Межі заводських і шахтарських поселень часто були розмиті, адже деякі робітники містотвірного підприємства жили в навколишніх селах або мешкали на пустищах поза робітничим поселенням. До того ж велику частину жителів заводських і шахтарських поселень становили тимчасові робітники, які працювали сезонно, тому всі подані нижче цифри приблизні.

За підрахунками фабричного інспектора С. Аксьонова, чисельність робітників гірничої й металургійної промисловості Катеринославської губернії становила 1 124 особи 1866 р., 20 120 осіб 1888 р. і 104 506 осіб 1898 р.⁵⁹⁹. У зазначених показниках не враховані члени родин робітників, але показники містять кількість робітників підприємств, розташованих у таких містах, як Катеринослав. Ці дані дають приблизне уявлення про швидкість приросту жителів заводських і шахтарських поселень Катеринославської губернії.

Згідно з переписом населення 1897 р., у 30 населених пунктах Катеринославської губернії, позначених як поселення при заводах або копальнях, проживали 48 061 чоловік, 26 352 жінки, тобто разом – 74 413 осіб⁶⁰⁰. Публікація про людність міст Російської імперії містила дані тільки щодо населених пунктів з чисельністю мешканців понад 500 осіб, тому жителі дрібніших промислових поселень у ній не враховані. З огляду на це, показник у 80 000 жителів заводських і шахтарських поселень Катеринославської губернії кінця XIX ст. можна взяти як орієнтовний.

⁵⁹⁸ 1912 р. Статистичне бюро Ради З'їзду гірничопромисловців зібрало інформацію про 86 залізрудних копалень на Криворіжжі, 146 вугільних копалень на Донбасі (разом – 232 копальні), поблизу яких здебільшого були копальневі поселення. Заводські поселення були також при 15 металургійних і металообробних заводах Півдня Росії.

⁵⁹⁹ Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности... С. 127.

⁶⁰⁰ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 58–64.

Чисельність шахтарів і робітників протягом 1880–1890 рр. зростала високими темпами, які трохи вповільнилися в 1900–1905 рр., але потім до 1916 р. знову були стабільно високі. З 1900 до 1914 р. чисельність шахтарів Донецького басейну збільшилася у 2,4 раза⁶⁰¹, а отже, істотно зросла й кількість жителів шахтарських міст. За даними Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, населення шахтарських міст Донбасу 1901 р. становило 115 847, 1906 р. – 186 014, а 1913 р. – 374 256 жителів⁶⁰². У цих даних не враховані мешканці суто заводських поселень, розташованих віддалік від шахт, як-от поселення при Краматорському, Дружківському й Костянтинівському заводах, у яких разом проживало понад 10 000 осіб.

У Придніпров'ї великі металургійні й металообробні заводи здебільшого були розташовані в Катеринославі або навколо нього. Тільки Дніпровський завод був віддалік від Катеринослава, проте лише частина працівників підприємства та їхні родини проживали в робітничому поселенні; натомість більшість робітників заводу мешкала в сусідньому селі Кам'янському. 1897 р. 1 604 особи жили в робітничому поселенні при Дніпровському заводі, тоді як на самому заводі працювало понад 5 000 осіб.⁶⁰³ 1913 р. лише 16 % працівників Дніпровського заводу мешкали в робітничому поселенні, решта знаходила собі житло в с. Кам'янське⁶⁰⁴. Також від кількох десятків тисяч робітників наприкінці ХІХ ст. до 19 000 осіб 1912 р. мешкали при копальневих поселеннях Кривого Рогу⁶⁰⁵.

Підсумовуючи, зауважимо, що приблизну чисельність жителів заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я можна оцінити у 20 000–25 000 наприкінці 1880-х рр., 80 000–90 000 наприкінці 1890-х рр., понад 250 000 у 1910 р. і понад 400 000 у 1913 р. За всієї приблизності розрахунків очевидно, що навіть у Катеринославській губернії, найбільш промислово розвинутій губернії

⁶⁰¹ Измestьева Т. Ф. Сезонный труд... С. 62–79.

⁶⁰² Каменноугольная промышленность России в 1902 г. Вып. 1. С. XLIX; Каменноугольная промышленность России в 1909 г. Вып. 1. С. 24–25; Каменноугольная промышленность России в 1913 г. Вып. 2. С. XLV.

⁶⁰³ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 60; Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепровского... С. 1–21.

⁶⁰⁴ Железная промышленность России за 1913 г. С. 82–83.

⁶⁰⁵ Железрудная промышленность Южной России в 1912 году. С. 26–27.

Півдня Росії, у заводських і шахтарських поселеннях проживав лише кожен дев'ятий житель⁶⁰⁶.

Чисельність жителів як важлива характеристика соціального портрета заводських і шахтарських поселень впливала на форми суспільних відносин у них⁶⁰⁷, адже в більших містах соціальні відносини тяжіли до модерного типу. Суспільства великих поселень і міст, порівняно з невеликими, були професійно й соціально більш гетерогенні. У великих поселеннях соціальний контроль над поведінкою особистості слабшав, і людина ставала автономна, набуваючи індивідуалізованої поведінки. У великих містах знижувалося соціальне значення сім'ї, слабшали сусідські зв'язки; міжособистісні відносини ставали складніші й мали стандартизований, поверховий та анонімний характер⁶⁰⁸.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. у багатьох поселеннях Донбасу відбувся швидкий приріст мешканців, спричинений виникненням промислових підприємств. У поселенні Рутченкове 1859 р. мешкало 154 жителі, а 1911 р. у робітничому поселенні при Рутченківській копальні мешкало вже 6 500 жителів, тобто його населення зросло за цей час у 40 разів⁶⁰⁹. Юзівка на момент заснування 1870 р. мала менше ніж 200 мешканців, а 1912 р. її населення становило 58 000 жителів, тобто за 42 роки воно зросло у 350 разів⁶¹⁰.

Проте навіть на початку XX ст. заводські й шахтарські поселення були здебільшого невеликі за розмірами. Згідно з даними перепису населення 1897 р., у них (за винятком дрібних поселень, які мали менше ніж 500 мешканців) проживало 2 480 осіб за середнім арифметичним значенням і 1 387 осіб за медіаною. 1910 р. середня чисельність жителів шахтарських поселень Донбасу становила 1 981 особу⁶¹¹.

⁶⁰⁶ 1897 р. населення Катеринославської губернії становило 2,1 млн, 1914 р. – 3,5 млн осіб.

⁶⁰⁷ Див.: Crowe P. W. Community size and social relationships: A comparison of urban and rural social patterns in Tirol. *Anthropological Quarterly*. 1981. P. 210–229.

⁶⁰⁸ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну... Т. 1. С. 799.

⁶⁰⁹ Вильсон И. Списки населенных мест... С. 56; Каменноугольная промышленность России в 1911 г. Вып. 2. С. 51.

⁶¹⁰ Каменноугольная промышленность России в 1915 г. Вып. 1. С. 13; Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 72.

⁶¹¹ Каменноугольная промышленность 1911 г. Вып. 2. С. XXIV.

Хоча більшість заводських і шахтарських поселень Донбасу були невеликі за своєю чисельністю, шахтарі й робітники переважно жили в середніх населених пунктах. 1911 р. на Донбасі з-поміж усіх 122 шахтарських поселень було лише три, які мали понад 10 000 жителів⁶¹². У цих поселеннях мешкало понад чверть усіх жителів таких міст (див. табл. 4.1), тоді як більшість мешкала у 12 шахтарських поселеннях розміром понад 5 500 жителів.

Таблиця 4.1

*Населення шахтарських поселень Донбасу, 1911 р.*⁶¹³

Чисельність	Кількість поселень	У них населення тис. осіб	частка
Понад 10 000	3	84	29 %
Від 5 001 до 10 000	9	66	23 %
Від 2 501 до 5 000	23	91	31 %
Від 1 001 до 2 500	17	30	10 %
Від 501 до 1 000	11	9	3 %
500 і менше	59	11	4 %
Разом	122	289	100 %

Наприкінці XIX ст. до п'яти кількісно найбільших заводських і шахтарських поселень належали Юзівка – 28 000 жителів, поселення при Дніпровському заводі (разом із прилеглим с. Кам'янське) – 17 000 жителів, Горлівка – 7 000 жителів, поселення при Голубівській копальні – 3 800 жителів, заводське поселення при Петровському заводі (Єнакієве) – 3 200 жителів. У решті заводських і шахтарських поселень мешкало менше ніж 3 000 осіб. У 1910-ті рр. у Донецькому та Придніпровському районі лише два поселення – Юзівка й Кам'янське – особливо вирізнялися щодо свого розміру. У Юзівці 1911 р. проживало 50 000 осіб, у поселенні при Дніпровському заводі разом із Кам'янським – 35 400 осіб (на 1910 р.)⁶¹⁴. Два інші великі промислові поселення

⁶¹² Ці показники враховують населення Юзівки та інших міст, де, крім вугільної промисловості, були підприємства інших галузей; однак у цих показниках не враховані поселення при таких металургійних заводах, як Костянтинівка, Дружківка, Сантуринівка та ін.

⁶¹³ Каменноугольная промышленность в 1911 г. Вып. 2. С. 46–79.

⁶¹⁴ Каменноугольная промышленность в 1911 г. Вып. 2. С. 48–49. Овсянников В. С. Довоенные бюджеты русских рабочих *Вопросы труда*. 1925. № 10. С. 531..

– Горлівка й Макіївка – 1911 р. мали відповідно 14 000 і 20 000 жителів. Середній розмір шахтарського поселення Донбасу 1911 р. становив 2 373 жителі (625 за медіаною)⁶¹⁵.

Навіть Юзівка як найбільше заводське поселення Донбасу проти інших російських міст була середнім населеним пунктом. 1897 р. її населення становило 28 000 осіб, тоді як у Російській імперії з усіх 655 міст 71 місто мало понад 30 000 жителів. 1910 р. у Юзівці мешкало 48 400 жителів, а в Російській імперії було 66 міст (із 700) із населенням понад 50 000 жителів. Середня людність міст Російської імперії 1897 р. становила 21 200 осіб, а 1910 р. – 24 900 осіб⁶¹⁶.

Отже, заводські й шахтарські поселення були переважно невеликі за чисельністю. Хоч десяток-півтора з них концентрували більшість жителів, однак навіть найбільші такі поселення були середніми населеними пунктами проти інших російських міст; крім кількох найбільших поселень, за чисельністю жителів решта не дуже відрізнялася від сіл.

4.2. Статеві-віковий та шлюбний склад, професійна структура

Типовою рисою заводських і шахтарських міст було переважання у структурі їхнього населення молодих чоловіків. На початковому етапі індустріалізації Півдня Росії переважання чоловіків у робітничих поселеннях було величезне. Земське обстеження шахтарських поселень Слов'яносербського повіту, проведене 1884 р., виявило, що частка жінок там становила 21 % від усього населення, а серед працевлаштованих частка жінок становила всього 3 %⁶¹⁷.

За даними перепису населення 1897 р., у заводських і шахтарських поселеннях (чисельністю понад 500 жителів) частка жінок у середньому становила 33 %. Найбільший гендерний дисбаланс серед шахтарських поселень

⁶¹⁵ Каменноугольная промышленность в России в 1911 году. Вып. 2. С. 46–83.

⁶¹⁶ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну... Т. 1. С. 796.

⁶¹⁷ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 348–354.

Донбасу був у поселенні при Голубівській копальні, де на 2 890 чоловіків припадало всього 946 жінок. У Юзівці як найбільшому промисловому поселенні регіону гендерна структура була досить збалансована: 1897 р. частка жінок становила 40 %, а 1917 р. – 49 %⁶¹⁸. Проте загалом кореляція між людністю й гендерним дисбалансом у всіх робітничих поселеннях була незначна ($r = 0,25$ 1897 р.). Наприкінці XIX ст. робітничі поселення при заводах мали в середньому так само невелику частку жінок (36 %), як і шахтарські (33 %), тоді як у поселеннях при залізородних копальнях вона була найнижча (26 %) ⁶¹⁹. Водночас загалом у Катеринославській губернії переважання чоловіків було незначне: 52 % чоловіків на 48 % жінок. У районах концентрації заводських і шахтарських поселень чисельне переважання чоловіків було помітніше: 57 % у Бахмутському та 53 % у Слов'яносербському повітах відповідно⁶²⁰.

Гендерний дисбаланс робочої сили містотвірних підприємств спричиняв істотне переважання чоловіків серед населення заводських і шахтарських поселень. Статистичні дані свідчать, що важка промисловість була майже виключно світом чоловіків. Перепис 1897 р. у Бахмутському та Старобільському повітах (без міст) нарахував у 105 разів менше робітниць, ніж робітників у видобувній промисловості, а в металургійній і металообробній жінок було у 200 разів менше⁶²¹. На всіх промислових підприємствах Катеринославської губернії 1897 р. частка робітниць становила 4 %, а на металургійних – 1 %. У наступне п'ятнадцятиріччя частка жінок серед робітництва важкої промисловості Донбасу та Придніпров'я становила приблизно 4 %⁶²².

Суспільство імперської доби мало настанову ділити сферу праці на чоловічу й жіночу. На металургійних і вугільних підприємствах прірва між

⁶¹⁸ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 64; Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 243.

⁶¹⁹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 58–64.

⁶²⁰ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. V.

⁶²¹ Там же. 142–145.

⁶²² Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 23; за 1902 г. С. 29; за 1903 г. С. 35; за 1904 г. С. 38; за 1905 г. С. 36; за 1906 г. С. 36; за 1907 г. С. 39; за 1908 г. С. 39; за 1909 г. С. 23; за 1910 г. С. 23; за 1911 г. С. 22; за 1912 г. С. 23; за 1913 г. С. 21; за 1914 г. С. 27; Каменноугольная промышленность России в 1902 г. Вып. 1. С. XLVI–XLVII; в 1906 г. Вып. 1. С. 28–29; в 1909 г. Вып. 1. С. 24–25; в 1911 году. Вып. 2, 1913. С. XX.

світом чоловіків і жінок була навіть глибша, ніж у селі, адже у промисловості вони майже не перетиналися. Роботу в копальнях та на металургійних підприємствах розглядали як типово чоловічу, а жінок могли залучати лише на периферійних виробництвах. У заводських і шахтарських поселеннях жінки часто працювали на допоміжних виробництвах, наприклад цегляному та скляному, а також прибирали виробничі й офісні приміщення. 1896 р. на цегляному виробництві при Юзівському металургійному заводі працювало 62 робітниці, а 35 вдів колишніх робітників прибирали контори й виробничі приміщення Юзівського металургійного заводу⁶²³. 1905 р. Новоросійське товариство спеціально побудувало ткацьку фабрику, щоб працевлаштувати вдів колишніх працівників компанії; там працювало приблизно 300 ткаць. Підприємство виробляло постільну білизну, рушники, тканину для робочого одягу. Саме Новоросійське товариство було головним споживачем цієї продукції, закупаючи її для потреб металургійного заводу й корпоративних об'єктів соціальної інфраструктури⁶²⁴.

З 1908 р. фабричні інспектори помітили загальну тенденцію заміняти на фабриках чоловічу працю на жіночу, завдяки чому промислові підприємства економили на заробітній платі й на виплатах у разі нещасних випадків. Крім того, деякі фабрики та заводи замінили чоловіків на жінок як на «спокійніший і слухняніший елемент»⁶²⁵. Початок Першої світової війни прискорив збільшення частки жінок серед промислового робітництва. Брак робочих рук змусив підприємства більше залучати жінок у виробничі професії⁶²⁶. За спостереженням фабричних інспекторів, жіночу працю особливо активно почали застосовувати після 1914 р., коли жінки ставали за верстати й опановували професію слюсарів, яка раніше була виключно чоловічою⁶²⁷.

⁶²³ Шустов А. С. Альбом участников... выставки... Ч. 2. С. 2.

⁶²⁴ Новороссийское общество... 1919. С. 42.

⁶²⁵ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 год. С. 12.

⁶²⁶ На підставі наказу імператора від 9 березня 1915 р. про допуск до нічних і підземних робіт жінок та дітей віком до 15 років. ГАРФ. Ф. Р-7952. Оп. 6. Спр. 5. Л. 104.

⁶²⁷ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 год. С. XXXIX.

Гендерний дисбаланс жителів заводських і шахтарських поселень був менший, ніж у робітництві містотвірних підприємств. Переважну частину жінок у таких поселеннях становили члени сімей робітників та адміністрації. Жінки робітничих поселень здебільшого працювали у сфері послуг, деяку кількість робочих місць їм давали роздрібна торгівля, лікарні та школи. У лікарнях жінки працювали як допоміжний персонал або були акушерками. У школах при багатьох заводських та шахтарських поселеннях учительок було навіть більше, ніж учителів. Наприклад, у Горлівці 1910 р. при копальні № 1 у двокласному училищі на 500 учнів викладали п'ятеро вчителів і четверо вчительок; при копальні № 5 в училищі на 250 учнів викладали троє вчительок; на копальні № 8 у школі на 100 учнів викладали двоє вчительок⁶²⁸. У невеликих шахтарських містах знайти роботу жінкам було складніше, адже сфера послуг була слабо розвинена.

У джерелах трапляються спогади про проституцію в шахтарських і заводських поселеннях. Чиновники канцелярії Катеринославського губернатора 1897 р. зазначали, що «розпуста й сифіліс» поширені в Юзівці «надзвичайно»⁶²⁹. Сучасник П. Рысс зауважив: «жителі копалень можуть повідомити чимало фактів щодо “моралі”, яка панує на шахтах, і фактів, які свідчать про те, що копальні кишать тринадцятирічними “жрицями кохання”»⁶³⁰. Про численні кубла розпусти в с. Кам'янському писали регіональні газети⁶³¹.

І все-таки основною для жінок у шахтарських і заводських поселеннях була робота в домашньому господарстві. В умовах нерозвиненої комунальної інфраструктури, дефіциту води, нестачі пристроїв, що полегшували хатню роботу, такі завдання, як купівля і приготування їжі, прання та прибирання, поглинали майже весь час жінки. Жінки мали купувати й готувати їжу щодня, підтримувати чистоту в хаті. Деякі підприємства дозволяли робітникам мати

⁶²⁸ По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 143–144.

⁶²⁹ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 74об.

⁶³⁰ Рысс П. Я. Углекопы... С. 142.

⁶³¹ Див., наприклад: *Южная Заря*. 1912. 22 февраля.

город і худобу, догляд за якими забирав багато часу. З огляду на специфічні кліматичні умови заводських і шахтарських міст, підтримувати чистоту у приміщеннях було складно. За воду потрібно було або платити, або тягати її самостійно з колодязів, часто розташованих далеко від помешкань⁶³². Отже, усі хатні справи були дуже трудомісткі; натомість якщо жінка вагітніла, то вона витратила багато енергії й часу на народження й догляд за дитиною.

Щоб поповнювати домашній бюджет, багато робітничих сімей здавали частину помешкання одному або кільком стороннім робітникам. На початку 1910-х рр. приблизно 40 % робітничих сімей, що мешкали в шахтарських поселеннях Донбасу, мали квартирантів⁶³³. У такому разі зазвичай жінка готувала, прала та прибирала як для власної сім'ї, так і для них.

Особливою формою працевлаштування жінок у робітничих поселеннях було ведення артільного господарства. Шахтарі, які мешкали артілями в казармах, наймали жінок, щоб ті готували їжу, прали одяг, прибирали й виконували інші хатні справи. За це бралися тільки жінки, адже таку роботу вважали суто жіночою, тому оплачували її набагато нижче, ніж будь-яку роботу на виробництві.

У традиційному суспільстві хатню роботу не вважали за справжню, тому у спогадах сучасників можна натрапити на нарікання на жіноче неробство. В. Вересаєв у нарисі «Невінчана губернія» подав дуже непривабливий образ жіноцтва шахтарських поселень Донбасу 1890-х рр.: «Робити їй нічого, справжнього господарства теж немає... Ви подивіться, що тут баби цілісінький день роблять – лежить одна, а інша в неї в голові шукає, – оце й уся робота. Нудьга. Ну, і займаються розпустою, чоловіків через себе розоряють»⁶³⁴.

Склад робітництва містотвірних підприємств заводських і шахтарських поселень визначав також їхню вікову структуру. Матеріали перепису населення

⁶³² Покровский П. А. Как живет донецкий шахтер... С. 253.

⁶³³ Лященко И. И. О санитарном состоянии жилищ... С. 127. За іншими підрахунками – понад 60 %. Див.: Либерман Л. А. Условия труда горнорабочих... С. 20.

⁶³⁴ Вересаев В. В. Невенчанная губерния. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 275. Схожі враження залишив Костянтин Паустовський, який побував на Юзівському заводі в 1916 р. Див.: Паустовский К. Г. Гостиница Великобритания. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 308.

1897 р. показують, що серед робітництва Катеринославської губернії переважали молоді дорослі робітники (див. табл. 4.2)⁶³⁵. Переважна частка (80 %) робітників мали вік від 17 до 39 років. У вугільній промисловості частка цієї вікової групи сягала 87 %. Частка дітей і підлітків становила 7,1 % для всієї промисловості, зокрема 2,7 % у вугільній і 8,9 % у металургійній і металообробній галузях. 1897 р. на промислових підприємствах Катеринославської губернії працювала 2 321 дитина віком менше ніж 15 років, зокрема 478 хлопчиків та 95 дівчат до 13 років⁶³⁶. Водночас, імовірно, частину дітей, які працювали на допоміжних тимчасових роботах, офіційна статистика не врахувала.

Таблиця. 4.2

*Вікова і статевая структура осіб, що працювали у промисловості Катеринославської губернії, 1897 р.*⁶³⁷

Вік	Чоловіків	Жінок	Разом	Жінок на 100 чоловіків	Грамотних
12 років і молодше	1 %	3 %	1 %	20	51 %
13–14 років	2 %	9 %	2 %	20	65 %
15–16 років	4 %	15 %	4 %	16	65 %
17–19 років	12 %	23 %	13 %	7	56 %
20–39 років	68 %	39 %	66 %	2	47 %
40–59 років	13 %	9 %	12 %	3	40 %
60 років і більше	1 %	1 %	1 %	4	35 %
Невідомий вік	0 %	0 %	0 %	5	41 %
Разом	100 %	100 %	100 %	4	48 %

Віково-статевая піраміда населення Бахмутського та Слов'яносербського повітів 1897 р. (див. рис. 4.1) наочно демонструє відносне домінування групи молодих чоловіків віком 20–30 років. Чоловіки віком 16–55 років становили 30 % населення регіону, а жителі обох статей віком від 15 до 50 років – 50 % населення. Отже, переважна більшість населення регіону, де були

⁶³⁵ Дорослі чоловіки абсолютно переважали в гірничій промисловості й на початку 1910-х рр. Якщо взяти всіх гірників Донбасу за 100, то 91 з них були дорослі чоловіки, 7 – діти й підлітки (12–16 років), а 2 – жінки. На основі: Каменноугольная промышленность в России в 1911 году. Вып. 2. С. 82–83.

⁶³⁶ Численность и состав рабочих в России... С. 82–89.

⁶³⁷ Там же. 82–89.

сконцентровані заводські й шахтарські поселення, належали до осіб працездатного віку.

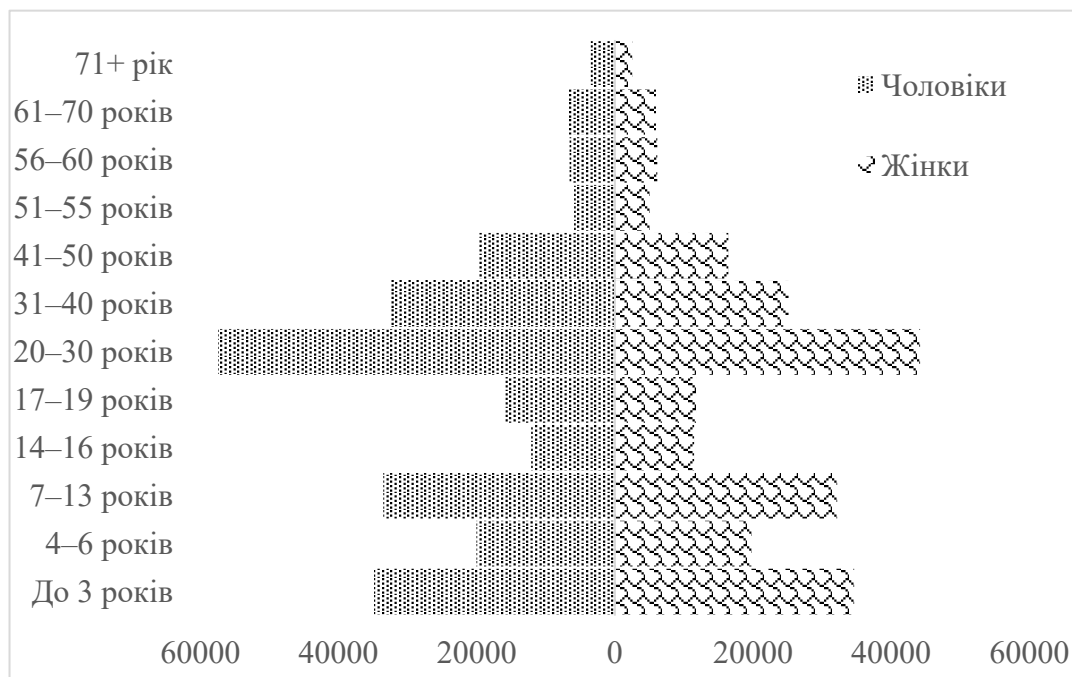

Рис. 4.1 Віково-статева структура населення Бахмутського та Слов'яносербського повітів, 1897 р.⁶³⁸

На рівні окремих заводських і шахтарських поселень домінування частки молоді могло бути ще більше, ніж у загальних показниках у регіоні. У Юзівці (див. рис. 4.2) частка молоді працездатного віку така сама велика, як загалом у регіоні, однак частка дітей до трьох років помітно менша: 7 % в Юзівці, 15 % у Бахмутському та Слов'яносербському повітах, 14 % загалом у Катеринославській губернії.

⁶³⁸ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 12, 18–19, 26–27.

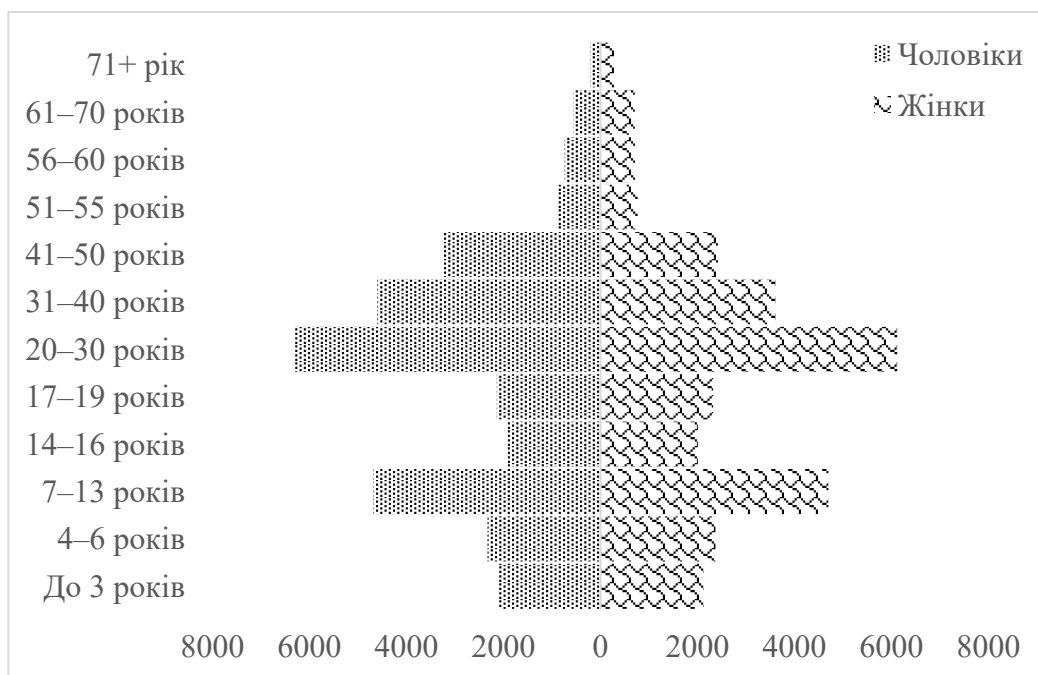

Рис. 4.2 Віково-статева структура населення Юзівки, 1917 р.⁶³⁹

Істотно менша частка дітей у Юзівці, ніж за загальними показниками в губернії, означає, що її жителі свідомо обмежували народжуваність. Про такі практики свідчать і дані бюджетних обстежень робітників інших міст. 1912 р. А. Гінзбург (псевдонім Г. Наумов) опитав 574 київських робітників і дійшов висновку, що чимало одружених робітників, маючи матеріальні труднощі, уникали дітонародження. Вони пояснювали це, наприклад, так: «Хоч дружина також працює, однак усе-таки нам дуже тяжко, тому дітей не хочу мати» або «Нам не до дітей»⁶⁴⁰. Катеринославське земство, обстеживши шахтарські поселення на початку 1910-х рр., показало, що 18 % робітничих сімей не мали дітей. Ті сім'ї, які все-таки наважувалися народжувати дітей, були схильні обмежувати їхню кількість. За кількістю дітей (до 15 років) робітничі сім'ї можна було поділити так: 59 % мали 1–2 дитини, 32 % мали 3–4 дітей, 9 % мали 5 і більше дітей⁶⁴¹.

⁶³⁹ Укладено за: Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 1. P. 244.

⁶⁴⁰ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева. *Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период*. С.-Петербург, 2000. С. 272–273.

⁶⁴¹ Лященко И. И. О санитарном состоянии жилищ... С. 128.

Критерій максимальної «корисності» для підприємства стосувався всіх мешканців робітничих поселень. Як і у традиційному селянському суспільстві, дітей у промислових поселеннях цінували передусім як робітників, адже в індустріальну добу на виробництві була маса некваліфікованої ручної праці, до якої можна було залучати працівників без особливого досвіду й підготовки. Отже, більше позитивних почуттів у батьків викликали старші діти, а особливо хлопчачки, які мали більшу фізичну силу⁶⁴².

Заводські й шахтарські поселення можна схарактеризувати фразою з першого рядка вірша ірландського поета Вільяма Батлера Єйтса «Подорож до Візантії»: «Ні, не для старих цей край...» Частка людей віком понад 50 років була навіть менша, ніж у сільській місцевості. Очевидно, 50 років – це був критичний вік для роботи у важкій промисловості. Більшість робіт на металургійних або вугільних підприємствах потребували фізичної витривалості, тому тільки молоді здорові робітники могли з ними впоратися⁶⁴³.

Постарілі робітники, які втратили працездатність, втрачали й кошти на прожиття, адже в Російській імперії не було загального пенсійного забезпечення за віком⁶⁴⁴. Закони про соціальне страхування 1903 та 1912 р., що надавали соціальні гарантії для постраждалих на виробництві й запроваджували оплату лікарняних, пенсійного забезпечення за старістю не стосувалися. Лише напередодні Першої світової війни уряд надав робітникам можливість накопичувати пенсію через страхові каси. Ці каси працювали за принципом помісячних відрахувань у розмірі 2–3 % від зарплати робітника. Члени кас, які мали 35-річний трудовий стаж, могли розраховувати на пенсію в розмірі 50 % від заробітної плати. На 1917 р. такі пенсійні каси з пайовою участю працівників і власників були на багатьох великих приватних фірмах Росії, зокрема вугільних і металургійних підприємствах Донбасу та Придніпров'я⁶⁴⁵. Участь у таких касах

⁶⁴² Праця, виснаження та успіх... С. 104.

⁶⁴³ Праця, виснаження та успіх... С. 115.

⁶⁴⁴ Валетов Т. Я. Фабричное законодательство... С. 43.

⁶⁴⁵ Кульчицкий А. В. История пенсионного обеспечения россиян: 1827–1917 гг. *Известия РГГУ им. А.И. Герцена*. 2008. № 76-1. С. 203.

була добровільна, тому ця система пенсійного страхування не була універсальна, охоплюючи лише частину робітників.

За таких умов відповідальність промисловців перед постарілими працівниками ставала неявною. Фактично промисловці не мали певних, визначених законом зобов'язань, однак якщо робітник втрачав здоров'я на підприємстві й унаслідок цього переставав бути корисним, то просте його звільнення було надто очевидною соціальною несправедливістю⁶⁴⁶. Це могло зашкодити іміджу фірми й послабити її позиції на трудовому ринку. Тому в деяких випадках адміністрації підприємств надавали матеріальну допомогу літнім робітникам, які пропрацювали на підприємстві багато років. Поширеною практикою було також переведення постарілого робітника на роботу, що була йому до снаги, наприклад, він міг сторожувати або доглядати за кіньми⁶⁴⁷. Оплата за таку роботу була мінімальна, і її ледь вистачало на харчі.

У шахтарських поселеннях імперської доби, де більшість населення проживала в корпоративному житлі, наявність людей пенсійного віку створювала ще одну проблему. Промисловці будували житло для працівників підприємств, тому тих, хто переставав працювати, потрібно було або виселяти, або будувати додаткове житло для молодих робітників. Однак уся соціальна інфраструктура була орієнтована на працівників компанії й молодих жителів, тому, позбавлені соціальної підтримки, постарілі робітники здебільшого поверталися в село.

За спостереженнями Є. Рагозіна, 1894 р. на криворізьких копальнях усі робітники жили без сімей; у поселеннях при вугільних копальнях Донбасу частка сімейних робітників становила 10–15 %; у поселеннях при залізобудівних заводах приблизно 44 % робітників мали сім'ю. На Дніпровському заводі 1894 р. 2 060 робітників із 3 376 були сімейні, з них 1 496 проживали з сім'ями при заводі, а 564 залишили сім'ї вдома. При цьому завод і заводське поселення на момент

⁶⁴⁶ Бородин Л. И., Валетов Т. Я., Шильникова И. В. Социальное страхование и обеспечение рабочих в России конца XIX – начала XX в.: опыт микроанализа. *Экономическая история: ежегодник*. 2009. С. 165–166.

⁶⁴⁷ Сысин А. К вопросу о водоснабжении пос. Юзовки. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 6. С. 442.

обстеження функціонували лише шість років, тобто в підприємства було обмаль часу, щоб побудувати достатню кількість сімейних будинків⁶⁴⁸.

Згідно з даними перепису 1897 р., у Бахмутському та Слов'яносербському повіті на одного працівника припадало два-три залежні члени родини. Водночас для зайнятих в аграрному виробництві показник становив понад п'ять членів родини на одного працівника, у торгівлі – два-три, в металообробній промисловості – лише один⁶⁴⁹. Отже, у важкій промисловості відсоток сімейних робітників був найменший проти інших провідних економічних секторів регіону.

Перепис населення 1897 р. засвідчив, що у віковій категорії 20–29 років частка неодружених чоловіків і незаміжніх жінок у районах концентрації заводських і шахтарських поселень була вища, ніж загалом у губернії. Тут 50 % чоловіків та 25 % жінок віком від 20 до 29 років не брали шлюбу⁶⁵⁰. З огляду на «дефіцит» жінок у регіоні, особливо в заводських і шахтарських поселеннях, дивно, що кожна четверта жінка у віці, коли в російському суспільстві традиційно виходили заміж (20–29 років), лишалася одна. Зважаючи на те, що більшість робітників вийшла з селянського середовища, де панувала орієнтація на загальну й ранню шлюбність, тільки зовнішні обставини могли стати причиною відмови від шлюбу.

Через низку економічних і соціальних факторів жителі заводських та шахтарських поселень відтягували свій шлюб. Земські статистики в середині 1880-х рр. зазначали, що «матеріальне становище сімейного шахтаря в кілька разів гірше, ніж шахтаря-одинака». За їхніми підрахунками, бюджету середньостатистичної родини вистачало лише на те, щоб «утримати себе від голодної смерті». На думку статистиків, саме це було головною причиною малої кількості сімейних шахтарів у шахтарських поселеннях⁶⁵¹. Середньої зарплати некваліфікованого робітника або шахтаря, навіть якщо він був повністю зайнятий і не мав простоїв та захворювань, вистачало, щоб оплачувати його

⁶⁴⁸ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 114, 117.

⁶⁴⁹ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 142–45.

⁶⁵⁰ Там же. С. 30–35.

⁶⁵¹ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 392.

базові життєві потреби, але цих грошей було замало, щоб компенсувати витрати сім'ї⁶⁵². Крім того, робітник, який заводив родину, мав переїжджати з дешевого барачного житла в дорожчу найману квартиру.

Багато шахтарських поселень не мали інфраструктури для робітничих сімей: робітники здебільшого мешкали в бараках, де не було приватності, а сімейних будинків було мало, та й коштували вони дорого. Катеринославський губернатор В. Шліппе в річному звіті за 1891 р. так характеризував житлові умови робітників: «Робота на шахтах тяжка, здебільшого відрядна, оплачують її добре, але турботи з боку гірничопромисловців щодо поліпшення побуту робітників недостатньо. Для них облаштовані переважно казармені приміщення, натомість сімейних квартир мало, тому робітники живуть здебільшого без сімей...»⁶⁵³.

Іншою проблемою стало те, що медична допомога при підприємствах була переважно орієнтована на робітників, тобто чоловіків. Лише на деяких великих підприємствах працювали лікарні, що утримували у штаті акушерок і лікарів, які могли робити гінекологічні огляди. На дрібних підприємствах, за словами лікаря Щербинівської копальні І. Кавалерова, «становище жінок абсолютно безрадісне, стаціонарної допомоги їм годі шукати при копальні, оскільки там немає навіть натяку на будь-яке жіноче відділення»⁶⁵⁴.

У селянському суспільстві, звідки переважно вийшли робітники Донбасу та Придніпров'я, сім'ю створювали, щоб народжувати дітей. Однак у заводських і шахтарських поселеннях народження дітей спричиняло великі матеріальні проблеми для їхніх батьків. У селі малих дітей допомагали доглядати інші члени родини, а режим роботи був більш гнучкий, тобто жінка могла виконувати певні роботи у вільний від догляду за дитиною час. На промисловому підприємстві робочий час був фіксований, тому одночасно доглядати дитину та працювати

⁶⁵² Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: Історія. Філософія. Політологія*. 2017. Вип. 14. С. 6–7.

⁶⁵³ Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 254.

⁶⁵⁴ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. ... С. 45.

було неможливо. Отже, для жінки шлюб і народження дітей означали, що вона втрачає роботу й переходить на утримання чоловіком. Не всі сім'ї могли собі це дозволити, особливо якщо чоловік був некваліфікований робітник і отримував малу заробітну плату.

У заводському чи шахтарському поселенні, на відміну від села, неодружений чоловік не мав проблем із соціальним статусом. Одруження мало впливало на його місце в суспільній ієрархії, але зменшувало статки, а завдяки проституції робітник міг задовольнити свої статеві потреби. Шахтарський фольклор початку ХХ ст. так зображав ставлення шахтаря до шлюбу й жінок:

Чим шахтерові жениться,
 Лучше в кабак завалиться;
 Лучше гроші всі пропить,
 Чим в законний брак вступить.
 Жінок можна нам надить,
 Об їх нічого тужить⁶⁵⁵.

Незбалансована статева й вікова структура населення заводських та шахтарських поселень, а також досить мала частка сімейних жителів призводила до емоційного напруження і спричиняла соціально-психологічний дискомфорт. У традиційному суспільстві сім'я мала низку важливих соціальних та економічних функцій: емоційну, рекреативну, господарсько-побутову, соціалізаційну тощо. У суспільстві, де сім'я посідала важливе місце в системі цінностей, неможливість завести сім'ю призводила до фрустрації, агресивної поведінки. Позбавлені контролю громади, молоді чоловіки, не маючи достатнього самоконтролю, легко вивільняли агресію й інші негативні емоції⁶⁵⁶.

Така ситуація виникала навіть попри політику адміністрацій підприємств, покликану заохотити сімейних робітників. Загалом компанії схвально ставилися до переселення сімейних робітників і шахтарів, вважаючи, що сім'я – це стабілізаційний чинник, адже сімейні робітники менше п'ють горілки, а отже, менше порушують трудову дисципліну й менше схильні до асоціальної

⁶⁵⁵ Білецька В. Ю. Шахтарські пісні... С. 63.

⁶⁵⁶ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. Т. 1... С. 427.

поведінки⁶⁵⁷. Крім того, у сімейних робітників було менше причин відвідувати село, вони були менш мобільні й більш лояльні до компанії. Статистичні дані підтверджують, що сімейні робітники були також більш економічно мотивовані й менше пиячили. Бюджетні обстеження робітників шести регіонів Російської імперії у 1907–1912 рр. показали, що загалом дохід сімейних робітників був більший, ніж у робітників-одинаків; вони на 40 % менше витрачали на алкоголь і тютюн, натомість більше грошей у них ішло на житло, харчі та одяг⁶⁵⁸.

Хоч частка несімейних робітників містотвірних підприємств була висока, мало хто з них мешкав самотійно. Обмежена кількість квартир і їхня висока вартість змушували робітників об'єднуватися з іншими жителями поселень, створюючи домогосподарства. Згідно з даними перепису 1897 р., у Бахмутському та Слов'яносербському повітах 7 % людей жили одинаками – лише на кілька відсотків більше, ніж загалом у губернії. Абсолютна більшість (59 %) проживали в домогосподарствах на п'ятеро й більше осіб⁶⁵⁹. Порівнявши розміри домогосподарств у районах концентрації заводських і шахтарських поселень з розмірами домогосподарств у Катеринославській губернії, загалом помічаємо, що домогосподарства в Бахмутському та Слов'яносербському повітах були менш людні, але різниця не дуже велика.

Дані Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців свідчать, що й напередодні Першої світової війни майже половина – 44 % шахтарів – мешкала в казармах, які вміщали в середньому 40 осіб⁶⁶⁰. Навіть у поселеннях, де компанії зводили сімейні будинки, у цих помешканнях робітники створювали домогосподарства зі сторонніми співмешканцями. Наприклад, обстеження шахтарських поселень Горлівки наприкінці 1910 р. показало, що з 9 658 осіб усього населення 60 % мешкали в домогосподарствах від п'яти до восьми осіб, 21 % – у домогосподарствах від дев'яти осіб і тільки 19 % – у домогосподарствах,

⁶⁵⁷ Верещинский Л. Рабочий шахтер... С. 13.

⁶⁵⁸ Овсянников В. С. Довоенные бюджеты... С. 68–70.

⁶⁵⁹ Укладено за: Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 6–7.

⁶⁶⁰ Каменноугольная промышленность России в 1913 г. Вып. 2. С. X; в 1914 г. Вып. 2. С. XXVII.

що мали менше ніж п'ять осіб⁶⁶¹. Ситуація не надто змінилася відтоді, як проводили перепис населення 1897 р., адже, згідно з його даними, середня населеність домогосподарств Горлівки становила 6,6 особи⁶⁶². Отже, можна сказати, що сім'ї жителів заводських і шахтарських поселень були менші, ніж сім'ї в навколишніх селах, хоч домогосподарства були так само великі.

У джерелах і літературі побутує думка, що заводські поселення мали більш сталие населення і що сімейних робітників було набагато більше, ніж сімейних шахтарів. Усупереч таким очікуванням 1897 р. частка сімейних робітників у заводських поселеннях виявилася не набагато більша, ніж у шахтарських. Пізніше дослідження, здійснене Статистичним бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, довело, що частка несімейних робітників залежала від віку містотвірного підприємства та його робітничого поселення (див. табл. 4.3). Очевидно, старіші підприємства мали достатньо часу, щоб привабити сімейних робітників, тоді як новопосталі підприємства здебільшого орієнтувалися на молодих неодружених робітників і шахтарів.

Таблиця 4.3

*Співвідношення неодружених і сімейних робітників на найбільших заводах Півдня Росії, 1913 р.*⁶⁶³

Завод	Рік початку роботи	Частка сімейних робітників
Юзівський	1872	66 %
Олександрівський	1887	83 %
Дніпровський	1889	80 %
Донецько-Юріївський	1896	44 %
Таганрозький	1896	62 %
Нікополь-Маріупольський	1897	50 %
Петровський	1897	60 %
Російський Провіданс	1898	54 %
Макіївський	1899	28 %
Загалом		64 %

⁶⁶¹ Лященко И. И. К вопросу о жилищах... С. 86–89.

⁶⁶² Материалы Переписи 1897 по Бахмутскому уезду. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 613. Л. 669–702.

⁶⁶³ Укладено за: Металлургические заводы Юга России... С. 408.

Сама ідея заводського або шахтарського поселення передбачає максимальну орієнтованість на функційність, адже таке поселення створюють, щоб забезпечити підприємство робочою силою. Тому працівники містотвірних підприємств і їхні сім'ї становили більшість мешканців робітничих поселень. Статистичне обстеження шахтарських поселень Слов'яносербського повіту середини 1880-х рр. засвідчило, що 84 % усіх жителів – це робітники та їхні сім'ї. До решти 16 % належали адміністрація, службовці, допоміжний персонал та їхні сім'ї⁶⁶⁴. Протягом 1903–1912 рр. у шахтарських поселеннях Донбасу частка мешканців, які працювали на містотвірному підприємстві, становила приблизно 50 %⁶⁶⁵. З огляду на те, що на 100 робітників вугільної промисловості припадало приблизно 75 членів родин, частка мешканців шахтарських поселень, безпосередньо економічно залежних від містотвірного підприємства, становила понад 80 %.

У великих робітничих поселеннях з розвиненою сферою послуг частка робітників містотвірного підприємства та їхніх сімей могла бути менша, але в усіх заводських і шахтарських поселеннях вони становили велику частину населення. 1884 р. в Юзівці 1 902 робітники містотвірного підприємства і 2 066 членів їхніх сімей становили 72 % від загальної чисельності населення (5 494 особи)⁶⁶⁶. Згодом частка працівників містотвірної компанії серед мешканців Юзівки стала менша: 55 % жителів 1884 р., 60 % – 1893 р., 41 % – 1900 р., 34 % – 1914 р.⁶⁶⁷ За підрахунками самого Новоросійського товариства, 1913 р. із 43 000 жителів Юзівки приблизно 29 000 (67 %) становили працівники підприємств компанії та їхні сім'ї⁶⁶⁸.

Частину мешканців заводських і шахтарських поселень, які не належали до сімей працівників містотвірних підприємств, становили дрібні підприємці,

⁶⁶⁴ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 361.

⁶⁶⁵ Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 1. С. 28–29; в 1909 г. Вып. 1. С. 24–25.

⁶⁶⁶ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 242, 246–247.

⁶⁶⁷ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 51; Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 24об.

⁶⁶⁸ Пояснительная записка Новороссийского об-ва... РГИА. Ф. 32. Оп. 1. Д. 161. Л. 29.

ремісники, особи, що працювали у сфері послуг, а також їхні сім'ї⁶⁶⁹. Невелику кількість жителів робітничих поселень становили інтелігенти, як-от лікарі й учителі, проте більшість з них працювала в корпоративних лікарнях і школах.

У Юзівці, Горлівці, поселенні при Дніпровському заводі й деяких інших великих промислових поселеннях професійна структура населення на початку ХХ ст. стала складною. Натомість у середніх і дрібних шахтарських поселеннях її визначав виключно кадровий склад містотвірних підприємств. Лікар ртутних копалень «Ауербах і К^о» Костянтин Ромер зазначав 1903 р. щодо соціальної структури шахтарських поселень Донбасу, що їх мешканців можна поділити на три категорії: робітники, представники адміністрації й «напівінтелігентний клас табельників, рахівників та ін.»⁶⁷⁰.

У заводських та шахтарських поселеннях було мало представників середнього класу, які б могли стати буфером між економічною елітою й робітництвом. До середнього класу переважно належали службовці й частина найкваліфікованіших робітників. Робітничі поселення могли запропонувати замало можливостей для представників творчих професій. Крім інженерів і службовців, у більшості шахтарських міст мешкали вчителі, лікарі, духовництво, однак їхня частка була мізерна – одна тисячна від усього населення. Лише в досить великих поселеннях, наприклад Юзівці, Горлівці, Макіївці, поселенні при Дніпровському заводі, Єнакієвому та Алчевську, завдяки наявності низки культурних та освітніх закладів, фінансових установ, а також місцевих органів державної влади, частка представників творчих професій була помітно більша.

Економічне домінування містотвірних підприємств спричинило досить повільний розвиток незалежного підприємництва. Є. Гаршин написав про Юзівку, що там не було «власного торгово-промислового класу». Великими крамницями володіли переважно купці, які мешкали в Бахмуті, а в Юзівці мали своїх представників⁶⁷¹. Пізніше в Юзівці й деяких інших великих заводських поселеннях підприємницький клас помітно зміцнів, зростає чисельність його

⁶⁶⁹ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 231.

⁶⁷⁰ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. ... С. 97.

⁶⁷¹ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 9.

представників і їхня економічна потужність. 1897 р. в Юзівці мешкали 89 купців першої та другої гільдій⁶⁷², однак у переважній більшості шахтарських поселень підприємництво було нечисленне і слабе як клас.

Характеризуючи станову структуру робітництва вугільної промисловості Донбасу, управитель однієї з великих копалень в Області Війська Донського Л. Верещинський зазначав, що на шахти «іде всілякий набрід». Він також зауважив, що серед робітників можна натрапити на дворян, чиновників, купців, міщан і солдатів, але «головний контингент все-таки становлять селяни»⁶⁷³. Належність до селянського стану переважної більшості гірників Донбасу підтверджують статистичні дані. Земське обстеження гірничих підприємств Слов'яносербського повіту 1884 р. засвідчило, що 98 % шахтарів належали до селян, ще один відсоток становили міщани. Серед працівників найбільших шахт повіту були також троє дворян, троє представників духовництва й шестеро іноземців⁶⁷⁴. Станова структура гірників відбивала структуру населення тих місцевостей, звідки прийшли трудові мігранти, адже в усіх основних місцях виходу робітників селяни кількісно переважали. 1897 р. у Горлівці частка селян становила 82 %, у Юзівці – 57 %⁶⁷⁵. Лише у великих поселеннях, наприклад Юзівці, на початку ХХ ст. частка неселянських станів більша за частку селян (див. табл. 4.4).

⁶⁷² Стёпкин В. П. Полная история Донецка... С. 86.

⁶⁷³ Верещинский Л. Рабочий шахтер... С. 1.

⁶⁷⁴ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 388.

⁶⁷⁵ Материалы Переписи 1897 по Бахмутскому уезду. РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 613. Л. 669–702; Обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 65об.

Таблиця 4.4

Станова структура населення Юзівки в 1897 та 1913 р.⁶⁷⁶

	1897 р.		1913 р.	
	Осіб	Частка	Осіб	Частка
Селяни	16 525	57,0 %	22 224	38,8 %
Міщани	83 77	28,9 %	11 439	20,0 %
Почесні громадяни	364	1,3 %	523	0,9 %
Купці	307	1,1 %	162	0,3 %
Дворяни	186	0,6 %	475	0,8 %
Духівництво	24	0,1 %	49	0,1 %
Інші категорії	3 185	11,0 %	22 353	39,1 %
Разом	28 968	100 %	57 225	100 %

Висока частка селян помітно впливала на побутові звички жителів промислових міст. Так, за даними статистичного обстеження середини 1880-х рр., 11 % жителів Юзівки 1884 р. тримали худобу. Крім коней, яких використовували як тяглову силу, статистики нарахували в поселенні 194 корови та 93 голови кіз, овець та іншої дрібної худоби⁶⁷⁷.

4.3. Етнічний і мовний склад населення

Заводські й шахтарські поселення цілком справедливо називають «міграційними містами», наголошуючи на тому, що в них мешкали переважно трудові мігранти. У середині 1880-х рр. з-поміж постійних робітників шахтарських поселень Бахмутського повіту за місцем народження 26 % становили місцеві (народилися в тому самому повіті), 5 % – представники інших повітів Катеринославської губернії, 63 % – представники інших губерній, 2 % – іноземці; походження решти 4 % населення статистики не з'ясували⁶⁷⁸. У Слов'яносербському повіті 29 % жителів шахтарських поселень були місцеві (того самого повіту), 17 % походили із суміжних повітів, 53 % – з інших губерній,

⁶⁷⁶ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 65об.; Об обращении поселка Юзовка... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 406. Л. 22.

⁶⁷⁷ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 249.

⁶⁷⁸ Там же. 276.

а 1 % становили іноземці⁶⁷⁹. Отже, з початку індустріалізації на Донбасі утворився прошарок місцевих робітників, але в заводських і шахтарських поселеннях переважно жили трудові мігранти із сусідніх із Катеринославською губерній. У наступні десятиліття частка місцевих робітників збільшилася, але й на початку ХХ ст. робітники вугільної й металургійної промисловості були переважно прийшли.

За спостереженнями земських статистиків, «протягом перших [1870-х – авт.] років, поки гірнича й гірничозаводська промисловість не набула великих розмірів, вона майже ніяк не впливала на життя селян та їхнє господарство». З розвитком промисловості завдяки принадній заробітній платі деякі бідні селяни стали працювати на заводських шахтах. Сучасники зазначали, що лише крайня скрута змушувала місцевих селян іти працювати на шахти постійно. Якщо була змога зберегти господарство, селяни «трималися за нього», ідучи на шахти на тимчасові заробітки⁶⁸⁰. Сільські мешканці Донецького басейну мали набагато більше землі, ніж їхні сусіди на півночі, тому віддавали перевагу землеробству перед «важкою, хоч і добре оплачуваною роботою на копальнях»⁶⁸¹.

Дж. Юз зазначав, що, коли Новоросійське товариство заснувало металургійний завод, місцеве населення не бажало працювати на цьому підприємстві. На 1871 р. робітники заводу переважно походили зі Смоленської, Тульської й Курської губерній⁶⁸². Згодом сучасники неодноразово нарікали на те, що місцеві жителі (етнічні українці) не бажують іти на гірничі роботи. Гірничий інженер І. Тіме наприкінці 1880-х рр. писав: «Кількість місцевого населення [у складі гірників Донбасу – авт.] мізерна, вони переважно хлібороби, гірнича справа для них – побічне заняття, підмога в неврожайні роки. Тому постійних гірників із місцевого населення (хохлів) досить небагато, не більше

⁶⁷⁹ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 348–353.

⁶⁸⁰ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 207, 275.

⁶⁸¹ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 422.

⁶⁸² Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 194.

ніж 50 % від усіх робітників. Решта – то сторонній люд, комплектуваний із середньої смуги Росії»⁶⁸³.

Катеринославський губернатор Федір Келлер 29 травня 1902 р. зазначав, що склад робітництва вугільних підприємств прийшлий. Місцеві жителі йшли працювати в шахти лише зрідка, маючи змогу заробляти при шахтах візницьким промислом⁶⁸⁴.

Місце виходу мігрантів не було стале. В. Іславін 1874 р. зазначав, що на багатьох донецьких копальнях працювали колишні робітники Лисичанського й Луганського казенних заводів. До них долучалися місцеві жителі, а також мігранти з інших губерній – Воронезької, Тульської, Орловської й Тамбовської, деяка частина зі Смоленської, Харківської, Калузької, Пензенської й Чернігівської губерній⁶⁸⁵. 1884 р. найбільше трудових мігрантів у вугільну промисловість прийшли з Катеринославської, Тульської, Орловської⁶⁸⁶, 1897 р. – із Харківської, Курської, Орловської, а 1900 р. – з Орловської, Курської й Катеринославської губерній⁶⁸⁷. У 1915–1916 рр. місцем народження робітників, які отримали допомогу від Товариства допомоги гірникам Півдня Росії, були: Орловська губернія – 26 %, Тульська губернія – 15 %, Катеринославська губернія – 13 %, Курська губернія – 9 %, Харківська губернія – 8 %, на інші губернії припадало решта 22 %⁶⁸⁸. 1913 р. консультаційне бюро, що здійснювало огляд постраждалих робітників, порахувало, що серед 940 оглянутих робітників 20 % були місцеві, тобто Катеринославської губернії, 12 % прийшли з Орловської, 9 % – з Могильовської, 8 % – з Київської, 7 % – з Херсонської губернії тощо⁶⁸⁹. Загалом переважну більшість мігрантів давали території в радіусі 500 км від Бахмутського та Слов'яносербського повітів. Однак те, які губернії лідирували на певний момент, залежало від багатьох факторів, передусім врожаю й зайнятості населення на сільськогосподарських роботах.

⁶⁸³ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 339.

⁶⁸⁴ Архивные документы по истории Горловских шахт (1895–1909). ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 68.

⁶⁸⁵ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 80.

⁶⁸⁶ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 385.

⁶⁸⁷ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 108–109.

⁶⁸⁸ Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим Юга России за 1915–16 год... С. 14.

⁶⁸⁹ Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий... за 1913 г. ... С. 38.

Типовою особливістю робітничих поселень була кластеризація мешканців за земляцтвами, особливо протягом 1870–1880-х рр.⁶⁹⁰ Її зумовлювало поширення артільної системи найму робочої сили, особливо популярної на копальнях Донбасу до 1890-х рр. Робітники, які йшли на заробітки, об'єднувалися в артілі – виробничі групи чисельністю 10–20 осіб. Зазвичай це були члени однієї сільської громади або району. Найнявшись на підприємство, артільники здебільшого мешкали разом, часто створюючи спільне домогосподарство.

Регіони походження трудових мігрантів визначали етнічний і мовний склад населення. Статистики другої половини ХІХ ст. фактично ототожнювали етнічність із рідною мовою, тому наведені дані можна розглядати лише як дуже приблизну картину етнічної структури населення регіону. Зокрема, ця картина зменшує частку євреїв, для багатьох із яких російська була рідна.

Земський перепис 1884 р. шахтарських поселень Слов'яносербського повіту показав, що росіяни й українці становили переважну більшість їхніх жителів – 97 %, 1 % – євреї та 1 % – іноземці (переважно адміністративні робітники). За даними перепису 1897 р., у Бахмутському та Слов'яносербському повіті 57 % жителів були україномовні, 35 % – російськомовні. Решту 8 % населення становили німецькомовні (3 %), румуномовні (2 %) та ін.⁶⁹¹

У розподілі населення Бахмутського та Слов'яносербського повітів за мовами та станами були закономірності: 73 % представників духівництва, 67 % дворян і 43 % міщан були російськомовні. Натомість серед селян тільки 35 % були російськомовні, 60 % селян рідною мовою назвали українську. Рідною мовою переважної більшості купців регіону була одна з єврейських мов – 53 % (див. табл. 4.5).

⁶⁹⁰ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 378.

⁶⁹¹ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 74–75.

Таблиця 4.5

Розподіл населення Бахмутського та Слов'яносербського повітів (без міст) за станами та мовами⁶⁹²

	Російська	Українська	Румунська (МОЛДОВСЬК)	Німецька	Єврейські	Інші
Дворянство й почесні громадяни	67 %	13 %	1 %	2 %	1 %	16 %
Духівництво	73 %	26 %	0 %	0 %	0 %	1 %
Купці	24 %	5 %	0 %	14 %	53 %	3 %
Міщани	43 %	25 %	0 %	3 %	24 %	5 %
Селяни	35 %	60 %	2 %	3 %	0 %	1 %
Іноземці	7 %	1 %	0 %	42 %	1 %	49 %
Інші	57 %	22 %	0 %	2 %	1 %	17 %
Разом	35 %	57 %	2 %	3 %	2 %	2 %

Дані перепису 1897 р. щодо національного складу представників різних професій засвідчують також деякі закономірності у професійних вподобаннях різних етнічних груп. Російськомовні жителі Бахмутського та Слов'яносербського повіту 1897 р. працювали переважно у видобувній і металообробній промисловості та на залізниці – 41 %, займалися землеробством – 26 %, були самозайняті у сфері послуг – 11 %. Україномовні натомість займалися землеробством – 64 %, працювали у видобувній і металообробній промисловості та на залізницях – 15 %, були самозайняті у сфері послуг – 9 %. Євреї переважно були зайняті в торгівлі – 42 %, виготовленні одягу – 17 %, а також були самозайняті у сфері послуг – 7 %⁶⁹³.

У важкій промисловості Бахмутського та Слов'яносербського повітів домінували російськомовні – 69 %, тоді як україномовні становили 26 %. Особливо висока частка російськомовних була в металургійній промисловості, де вони становили 89 % усіх робітників⁶⁹⁴. Деякі джерела пропонують картину повного домінування російської мови у промислових поселеннях Донбасу.

⁶⁹² Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 212–215, 220–221.

⁶⁹³ Там же. С. 172–173, 192–193.

⁶⁹⁴ Там же.

Наприклад, сучасник Г. Деник згадував, що в Луганську він «не почув ані слова по-українському». Г. Деник зазначав, що в робітничих кварталах ніхто не розмовляв українською, натомість за їхніми межами більшість була україномовна, тому контраст між промисловим населенням і селянством здавався «разючим»⁶⁹⁵. Частка україномовних у складі гірничих і гірничозаводських робітників була менша, ніж російськомовних, але не така й мала. За даними перепису населення 1897 р., частка україномовних робітників у гірничій промисловості становила 26 %⁶⁹⁶.

Домінування російської мови можна пояснити не лише високою часткою трудових мігрантів з російськомовних губерній, а ще й її статусом. Російська мова була мовою комунікації підприємств з робітниками й державними структурами, мовою освітніх і культурних закладів. Тому мови етнічних громад поволі були витіснені на периферію побутового вжитку, натомість російська перетворилася на мову міжетнічного спілкування⁶⁹⁷.

Євреї становили великий прошарок населення в багатьох заводських і шахтарських поселеннях⁶⁹⁸. Попри те, що вони розуміли російську, місцеве слов'янське населення сприймало їх як чужинців, тому євреї були політично, соціально й культурно ізольовані від решти населення. Правові обмеження щодо євреїв на деякі види економічної діяльності призводили до того, що ті переважно займалися комерційною діяльністю та дрібнотоварним ремісничим виробництвом⁶⁹⁹. А. Залман, який народився в Юзівці 1899 р. і провів у цьому місті юність, згадував: «Торгові справи майже повністю перебували в руках єврейських торговців і продавців. Більшість ремісників і майстрових людей були також євреї. Однак робітники переважно були неєвреї»⁷⁰⁰.

⁶⁹⁵ Цит. за: Куромія Х. Зрозуміти Донбас. Київ, 2015. С. 71.

⁶⁹⁶ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 172–173, 192–193.

⁶⁹⁷ Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу... С. 33.

⁶⁹⁸ Наприклад, 1917 р. в Юзівці євреї були другим етносом після росіян.

⁶⁹⁹ Дані перепису 1897 р. у Катеринославській губернії свідчать, що євреї тут переважно працювали в торгівлі й виготовленні одягу. Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 146–197.

⁷⁰⁰ Цит. за: Иващенко А. В. История еврейской общины... С. 23.

На промислових підприємствах євреї працювали на посадах службовців, зокрема адміністраторів і бухгалтерів⁷⁰¹. Укладачі збірника за результатами земського перепису 1884 р. у Слов'яносербському повіті саркастично зазначали, що «євреї фігурують на копальнях виключно в ролі вищої адміністрації: завідувачів копалень, штейгерів, бухгалтерів, завідувачів крамниць; чорна робота й робота майстровими їм не до серця»⁷⁰². Залучення євреїв на середні й нижчі адміністративні посади на підприємствах пояснювали тим, що вони, з одного боку, знали місцеві звичаї, а з другого, завжди були чужі для робітників, і, як наслідок, не могли піти з ними на змову проти начальства⁷⁰³.

Концентрація євреїв на адміністративних посадах і в торговельних закладах поглиблювала відчуження, адже робітники почали виплескувати на них своє невдоволення через певні адміністративні рішення або високі ціни у крамницях (чи заборгованість у крамницях)⁷⁰⁴. Через те що євреїв переважно ототожнювали з крамарями й частково з адміністрацією підприємств, саме вони ставали першим об'єктом невдоволення й агресії робітників. Частково це було вигідно і компаніям, і регіональній владі. Перші розглядали (а інколи і спрямовували) єврейські погроми як клапан, щоб випустити пару робітничого невдоволення; для других євреї ставали традиційним цапом-відбувайлом, якого завжди можна звинуватити в соціальних негараздах⁷⁰⁵. Чимало представників державної влади у внутрішньому листуванні висловлювали відверто антисемітські погляди. Наприклад, 1894 р. катеринославський губернатор Дмитро Мартинов писав про євреїв Юзівки:

Здатність євреїв нахабно вдиратися всюди, де тільки вони зачують найменшу можливість наживи, не могла, звісно, оминати таку багату ниву, яку становить для них різнохарактерне, переважно темне населення Юзівки й навколишньої її місцевості. Вони відразу взяли у свої руки всю торгівлю, агентства й усі заклади, які прямо або побічно могли давати їм

⁷⁰¹ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 362.

⁷⁰² Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 361–362.

⁷⁰³ Иващенко А. В. История еврейской общины... С. 12.

⁷⁰⁴ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 205.

⁷⁰⁵ Иващенко А. В. История еврейской общины... С. 13.

зиск. Заворуження 1892 р., як свідчать факти, зібрані місцевою поліцією, спричинені виключно діями євреїв⁷⁰⁶.

Великі заводські поселення мали різноманітніший склад населення, ніж невеликі шахтарські поселення. У середині 1870-х рр. В. Іславін нарахував у Юзівці понад 70 іноземців – англійців, німців та італійців, а також кілька фінів⁷⁰⁷. Решту із приблизно 1 700 мешканців поселення становили мігранти з різних повітів Катеринославської й навколишніх до неї губерній. Через 10 років, у середині 1884 р., населення Юзівки мало 22 % народжених у Бахмутському повіті, 11 % – в інших (крім Бахмутського) повітах Катеринославської губернії; 26 % – у центральних губерніях (Володимирська, Калузька, Костромська, Нижньогородська, Орловська, Рязанська, Смоленська, Тамбовська, Тульська, Ярославська губернії); 29 % – у решті російських губерній. Іноземці становили 5 % мешканців поселення⁷⁰⁸.

1913 р., крім 52 551 росіянина, українця та єврея, у Юзівці мешкали 993 поляки, 968 англійців, 750 греків, 560 татар, 554 німці, 415 вірмен, 186 бельгійців і 875 представників інших національностей⁷⁰⁹. Однак усі інші етноси, крім росіян, українців та євреїв, становили менше ніж 10 % населення Юзівки (див. табл. 4.6), тобто навіть у найбільш етнічно різноманітному поселенні з-поміж усіх заводських і шахтарських поселень Донбасу кількісно домінували два-три етноси.

⁷⁰⁶ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 35..

⁷⁰⁷ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 82; Переписка... по горному делу. *РГИА*. Ф. 381. Оп. 50. Д. 3. Л. 3об.

⁷⁰⁸ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 231–232.

⁷⁰⁹ Об обращении поселка Юзовка... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 406. Л. 22.

Таблиця 4.6
 Етнічна структура Юзівки в 1884–1923 рр.⁷¹⁰

Рік	Росіяни		Євреї		Українці		Інші		Разом
1884	4 752	86 %	442	8 %	н.д.		300	5 %	5 494
1892	13 000	65 %	6 000	30 %	н.д.		1 000	5 %	20 000
1897	23 822	85 %	3 168	11 %	н.д.		1 086	4 %	28 076
1904	н.д.	80 %	н.д.	18 %	н.д.		н.д.	2 %	
1910	34 183	71 %	11 732	24 %			2 473	5 %	48 388
1917	31 952	58 %	9 934	18 %	7 086	13 %	5 729	10 %	54 701
1923	16 974	54 %	12 000	38 %	2 199	7 %	268	1 %	31 441

Склад робітників Дніпровського заводу та їхніх сімей, які мешкали в заводському поселенні й сусідньому с. Кам'янське, так само вирізнявся етнічним і соціальним різноманіттям. 1894 р. на Дніпровському заводі працювали 3 625 робітників, серед яких російськомовних було 55 %, польськомовних – 27 %, українськомовних – 15 %. Крім них, у поселенні проживали також німці, французи, татари, італійці, цигани, турки та ін., але кожна з цих національних груп налічувала менше ніж 100 осіб⁷¹¹. 1898 р. директор Дніпровського заводу І. Ясюкович, описуючи етнічний склад працівників заводу, подав такі цифри: серед 5 400 працівників заводу приблизно 1 000 становили поляки, які переїхали у Придніпров'я з Варшави разом із Варшавським сталеливарним заводом. Переважно це були кваліфіковані робітники й майстри. Інші робітники були росіяни з Тульської, Московської, Тамбовської та інших губерній, меншу частину з них становили місцеві жителі або мігранти з українських губерній⁷¹². 1913 р. національний склад поселення при Дніпровському заводі та с. Кам'янське був такий: 61 % росіян і українців, 35 % поляків, 3 % євреїв і 1 % громадян інших держав⁷¹³.

Релігійне різноманіття заводських і шахтарських поселень було тісно пов'язане з національністю: українці й росіяни здебільшого належали до

⁷¹⁰ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 1. P. 198; Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 65; Города России. 1904 г. С. 211; Города России 1910 г. С. 560–561.

⁷¹¹ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 37.

⁷¹² Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович... С. 38.

⁷¹³ Об обращении села Каменского... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170. Л. 13об.

православної спільноти, поляки та німці – до католицької, а євреї – до юдейської. Більшість жителів робітничих поселень Півдня Росії були православні: 1897 р. 97 % жителів шахтарських і 80 % жителів заводських поселень сповідували православ'я. Це збігається із загальною картиною в губернії й регіоні, де православні становили приблизно 90 % населення⁷¹⁴.

Із загальної картини виділялися два найбільші промислові поселення – заводське поселення при Дніпровському заводі та Юзівка. 1897 р. у поселенні при Дніпровському заводі із 1 604 жителів 935 (58 %) були католики. У Юзівці із 28 076 жителів 3 168 (11 %) належали до юдеїв – Юзівка була єдиним індустриальним поселенням з такою високою часткою юдеїв. Юдеї Катеринославщини проживали переважно в міських центрах, особливо багато юдеїв селилося в повітових містах, наприклад у Бахмуті, де їхня частка становила 17 %, а також губернському Катеринославі з часткою юдеїв у 37 %. Загалом у Катеринославській губернії частка юдеїв становила 4,8 %, католиків – 1,5 %.

Промислові поселення Півдня Росії в низці текстів сучасників подані як місця помітної присутності іноземців. «Іноземці лізуть у Росію з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на півдні Росії», – писав 1899 р. у нарисі «Залізна лихоманка» журналіст і письменник В. Гіляровський. Про «переіноземлювання» регіону писали й деякі місцеві газети⁷¹⁵. Пізніше теза про засилля іноземного капіталу й іноземців періодично з'являлася в наукових і популярних текстах, як-от у книжці про Горлівку 1967 р., де роль іноземців у промисловому освоєнні регіону характеризували так: «Багатства Донбасу вабили закордонних ділків. З усіх боків злітали вони, щоб погріти руки біля жаркого донецького вугіллячка»⁷¹⁶.

Перепис 1897 р. показав, що на тогочасному Донбасі були представники більшості європейських націй. Абсолютна більшість іноземців регіону походила з Німеччини, Бельгії, Британії та Австро-Угорщини; разом представники цих

⁷¹⁴ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей... С. 58–64; Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 72–73.

⁷¹⁵ Эль А. Наша южная горнопромышленность. *Русская правда*. 1912, июль.

⁷¹⁶ Домовитов Н. Ф. Горловка... С. 6.

країн становили майже 2/3 від усіх іноземців регіону⁷¹⁷. Німецька спільнота була на Півдні Росії й до початку індустріалізації, натомість появу бельгійської та британської спільнот пов'язано з індустріалізацією регіону.

Упорядники опублікованих матеріалів перепису 1897 р. зазначили, що «за кількістю іноземних підданих Катеринославська губернія посідає одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії»⁷¹⁸. Проте реальна присутність іноземців у складі всього населення була насправді невисока – 0,6 % у Катеринославській губернії, у Бахмутському та Слов'яносербському повітах – 0,5 %. У Юзівці перепис нарахував 454 іноземці з усього 27 930 осіб постійного населення, у Горлівці – 29 із 7 084 осіб, тобто частка іноземців становила в Юзівці та Горлівці 1,6 % та 0,4 % відповідно⁷¹⁹.

Навіть у заводських і шахтарських поселеннях, заснованих іноземними компаніями, частка іноземних громадян у складі всього населення була невелика⁷²⁰. Наприклад, у Юзівці в перший рік її заснування валлійці становили приблизно 43 % мешканців⁷²¹. Проте вже наступного року їхня частка становила менше ніж 15 % через збільшення прийшлих робітників із центральних губерній Європейської Росії⁷²². У середині 1880-х рр. земський перепис нарахував у Юзівці 300 іноземців, або 6% від 5 494 осіб усього населення. Найбільшою групою серед них були британці – 232 особи (65 сімей), решту становили 68 австрійців, італійців, німців, румунів, французів і шведів⁷²³. До кінця імперської доби чисельність британських громадян коливалася від кількох десятків до кількох сотень: на початку 1890-х рр. – 70 осіб, 1913 р. – 600 осіб, 1917 р. – 101 особа⁷²⁴. Коливання чисельності британців пов'язані з тим, що фахівці

⁷¹⁷ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 42–45.

⁷¹⁸ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. IX.

⁷¹⁹ Материалы Переписи 1897 г. по Бахмутскому уезду. РГИА Ф. 1290. Оп. 11. Д. 613. Л. 669–702, 1405–1542.

⁷²⁰ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 83.

⁷²¹ Bowen E. G. John Hughes... P. 31.

⁷²² Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 194. Про абсолютне переважання росіян серед робітництва й управителів середньої та нижньої ланки пише й гірничий інженер І. Тіме в «Очерк современного состояния...». С. 11.

⁷²³ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 232.

⁷²⁴ Об обращении поселка Юзовка... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 406. Л. 22; Edwards S. Hughesovka... P. 27.

приїжджали не на постійне місце проживання, а на строк, встановлений у контракті. Британці переважно обіймали посади технологів і фінансистів, бухгалтерів, клерків та інших категорій «білих комірців»⁷²⁵.

Більшість британців Донбасу мешкали в Юзівці. Натомість бельгійці були розпорошені по різних заводських і шахтарських поселеннях, але переважно концентрувалися навколо найбільших бельгійських підприємств, як-от Петровський завод у Єнакієвому, Костянтинівський скляний завод, Горлівський машинобудівний завод. Бельгійські робітники й інженери мали кілька причин, щоб їхати вслід за своїми компаніями на схід. Економічний розвиток Бельгії на початку 1890-х років сповільнився, тому багато службовців радо зголошувалося на пропозиції переїхати на Донбас, де їм обіцяли гарантовану роботу, підвищення на посаді, збільшення зарплати й надання житла та інші вигоди коштом компанії. Водночас додатковим бонусом було те, що вони не полишали свого роботодавця, а, навпаки, немовби йшли йому назустріч. Услід за підприємцями, інженерами й робітниками на Донбас поїхали бельгійські адвокати, лікарі й учителі⁷²⁶.

У роки Першої світової війни помітну частину іноземних мешканців заводських і шахтарських поселень становили військовополонені. Зокрема, 1917 р. на Дніпровському заводі працювали 3 600 військовополонених, яких охороняв загін із 60 солдатів⁷²⁷.

Отже, частка іноземців у складі населення заводських і шахтарських поселень була зовсім невелика. Проте іноземці переважно обіймали позиції управителів вищої ланки, мали набагато вищий дохід, ніж російські робітники, і, відповідно, комфортніший спосіб життя, тому дуже вирізнялися з-поміж решти населення. До того ж кореспондентам і публіцистам часто доводилося мати справу з представниками вищого інженерного й адміністративного складу, серед яких частка іноземців була висока. Тому присутність іноземців у ментальній

⁷²⁵ Edwards S. Hughesovka... P. 26.

⁷²⁶ Петерс В. Сталь у степу... С. 36, 39.

⁷²⁷ О выдающихся явлениях в промышленной жизни. РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 883. Л.133.

картині сучасників була набагато більша, ніж їхня реальна частка у складі всього населення промислових поселень.

4.4. Парадокси соціальної конвергенції та фрагментації

Більшість населення заводських і шахтарських міст Донбасу в імперську добу становили мігранти з різних місцевостей Російської імперії та інших європейських країн. Ці, раніше не знайомі люди, які мали різний культурний досвід, були змушені утворювати нові спільноти на основі професійних потреб і практик повсякденного життя. Тому деякі сучасники, описуючи суспільство заводських і шахтарських міст Донбасу, використовували метафору «топильного котла», у якому різні етноси й культури перетворюються в нову культуру, об'єднану спільними соціально-економічними інтересами⁷²⁸.

Проводячи паралелі з американськими мультикультурними містами, сучасники називали Донбас «Новою Америкою», «Російською Каліфорнією»⁷²⁹ або «Російською Бельгією», а для окремих індустріальних міст добирали американські аналоги, наприклад, Макіївку місцеві газетярі часто називали «Донецьким Чикаго»⁷³⁰.

На початку ХХ ст. деякі спостерігачі засвідчили становлення на Донбасі нової надетнічної спільноти. Епідемічний лікар А. Вартминський, описуючи населення Варваропільської копальні, зазначав, що воно надзвичайно різноманітне: «це буквально суміш одягу, осіб, племені й говірок. Тут можна натрапити на малоросійський говір і акцент, вимову на *ó*, середньоруську вимову, типове білоруське дзекання, татарську мову тощо»⁷³¹. Етнограф Василь Бабенко 1905 р. навіть проголосив «кінець етнографії» в районах концентрації заводських і шахтарських поселень: «Народ, що мешкає в таких містечках,

⁷²⁸ Див. докладніше: Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції та фрагментації населення заводських та шахтарських поселень Донбасу в останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68) № 1. С. 25–29.

⁷²⁹ Баранов М. Русская Калифорния... С. 11–28.

⁷³⁰ Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 293, 296.

⁷³¹ Вартминский А. Е. К вопросу о жилищных условиях... С. 509.

абсолютно втратив власний національний побут, тому вивчати його в сучасному вигляді малоцікаво в етнографічному розумінні»⁷³².

Філологи теж почасти підтверджували це змішування культур. Віра Білецька, збираючи й вивчаючи шахтарський фольклор 1920-х рр., дійшла висновку: шахтарі переважно використовували суржик – мішанину російської й української мов, що «абсолютно відповідає феномену змішаної робочої сили в Донбасі»⁷³³.

Образ «топильного котла» згодом розвинули радянські історики, адже він чудово вписався у схему побудови спільної «радянської народності». Деякі сучасні українські історики також активно використовують цей образ з різними, часом протилежними конотаціями⁷³⁴.

Однак чимало джерел зображують суспільство заводських і шахтарських поселень Донбасу як фрагментарне. В. Вересаєв, який 1892 р. побував у районі Юзівки, залишив враження про фрагментарність робітництва:

Ніде серед робітників не бачив я такої жорстокої взаємної ворожнечі, як у тутешній різномасій масі людей, чужих одне одному. Ворогують губерніями: туляки з тамбовцями й рязанцями, великороси з хохлами, шахтарі з хурщиками тощо. Можна лише дивуватися стійкості цієї ворожнечі і тій деталізованості, з якою відбувається поділ на ворожі групи⁷³⁵.

Численні свідчення про соціальні конфлікти на етнічному ґрунті ставлять під сумнів тезу про злиття культур у робітничих поселеннях Донбасу. Ще один аргумент проти тези щодо «стоплення» культур на Донбасі – це згадки про

⁷³² Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. С. 82.

⁷³³ Білецька В. Ю. Шахтарські пісні... С. 55–59.

⁷³⁴ Нестерцов В. Д. Деловая элита Донбасса... С. 13; Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. С. 62; Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу... С. 72; Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ, 2015. С. 33.

⁷³⁵ Вересаєв В. В. Праздник. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 272–273.

просторову сегрегацію, в основі якої були відмінності між різними національними групами⁷³⁶.

Розбіжності у джерелах, очевидно, відбивають суперечливий характер самих процесів усередині суспільств заводських і шахтарських поселень. Специфіка їхньої соціальної структури й умови життя та праці призводили до того, що процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватися одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи тієї тенденції залежно від обставин.

Різноманіття й поділи

Населення заводських і шахтарських міст Донбасу імперської доби – це трудові мігранти, які прибули переважно з територій у радіусі 500 км від Юзівського району. Це були люди з різних регіонів, які відрізнялися мовою, звичками, традиціями. Прибувши в заводське чи шахтарське місто, мігранти намагалися селитися разом із земляками, адже так вони почувалися комфортніше, ніж серед незнайомців. У деяких заводських та шахтарських поселеннях мешкали іноземні службовці й робітники із сім'ями. Зазвичай вони жили окремо, утворювали власну субкультуру й мали обмежені контакти з місцевим населенням. До культурних відмінностей належала також професійна фрагментація.

Між вихідцями з різних територій часто виникали конфлікти. Бахмутський повітовий справник у рапорті Катеринославському губернатору 1874 р. зазначав, що між робітниками – вихідцями з різних губерній на ґрунті «неприятних стосунків» постійно відбуваються дрібні бійки, особливо під час пиятики⁷³⁷.

Соціально-культурні поділи між жителями заводських і шахтарських поселень виявилися такі сталі, що були навіть упродовж 1920-х рр. П. Григоренко, який тоді працював у Юзівці, згадував: «Я уявляв собі робітничий клас як якийсь всесильний моноліт. Однак як я був здивований, коли помітив, що

⁷³⁶ Куликов В. А., Чекрѣжова О. А. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2015. Вып. 45. С. 105–110.

⁷³⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 6, 24.

одноосібницьке село куди одностайніше за робітничий клас. Розшарування робітництва було доведене до крайніх меж»⁷³⁸.

Етнічна стратифікація інколи накладалася на професійну: етнічні росіяни здебільшого працювали в металургійних і металообробних цехах, а також у вибої на шахтах⁷³⁹, тоді як етнічні українці віддавали перевагу роботам на поверхні. Євреї були переважно самозайняті в комерційному секторі та дрібнотоварному виробництві. Іноземні громадяни часто обіймали керівні й інженерно-технічні високооплачувані посади, тому їхній стиль життя дуже різнився від стилю решти населення.

Приголомшливою для сучасників виявилася відмінність між шахтарями й заводськими робітниками. Умови життя і праці, можливості професійного й культурного розвитку в заводських робітників були набагато ліпші, помітніші були зміни на краще в організації їхньої праці та побуту⁷⁴⁰. Кореспондент ростовської газети «Утро Юга», який відвідав Юзівку 1915 р., поділився своїми спостереженнями щодо соціальної фрагментації населення міста:

Фактично все це численне населення роз'єднане між собою на окремі групи, які живуть самотійно. Передусім його можна поділити на дві категорії – заводських і шахтарів, які, своєю чергою, розбиті на групи робітників, зайнятих в одній шахті і в одному цеху. Роз'єднаність така сильна, що часто робітники одного цеху не знають про умови праці й життя в іншому, а необізнаність заводських про життя шахтарів – то, навпаки, загальне правило. Одночасно помітне різке розмежування між робітниками й численним штатом різних службовців, які вважають себе станом привілейованим і знаходять можливість зустрічатися з робітниками лише у святкові дні, коли робітники бувають чисто одягнені⁷⁴¹.

У джерелах немає свідчень про те, щоб новоприбулі жителі зазнавали дискримінації з боку старожитців. Очевидно, плинність населення була така сильна, що ця верства просто не встигала сформуватися або їх було дуже мало й

⁷³⁸ Григоренко П. Спогади. Детройт, 1984. С. 82–83.

⁷³⁹ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 422.

⁷⁴⁰ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 2. P. 63.

⁷⁴¹ Цит. за: Жаров А. А. Старая Юзовка... С. 54.

вони були географічно розпорошені в межах міста. Є поодинокі свідчення про жарти над новими робітниками, що радше скидалися на посвячення у професію⁷⁴².

Культурні й соціальні поділи були закріплені й посилені просторовою сегрегацією, коли певні професійні групи мешканців заводських і шахтарських поселень концентрувалися в певних районах міст. Управителі й інженери часто були ізольовані від решти робітників і жили в найкомфортабельніших районах. Кваліфіковані робітники мешкали у простіших умовах, але, конкуруючи за кваліфіковану робочу силу на ринку праці, компанії пропонували їм досить пристойні умови проживання. Пропозиція некваліфікованої робочої сили здебільшого перевищувала потреби промисловців, тому компанії мало переймалися житловими умовами некваліфікованих робітників. Часто для них споруджали бараки або відводили пустирі, де робітники самі будували дешеве низькоякісне житло.

Просторова сегрегація, з одного боку, була інструментом конструювання суспільства заводських і шахтарських поселень, а з другого – відбивала складні процеси його внутрішньої трансформації. Просторова сегрегація певною мірою була й надалі є майже в усіх містах, а не тільки в робітничих поселеннях. Однак якщо в публічних містах сегрегація ставала наслідком різних соціально-економічних чинників, то в більшості заводських і шахтарських поселень вона була запланована від самого початку.

Адміністрації підприємств амбівалентно ставилися до етнічної сегрегації. З одного боку, керівники підприємств використовували національні суперечності, щоб запобігти об'єднанню робітників у боротьбі за свої вимоги. З другого, якщо міжнаціональні конфлікти переходили в неконтрольовану фазу, компанія зазнавала збитків. Як приклад можна згадати Юзівський холерний бунт 1892 р. або зіткнення робітників із бельгійськими службовцями в Костянтинівці 1900 р. В обох випадках під час конфліктів була пошкоджена корпоративна власність, а головне – відбувся відтік робітників і фахівців, і компаніям потрібно

⁷⁴² Турубинер М. На боротьбу с текучестью... С. 20.

було докласти чималих зусиль, щоб знайти їм заміну⁷⁴³. Тому адміністрації підприємств балансували між двома крайнощами, використовуючи просторову сегрегацію, щоб маніпулювати суспільством заводських та шахтарських поселень, і водночас намагаючись не допускати, щоб конфлікти вийшли у відкрити й неконтрольовану стадію.

Солідарність і єдність

Головним чинником, що об'єднував жителів заводських і шахтарських поселень, була робота. Представникам різних етнічних груп або земляцтв доводилося працювати в одній шахті або заводському цеху попри можливу неприязнь. Управителі, створюючи робітничі колективи, зважали на економічну доцільність і не були готові вдаватися в тонкощі міжкультурних відносин робітництва. Ба більше, в умовах великої плинності робітництва дотриматися принципів земляцтва було б технічно дуже складно, тому робітники мусили звикати працювати в мультикультурному колективі.

Особливості роботи на заводському чи вугільному підприємстві потребували вищого рівня комунікації робітників, ніж ті звикли в селі. У шахті або заводському цеху взаємодія була набагато більша, ніж у селянських об'єднаннях на зразок сільської громади, що було зумовлено не тільки виробничими вимогами, але й безпекою праці. Помилка одного робітника могла призвести до втрати здоров'я й життя багатьох його колег, а отже, співпраця на робочому місці й у побуті часто ставала головною умовою виживання. Спільний робочий ритм, потреба у «відчутті товариського плеча» на небезпечній роботі та складності налагодження побуту об'єднували робітників різних культур і національностей.

Робітників також об'єднувало обстоювання своїх прав перед підприємством і поліпшення умов життя та праці. До 1900 р. робітничий рух у Донецькому та Придніпровському регіонах був виявлений переважно в

⁷⁴³ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 87.

локальних виступах. Після 1900 р. зростає роль різних форм колективного протесту і відповідно робітничої солідарності.

Жителі заводських і шахтарських поселень, крім виробничих, поєднували також побутові практики. Представники різних професійних та етнічних груп користувалися одними й тими самими об'єктами соціальної інфраструктури. У великих промислових містах, наприклад Юзівці, жителі різних національностей та релігій мали доступ до релігійних і навчальних установ відповідних сповідань, утворюючи кілька релігійних громад. Проте навіть у середніх за кількістю жителів поселеннях соціально-культурні потреби всіх мешканців зазвичай задовольняла одна церква, одна школа й одна лікарня, тобто взаємна ворожнеча натрапляла на завдання вижити.

Побутові труднощі, потреба обстоювати свої інтереси перед корпоративними адміністраціями зумовлювали розвиток незалежної від компанії системи взаємної підтримки й допомоги. У багатьох заводських і шахтарських поселеннях виникали товариства взаємодопомоги та інші формальні й неформальні об'єднання мешканців. Труднощі повсякденного життя породжували відчуття спільності серед жителів заводських та шахтарських поселень і об'єктивно сприяли єднанню культурно різноманітного населення.

Висновки до розділу 4

Три основні характеристики визначали соціальний портрет заводських і шахтарських поселень: демографічний профіль працівників містотвірного підприємства, чисельність поселення й місце виходу робітників. Більшість у промислових поселеннях становили робітники містотвірних підприємств та їхні сім'ї, тому кадровий склад підприємств зумовлював соціальну структуру таких поселень. Порівняно з навколишніми містами та селами у промислових поселеннях було багато молодих і самотніх чоловіків та жінок, мало дітей і літніх людей. Гендерний і віковий дисбаланс промислових поселень варіювався в різних поселеннях залежно від економічного профілю, чисельності й «віку»

поселення. Незбалансованість соціальної структури призводила до емоційного розладу та соціального напруження. Розподіл соціальних ролей за статтю й віком, притаманний сільській місцевості, у промислових поселеннях виявлений слабо, що спричиняло деяку дезорієнтованість у соціальній поведінці новоприбулих мешканців.

Більшість робітничих поселень за чисельністю мешканців були невеликі. Кілька найбільших поселень можна порівняти із середніми містами, однак більшість із них подібна до середніх сіл. Такі невеликі поселення були соціально та культурно гомогенні. У заводських і шахтарських поселеннях проживало мало представників середнього класу, які б могли стати буфером між економічною елітою та робітництвом. Лише кілька найбільших поселень, як-от Юзівка, Кам'янське, Горлівка, Макіївка, Єнакієве, мали відносно складну соціальну структуру.

Переважну більшість жителів заводських і шахтарських міст Донбасу та Придніпров'я становили трудові мігранти з Катеринославської та сусідніх з нею губерній. У частині цих губерній переважали етнічні українці, з іншої частини у промислові підприємства переселялися етнічні росіяни. Третім за значенням етносом були євреї, які здебільшого працювали в торговельних закладах, займалися ремеслами, інколи обіймали нижчі адміністративні посади на містотвірних підприємствах. Місцеве населення ототожнювало євреїв з крамарями й шинкарями, а також з адміністрацією підприємств, тому в разі трудових конфліктів саме євреї часто ставали першим об'єктом невдоволення й агресії робітників.

Багато жителів заводських і шахтарських поселень були українськомовні, але російська мова домінувала як через велику кількість вихідців з російськомовних територій, так і через її офіційний статус і використання в освітніх та культурних закладах і державних інституціях. У поселеннях, заснованих при підприємствах, якими керували іноземці, набували поширення також іноземні мови, як-от французька, німецька або англійська.

Частка іноземців у складі населення заводських та шахтарських поселень була мала. Однак як представники місцевих економічних еліт іноземці посідали важливе місце в ментальній картині сучасників, тому деякі джерела іноді подають образ промислових поселень як місць «іноземного засилля».

У джерелах наведені суперечливі дані щодо процесів соціальної конвергенції населення промислових міст. Деякі сучасники пропонують образ регіону як котла, у якому трудові мігранти різних етносів і культур перетоплюються в нову спільноту, об'єднану спільними соціально-економічними інтересами; інші звертають увагу на фрагментованість робітничих спільнот. Розбіжності у твердженнях щодо процесів соціальної конвергенції можна пояснити суперечливістю самих процесів – одночасних солідарності й ворожнечі, притаманних заводським і шахтарським поселенням. Заводські й шахтарські поселення імперської доби були географічно віддалені від адміністративних міст, населені мігрантами з різних регіонів Російської імперії, тобто людьми різних культур. Більшість жителів становили робітники в першому поколінні, носії здебільшого сільської культури, призвичаєні до монокультурних і моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги, труднощі побуту й потреба обстоювати перед містотвірним підприємством свої інтереси сприяли гуртуванню жителів.

Щоб досягти певної мети, жителі заводських і шахтарських поселень об'єднувалися в різні спільноти. Містотвірні підприємства й держава сприяли створенню виробничих товариств і товариств взаємодопомоги, а також (із деякими обмеженнями) культурно-просвітницьких товариств, але не сприяли виникненню громадських організацій, що виходили за межі господарської та культурної діяльності.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора⁷⁴⁴.

⁷⁴⁴ Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2015. Вып. 43. С. 105–110; Куликов В. О. Иноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. Вип. 3 (№ 516). С. 152–167; Його ж. Процеси соціальної конвергенції та фрагментації населення заводських та шахтарських поселень Донбасу в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68) № 1. С. 25–29.

Розділ 5.

ЗАВОЮВАННЯ ЛОЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ

Серед найважливіших факторів виробництва, як-от матеріали, капітал і робоча сила, остання найменш контрольована. Люди, на відміну від машин, не можуть постійно працювати через фізіологічні обмеження. Крім того, людина має бути мотивована, щоб працювати якісно або взагалі працювати.

Історики праці виділяють три основні форми мотивації робітників: 1) спонука – усе, що пов'язано з усвідомленням працівником важливості й потреби хорошої праці; 2) винагорода, яка включає всі види оплати праці у грошовій і натуральній формах; 3) примус, який може бути монетарним (штрафи, відрахування, зниження заробітної плати) та адміністративним (догани, пониження на посаді)⁷⁴⁵. Перша форма мотивації внутрішня, друга і третя – зовнішні, адже їх створює роботодавець. Зовнішню мотивацію праці ще називають стимулюванням, і саме на стимулюванні праці сфокусований цей розділ.

На початковому етапі індустріалізації Півдня Росії окремі промисловці й регіональні держслужбовці пропонували проекти, що передбачали адміністративні заходи з прикріплення робітників до підприємств, тобто позаекономічний примус⁷⁴⁶. Проте більшість промисловців не підтримали цієї ідеї, а навпаки, апелювали до уряду, просячи його спростити внутрішню паспортну систему, завдяки чому робітники могли б «рухатися всередині регіону без усіляких обмежень, як того вимагає вільний ринок»⁷⁴⁷. Отже, переміг ринковий підхід, і підприємства мали мотивувати робітників до праці економічними засобами.

⁷⁴⁵ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 6.

⁷⁴⁶ Фелькнер И. Ф. Каменный уголь и железо в России. С.-Петербург, 1874. С. 97; Труды VI съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1881. С. 368.

⁷⁴⁷ McCaffray P. S. Origins of Labor Policy... P. 955.

Серед усіх видатків підприємств на стимулювання робітників до праці заробітна плата й виплати із соціального страхування були головною статтею. Більшість підприємств витрачала великі суми на побудову помешкань для робітників, але найбільші підприємства щороку вкладали десятки тисяч рублів у створення й утримання лікарень, лазень, шкіл, культурних закладів і культових споруд. Однак частка видатків на культурно-освітні заклади з-поміж інших видатків на стимулювання праці не перевищувала кількох відсотків⁷⁴⁸.

Якщо значущість заробітної плати як стимулу праці й підвищення лояльності робітників була для промисловців конвенційна, то ефективність інших матеріальних стимулів здавалася менш очевидною. Самі сучасники не завжди могли однозначно відповісти, чому підприємства витрачають кошти на будівництво робітничих помешкань, розвиток освітньо-культурної й рекреаційної інфраструктури. Сучасник М. Баранов, описуючи загалом погані умови життя та праці робітників, звертає увагу, що на деяких підприємствах промисловці створили чудові умови «чи то внаслідок правильного розуміння залежності своєї вигоди від поліпшення побуту робітників, чи то через гуманітарні прагнення»⁷⁴⁹. М. Пухальський, лікар при Дніпровському заводі, 1903 р. зазначав: «Наш заводчик уже усвідомив, що кількість виробленого заліза або вугілля пов'язана з комплектом хороших робітників. Заводчик береже свою робочу силу й охоче покращуватиме умови її побуту»⁷⁵⁰.

Самі промисловці здебільшого називали соціальні програми «турботою про робітників»⁷⁵¹, але більшість з них визнавала позитивний вплив соціальних витрат на якість робочої сили й лояльність працівників⁷⁵². Деякі соціальні програми безпосередньо були зумовлені виробничими потребами, зокрема будівництвом житла для робітників і розвитком транспорту у віддалених від інших населених пунктах місцевостях. Потреба в інших соціальних видатках,

⁷⁴⁸ Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи... С. 31; Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1908 г. ... С. 542.

⁷⁴⁹ Баранов М. Русская Калифорния... С. 23.

⁷⁵⁰ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 112.

⁷⁵¹ Гартман Г. Записка о возникновении и развитии... С. 465 та ін.

⁷⁵² Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 96.

наприклад театрах, бібліотеках і спортивних клубах, була менш очевидна. Тут перед адміністраціями підприємств, з одного боку, поставало завдання переконати акціонерів у необхідності цих витрат, а з другого, знайти баланс між заробітною платою та іншими матеріальними стимулами. Як містотвірні підприємства Донбасу та Придніпров'я розв'язували ці завдання, розглянемо в цьому розділі.

5.1. Зарплата та штрафи

Серед усіх можливих винагород, що їх робітник отримував від підприємства як компенсацію за працю, прямий заробіток був основним стимулом до роботи⁷⁵³. Незадоволення розмірами зарплати й порядком її виплати натомість спричиняло найбільше протестів робітників у різних формах. Отже, зарплата була головним стимулом праці робітників і способом завоювати їхню лояльність.

Основу доходу робітника Донбасу та Придніпров'я впродовж 1870–1917 рр. становила заробітна плата, приплати натурою (житло або харчі, надані підприємством) та приробіток за понаднормову роботу. Дані, що їх зібрали фабричні інспектори в Катеринославській губернії, показують, що на початку ХХ ст. понад 99 % заробітку виплачували робітникам обробної промисловості готівкою. За харчі, видані робітникам у корпоративних крамницях і крамницях споживчих товариств, підприємства утримували не більше ніж 0,7 % заробленого, причому ця частка щороку зменшувалася: від 1,3 % 1901 р. до 0,2 % 1914 р.⁷⁵⁴ У шахтарських поселеннях приплати натурою мали більше значення, ніж у заводських містах. У розрахунковому таблиці зарплати чорноробів Рутченківської копальні за травень 1892 р. зазначено, що 40 % заробітку видано

⁷⁵³ Див. про це докладніше: Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. №5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018); Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 2019. 60. № 2. P. 449–472.

⁷⁵⁴ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 164–165; за 1902 г. С. 162–163; за 1903 г. С. 170–171; за 1904 г. С. 174–175; за 1905 г. С. 94–95; за 1906 г. С. 94–95; за 1908 г. С. 144–145; за 1909 г. С. 144–145; за 1910 г. С. 282–283; за 1911 г. С. 235–236; за 1912 г. С. 236–237; за 1913 г. С. 242–243; за 1914 г. С. 214–215.

продуктами, жетонами для копальневої крaмниці і сплачено за доставлення води. Третина робітників готівкою отримала менше ніж 50 % заробленого. Однак що більше заробляв робітник, то меншу частину заробітку він отримував як приплату натурою⁷⁵⁵.

У публіцистичній і науковій літературі працю у вугільній та металургійній промисловості описують як тяжку й небезпечну, а також малооплачувану⁷⁵⁶. Проте виникає запитання: як тоді підприємствам вдавалося залучати й утримувати робітників? Чому робітники не переходили на підприємства інших галузей або не наймалися на сільськогосподарські роботи? Як оплачували працю різних категорій робітників і як змінювалася динаміка заробітної плати в часі? Щоб відповісти на ці запитання, зарплати металургів і шахтарів Півдня Росії потрібно розглянути в контексті трудового ринку й нормативів оплати праці в інших секторах економіки.

Робітники металургійних і металообробних підприємств проти робітників інших промислових галузей мали високі номінальні зарплати⁷⁵⁷. За даними обстеження промислових підприємств, 1893 р. середній місячний заробіток робітника машинобудівних підприємств становив 25 руб., чавуноливарних – 27 руб., сталеливарних – 44 руб., тоді як, наприклад, середній заробіток робітника тютюнового підприємства дорівнював 12 руб., текстильного – 14 руб., борошномельного – 25 руб., а в середньому в усіх промислових галузях – 16 руб.⁷⁵⁸ У 1910–1914 рр. середня місячна заробітна плата робітників металообробної промисловості в Росії становила 34 руб., тоді як у середньому в обробній промисловості вона сягала 21 руб.⁷⁵⁹

Номінальні зарплати металургів були високі й у регіональному масштабі. За даними фабричного інспектора В. Святловського, заробітна плата фабричних

⁷⁵⁵ Расчетный табель рабочих, работающих на поверхности при Рутченковском руднике. *Держархів Донецької обл.* Ф. 179. Оп. 1. Спр. 1, 2.

⁷⁵⁶ Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 158; Історія робітничого класу Української РСР. Т. 1, 1967. С. 147; Colin T. *Dreaming a City...* P. 23 та ін.

⁷⁵⁷ Номінальна заробітна плата становить грошову суму, яку отримує робітник за виконану роботу.

⁷⁵⁸ Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи.* С.-Петербург, 1896. С. 466.

⁷⁵⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 гг.

робітників Харківської губернії в середині 1880-х рр. становила приблизно 8,5 руб. на місяць, натомість робітник Юзівського заводу в середньому отримував 27 руб. на місяць⁷⁶⁰. Середня зарплата робітників Дніпровського заводу на початку 1890-х рр. коливалась в межах від 24 до 42 руб.⁷⁶¹, а кваліфіковані робітники металообробної й машинобудівної промисловості мали навіть вищі зарплати. Згідно з даними, зібраними Міністерством фінансів, у 1888–1892 рр. середня місячна зарплата в металургійній і машинобудівній промисловості Катеринославської губернії становила приблизно 40 руб.⁷⁶²

Робітникам вугільної промисловості платили менше, адже кваліфікаційні вимоги до них були нижчі, ніж до металургів та слюсарів. Вибійники копалень Новоросійського товариства 1874 р. отримували 1,1–1,5 руб. на день, а допоміжні робітники мали поденну оплату 0,75–1 руб.⁷⁶³ Зважаючи на те, що за повної зайнятості шахтарі працювали в середньому 22 дні на місяць, місячна зарплата становила 24–33 руб. Земське обстеження вугільних підприємств Слов'яносербського повіту 1886 р. показало, що середня зарплата робітників усіх категорій становила 25,3 руб.⁷⁶⁴ Отже, номінальні зарплати робітників-металургів і шахтарів Донбасу та Придніпров'я у 1880-ті рр. були в кілька разів вищі за зарплати більшості робітників обробної промисловості сусідньої Харківської губернії.

Ця пропорція збереглася й у 1890-ті рр. Згідно з розрахунками фабричного інспектора Катеринославської губернії С. Аксьонова, середній заробіток робітників металургійної й металообробної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX ст. становив 30 руб. на місяць⁷⁶⁵. На підприємствах харчової промисловості в 1890-ті рр. типова заробітна плата сягала 15–20 руб., причому жінки й підлітки заробляли 50 % від цієї суми. Зарплати робітників

⁷⁶⁰ Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 717; Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 242.

⁷⁶¹ Рудники и Днепровский завод... С. 4.

⁷⁶² Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1888 г. С. 24–27; за 1890 г. С. 24–25; за 1891 г. С. 26–29; за 1892 г. С. 30–33.

⁷⁶³ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 80–81.

⁷⁶⁴ Сборник статистических сведений. Т. 3: Славяносербский уезд. С. 318–329.

⁷⁶⁵ Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности... С. 137.

вугільної промисловості Донбасу тоді коливалися від 22 руб. на місяць у вантажників, сортувальників і чорноробів до 36 руб. у вибійників. Загалом у Росії середні заробітки тогочасних фабричних робітників становили 17 руб.⁷⁶⁶

У 1910–1914 рр., за даними фабричних інспекторів, середня місячна заробітна плата робітників металургійної й металообробної промисловості Катеринославської губернії становила 38 руб., що вдвічі перевищувало зарплати робітників харчової й текстильної промисловості губернії⁷⁶⁷. Середня місячна заробітна плата робітника вугільної промисловості Донбасу 1914 р. дорівнювала 36,3 руб.⁷⁶⁸ На підприємствах Новоросійського товариства заробітна плата заводських робітників коливалася від 21 до 45 руб., гірники отримували 33 руб., а середній заробіток робітників компанії становив 32 руб.⁷⁶⁹ Загалом заробітна плата на промислових підприємствах Катеринославської губернії на початку ХХ ст. була досить висока. Завдяки розвиненій металургійній і машинобудівній промисловості, підприємства якої пропонували високі ставки, середня заробітна плата заводських робітників губернії сягала 161 % від середнього заробітку у промисловості в усій Росії⁷⁷⁰.

На початку ХХ ст. середній місячний заробіток робітника гірничої промисловості Донбасу становив 27 руб.⁷⁷¹ Порівняння з нормами оплати праці в сільському господарстві засвідчило, що, працюючи на заводі або в шахті, робітник, за найменшими підрахунками, міг заробляти в півтора-два рази більше, ніж на сільськогосподарських роботах⁷⁷². Низка шахтарських пісень подають образ шахтаря як людини, яка добре заробляє й може дозволити собі

⁷⁶⁶ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 152, 153, 157.

⁷⁶⁷ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 г. С. 51; за 1911 г. С. 50; за 1912 г. С. 49; за 1913 г. С. 48; за 1914 г. С. 47.

⁷⁶⁸ Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 2... С. XXVIII.

⁷⁶⁹ Отчет Юзовского завода о своей деятельности. 1914–1916 гг. *Держархив Донецької області*. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 26.

⁷⁷⁰ Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России... С. 63.

⁷⁷¹ Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1904–08 гг. Харьков. 1910. С. XVII.

⁷⁷² Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 13.

розкошувати⁷⁷³. Очевидно, заробітки шахтарів здавалися великими проти доходів селян.

Адміністрації підприємств фіксували номінальну заробітну плату в розрахункових книгах і зведених відомостях, тому джерела дають змогу простежити її динаміку за певні часові відтинки. Однак номінальна зарплата характеризує рівень оплати праці безвідносно до цін на товари й послуги та грошових витрат працівника. Точніше мірило змін добробуту робітників – це показник реальної заробітної плати, що враховує купівельну спроможність грошей, але у джерелах таких показників майже немає. Утім, на основі динаміки номінальної заробітної плати можна опосередковано судити і про динаміку добробуту робітників, адже інфляція в Російській імперії до 1916 р. була низька.

1874 р. Бахмутський повітовий справник зазначав, що середня денна зарплата робітника у вугільній промисловості становить від 0,9 руб. узимку до 1,1 руб. влітку (приблизно 21 руб. на місяць)⁷⁷⁴. За підрахунками С. Потолова, від 1884 до 1900 р. номінальний середньомісячний заробіток донецьких шахтарів збільшився на 47 % – з 20 до 29 руб., причому у вибійників цей приріст сягнув 69 % – з 21 до 35 руб.; загалом у Росії заробітки фабричних робітників за цей період зросли на 11 % – з 15 до 17 руб.⁷⁷⁵ Збільшення заробітної плати відбулося переважно завдяки інтенсифікації праці, зокрема зменшилася кількість простоїв і збільшилася кількість робочих днів.

Після 1900 р. дані про зарплати робітників обробної промисловості щороку збирали фабричні інспектори, публікуючи їх у виданні «Зведення звітів фабричних інспекторів». Згідно з цими даними, середній заробіток робітників постійно зростав: 1901 р. підприємства виплачували робітнику 27 руб., а до

⁷⁷³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова. Т. 1. Харьков, 1898. С. 716, № 186; Пясковский А. В. Коллективная пролетарская поэзия... С. 82.

⁷⁷⁴ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 6, 24. Британський консул згадував про 2–3 руб. на день у металургів та 1 руб. на день у вуглекопів на Юзівському заводі. Див.: Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 20.

⁷⁷⁵ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 152.

1914 р. збільшили виплати на третину – до 37 руб.⁷⁷⁶. Дані Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців також свідчать про помітне зростання номінальної зарплати: з 1910 до 1915 р. середня номінальна зарплата на всіх доменних і металообробних заводах Південного гірничозаводського округу зросла з 39 до 42 руб., або на 8 %⁷⁷⁷. Робітники залізорудної промисловості Криворіжжя з 1907 до 1912 р. отримали підвищення зарплати на 11 % – з 28 до 31 руб. на місяць⁷⁷⁸.

Підприємства лише зрідка знижували розцінки оплати праці, адже це призводило до втрати робітників. Компанії особливо боялися зменшувати зарплату кваліфікованим робітникам, щоб ті не перейшли на інші підприємства. Якщо потрібно було знизити видатки, управителі радше скорочували робочі місця, ніж зменшували заробітну плату⁷⁷⁹.

Вищезазначені дані дають змогу подати порічну динаміку заробітної плати, проте надто усереднені для того, щоб мати уявлення про реальні виплати, що їх робітники отримували щомісяця. Щомісячні виплати коливалися залежно від кількості відпрацьованих днів. Крім того, під впливом економічних циклів і ситуації на ринку праці нормативи оплати праці були схильні до сезонних та циклічних коливань. Багато робітників не порвали свого зв'язку із селом, тому поверталися навесні додому на польові роботи. Намагаючись утримати таких робітників, компанії підвищували нормативи оплати праці у весняно-літні місяці, а восени, навпаки, їх знижували, тому заробітну плату переглядали двічі на рік – на Покрову (1 жовтня за старим стилем) і Великдень (квітень-березень)⁷⁸⁰.

Дані, зібрані Статистичним бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, показують, що сезонна різниця нормативів оплати праці робітників

⁷⁷⁶ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 164–165; за 1902 г. С. 162–163; за 1903 г. С. 170–171; за 1904 г. С. 174–175; за 1905 г. С. 94–95; за 1906 г. С. 94–95; за 1908 г. С. 144–145; за 1909 г. С. 144–145; за 1910 г. С. 282–283; за 1911 г. С. 235–236; за 1912 г. С. 236–237; за 1913 г. С. 242–243; за 1914 г. С. 214–215.

⁷⁷⁷ Железная промышленность Южной России в 1910 г. С. 82–83; за 1915 г. С. 82.

⁷⁷⁸ Железородная промышленность Южной России в 1912 году. С. 26–27.

⁷⁷⁹ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 99–100.

⁷⁸⁰ Михайловский Я. Т. О заработной плате... С. 462.

вугільної промисловості становила приблизно 25 %⁷⁸¹. Деякі сучасники зазначають, що на окремих підприємствах сезонна різниця могла бути більша⁷⁸².

На розміри реальної оплати праці робітників впливали також економічні цикли, що спричиняли коливання обсягів виробництва, а отже, і зарплат. Наприклад, 1906 р. у середньому на всіх шахтах Новоросійського товариства коефіцієнт варіації місячних коливань видобутку вугілля дорівнював 18 %, однак на окремих шахтах підприємства він становив від 17 % до 65 %⁷⁸³.

Крім сезонних і циклічних коливань, на заробіток робітника впливало багато ситуативних обставин. У заводській промисловості часто використовували не тверді, а змінні розцінки на виконання певних робіт⁷⁸⁴. У вугільній промисловості, де основні трудові завдання були одноманітніші, ніж на заводі, реальні заробітки також були не постійні. Епідемічний лікар Н. Черемухін, який 1910 р. досліджував умови життя робітників Риковських копалень, зазначав, що на розмір заробітку шахтаря впливало багато чинників. У разі хвороби робітники за пропущені дні отримували половину заробітку. Якщо після «получки» на роботу приходило мало робітників, їх не спускали в шахту і день не зараховували як робочий. За спостереженнями Н. Черемухіна, заробіток шахтаря, «зменшуючись іноді (щоправда, лише зрідка) до 10 руб., ніколи не зростає понад 30–35 руб.»⁷⁸⁵. Заробіток залежав також від самого робітника, зокрема від того, скільки він працював.

Отже, денні нормативи оплати праці шахтарів були помітно вищі, ніж у робітників обробної промисловості та аграрного сектору. Однак унаслідок інтенсивніших коливань обсягів виробництва шахтарі працювали меншу кількість днів на рік, тому реальні зарплати могли наближатися до заробітків фабричних робітників.

⁷⁸¹ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 153.

⁷⁸² Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность... С. 25; Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий... С. 760.

⁷⁸³ Пوراховано за: Тиме И. Современное состояние техники на Южнорусских рудниках. *Горный журнал*. 1910. № 1. С. 16.

⁷⁸⁴ Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий... С. 761.

⁷⁸⁵ Черемухин Н. М. Как живут и как питаются... С. 4.

Середні показники номінальної заробітної плати дають уявлення про загальні тенденції щодо змін заробітку робітників, але не враховують великої різниці в оплаті праці робітників різних категорій. На одному й тому самому підприємстві зарплати могли варіюватися від десятка-півтора рублів у чорнороба до кількох тисяч в управителів вищої ланки. Зарплата виконавчого директора Новоросійського товариства Дж. Юза становила £ 1 000 на рік (приблизно 833 руб. на місяць), що було у 30 разів більше за середню місячну зарплату вибійника, який працював на шахтах цієї компанії. 1914 р. виконавчий директор Новоросійського товариства А. Свіцин отримував місячну зарплату 3 300 руб., а два його помічники – 2 000 і 667 руб. відповідно⁷⁸⁶, водночас середній зарібок робітника становив 32 руб.⁷⁸⁷ Середня заробітна плата службовців підприємств Дніпровського товариства була втричі більша за середню зарплату робітників у першій половині 1890-х рр., а на початку 1910-х рр. різниця становила вже 4,4 раза⁷⁸⁸. У 1913/14 році середня заробітна плата службовця була вчетверо більша за середню зарплату робітника⁷⁸⁹.

Норми оплати працівників варіювалися також у межах однієї професійної категорії, причому різниця в коливанні зарплати була помітно вища у спеціальностях, що потребували робітників високої кваліфікації. Денна заробітна плата робітників Юзівського заводу 1874 р. коливалася від 0,8 до 3,3 руб. на день; 1888 р. – від 0,8 до 1,0 руб. у некваліфікованих робітників, а зарплата майстрів – від 1,5 до 4 руб.⁷⁹⁰ На початку 1890-х рр. на цьому підприємстві нормативи оплати праці майстрів і машиністів варіювалися від 1 до 5 руб. на день; помічників машиністів – від 0,2 до 2 руб.; ливарників і вальцювальників – від 0,4 до 3,7 руб.; слюсарів – від 0,4 до 3 руб., доменників – від 0,7 до 3 руб.⁷⁹¹.

⁷⁸⁶ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 1. P. 311.

⁷⁸⁷ Отчет Юзовского завода о своей деятельности. *Держархив Донецької обл.* Ф. 6. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 26

⁷⁸⁸ Укладено за: Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепропетровского... С. 1–21.

⁷⁸⁹ Южно-русское Днепропетровское металлургич. об-во, 1915–1916 гг. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605. Л. 50.

⁷⁹⁰ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 6, 24; Тиме И. А. *Очерк современного состояния...* С. 16.

⁷⁹¹ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 7.

Навіть у вугільній промисловості, де вимоги до кваліфікації робітників були не такі високі, як у металургії, помітна велика різниця в оплаті праці різних категорій робітників, а також у межах цих категорій. Передусім дуже різнилася оплата робітників, які працювали під землею й на поверхні. Л. Верещинський, управитель однієї з великих копалень в Області Війська Донського, наводив такі дані на початку 1890-х рр.: вибійник міг заробляти понад 1,5 руб., нормативи оплати праці саночників коливалися від 0,8 до 1 руб., вагонетників, стволкових і верхових – від 1 до 1,1 руб.⁷⁹² Цей розрив зберігся й у наступні роки: наприкінці ХІХ ст. чорнороби на поверхні отримували приблизно 80 к. на день, допоміжні робітники під землею – 1 руб., а вибійники – 1,6 руб.⁷⁹³ Згідно зі спостереженнями санітарного лікаря І. Ляценка заробітна плата 1910 р. на низці копалень Донецького басейну варіювалася від 1,15 до 1,50 руб. на день для основних підземних професій (бурильник, вибійник, кріпильник, коногон) і від 0,6 до 1 руб. для допоміжних. Сортувальники заробляли в середньому 40 к. на день, тобто втричі менше, ніж представники основних професій⁷⁹⁴, тому на цю роботу найчастіше зголошувалися жінки й підлітки, хоч тривалість їхнього робочого дня була така сама, як і в шахтарів.

Визначаючи норми оплати праці робітників, адміністрації підприємств мали непросто завдання – ефективно використати важіль диференціації зарплат. З одного боку, можливість перейти в більш оплачувану категорію мотивувала робітника чи робітницю працювати краще. З другого боку, різниця в оплаті спричиняла конфліктні ситуації між робітниками й управителями, а також між самими робітниками. Останніх особливо дратувала висока різниця в оплаті праці російських та іноземних робітників. Наприклад, середня зарплата британських робітників Юзівського заводу в перші роки його роботи була в чотири-п'ять разів вища, ніж зарплати їхніх російських колег⁷⁹⁵. Така різниця, яку російські робітники вважали несправедливою, спричиняла невдоволення і стала одним із

⁷⁹² Верещинский Л. Рабочий шахтер... С. 5.

⁷⁹³ Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков, 1901. С. 16.

⁷⁹⁴ Ляченко И. И. Условия труда на рудниках... С. 429.

⁷⁹⁵ Об устройстве Новороссийским об-ом завода. РГИА. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 9 об, 18.

приводів перших страйків у Юзівці⁷⁹⁶. Іноземні працівники отримували набагато вищу зарплату, ніж їхні російські колеги, і в інших секторах економіки: на початку 1890-х рр. річна заробітна плата російських шкільних учителів Юзівки коливалася в межах 360–480 руб., а вчитель-англієць отримував 1 200 руб. на рік⁷⁹⁷.

Оплата праці робітників була диференційована також залежно від їхньої статі й віку. Зарплати чоловіків і жінок у російській промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст. помітно різнилися в бік заниження останніх. Згодом різниця зменшилася, проте нерівність залишалася до кінця імперської доби⁷⁹⁸.

В історіографії переважає теза, що жінки заробляли менше за чоловіків, бо промисловці платили жінкам менше за виконання тих самих робіт. Насправді нижчі зарплати в жінок, ніж у чоловіків, визначала низка причин. По-перше, нормативи оплати праці жінок зазвичай були нижчі. Наприклад, дані про зарплати працівників на виробництві вогнетривкої цегли Петровського заводу 1915 р. свідчать, що дорослі чоловіки отримували 1,3 руб. на день, хлопці-підлітки – 0,8 руб., хлопчики – 0,6 руб. Дорослим жінкам платили 0,8 руб., дівчатам-підліткам – 0,7 руб., тобто зарплата жінок була на 60 % нижча, ніж у чоловіків, на рівні хлопців-підлітків⁷⁹⁹. Наведені дані стосуються некваліфікованих працівників, тому можна припустити, що чоловіки й жінки виконували однакову роботу.

Також жінки заробляли менше за чоловіків через деякі законодавчі обмеження. З 1882 до 1915 р. закон забороняв жінкам працювати на нічних і понаднормових роботах⁸⁰⁰; це стосувалося й підлітків віком 12–15 років, робочий день яких закон від 1882 р. обмежив вісьмома годинами. Підлітки заробляли менше, адже мали низьку кваліфікацію й меншу продуктивність, ніж дорослі чоловіки. Однак жінки й підлітки також законодавчо були позбавлені

⁷⁹⁶ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 20.

⁷⁹⁷ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 11.

⁷⁹⁸ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 116.

⁷⁹⁹ Сведения по Петровскому заводу за 1915 г. РГИА. Ф. 37. Оп. 67. 1915 г. Д. 712. Л. 13.

⁸⁰⁰ Веринчук К. Д. Дифференциация заработной платы промышленных рабочих России в годы Первой мировой войны. *Экономическая история: ежегодник, 2014*. Москва, 2016. С. 253.

можливості працювати на нічних і понаднормових роботах, нормативи оплати яких були вищі, ніж звичайні денні. Закон 1882 р. мав соціальну спрямованість, захищаючи жінок і підлітків від перенапруження, але об'єктивно спричиняв менші заробітки, ніж у дорослих робітників-чоловіків.

Більшість жінок працювала на промислових підприємствах на поденній оплаті. Жіночі поденні ставки, на відміну від чоловічих, мало залежали від стажу або віку працівниці, такі ставки індексували для всіх одноразово. Робітницям платили тільки за відпрацьовані дні, тому народження й догляд за дітьми сильно знижували заробіток жінок. Жінки, зайняті дітьми, більше прогулювали, менше заробляли, а також їх більше штрафували.

Нарешті, жінки-робітниці переважно працювали на низькокваліфікованих і низькооплачуваних виробництвах. З одного боку, це було наслідком позиції управителів, що жінкам потрібно давати простіші роботи, а з другого, розуміння, що жінок влаштує невисокий заробіток, який не влаштував би чоловіків на тій самій роботі. Один із сучасників зазначав, що жінки часто не беруться за роботу, яку «традиційно» вважають чоловічою, хоча цілком могли б її виконувати. Так вони «самі себе знецінюють на ринку праці»⁸⁰¹. За сукупністю всіх цих чинників робітниці отримували вдвоє-втричі нижчу зарплату, ніж дорослі робітники⁸⁰².

Крім заохочення, підприємства вдавалися й до каральних засобів стимулювання праці. Якщо робітники порушували трудову дисципліну, їх штрафували, переводили на менш оплачувану посаду, звільняли, виселяли з корпоративного житла на «вільну» квартиру тощо.

До середини 1880-х рр. штрафи не були впорядковані, тому промисловці штрафували робітників на власний розсуд⁸⁰³. Закон «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. упорядкував принципи стягнення штрафів. Робітників могли штрафувати за неякісну роботу, прогули й порушення дисципліни⁸⁰⁴. Основною причиною штрафування робітників обробної

⁸⁰¹ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 119–120.

⁸⁰² Михайловский Я. Т. О заработной плате... С. 466.

⁸⁰³ Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1927. С. 67.

⁸⁰⁴ Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 113.

промисловості Катеринославської губернії впродовж 1901–1914 рр. були прогули – 46 % штрафів, 38 % штрафів робітники сплатили за порушення внутрішнього порядку, а решту 16 % – за виробничий брак або псування машин⁸⁰⁵.

Закон встановлював максимально можливий розмір штрафів, які могли стягувати з робітника: загальна сукупність штрафів не мала перевищувати третину його заробітку⁸⁰⁶. Статистика, яку зібрали фабричні інспектори, показує, що штрафи становили лише невелику частину зарплати робітників.

Штрафи робітників формували капітал, який могли використовувати тільки на потреби самих робітників⁸⁰⁷. Отже, штрафуючи робітників, підприємці фактично перекладали кошти з кишені робітника – порушника дисципліни в кишеню робітника, який потребував матеріальної допомоги. Промисловці штрафували робітників, щоб виховати капіталістичну дисципліну праці, а не для того, щоб компенсувати підприємцям збитки, тобто штрафи ставали інструментом покарання. Хоча розміри штрафів були відносно невеликі, для робітників, які звикли рахувати кожен копійчину, виплата штрафу навіть у кілька десятків копійок могла бути відчутна. Тому часто штрафи ставали причиною скарг і навіть страйків, особливо в таких випадках, як «порушення тиші» або «непослух»⁸⁰⁸.

Комісія О. Штофа, що оглянула заводи й копальні Півдня Росії 1900 р., побачила чимало прикладів порушення закону: завищені розміри стягнень, стягнення за порушення, не передбачені встановленою Гірничим департаментом номенклатурою⁸⁰⁹.

Ефективність системи штрафів як інструмента дисципліни викликала скепсис у багатьох сучасників. Н. Горняк, який починав кар'єру саночником, а згодом став підрядником, вважав цю ідею «тяжкою помилкою», адже насправді

⁸⁰⁵ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 157; за 1902 г. С. 155; за 1903 г. С. 163; за 1904 г. С. 167; за 1905 г. С. 87; за 1906 г. С. 87; за 1907 г. С. 91; за 1908 г. С. 147; за 1909 г. С. 145; за 1910 г. С. 285; за 1911 г. С. 227; за 1912 г. С. 228; за 1913 г. С. 235; за 1914 г. С. 207.

⁸⁰⁶ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 45.

⁸⁰⁷ Громан В. В. Устав о промышленном труде... С. 120.

⁸⁰⁸ «Не рублем единым»: Трудовые стимулы... С. 147.

⁸⁰⁹ Рапорт и дневник комиссии... Штофа. РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 96, 99.

штрафи «анітрохи не впливають на моральність робітника, розлючують його, змушують глибоко ненавидіти [адміністрацію – авт.]»⁸¹⁰.

5.2. Соціальне страхування робітників

З огляду на високий рівень виробничого травматизму постало питання про соціальне страхування робітників, які тимчасово або повністю втратили працездатність унаслідок нещасних випадків на виробництві, а також сімей робітників, які загинули внаслідок таких випадків.

До 1903 р. обов'язкового соціального страхування втрати працездатності робітників приватних і корпоративних підприємств не було⁸¹¹. Закони не містили особливих вказівок щодо запобіжних заходів на промислових підприємствах, не було норм відшкодування в разі травм на виробництві, не йшлося про обов'язок промисловців надати допомогу в разі смерті або каліцтва на підприємстві. Робітники могли вимагати відшкодувати збитки через суд, керуючись загальними положеннями цивільних законів про відповідальність за заподіяння шкоди і збитків. Однак постраждалим потрібно було довести пряму провину власника підприємства, що було дуже складно, тож успішний судовий процес ставав проблематичним для потерпілих. Набула поширення практика укладати «мирові угоди», коли власники підприємств виплачували потерпілим робітникам деяку суму, а ті давали зобов'язання відмовитися від будь-яких дальших претензій⁸¹². Надання підприємствами добровільної допомоги робітникам, які втратили працездатність, було поширеним, але не універсальним явищем і залежало від доброї волі адміністрації⁸¹³. К. Вегнер, старший лікар Петровського заводу, зазначав 1903 р.: «Крім Юзівського заводу, де щедрою рукою роздають

⁸¹⁰ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа... С. 35.

⁸¹¹ Див.: Чистяков И. И. Страхование рабочих в России: опыт истории страхования рабочих, в связи с некоторыми другими мерами их обеспечения. Москва, 1912; Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепропетровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2017. Вип. 20. С. 83–90; Його ж. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2018. Вип. 22–23. С. 42–50.

⁸¹² Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 236; Бородкин Л. И. Социальное страхование... С. 166.

⁸¹³ Каменноугольная промышленность в России в 1902 году. Вып. 1. С. LXIV.

допомогу всім вдовам і хворим, у нас навіть на великих підприємствах ще немає нічого схожого на інвалідні каси»⁸¹⁴.

Єдиною універсальною системою соціальної допомоги на промислових підприємствах були каси штрафних капіталів. Згідно із законом «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. зі стягнутих з робітників штрафів утворювали капітал, який могли використовувати тільки на потреби самих робітників⁸¹⁵. 1913 р. штрафний капітал (11 300 руб.), зібраний з робітників-порушників заводів і фабрик Катеринославської губернії, був виплачений на такі видатки: лікарняні – 76 %, на поховання 15 %, вагітним – 1 %, покаліченим і погорільцям – по 0,5 %, решта 7% пішли на інші витрати⁸¹⁶. У перерахунку на одного отримувача суми допомоги були мізерні: зазвичай 3–6 руб., що дорівнювало кількадедній зарплаті робітника.

1884 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії створила «Товариство допомоги гірникам на Півдні», що працювало до 1917 р. Товариство допомагало сім'ям робітників, які загинули, отримали каліцтво або ушкодили здоров'я внаслідок нещасних випадків і тяжких умов праці на заводах та копальнях⁸¹⁷. Воно забезпечувало жертв нещасних випадків або їхніх близьких одноразовими виплатами й пенсіями по інвалідності. Діяльність товариства фінансували коштом обов'язкових відрахувань з кожного вагона видобутого вугілля (спочатку 5 к., а з 1899 р. – 15 к.), які сплачував кожен підприємець – член Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Товариство об'єднувало у своїх лавах приблизно 66 % власників шахт Донбасу. З 1884 р. до початку дії закону 2 червня 1903 р. воно зібрало 922 000 руб., з яких видало як разові допомоги й постійні пенсії 406 000 руб.⁸¹⁸, однак ця допомога компенсувала лише малу частину потреб. За період з 1887 до 1904 р. на шахтах сталося

⁸¹⁴ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 208. Вдовам робітників, які загинули на виробництві від нещасного випадку, Новоросійське товариство (за даними кінця 1890-х рр.) виплачувало пенсії розміром 5–28 руб. на місяць. Див.: Извлечения из отчетов Новороссийского об-ва. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 14.

⁸¹⁵ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 45.

⁸¹⁶ Свод отчётов фабричных инспекторов за 1913 г. С. 238–239.

⁸¹⁷ Свод постановлений о горнопромышленности... Т. 3. С. 169.

⁸¹⁸ Труды XXIX съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков, 1905. С. 12.

приблизно 70 000 нещасних випадків, допомогу в середньому в розмірі 150 руб. на особу отримали лише 1 100 травмованих робітників⁸¹⁹. Очевидно, допомогу потерпілим надавали не в кожному випадку каліцтва на виробництві, порядок її отримання та розміри залежали лише від правління Товариства. П. Фомін, характеризуючи роль Товариства допомоги, зазначав, що, з огляду на мізерність допомоги, ішлося «не про серйозну допомогу інвалідам праці, а про найбанальніший акт філантропії». Самі гірничопромисловці визнавали, що товариство було малоефективною установою⁸²⁰.

З 1860-х рр. набула поширення практика добровільного приватного страхування робітників у страхових компаніях. Власник підприємства переказував на рахунок страхової компанії страховий внесок, а постраждалі робітники висували позов не підприємцеві, а страховому товариству. На межі XIX–XX ст. у страхових компаніях було застраховано 75 % робітників металургійної й металообробної промисловості та 30 % робітників вугільної промисловості Півдня Росії⁸²¹. Страхові внески окремих підприємств коливалися від кількох тисяч до кількох десятків тисяч рублів на рік⁸²². Наприклад, Дніпровське товариство на початку XX ст. сплачувало страховим компаніям щороку приблизно 30 000 руб.⁸²³

Типові умови страхування на початку XX ст. передбачали відшкодування у 1 000-кратному розмірі денного заробітку в разі смерті робітника, а в 1 500-кратному розмірі – у разі інвалідності. У разі тимчасової втрати працездатності внаслідок травми страхова компанія виплачувала робітнику до одужання 50 % денного заробітку⁸²⁴. Отримати відшкодування від страхових товариств було так само складно, як і від власників підприємств. Фабричні інспектори зазначали, що

⁸¹⁹ Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. – лютий 1917 р.). Дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1998. С. 2–16.

⁸²⁰ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность... Т. 2. С. 98–99.

⁸²¹ Дитмар Н. Ф. Железная промышленность Южной России в 1900 году. Харьков, 1901. С. 13; Каменноугольная промышленность в России в 1902 году. Вып. 1. С. LXI.

⁸²² Рапорт и дневник комиссии... Штофа. РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 90–110.

⁸²³ Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепропетровского... С. 1–21.

⁸²⁴ Дитмар Н. Ф. Железная промышленность... С. 13; Каменноугольная промышленность в России в 1902 году. Вып. 1. С. LXIII.

заводським лікарям, цілком залежним від промисловців, робітники небезпідставно не довіряли, а державні лікарі (городові, поліцейські, повітові) не завжди були достатньо компетентні й до того ж мали інші обов'язки. Якщо робітник був застрахований у якомусь комерційному страховому агентстві, часто агенти цих товариств відмовлялися платити винагороду за втрату працездатності в розмірі, який визначали заводські лікарі. Вони зазвичай доручали проводити обстеження своїм лікарям⁸²⁵.

У 1890-ті рр. кількість промислових робітників зростала швидкими темпами, а отже, зростала й кількість травмованих працівників, соціальна підтримка яких ставала гострою проблемою. Промисловий травматизм сягнув таких масштабів, що в суспільстві виникла дискусія, яка великою мірою активізувала роботу центральних органів виконавчої влади щодо розв'язання назрілої проблеми⁸²⁶. Другою причиною, що змусила уряд прискорено розв'язувати проблему законодавчого регулювання робітничого страхування, було зростання інтенсивності страйкового руху на початку ХХ ст.⁸²⁷

Підсумком багаторічної роботи урядових комісій і підприємницьких організацій став закон «Про відшкодування власниками промислових підприємств робітникам і службовцям, які втратили працездатність унаслідок нещасних випадків», що набув чинності з 1 січня 1904 р. і був поширений на всіх фабрично-заводських та гірничозаводських робітників⁸²⁸. Згідно із законом, потерпілі робітники отримували матеріальну допомогу в половинному розмірі їхнього заробітку з моменту нещасного випадку й до дня відновлення працездатності або до встановлення її повної втрати. У разі повної втрати працездатності власник підприємства виплачував робітнику пенсію в розмірі 75 % річного утримання потерпілого, а в разі неповної – розмір визначали «відповідно до ступеня зниження працездатності потерпілого». За бажанням

⁸²⁵ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. С. XX.

⁸²⁶ Ашмарина С. В. Разработка закона 1903 г. о страховании промышленных рабочих. *Историки размышляют*. 2002. № 3. С. 153.

⁸²⁷ Лунц М. Г. Из истории фабричного законодательства... С. 8.

⁸²⁸ Нолькен А. М. Закон 2 июня 1903 года о вознаграждении владельцами промышленных предприятий рабочих и служащих, утративших трудоспособность вследствие несчастных случаев. *Право*. 1903. № 1–52. С. 1791–1800.

робітника допомогу по інвалідності могли виплатити одноразово. Якщо потерпілі робітники та службовці були зареєстровані у страхових товариствах, власників підприємств звільняли від страхових виплат, які здійснювали страхові товариства⁸²⁹.

Принцип соціального страхування, встановлений законом 1903 р., мав кілька системних проблем⁸³⁰. Наприклад, Закон 1903 р. не передбачав страхування від професійних захворювань, старості, безробіття, а також виплату пенсії за віком. Проблему оплачуваної відпустки для вагітних робітниць взагалі не розв'язали. Закон 1903 р., однак, поліпшив становище робітників, адже їм більше не було потрібно доводити винність роботодавця в разі нещасного випадку. Проти попередньої практики, коли розмір допомоги й пенсії фактично залежав від доброї волі власника підприємства, це був великий крок уперед у становленні системи універсального соціального страхування.

Більша частина зазначених обмежень була подолана двома взаємопов'язаними законами «Про страхування робітників від нещасних випадків» і «Про забезпечення робітників на випадок захворювання» від 23 червня 1912 р. Вони запровадили принципи обов'язкового соціального страхування робітників у страхових товариствах, а також забезпечення робітників на період захворювання (незалежно від того, чи мало захворювання виробничий характер), вагітності й пологів. Закон 1912 р. запровадив універсальну систему соціального страхування робітників на випадок хвороби, вагітності та пологів. Створення спеціальних страхових організацій було позитивною новацією як для робітників, так і для підприємств. До ухвалення закону соціальні виплати мали випадковий характер, підприємствам було складно їх прогнозувати і планувати бюджет. За обов'язкового страхування платежі були заплановані та сталі, їх можна було врахувати заздалегідь, тому закон став важливим кроком на шляху професіоналізації ризику. Закон про

⁸²⁹ Дементьев Е. М. Законы о вознаграждении рабочих, потерпевших от несчастных случаев. С.-Петербург, 1909. С. 2–3, 14.

⁸³⁰ Козьминых-Ланин И. М. Закон 2 июня 1903 года о вознаграждении рабочих и служащих потерпевших от несчастных случаев и опыт применения его в жизни. Москва, 1909. С. 13, 17, 27–28.

обов'язкове страхування був прогресивний, але запізнений: Росія запровадила систему обов'язкового страхування робітників на випадок хвороби на 27 років пізніше за Німеччину, на 24 роки – за Австрію, на 21 рік – за Угорщину.

5.3. Житло

Видатки на житло були однією з найбільших статей соціальних видатків містотвірних підприємств заводських і шахтарських поселень. У грудні 1897 р. комісія з оцінювання нерухомого майна Російсько-Бельгійського металургійного товариства порахувала, що вартість робітничих помешкань становила понад 10 % усього нерухомого майна компанії⁸³¹. Звіт Південноросійського товариства за 1902/03 операційний рік показує, що вартість корпоративного житла на балансі компанії перевищувала вартість усіх технічних будівель і становила 44 % суми акціонерного капіталу⁸³².

На початковому етапі індустріалізації Донбасу та Придніпров'я промисловці мали різні погляди на ефективність корпоративного житла як засобу підвищити лояльність робітників. Деякі підприємці висловлювали думки, що вища оплата була для робітників пріоритетніша, ніж комфортні умови проживання⁸³³. Однак більшість сучасників усе-таки вважали якісні житлові умови значущими в залученні й утриманні робочої сили. Державний чиновник В. Іславін, побачивши 1874 р. на низці гірничих і гірничозаводських підприємств Донбасу та Придніпров'я добре облаштовані робітничі помешкання, зазначив, що працівники цих підприємств «не проміняють свого нового побуту на колишнє жалюгідне животіння на батьківщині»⁸³⁴.

З 1890-х рр. житлові умови повсюдно стали використовувати як важливий трудовий стимул, про що свідчили як сторонні спостерігачі, так і самі

⁸³¹ Акт оценки недвижимых имуществ, принадлежащих Русско-Бельгийскому металлургич. об-ву. РГИА. Ф. 37. Оп. 66. Д. 2310. Л. 50.

⁸³² Отчет правления Общества Южно-Русской каменноуг. пром-ти за операц. период с 1 января 1902 г. по 30 июня 1903 г. С.-Петербург, 1904. С. 12.

⁸³³ Див., наприклад: Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития... С. 451–472; Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 721; Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 424.

⁸³⁴ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 83.

промисловці. Є. Рагозін 1895 р. зазначав, що спочатку «каторжна робота гірника» й погані житлові умови вабили переважно безпаспортних робітників, офіційно не працевлаштованих на підприємствах. Однак коли компанії стали приділяти увагу розвитку інфраструктури, то прийшли робітники з паспортами, і з такими робітниками укладали трудові договори. Є. Рагозін підкреслював, що коли «для першої хвилі робітників достатньо було лише примітивної інфраструктури й горілки», то робітники наступної хвилі вже вимагали регулярної платні й нормальних житлових умов⁸³⁵. Щодо самих промисловців, то важливість забезпечення робітників якісним житлом неодноразово обговорювали на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії. Гірничопромисловці вважали якісне корпоративне житло одним із найголовніших способів завоювати лояльність робітника, адже «для морального й матеріального піднесення становища робітників це питання має більше значення, ніж питання про зарплату й робочий час»⁸³⁶.

Підприємства вважали, що корпоративне житло виконувало дві основні функції: трудового стимулу й соціального контролю. Пропонуючи трудовим мігрантам житло, компанії привертали дефіцитну робочу силу⁸³⁷. Поселення з кращою інфраструктурою вабили професійних робітників, тоді як сезонні робітники легше погоджувалися на варіанти з дешевим житлом. Крім того, контролюючи житло, містотвірні підприємства могли позбутися невгодних жителів, наприклад тих, кого адміністрація підозрювала як активістів робітничого руху. Додатковою причиною інвестицій у житло стала профілактика епідемічних захворювань. Погані житлові й санітарні умови спричиняли епідемії, які призводили до відтоку робітників, унаслідок чого компанії мали фінансові втрати.

Рішення витратити кошти на робітничі помешкання було непросте, тому компанії поставали перед дилемою. З одного боку, зв'язок між витратами на

⁸³⁵ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 103.

⁸³⁶ Цит. за: Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. Ленинград, 1981. С. 80.

⁸³⁷ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 423–424.

житло і якістю робочої сили був зрозумілий: поселення з кращою інфраструктурою вабили досвідченіших і професійніших робітників. З другого боку, побудова якісного житла коштувала дорого. В умовах, коли багато кампаній були недокапіталізовані, переконати акціонерів у необхідності вкладати гроші в соціальні об'єкти було складно. На відміну від операційних витрат, потреба інвестицій у соціальну інфраструктуру могла здаватися акціонерам не такою важливою, а зиск – не таким очевидним. Ба більше, спорудження корпоративного житла не було разовою інвестицією. Підприємства мали надалі витрачати кошти на підтримання цього житла, а щораз більша чисельність працівників ставила компанії перед необхідністю добудовувати потрібну кількість помешкань.

На практиці рішення інвестувати в корпоративне житло визначала сукупність факторів, як-от альтернативні варіанти розселення робітників, наявність у компанії землі для побудови помешкань, ситуація на ринку праці. У багатьох випадках побудова помешкань для робітників коштом компанії було єдиним способом мати робочу силу неподалік підприємства. Це були випадки, коли підприємство розташувало поблизу мінеральних копалин якомога далі від інших великих поселень. Самі робітники часто не мали грошей, щоб звести житло. Як компроміс – робітникам давали ділянки під забудову й забезпечували їх будівельними матеріалами, з яких робітники самі споруджували собі хати. Однак можливість надавати робітникам ділянки залежала також від наявності в компанії вільного земельного фонду. Не всі компанії встигли скупити або орендувати на тривалий строк території навколо підприємств, як це вдалося зробити Дж. Юзу. У багатьох випадках сільські громади й поміщики, відчуваючи попит, так накручували ціни, що компанії були змушені відхилити пропозиції.

Наступною дилемою для підприємств ставало питання про тип і якість корпоративних будинків. Відповідь на нього залежала від того, на який сегмент трудового ринку орієнтувалася компанія. Гірничий інженер П. Пальчинський зауважував, що робітники-одинаки головно цікавилися високими заробітками, мало звертаючи увагу на якість приміщення. Натомість сімейні робітники

загалом віддавали перевагу тим підприємствам, які пропонували кращі приміщення навіть за меншого заробітку⁸³⁸.

Якщо основним робочим контингентом були робітники без сімей, то для них будували казарми, бо це був найдешевший варіант. Однак такі робітники були найменш лояльні й часто самовільно полишали роботу. Якщо підприємство орієнтувалося на артільних робітників, то для них найкраще підходили невеликі будинки на 10–15 осіб. Компанії, які намагалися заохотити сімейних робітників як найлояльніших, мали пропонувати їм будинки сімейного типу, проте це був найдорожчий варіант. За підрахунками Є. Рагозіна, вартість сімейних будинків у розрахунку на одну особу була в 4,5 раза вища, ніж вартість казарм⁸³⁹. Розрахунки гірничого інженера Петра Пальчинського засвідчили навіть більшу різницю: витрати на сімейні будинки в розрахунку на одного робітника були вищі у 5–6 разів проти того, що підприємства витрачали на спорудження казарм⁸⁴⁰. Додаткових коштів потребувала також інша сімейна інфраструктура, як-от школи, спеціальні відділення в лікарнях, рекреаційна інфраструктура тощо. Натомість, зазначав П. Пальчинський, такі підприємства «набагато менше потерпають від нестачі робочих рук»⁸⁴¹.

Підприємства практикували кілька варіантів розселення своїх працівників: 1) побудову корпоративного житла; 2) надання земельних ділянок, щоб робітники самостійно зводили помешкання; 3) надання ділянок землі підрядникам, які пізніше здавали робітникам квартири в оренду; 4) розселення робітників у навколишніх селах.

Кожен із цих варіантів мав свої переваги й недоліки для підприємств та їхніх працівників. Корпоративне житло було чудовим варіантом трудового стимулювання, але коштувало дорого. Підприємства здебільшого не могли собі дозволити будувати житло для всіх працівників, тому зазвичай надавали помешкання лише частині своїх підлеглих. Для робітників це також мало свої

⁸³⁸ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 424.

⁸³⁹ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 90.

⁸⁴⁰ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 433, 436, 439.

⁸⁴¹ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 424.

переваги й недоліки: переважно корпоративне житло надавали задешево, але працівників могли легко позбавити його за примхою адміністрації.

Щоб знизити кошти на облаштування помешкань, деякі компанії надавали робітникам земельні ділянки й будівельні матеріали, з яких ті самостійно зводили споруди. У такому разі компанія, крім коштів на будматеріали, витратила гроші на купівлю чи оренду землі в місцевих землевласників. Однак часто під житла давали територію, на якій підприємство експлуатувало надра. Недоліком цієї моделі було те, що робітники будували нашвидкуруч низькоякісні й малі помешкання, а потім ще здавали частину приміщення квартирантам. Більшість спогадів сучасників про жахливі маленькі будинки – саме про цю категорію помешкань. Позбавлені належного контролю, жителі робітничих поселень будували абияк, порушуючи санітарні норми, що створювало в поселенні епідеміологічну небезпеку. Компаніям було складніше контролювати жителів, які мешкали у приватних садибах, тому компанії встановлювали правила, що будинки можна було продавати тільки іншому працівнику підприємства, що давало змогу загалом контролювати житловий фонд поселення і його мешканців.

Будівництво квартир підрядниками було найгіршим варіантом як для містотвірного підприємства, так і для робітників. Якщо містотвірні підприємства будували житло, щоб залучати робітників, і пропонували помірковану оплату, то підрядників цікавив передусім прибуток, а отже, вони намагалися максимізувати орендні ціни. Тому працівники компанії платили за оренду високі ціни, а компанія була позбавлена ефективного механізму контролю над мешканцями робітничого поселення.

Розселення в навколишніх селах не потребувало від компаній витрат, але умови життя в сільських хатах були погані й відштовхували кваліфікованих робітників. Крім того, робітникам, які мешкали в навколишніх селах, доводилося витратити багато часу на дорогу від будинку до робочого місця й назад. Тому цей варіант розселення практикували для чорноробів – низькооплачуваних робітників, чий час коштував мало.

Робітники могли розв'язати житлове питання в такі способи: мешкати в корпоративних робітничих казармах; орендувати (рідше – придбати) квартиру в багатоквартирних будинках; самостійно зводити житло на території, наданій підприємством; квартирувати в когось у помешканні⁸⁴². Вибір залежав від кваліфікації робітника, а отже, і його доходу, від сімейного стану й від того, скільки часу він планував залишатися в робітничому поселенні.

Дані табл. 5.1 свідчать, що гірничі й металургійні підприємства по-різному розв'язували проблему розміщення своїх робітників. Якщо абсолютна більшість гірників мешкала в корпоративному житлі (47 % у казармах і 42 % у сімейних будинках), то лише 19 % робітників металургійної промисловості селилися в корпоративних помешканнях. Протягом перших п'ятнадцяти років ХХ ст. була помітна тенденція до зменшення частки корпоративного житла як у металургійних, так і шахтарських поселеннях⁸⁴³.

⁸⁴² Фиалковский В. П. Жилищные условия горнорабочих... С. 145–146.

⁸⁴³ Робітники залізорудної промисловості майже повністю жили в корпоративних помешканнях наприкінці ХІХ ст. (85 % у казармах, 5 % у сімейних квартирах); до 1913 р. значущість корпоративного житла трохи знизилася: 69 % робітників мешкали в казармах, а 7 % – у корпоративних сімейних квартирах. Див.: Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих... С. 235.

Таблиця 5.1

Розподіл робітництва Півдня Росії за типом житла протягом 1901–1915 рр.⁸⁴⁴

Рік	Робітники вугільних підприємств			Робітники металургійних підприємств		
	У корп. казармах	Власне житло або оренд. прив. квартир	Власне житло або оренд. прив. квартири/кімната	У корп. казармах	Власне житло або оренд. прив. квартир	Власне житло або оренд. прив. квартири/кімната
1901	52 %	38 %	9 %			
1902	49 %	39 %	12 %			
1903	47 %	44 %	9 %			
1904	46 %	44 %	11 %			
1905	46 %	45 %	8 %	9 %	13 %	78 %
1906	50 %	47 %	2 %	10 %	18 %	72 %
1907	44 %	44 %	12 %	8 %	14 %	78 %
1908	46 %	42 %	11 %	8 %	13 %	80 %
1909	49 %	36 %	14 %	8 %	13 %	78 %
1910	45 %	41 %	14 %	8 %	12 %	81 %
1911	42 %	42 %	16 %	5 %	11 %	84 %
1912	44 %	41 %	15 %	5 %	10 %	85 %
1913	47 %	40 %	14 %	7 %	9 %	84 %
1914				6 %	11 %	83 %
1915				4 %	11 %	85 %
Середнє	47 %	42 %	11 %	7 %	12 %	81 %

Велику різницю в частках корпоративного житла в шахтарських і заводських поселеннях можна пояснити тривалішим життєвим циклом і більшою економічною стабільністю заводських поселень. Шахтарські поселення були менш економічно диверсифіковані, тому ринок нерухомості там був чітко пов'язаний з успіхами й невдачами містотвірного підприємства. У таких умовах робітники й незалежні підрядники не хотіли ризикувати своїми заощадженнями,

⁸⁴⁴ Укладено за: Железная промышленность Южной России в 1905 г. С. 6–7; в 1906 г. С. 8–9; в 1907 г. С. 8–9; в 1908 г. С. 70–71; в 1909 г. С. 80–81; в 1910 г. С. 82–83; в 1911 г. С. 82–83; в 1912 г. С. 82–83; в 1913 г. С. 82–83; в 1914 г. С. 82–83; в 1915 г. С. 82; Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 1. С. 28–29; в 1909 г. Вып. 1. С. 24–25; в 1911 г. Вып. 2. С. XXIII; Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих... С. 235.

тому містотвірним підприємствам більшою мірою доводилося брати на себе витрати на будівництво житла.

У межах однієї галузі на окремих підприємствах були помітні великі варіації. 1911 р. 55 % вугільних компаній переважно селили робітників у казармах, 19 % – у корпоративних сімейних будинках, на 12 % підприємств робітники здебільшого мешкали у власному або орендованому приватному житлі⁸⁴⁵. Кореляційний аналіз принципу розселення робітників не виявив очевидної залежності між структурою розселення й величиною поселення або чисельністю робітників. Тільки між показником обсягу виробництва й часткою робітників – мешканців корпоративних будинків була позитивна кореляція ($r = 0,42$), а отже, у корпоративних сімейних будинках мешкало більше робітників великих компаній, ніж дрібних.

Металургійні підприємства також по-різному розселяли своїх робітників. На початку 1910-х рр. більшість робітників Кадіївського й Вільхівського заводів мешкали в казармах, а заводи Гданцівський, Провіданс і Торецький половину своїх робітників розселили в корпоративних сімейних будинках. Однак основна маса робітників решти металургійних підприємств мешкали у приватних помешканнях, власних або орендованих⁸⁴⁶. Кореляційний аналіз залежності виявив зворотну залежність між загальною чисельністю робітників підприємства й часткою тих, хто мешкав у казармах ($r = -0,50$), і позитивну залежність з часткою мешканців приватних квартир ($r = 0,57$), тобто що більше було підприємство, то більша частина його робітників мешкала в некорпоративних приміщеннях. Проте як у гірничих, так і в гірничозаводських підприємств їхній розмір лише частково визначав принципи розселення робітників. Інші чинники, як-от наявність у підприємства територій і коштів для облаштування робітничого поселення, а також наявність некорпоративного житлового фонду, мали значення.

⁸⁴⁵ Каменноугольная промышленность в России в 1911 г. Вып. 2. С. 1–83.

⁸⁴⁶ Железная промышленность Южной России в 1910 г. С. 83.

Те, як проблему розселення працівників розв'язувало Новоросійське товариство, демонструє, які особливі були умови на окремих підприємствах. Робітники Новоросійського товариства спочатку мешкали здебільшого в корпоративному житлі. Земське обстеження в середині 1880-х рр. нарахувало 12 % жителів, які мали власне помешкання, решта жила у приміщеннях, наданих містотвірним підприємством⁸⁴⁷. 1889 р., придбавши понад 164 км² землі, Новоросійське товариство почало програму заселення, подібну до горлівської. Адміністрація підприємства нарізала ділянки площею 683 м² і пропонувала охочим будувати помешкання. Спочатку охочих було небагато, тому підприємство саме взялося зводити кам'яні двоквартирні будинки, які здавало в оренду за 3–4 руб. на місяць. На початку 1890-х рр. з'явилися охочі спорудити власні будинки, однак вони мали дотримуватися планів, затверджених адміністрацією. За словами Є. Гаршина, який тоді відвідав Юзівку, адміністрація «завжди зважає на потреби поселенців і не перешкоджає розумним видозмінам, яких прагнуть власники». Спочатку будинки переважно зводили небагаті працівники, які намагалися робити їх малими й низькими, щоб можна було зекономити на будівельному матеріалі, а також на опаленні взимку. Пізніше до них долучилися заможніші верстви населення, зокрема будівельні підрядники⁸⁴⁸.

На середину 1890-х рр. у Юзівці було 797 сімейних будинків і 60 казарм для неодружених робітників. 547 окремих сімейних будинків і казарм підприємство здавало робітникам в оренду безкоштовно, а 250 інших сімейних будинків – за плату від 1,5 до 5 руб. на місяць залежно від кількості займаних кімнат. Сімейні будинки були споруджені за різними системами та планами і пристосовані до вимог робітників та розміру сімей. Ці будинки спроектували так, що в них могли розміститися три-чотири маленькі родини, дві середні або одна велика⁸⁴⁹.

Унаслідок масового спорудження приватних будинків у 1890-ті рр. на межі століть 44 % робітників Новоросійського товариства мешкали в корпоративному

⁸⁴⁷ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд... С. 249.

⁸⁴⁸ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 4.

⁸⁴⁹ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 53.

житлі. Підприємство пропонувало робітникам або робітничі бараки на 24 особи, або однокімнатні квартири без вигід, або багатокімнатні (2–4) квартири з коморою, підвалом і невеличким городом. Проживання в робітничих бараках було безплатне, однокімнатна квартира коштувала 1,5 руб. на місяць, двокімнатна – 4 руб. З огляду на те, що нормальна заробітна плата шахтаря й металурга тоді становила приблизно 1 руб. на день, це була невисока плата. Усім охочим бракувало корпоративного житла в Юзівці, тому решті жителів доводилося квартирувати у приватних будинках або зводити власне житло. Комісія О. Штофа 1900 р. засвідчила, що із 13 000 усіх працівників компанії забезпечені корпоративним житлом приблизно 6 000 осіб⁸⁵⁰.

1910 р. на 15 000 працівників Новоросійського товариства в Юзівці та прилеглих до неї копальнях було 734 корпоративні будинки на 2 781 квартиру, тобто 19 працівників на одну квартиру⁸⁵¹. У 1910-х рр. тенденція до зменшення частки корпоративного житла посилилася: 1909 р. приблизно 30 % працівників Юзівського заводу мешкали в корпоративному житлі (службовці – 100 %), 1914 р. – 16 % (службовці – 73 %)⁸⁵². Загалом протягом 1909–1915 рр. 3 % робітників Юзівського заводу мешкали в казармах, 11 % – у корпоративних сімейних будинках, 86 % – у приватних квартирах. Більша частина службовців (63 %) була забезпечена корпоративним житлом⁸⁵³. 1916 р. із 18 522 робітників підприємств Новоросійського товариства в Юзівці 7 647 (41 %) мешкали в корпоративному житлі, решта орендувала квартири у приватних будинках на території Юзівки⁸⁵⁴.

1910 р. ціна корпоративних квартир коливалася в таких межах: кілька квартир здавали без оплати, 43 % квартир здавали з місячною орендною платою від 0,75 до 1,5 руб., 44 % – від 2 до 4 руб., 10 % – від 4 до 8 руб. і 3 % – понад 8 руб. В орендній платі були враховані вугілля для опалення й асенізація, але за

⁸⁵⁰ Рапорт и дневник комиссии... Штофа. РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 97.

⁸⁵¹ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 11, 35.

⁸⁵² Железная промышленность в 1909 г. С. 83; в 1914 г. С. 85.

⁸⁵³ Пораховано за: Железная промышленность Южной России в 1909 г. С. 80–81; в 1910 г. С. 82–83; в 1911 г. С. 82–83; в 1912 г. С. 82–83; в 1913 г. С. 82–83; в 1914 г. С. 82–83; в 1915 г. С. 82.

⁸⁵⁴ Записка комиссии, командированной в Юзовку. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 5, 11.

доставлену воду платили окремо. На приватному ринку житло коштувало набагато дорожче, ніж корпоративні помешкання. 1913 р., за інформацією, поданою в «Довіднику-календарі Катеринославської губернії», вартість квартир в Юзівці коливалася від 10 до 30 руб. на місяць за 2-3-кімнатну квартиру і від 35 до 100 руб. за 4-6-кімнатну квартиру⁸⁵⁵. Наявний фонд корпоративного житла був набагато менший за попит, тому корпоративні квартири надавали передусім «привілейованим» працівникам Новоросійського товариства – адміністрації, службовцям і висококваліфікованим робітникам⁸⁵⁶.

Підприємства зводили для своїх робітників три типи житла: загальні казарми, багатоквартирні будинки та одноквартирні «сімейні» будинки. Казарми в розрахунку на одного мешканця були найдешевшим варіантом розміщення робітників. У 1880–1890-ті рр. сучасники часто писали про жахливі житлові умови у великих казармах на кілька десятків робітників. Старший фабричний інспектор Катеринославської губернії С. Аксьонов зазначав, що всі робітничі казарми «переповнені мешканцями, часто обох статей, утримувані здебільшого досить неохайно й загальною справляють відразливе враження навіть на самих мешканців»⁸⁵⁷. Урядова комісія О. Штофа 1900 р. наполегливо радила промисловцям позбутися надто великих казармених приміщень. Комісія зазначала, що робітники «не без підстав їх уникають і віддають перевагу невеликим сімейним (тісним) будинкам»⁸⁵⁸. Проте дані Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців свідчать, що й на початку 1910-х рр. на Донбасі та Придніпров'ї було чимало великих казарм: казарми для гірників в середньому містили 46 осіб, причому в дев'яти з 129 обстежених поселень в середньому цей показник сягав понад 99 осіб⁸⁵⁹. Робітничі казарми при металургійних підприємствах в середньому містили 40 осіб, але на деяких підприємствах у них

⁸⁵⁵ Цит. за: Юз и Юзовка... С. 86.

⁸⁵⁶ Сысин А. К вопросу о водоснабжении... С. 444.

⁸⁵⁷ Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности... С. 146.

⁸⁵⁸ Штоф А. А. Доклад Комиссии... С. 4.

⁸⁵⁹ Каменноугольная промышленность в России в 1911 г. Вып. 2. С. 1–83.

селилися понад 70 осіб, як-от у поселенні при заводі «Російський Провіданс», де в чотирьох казармах жили 300 робітників⁸⁶⁰.

Сімейні робітники становили найстабільніший контингент й ставилися до квартири як до постійного, а не тимчасового заробітчанського помешкання. Вони були позбавлені потреби заощаджувати кожен копійку, щоб надіслати гроші родині в село. Також вони були менше налаштовані на накопичення, щоб потім придбати земельну ділянку, тому підприємства намагалися залучити сімейних робітників, пропонуючи їм сімейні квартири.

Загальна категорія сімейного житла мала багато варіантів житла різного типу та якості. Якість сімейних квартир для адміністрації та службовців істотно різнилася від тих, у яких жили робітники. Якість робітничих помешкань варіювалася від дешевих землянок до багатокімнатних квартир з водогоном, каналізацією й електричним освітленням; вона помітно варіювалася навіть у різних поселеннях однієї компанії. Наприклад, корпоративні квартири в поселенні при Дніпровському заводі були якісні й комфортні. Про помешкання шахтарів Лідіївської копальні, яка належала тому-таки Дніпровському товариству, санітарний лікар В. Фіалковський писав, що робітники мешкали в переповнених брудних землянках, «непридатних для проживання»⁸⁶¹.

Якість помешкань заводських робітників загалом була краща, ніж у жителів гірників. Це можна пояснити тривалішим життєвим циклом і більшою стабільністю заводських поселень, а також більшою залежністю заводів від кваліфікованої робочої сили. Життєвий цикл гірничого підприємства в середньому становив 30 років, тому будувати якісні будинки «на століття» не було сенсу. Крім того, коли гірничопромисловці починали розробляти копальню, вони часто мали дуже приблизні уявлення про потенційні розміри родовища й остерігалися інвестувати кошти в соціальну інфраструктуру, поки не розуміли, скільки робітників потрібно мати.

⁸⁶⁰ Железная промышленность в 1910 г. С. 83.

⁸⁶¹ Филалковский В. П. Жилищные условия горнорабочих... С. 173.

Крім казарм, у робітничих поселеннях зводили одноквартирні будинки, які сучасники називали «каютками», або багатоквартирні будинки переважно на 6–8 квартир (див. табл. 5.2)⁸⁶². Житлова частина в більшості робітничих квартир мала одну кімнату, відгороджену від кухні перегородками⁸⁶³. Санітарний лікар І. Лященко також згадує «сарайчики» – збиті з дощок надвірні споруди, у яких здебільшого мешкали найбільш вразливі прошарки населення: інваліди, вдови загиблих шахтарів, самотні жінки-робітниці⁸⁶⁴.

Таблиця 5.2

*Типи помешкань робітників вугільної промисловості Донбасу на початку 1910-х рр.*⁸⁶⁵.

Тип робітничих помешкань	Квартир	Частка
Одно- і двоквартирні мазанки, каютки й напівземлянки та землянки	1 103	21 %
Одно- і двоквартирні сімейні будинки	1 422	27 %
3–16-тиквартирні сімейні будинки	2 153	41 %
Казарми	383	7 %
Інші	193	4 %
Разом	5 254	100 %

Категорія «сімейна квартира» не обов'язково означала, що там мешкала тільки одна сім'я. Щоб компенсувати витрати на оплату житла, сім'я шахтаря часто брала квартирантів, також у квартирах сімейного типу часто селилася ціла артіль⁸⁶⁶. Зазвичай артіль платила фіксовану ціну за квартиру, тому намагалася втиснути туди якомога більше народу⁸⁶⁷. В обох випадках це призводило до великого перенаселення квартир, погіршуючи санітарні умови та спричиняючи епідемії. Тому деякі компанії навіть були змушені запровадити обмеження на кількість квартирантів.

⁸⁶² Селиванов Р. Жилища для робочих... С. 1293–1294; Лященко И. И. К вопросу о жилищах... С. 86; Лапшин А. Жилища горнорабочих... С. 5–6.

⁸⁶³ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 444.

⁸⁶⁴ Лященко И. И. К вопросу о жилищах... С. 87.

⁸⁶⁵ Лященко И. И. О санитарном состоянии жилищ... С. 110, 112.

⁸⁶⁶ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 424.

⁸⁶⁷ Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях... С. 470.

Сучасного читача опис умов життя робітників заводських і шахтарських поселень може шокувати, адже багато сучасників, відвідавши їх, ділилися своїми «вбивчими» та «гнітючими» враженнями⁸⁶⁸. Проте потрібно зважати на те, що ці тексти здебільшого писали або публіцисти, або санітарні лікарі, які інколи надмірно згущували барви. Публіцисти, намагаючись привернути увагу громадськості до «робітничого питання», акцентували на найбільш кричущих прикладах трудової експлуатації й жахливих житлових умовах. Санітарні лікарі, оцінюючи санітарний стан житлових приміщень робітників, посилялися на повсякчас порушувані санітарні норми, однак чимало помешкань не відповідали цим нормам і в публічних містах.

1904 та 1910 рр. Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Росії докладно дослідив інфраструктуру міст Російської імперії, включно з Юзівкою й поселенням при Дніпровському заводі разом із с. Кам'янське. Це обстеження дає змогу порівняти розвиток міської інфраструктури в заводських поселеннях з інфраструктурою публічних міст. Зокрема, сучасники скаржилися на брудні вулиці, адже бруковані були лише центральні вулиці заводських і шахтарських поселень. Утім, згідно з обстеженням 1910 р., 33 % міст задніпровських та південних степових губерній⁸⁶⁹ зовсім не були бруковані, у 29 % міст бруковано було менше ніж половину вулиць. Лише 38 % міст регіону мали публічні сади й парки. Водогін був у 17 % міст, каналізація – у 5 %. Театри або театральні сцени були облаштовані у 75 %, бібліотеки – у 68 %, а газети видавались у 15% міст⁸⁷⁰.

Умови життя та праці промислових робітників публічних міст були не набагато кращі, ніж у робітників заводських і шахтарських поселень. Як описували сучасники, умови праці й життя фабричних робітників Харкова, Катеринослава та інших сусідніх міст також передбачали тривалий робочий

⁸⁶⁸ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих... С. 446; Покровский П. А. Как живет донецкий шахтер... С. 43.

⁸⁶⁹ Усього 215 міст Волинської, Київської, Подільської, Бессарабської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Астраханської губерній та Облaсті Війська Донського.

⁸⁷⁰ Города России в 1910 году. С. 687, 689, 695–696.

день, тяжку фізичну працю, низьку якість помешкань, їхню скупченість і погані санітарні умови⁸⁷¹.

Якщо порівнювати соціальну інфраструктуру заводських і шахтарських поселень з сільською місцевістю, звідки переважно походили робітники, то перші пропонували своїм мешканцям набагато більше. З початку ХХ ст. робітники, на відміну від селян, були охоплені системою соціального страхування, мали краще медичне обслуговування⁸⁷², кращий доступ до шкіл та освітніх закладів. Система транспорту, роздрібної торгівлі, релігійних і культурно-розважальних закладів у заводських і шахтарських поселеннях була загалом набагато розвиненіша, ніж у навколишніх селах.

Економічна еліта деяких заводських і шахтарських поселень, як-от поселення при Дніпровському заводі, мала доступ до інфраструктури та якість життя на рівні еліт губернських міст. Адміністрація, службовці й частина кваліфікованих робітників мешкали в якісних квартирах з водогоном і каналізацією, послуговувалися парком, низкою клубів, бібліотекою та іншими культурно-розважальними закладами.

У квітні 1914 р. міністр торгівлі та промисловості С. Тімашев писав міністру внутрішніх справ щодо надання Юзівці статусу міста: «Новоросійське товариство змушене підтримувати й розвивати благоустрій поселення, витрачаючи на це великі кошти. Завдяки цьому поселення вже досягло засвідченого Катеринославським губернатором у його всепідданнішому звіті високого рівня благоустрою, якого наразі не мають багато міст імперії»⁸⁷³.

Якість комунальної та рекреаційної інфраструктури і, як наслідок, якість життя мешканців різних заводських і шахтарських поселень варіювалася залежно від багатьох чинників, зокрема «віку» міста, соціальної структури населення, прибутковості містотвірної компанії, місця його розташування. За

⁸⁷¹ Див.: Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 702–743; Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков, 1912. С. 86 і наст.; Портнова Т. В. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Ese-urban: Серія онлайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи*. 1910. Сер. 8. С. 13.

⁸⁷² Див.: Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 241.

⁸⁷³ Дело о преобразовании поселка Юзовка... в город. *РГИА*. Ф. 23. Оп. 1. Д. 399. Л. 74–75.

сучасними стандартами якість життя робітників та їхніх сімей була низька, проте умови життя мешканців робітничих поселень варто розглядати в порівняльному історичному контексті. Порівняння з іншими населеними пунктами регіону показує, що ці умови не дуже різнилися від умов життя мешканців аналогічних за розміром сіл і міст.

5.4. Медична допомога

До середини XIX ст. захворювання робітників і травми на робочому місці не вважали проблемою промислових підприємств. Протягом другої половини XIX ст. держава поступово змінила погляд на відповідальність підприємств за виробничий травматизм і поклала на їхні адміністрації більше обов'язків із гарантування безпеки праці й надання медичної допомоги травмованим на виробництві. 1866 р. уряд зобов'язав кожне промислове підприємство надавати безплатну допомогу робітникам у разі захворювань, спричинених під час виробничого процесу, а платну – в інших випадках. Закон вимагав забезпечити одне лікарняне ліжко на кожні 100 робітників⁸⁷⁴. На практиці медична допомога для робітників залежала від доброї волі підприємців, адже жодних механізмів контролю розпорядження 1866 р. не встановлювало. Крім того, гірничопромисловці Півдня Росії вважали, що цей закон повинні застосовувати до міських поселень, а в заводських і шахтарських поселеннях медичну допомогу мали організувати земства⁸⁷⁵.

Щоб упорядкувати надання медичної допомоги промисловим робітникам регіону, 1898 р. Катеринославське губернське з фабричних справ присутствіє ухвалило постанову «Про медичну допомогу робітникам у промислових закладах». Постанова зобов'язувала розташовані поза містами промислові заклади з чисельністю робітників не менше ніж 500 осіб створити власні лікарні. Підприємства, розташовані на відстані понад 11 км від найближчих поселень,

⁸⁷⁴ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 88.

⁸⁷⁵ Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи... С. 23.

мали створити лікарню, якщо чисельність робітників на них була більша за 100 осіб⁸⁷⁶.

З огляду на високий травматизм робітників і профілактику епідемій холери та тифу медична допомога ставала потрібним фактором виробництва, тому багато підприємств створювали лікарні від початку своєї діяльності ще до офіційної постанови присутствія⁸⁷⁷. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії 1883 р. зазначав, що «всі власники копалень переконані в користі медичної допомоги, причому багато промисловців мають на своїх копальнях не тільки засоби першої медичної допомоги, але й відкрили навіть невеликі лікарні і тримають там фельдшерів під наглядом лікарів, які відвідують ці копальні»⁸⁷⁸. Урядова комісія на чолі з О. Штофом схарактеризувала ситуацію з медичною допомогою в Південному гірничозаводському районі на межі століть як «задовільну або майже задовільну». Комісія побачила деякі заводські й копальневі лікарні, облаштовані «не просто добре, але й розкішно»; чимало лікарень були обставлені й утримувані «зразково»⁸⁷⁹.

Самі лікарі, які працювали на заводських і копальневих лікарнях, на початку ХХ ст. також характеризували ситуацію з медичним обслуговуванням як загалом задовільну. Перший з'їзд заводських і копальневих лікарів, який відбувся в Катеринославі 1903 р., постановив, що на великих підприємствах регіону медична допомога «поставлена задовільно». Лікарі зазначили, що як самі працівники підприємств, так і мешканці навколишніх сіл користуються медичною допомогою безплатно. Делегати з'їзду зауважили, що лікарняні приміщення «обставлені в усіх без винятку випадках добре, у багатьох випадках – розкішно; кількість ліжок у них не тільки цілком задовольняє потрібні згідно із законоположенням норми, але здебільшого перевершує ці норми». Вони звертали увагу, що на багатьох великих підприємствах навіть створені спеціальні

⁸⁷⁶ Гаврилов Н. И. Справочная книга... С. 127, 129.

⁸⁷⁷ Див.: Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей ... 1903 г. ... С. 39.

⁸⁷⁸ Труды VII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 ноября 1882 года. Харьков, 1883. С. 159.

⁸⁷⁹ Штоф А. А. Доклад комиссии... С. 4.

жіночі відділення⁸⁸⁰. На середніх підприємствах стан медичної допомоги лікарі також загалом характеризували як задовільний, хоча зазначили, що не всі лікарняні приміщення обладнані інфекційними відділеннями. Щодо дрібних підприємств учасники з'їзду стверджували, що деякі з них надавали своїм робітникам задовільну медичну допомогу, але переважно допомога була незадовільна. На багатьох підприємствах бракувало коштів, тому лікар міг працювати на кількох підприємствах, відвідуючи кожне з них один або кілька разів на тиждень⁸⁸¹.

З доповідей з'їзду заводських і копальневих лікарів 1903 р. випливає, що принципові зрушення в розвитку корпоративної медичної допомоги спричинила епідемія холери 1892 р., яку супроводжували заворушення в кількох робітничих поселеннях. Старший лікар копалень Південноросійського товариства в Горлівці С. Клінгенберг зазначав, що «до 1891 р. медична частина [у Горлівці – авт.] була абсолютно занедбана». До початку 1890-х рр. на копальнях Південноросійського товариства була лише невелика лікарня, у якій хворих приймав фельдшер, а лікар відвідував її кілька разів на тиждень⁸⁸². 1891 р. товариство збудувало нову лікарню, запросивши постійного лікаря. 1895 р. компанія звела новий основний корпус, до якого 1899 р. добудувала інфекційний корпус, а 1900 р. відкрила новий великий двоповерховий будинок, щоб у ньому лікарі приймали амбулаторних хворих. З 1892 р. підприємство також почало будувати лікарні при інших копальнях, розташованих поза межами Горлівки. Паралельно з побудовою нових лікарняних корпусів і відділень розширювався медичний штат, який, крім лікарів і фельдшерів, поповнювали акушерки й аптекарі. Це сприяло збільшенню кількості пацієнтів з 4 300 амбулаторних і 91 стаціонарного 1894 р. до 75 300 амбулаторних і 799 стаціонарних 1901 р. Медичну допомогу надавали безплатно як працівникам компанії, так і мешканцям навколишніх сіл⁸⁸³.

⁸⁸⁰ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 259.

⁸⁸¹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 260.

⁸⁸² Див.: Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 283.

⁸⁸³ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 26–28.

У Юзівці 1873 р. Новоросійське товариство збудувало лікарню на десять ліжок, яка мала клінічне й хірургічне відділення. Лікаря, фельдшера й аптекаря утримувала компанія, що коштувало їй приблизно 6 800 руб. на рік⁸⁸⁴. Після 1892 р. компанія почала швидко розширювати лікарню. Наприкінці 1890-х рр. лікарня мала 112 ліжок, а до її персоналу належали шість лікарів, яким підприємство виплачувало заробітну плату й забезпечувало безплатною квартирою. Робітникам та їхнім сім'ям медичну допомогу й ліки надавали коштом компанії⁸⁸⁵. У той час Новоросійське товариство щороку витрачало на утримання лікарні приблизно 70 000 руб.⁸⁸⁶. Головний лікар Юзівської заводської лікарні у приватній розмові повідомив Є. Рагозину, що він «ні в чому не мав відмови з боку управління заводу» й міг купувати усе потрібне обладнання, а в разі небезпеки епідемії – збільшувати лікарський персонал⁸⁸⁷.

1902 р. у лікарні Юзівського заводу було вже 120 ліжок, її обслуговували сім лікарів і 14 інших медичних працівників⁸⁸⁸. Лікарня мала амбулаторію, хірургічне, терапевтичне й жіноче відділення, а також розміщений на деякій відстані від основного корпусу інфекційний барак⁸⁸⁹; при ній було кілька карет швидкої допомоги⁸⁹⁰. На зарплату лікарям компанія щороку витрачала 16 000 руб., а загалом річне утримання лікарні коштувало їй 60 000–70 000 руб.⁸⁹¹ Комісія О. Штофа 1900 р. зазначала, що чисельність ліжок відповідала нормам, але атмосфера в усіх приміщеннях лікарні «тяжка», а білизна брудна⁸⁹².

На 1916 р. Юзівська заводська лікарня мала 200 ліжок, а лікарні при шахтах «Ветка» та «Новосмоляниново» – кожна по 75 ліжок⁸⁹³. Їх обслуговував штат із дев'яти лікарів, яким допомагали 20 фельдшерів і сім акушерок. 1916 р. лікарня прийняла 6 550 пацієнтів, крім того, корпоративні медики здійснили

⁸⁸⁴ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 236–237.

⁸⁸⁵ Рапорт и дневник комиссии... Штофа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 97.

⁸⁸⁶ Циркуляры Совета Съездов горнопромышленников Юга России. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 10. Л. 14.

⁸⁸⁷ Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 56.

⁸⁸⁸ Описание завода Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 266. Оп. 1. Д. 125. Л. 373.

⁸⁸⁹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 63.

⁸⁹⁰ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 139.

⁸⁹¹ Завод Новороссийского общества... 1896. С. 25.

⁸⁹² Рапорт и дневник комиссии... Штофа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 97.

⁸⁹³ В Юзівці також працювала земська лікарня на 70 ліжок (на 1912 р.). Див. Об обращении поселка Юзовка... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 406. Л. 72.

125 000 візитів додому до пацієнтів, тобто по два візити на кожного жителя Юзівки⁸⁹⁴. Товариство також утримувало спеціального санітарного лікаря, який здійснював загальний санітарний огляд Юзівки⁸⁹⁵.

Дніпровське товариство, на відміну від Південноросійського й Новоросійського, мало достатньо капіталу в перші роки своєї роботи, тому вирішило відразу побудувати дорогу капітальну лікарню. Є. Рагозін 1894 р. написав про лікарню й аптеку Дніпровського товариства, що вони «обставлені з любов'ю до справи, а аптека обставлена навіть з деякою розкішшю». На початку ХХ ст. лікарня при Дніпровському заводі становила комплекс добре обладнаних спеціалізованих корпусів: поліклініку, стаціонарне й інфекційне відділення, а також пологовий притулок. В окремих будівлях були пральня з машиною для миття білизни, дезінфекційна камера, льодівня, літній барак на десять ліжок для пацієнтів, які одужують. У лікарні встановили центральне парове опалення й електричне освітлення⁸⁹⁶.

Й. Алексеев-Попов, лікарняний інспектор Катеринославської губернії, під час Другого з'їзду гірничозаводських, фабричних і копальневих лікарів у Катеринославі, що відбувся в лютому 1908 р., заздрісно говорив про лікарню Дніпровського заводу: «Населення Дніпровського заводу таке розпечене, що звертається по лікарську допомогу щодо найменшого захворювання (це позитивний бік питання). З наукового погляду лікарняна справа там поставлена ґрунтовно і зразково проти лікарень на дрібних підприємствах»⁸⁹⁷.

Жителі заводських містечок отримували кращу медичну допомогу, ніж жителі шахтарських поселень. Якщо всі заводські поселення при металургійних заводах мали свої лікарні вже 1900 р., то 1908 р. власні медичні установи були лише на 61 % вугільних підприємств. Водночас майже всі ці установи були зосереджені у групі великих підприємств⁸⁹⁸. Копальневі лікарі, які обговорювали

⁸⁹⁴ Новороссийское общество: Юзовка... 1919. С. 40.

⁸⁹⁵ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 33–34.

⁸⁹⁶ Рапорт и дневник комиссии... Штофа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 96; Труды второго съезда горнозаводских... врачей. С. 32–35.

⁸⁹⁷ Труды второго съезда горнозаводских... врачей. С. 22.

⁸⁹⁸ Каменноугольная промышленность России в 1908 г. Вып. 2. С. XLVI.

стан справ у корпоративній медицині на з'їзді в Катеринославі 1903 р., звертали увагу, що рівень медичної допомоги на дрібних копальнях був набагато нижчий, ніж на заводських і великих вугільних підприємствах. Лікар Жилловської копальні О. Дацков так схарактеризував ситуацію на дрібних копальнях: «Усім нам відомо, що з власника дрібної копальні можна вибити тільки те, до чого його насильно зобов'яже гірниче управління, та й то тільки тоді, коли оминати закон уже ніяк не можна»⁸⁹⁹.

Заводські підприємства витрачали на медичну допомогу робітника на 60 % більше, ніж вугільні. Як наслідок, їхні працівники були ліпше забезпечені лікарняними ліжками й мали більше медичного персоналу на одну особу (див. табл. 5.3). Однак чисельність пацієнтів на одного медичного працівника в копальневих лікарнях була менша: 4 728 пацієнтів на рік на лікаря в заводських і 3 599 – у копальневих лікарнях; це можна пояснити більшою часткою «сторонніх» мешканців у заводських поселеннях, ніж у шахтарських.

⁸⁹⁹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 48.

Таблиця 5.3

Показники медичного обслуговування на гірничих і гірничозаводських підприємствах Півдня Росії на початку ХХ ст.⁹⁰⁰

Рік	Витрати на медицину на робітника заводсь		Лікарняних ліжок на 1 000 робітників		Медичних працівників на 1 000 робітників	
	кі	гірничі	заводські	гірничі	Заводські	Гірничі
	1902	10,4	—	14,6	—	2,8
1903	9,6	—	16,1	—	2,8	—
1904	12,6	—	16,5	—	3,2	—
1905	13,7	—	16,5	—	3,2	—
1906	14,1	—	16,2	—	3,3	—
1907	14,7	—	17,2	14,9	3,7	3,2
1908	14,6	—	15,8	11,9	3,4	2,7
1909	—	—	16,9	—	3,5	—
1910	14,2	9,4	16,6	11,4	2,9	2,7
1911	13,9	6,9	13,9	11,0	3,0	2,4
1912	13,2	8,0	14,2	10,0	3,1	2,7
1913	14,3	7,8	14,4	8,6	2,8	2,2
1914	15,1	7,4	14,1	7,7	2,9	2,2
1915	14,5	9,7	15,8	10,0	2,7	2,1
Серед не	13,4	8,2	15,6	10,7	3,1	2,5

Корпоративні лікарні завжди обслуговували членів родин робітників, часто також інших жителів заводського й шахтарського поселення, навіть якщо вони не працювали на містотвірному підприємстві⁹⁰¹. На Першому з'їзді заводських і копальневих лікарів доповідачі наводили багато прикладів, коли корпоративні лікарні безплатно лікували мешканців сусідніх з підприємством сіл. 1908 р. копальневі лікарні прийняли приблизно 100 000 сторонніх амбулаторних хворих за загальної кількості робітників містотвірних підприємств

⁹⁰⁰ Укладено за: Железная промышленность Южной России в 1902 г. С. 51; в 1903 г. С. 24; в 1904 г. С. 23; в 1905 г. С. 25; в 1906 г. С. 25; в 1907 г. С. 23; в 1908 г. С. 78; в 1909 г. С. 82; Отчет начальника горного управления за 1910 г. С. 32; за 1911 год. С. 12, 14; за 1912 год. С. 8, 16; за 1913 год. С. 12, 21; за 1914 г. С. 12, 20; за 1915 г. С. 11, 20; Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи... 1910. С. 11, 31.

⁹⁰¹ Каменноугольная промышленность России в 1908 г. Вып. 2. С. L.

у 134 000 осіб⁹⁰². Промисловці періодично скаржилися земствам на те, що їхнім підприємствам доводиться перейматися хворими селянами, про яких насправді мало піклуватися земство. Однак промисловці загалом погоджувалися з цими додатковими видатками, очевидно, розглядаючи їх як утілення корпоративної соціальної відповідальності. Крім того, це допомагало поліпшити відносини підприємства з навколишніми селянськими спільнотами. Тільки зрідка, як-от у Юзівці, містотвірним підприємствам доводилося запроваджувати обмеження. За словами старшого лікаря Юзівського заводу О. Вегнера, лікарня спочатку приймала всіх, хто потребував допомоги. Однак згодом «наплив стороннього люду досяг жахливих розмірів», тому на початку ХХ ст. підприємство обмежило доступ до послуг, надаючи його лише працівникам компанії та їхнім сім'ям⁹⁰³.

За підрахунками М. Дітмара, промислові підприємства витрачали на одного жителя заводських і шахтарських поселень набагато більше, ніж земства в сільській місцевості⁹⁰⁴. Лікар Брянського заводу В. Правдолюбів подав такі дані: 1903 р. на заводах на одного жителя припадало від трьох до чотирьох відвідувань лікарні на рік, тоді як у сільській місцевості, де працювали земські установи, – менше ніж одне (0,6 відвідування)⁹⁰⁵. Кількісні показники гірничозаводської медицини були не гірші навіть за показники публічних міст: 1910 р. на одне лікарняне ліжко в Юзівці припадало 316 жителів, у Кам'янському – 492 жителі, тоді як у Катеринославі – 416 жителів, а в Луганську –⁹⁰⁶. Однак забезпечення такого високого рівня медичного обслуговування потребувало від підприємств великих фінансових витрат. Статистичне бюро Ради З'їзду гірничопромисловців порахувало, що середня вартість лікування одного хворого становила 2,68 руб. на день (на 1908 р.)⁹⁰⁷, тобто майже вдвічі перевищувала середню денну зарплату шахтаря або металурга.

⁹⁰² Там же. С. LI.

⁹⁰³ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. С. 64.

⁹⁰⁴ Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи... С. 23.

⁹⁰⁵ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г. С. 241.

⁹⁰⁶ Города России в 1910 г. ... С. 570–571; Железная промышленность Южной России в 1909 г. С. 82.

⁹⁰⁷ Статистика несчастных случаев... за 1908–1904 гг. С. XXXI.

Гірничопромисловці мали низку причин витратити корпоративні кошти на медичне обслуговування в підконтрольних їм поселеннях. Корпоративні витрати на медицину пояснювали як турботою про працівників компанії, так і прагненням підвищити їхню продуктивність. Навіть в одному з найліпше обладнаних підприємств регіону, Дніпровському заводі, на початку ХХ ст. 19 % робітників підприємства щорічно отримували виробничі травми різного ступеня тяжкості. Травмовані робітники потребували в середньому 18 днів, щоб відновити працездатність. Упродовж цього часу підприємство мало виплачувати їм зарплату та знайти заміну, тому підприємства були зацікавлені якомога швидше вилікувати робітника й повернути його на робоче місце. Крім того, своєчасна медична допомога знижувала відсоток робітників, які повністю втрачали працездатність унаслідок виробничих травм, і в такий спосіб заощаджувала компанії кошти на страхові виплати⁹⁰⁸.

Медики корпоративних лікарень виконували ще одну важливу функцію – добирали фізично придатних для праці осіб. Усі новоприбулі, які влаштовувалися на роботу, мали пройти медичне обстеження. Зі здоровими відразу укладали трудовий контракт. Якщо заводський або копальневий лікар виявляв хворобу, яку можна було вилікувати швидко, то інколи таких робітників брали на роботу за умови, що вони пройдуть лікування. Фізично немічних, хронічно хворих або носіїв інфекційних захворювань лікарі відбраковували⁹⁰⁹.

Профілактика й боротьба з епідеміями була іншою причиною корпоративних видатків на медицину. Спалахи холери й тифу спричиняли різке скорочення чисельності робітників, уповільнення або зупинення виробництва, що призводило до великих фінансових втрат. Зокрема, події літа 1892 р. мали тривалий вплив на виробництво підприємств Донбасу: налякані епідемією холери й розмахом насильства, робітники масово полишили промислові поселення. Нестача робочої сили восени 1892 р. на підприємствах сягнула 60 %. Протягом серпня– жовтня 1892 р. Новоросійське товариство зовсім не

⁹⁰⁸ Див.: Труды второго съезда горнозаводских... врачей. С. 66.

⁹⁰⁹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 г... С. 121 і наст.

відвантажувало вугілля на станції Юзове, тоді як у попередні місяці підприємство щомісяця відправляло 250 вагонів вугілля⁹¹⁰.

5.5. Культурно-освітня й рекреаційна інфраструктура

Закон зобов'язував власників промислових підприємств давати змогу робітникам віком до 16 років відвідувати школи, надаючи водночас промисловцям право відкривати такі навчальні заклади⁹¹¹. Попри рекомендаційний характер законодавчих положень, містотвірні підприємства охоче виділяли кошти на створення освітніх закладів у своїх робітничих поселеннях. Промисловці вважали освіту способом поліпшити моральність робітництва й підвищити корпоративну лояльність працівників, тому освіту як творчий процес протиставляли руйнівному й соціально потворному явищу – пияцтву. Побутувала думка, що час, проведений за навчанням або читанням, – альтернатива часу, проведеному в шинку⁹¹². Інша причина, що спонукала підприємства витратити кошти на освітні заклади, полягала у звільненні батьків від догляду за дітьми, соціалізації дітей й була покликана розв'язати проблему вештання дітей і підлітків вулицями.

Урядова комісія О. Штофа, що оглянула більшість гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії 1900 р., зазначала щодо освітніх закладів, що, «хоча жодний закон не вимагає шкіл і церков, вони є на більшості заводів і великих копалень»⁹¹³. Статистика, що її з 1900 р. регулярно збирало Статистичне бюро Ради З'їзду гірничопромисловців про корпоративні школи, підтверджує спостереження комісії О. Штофа. Усі великі вугільні підприємства, які мали свої робітничі поселення, відкривали в них школи. Усі дрібні й багато середніх вугільних підприємств не мали власних шкіл, тому протягом 1902–1914 рр. одна школа була загальною на кожні два вугільні підприємства. Щодо

⁹¹⁰ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 90.

⁹¹¹ Див.: Балабанов М. С. *Фабричные законы...* С. 81.

⁹¹² Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 96; Горняк Н. А. *Жизнь одного углекопа...* С. 32.

⁹¹³ Штоф А. А. *Доклад Комиссии...* С. 5.

гірничозаводських підприємств, то на початку 1900-х рр. на 26 заводів було 20 шкіл, а 1913 р. 32 школи на 22 підприємства. Отже, середні показники забезпечення школами були кращі в заводських поселеннях, заводські підприємства витрачали на школу вдвічі більше, а на учня на третину більше, ніж вугільні⁹¹⁴.

Протягом 1901–1915 рр. гірничозаводські підприємства Донбасу та Придніпров'я збільшили видатки на школи в чотири рази, однак водночас чисельність робітників підприємств та їхніх дітей, а отже, й учнів, також зросла в кілька разів. Тому видатки підприємств у перерахунку на одного учня в копальневих школах майже не змінилися, а в заводських 1915 р. навіть зменшилися на 25 % проти початку 1900-х рр.

У всіх корпоративних школах Півдня Росії на початку 1900-х рр. навчалися приблизно 7 000, а в середині 1910-х рр. – понад 17 000 дітей. Частка дівчаток серед учнів становила приблизно 40 % як у копальневих, так і заводських школах. Один учитель у середньому навчав 35 учнів у заводських і 37 учнів у копальневих школах.

Шкільна освіта була доступна не в усіх промислових поселеннях, та й матеріальна скрута часто змушувала батьків відправляти дітей у шахту замість школи. Інколи, навіть якщо батьки й могли дозволити віддати дітей у навчання, багато з них вважали школу лише марно витраченим часом. Такий скептицизм частково впливав із системи цінностей промислових поселень, жителі яких часто вважали практичні навички кориснішими за «вивчення книжок». Щодо жіночої освіти, то велика частина жителів корпоративних міст поділяла традиціоналістський підхід, розглядаючи освіту молодих жінок як зайве, а то й навіть шкідливе заняття⁹¹⁵.

⁹¹⁴ Укладено за: Железная промышленность Южной России в 1902 г. С. 52; в 1903 г. С. 25; в 1904 г. С. 24; в 1905 г. С. 26; в 1906 г. С. 26; в 1907 г. С. 24; в 1908 г. С. 79; в 1909 г. С. 83; в 1910 г. С. 84; в 1911 г. С. 84; в 1912 г. С. 84; в 1913 г. С. 84; в 1914 г. С. 85; в 1915 г. С. 84; Каменноугольная промышленность России в 1908 г. Вып. 2. С. LX; в 1910 г. Вып. 1. С. 32–33; в 1909 г. Вып. 2. С. LVI–LX; в 1911 г. Вып. 2. С. LI–LVI; Отчет начальника горного управления за 1912 г. С. 8, 16; за 1913 г. С. 13, 23; за 1914 г. С. 13, 23; за 1915 г. С. 12, 23.

⁹¹⁵ Порівн. з.: Clyne R. Coal People: Life in Southern Colorado's Company Towns, 1890–1930. Denver, CO, 1999. P. 92–93.

Основним контингентом корпоративних шкіл були діти робітників та інших жителів заводських і шахтарських поселень, хоча деякі підприємства спробували залучити до навчання дорослих робітників. Зокрема, 1908 р. копальневі школи при трьох вугільних підприємствах Донбасу проводили заняття для дорослих, у яких взяло участь 111 осіб, а Волинцевське товариство при своїй копальні влаштовувало народні читання для дорослих⁹¹⁶. З 23 металургійних заводів Півдня Росії 1910 р. лише на трьох були курси для дорослих: денні й вечірні курси для робітників підприємств Новоросійського товариства, класи ручної праці й народна бібліотека на Петровському заводі в Єнакієвому, а також недільна школа при Таганрозькому заводі⁹¹⁷.

За організацію навчання дорослих робітників брався також З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, але не мав у цьому особливих успіхів. Кошти, зібрані З'їздом на вечірні курси, не використали, адже в робітників просто не було часу, щоб відвідувати такі курси⁹¹⁸.

Крім корпоративних видатків на освітні заклади, підприємці й управителі особисто опікувалися навчальними закладами в заводських і шахтарських поселеннях. Наприклад, за ініціативи й фінансової підтримки С. Полякова в Горлівці 1878 р. відкрили гірниче училище, надалі фінансоване Південноросійським товариством⁹¹⁹. 1907 р. голова Ради директорів Дніпровського товариства І. Ясюкович запропонував збудувати чоловічу гімназію в поселенні при Дніпровському заводі, пожертвувавши на це 13 749 руб. з особистих заощаджень⁹²⁰.

⁹¹⁶ Каменноугольная промышленность в России в 1902 году. Вып. 1. С. LVI; Каменноугольная промышленность России в 1908 году. Вып. 2. С. LX.

⁹¹⁷ Железная промышленность Южной России в 1910 г. С. 84; Статистические сведения о предприятиях и рабочих Юзовского горноз. округа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 75. Д. 577. Л. 32. С. 84; По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 37–295.

⁹¹⁸ Отчет Совета Създа XXXVII Съезду Горнопромышленников Юга России. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 80.

⁹¹⁹ Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1878 год. С.-Петербург, 1879. С. 6; Мевуис А. Ф. Горное училище С. С. Полякова. *Южно-русский горный листок*. 1882. № 56. С. 382–383.

⁹²⁰ Общество «Просвещение» в с. Каменском и содержащая им гимназия. *Горно-заводский листок*. 1909. 5 января С. 6.

Як і у випадку інших об'єктів соціальної інфраструктури, забезпеченість навчальними закладами залежала від багатьох факторів, зокрема розміру поселення, його соціальної структури, бажання містотвірної компанії залучити сімейних робітників, а також ініціативи місцевих спільнот. У Горлівці Південноросійське товариство ще 1878 р. відкрило двокласну школу при Корсунській копальні, а 1897 р. – при шахті «Альберт». На початку ХХ ст. підприємство утримувало три школи: дві початкові й одну з п'ятирічним курсом⁹²¹. З 1877 р. в Горлівці працювало гірниче училище Полякова, яке готувало штейгерів.

Жителі Юзівки мали широкий вибір навчальних закладів. Уже в 1870-ті рр. тут виникає платна англійська школа, яку відвідували 35 дітей британських фахівців⁹²². 1876 р. Новоросійське товариство заснувало народне училище на 50 учнів, яких навчала одна вчителька⁹²³. 1902 р. Новоросійське товариство звело нову капітальну будівлю для школи, чисельність якої 1905 р. сягнула 380 учнів⁹²⁴.

Крім цієї школи, товариство підтримувало сім шкільних відділень у різних районах Юзівки, на копальнях «Ветка» і «Новосмолянїново» та маєтку «Піски». 1910 р. 48 вчителів і вчительок, оплачувані коштом Новоросійського товариства, навчали 1 446 дітей робітників підприємства⁹²⁵. 1916 р. чисельність учителів, які працювали в корпоративних школах, сягнула 118 осіб, які навчали 4 171 учня.

Вечірні курси для дорослих, організовані Новоросійським товариством у Юзівці, відвідували в різні часи до 50 осіб. Додатково до програми навчального училища на курсах пропонували вивчати історію, географію, геометрію, фізику, креслення, малювання, французьку й англійську мову⁹²⁶.

⁹²¹ Абрамович В. И. Иллюстрированный спутник... С. 194–197. Отчет Правления Общества Южно-Русской Каменноугольной Промышленности за операционный период с 1 января 1902 г. по 3 июня 1903 г. С.-Петербург, 1904. С. 5.

⁹²² Edwards S. Hughesovka... Р. 47. Викладав у цій школі вчитель – англієць з університетським дипломом. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 11.

⁹²³ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 32.

⁹²⁴ Воспоминания об истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 113.

⁹²⁵ Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 33.

⁹²⁶ Там же. С. 33.

Крім корпоративних навчальних закладів, жителі Юзівки могли навчатися у церковних і приватних школах: 1888 р. на кошти, що їх зібрало населення, заснували парафіяльну школу, яку 1901 р. перетворили на двокласне училище⁹²⁷; 1896 р. відкрили братську недільну школу, у якій навчалися переважно дівчатка віком 9–14 років; з кінця XIX ст. у поселенні було також кілька приватних єврейських шкіл⁹²⁸. 1907 р. в Юзівці відкрили чотирикласне училище (у січні 1913 р. його реорганізували у вище початкове училище), що перебувало в системі Міністерства народної освіти, а 1909 р. за ініціативою місцевих жителів у поселенні почало працювати восьмикласне комерційне училище. Отже, на початок 1910-х рр. у Юзівці загалом функціонували 11 початкових навчальних закладів, чотирикласне міське училище, чоловіче комерційне восьмикласне училище, дві жіночі гімназії⁹²⁹. Щоб матеріально допомогти учням цих навчальних закладів, мешканці Юзівки створили кілька благодійних товариств⁹³⁰.

У поселенні при Дніпровському заводі містотвірне підприємство 1892 р. заснувало двокласне училище з шестирічним курсом для дітей робітників і службовців. На початку 1890-х рр. там навчалось приблизно 200, а на початку 1910-х рр. – приблизно 2 000 учнів. Усього протягом 1892–1913 рр. в училищі навчалися 23 000 дітей⁹³¹. Освіту надавали безкоштовно, забезпечуючи учнів навчально-методичними матеріалами. Протягом 1891–1913 рр. Дніпровське товариство щороку витратило на училище в середньому 29 000 руб.⁹³² Крім того, у 1910-х рр., у сусідньому с. Кам'янське були чоловіча й жіноча гімназії⁹³³.

В останній третині XIX ст. промисловці Донбасу та Придніпров'я за підтримки уряду почали розвивати професійну освіту. Переважно роботи на вугільних підприємств не потребували спеціальної освіти, тому нові робітники

⁹²⁷ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 11. 1891 р. у цій школі навчалися 70 учнів.

⁹²⁸ Стёпкин В. П. Полная история Донецка... С. 141.

⁹²⁹ Подковыров Н. Г. Адрес-календарь... на 1912 г. С. 93–94.

⁹³⁰ Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год... С. 336.

⁹³¹ Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепровского... С. 1–21; Рудники и Днепровский завод... С. 7.

⁹³² Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепровского... С. 1–21.

⁹³³ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 год... С. 267

переймали вміння й навички у своїх досвідчених колег. Велику частину робочої сили металургійних підприємств також становили некваліфіковані робітники, які не мали спеціальної освіти. Однак, щоб працювати в механічних і слюсарних майстернях, робітник потребував певної кваліфікації, отримати яку він міг, якщо був хоча б елементарно грамотний. Тому кілька компаній відкрили на своїх підприємствах заводські учнівські майстерні, зокрема майстерню при механічній шахті Російського товариства пароплавства й торгівлі в Олександрівську-Грушевському та майстерню на заводі Боссе в Юзівці⁹³⁴.

Крім того, уже на початку індустріалізації регіону компанії мали проблему з нестачею кваліфікованих техніків та управителів середньої ланки. Щоб подолати дефіцит таких фахівців, промисловці заснували Лисичанську штейгерську школу й Горлівське гірниче училище Полякова. Штейгерську школу в Лисичанську заснували 1872 р.⁹³⁵, вона була розрахована спочатку на 40 осіб, але 1913 р. навчала 192 учнів (70 % – селяни, 21 % – міщани). Більша частина студентів навчалася за плату, приблизно 12 % отримували стипендії. Фінансово школу підтримували держава та З'їзд гірничопромисловців⁹³⁶. Гірничий інженер І. Тіме характеризував Лисичанську школу як «розсадник освічених штейгерів» і зазначав, що школа отримала «вельми добру й цілком заслужену репутацію на копальнях Донецького басейну»⁹³⁷.

Гірниче училище Полякова почало діяльність у Горлівці 1877 р. Вступити в училище могли молоді чоловіки, які закінчили шість класів реального училища, гімназії або двокласне училище, якщо вони мали два рекомендаційні листи від підприємців або управителів копалень. Оплата за навчання коливалася в межах 150–180 руб., частина студентів отримувала стипендії від підприємців. Упродовж 1881–1914 рр. Горлівське училище випустило загалом 1 134 штейгери⁹³⁸. Основними навчальними предметами були математика, гірнична

⁹³⁴ Закс А. Б. Труд и быт рабочих Донбасса... С. 99.

⁹³⁵ Труды IX съезда горнопромышленников Юга России бывшего в городе Харькове 1884 г. Харьков, 1885. С. 128.

⁹³⁶ Алексеев А. Г. О горном и горнозаводском... С. 18.

⁹³⁷ Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 5.

⁹³⁸ Нестерцов В. Д. Деловая элита Донбасса... С. 10.

справа, креслення, механіка, російська мова та ін.⁹³⁹ Після трьох років вивчення теорії була восьмимісячна практика під орудою досвідченого штейгера або цехового майстра. Практикантів зараховували на оплачувані посади помічників штейгерів і після практики вони могли самостійно керувати вугледобувними роботами або працювати машиністами на підіймачах⁹⁴⁰.

Щоб подолати дефіцит кваліфікованих управителів нижньої ланки, З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії 1908 р. заснував у Макіївці школу гірничих десятників імені таємного радника В. Вагнера. До школи приймали працівників, які мали підземний гірничий стаж не менше ніж два роки. Крім теоретичних знань, обов'язково вивчали копальневі роботи й основи рятувальної справи. Школа щороку випускала приблизно 30 фахівців⁹⁴¹.

Найбільші компанії регіону також жертвували гроші на вищі професійні навчальні заклади. Протягом 1886–1911 рр. з 657 000 руб., зібраних на Катеринославське вище гірниче училище, по 25 000 руб. надали Новоросійське та Дніпровське товариства, 21 000 руб. – Товариство Брянських рейкопрокатних, залізобробних і металургійних заводів, 10 000 руб. – Донецько-Юрїївське металургійне товариство⁹⁴².

У селі, звідки походила більшість робітників, церква була центром громадського життя й важливим інституційним осередком спільнот. Хоч рівень релігійності населення Європейської Росії в останні десятиліття Російської імперії становить предмет дискусії в науковій літературі, обрядова сторона залишалася важливою для багатьох людей, тому культові споруди належали до тих об'єктів соціальної інфраструктури, на які компанії насамперед витрачали кошти.

Невеликі й середні за розміром компанії будували одну церкву на все поселення, натомість великі поселення інколи мали кілька храмів. У робітничих поселеннях, де, крім православних, мешкали групи представників інших релігій,

⁹³⁹ Отчет начальника Горного управления Южной России за 1913 год... С. 51–52.

⁹⁴⁰ Жеребецкий П. И. Горловка... С. 49.

⁹⁴¹ Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців... С. 167.

⁹⁴² Линднер Р. Предприниматели и город... С. 236.

компанії зводили культові споруди для різних деномінацій. У Юзівці до 1917 р. було кілька православних церков, англіканська церква, ісламський молитовний будинок, вірмено-григоріанська церква, три синагоги⁹⁴³. У поселенні при Дніпровському заводі й у Кам'янському – дві православні церкви, католицький костел, лютеранська кірха, молитовний будинок євангелістів, дві єврейські синагоги, молитовний будинок безпопівців, старовірська церква й молитовний будинок для татар⁹⁴⁴.

Культові споруди були серед тих рідкісних об'єктів соціальної інфраструктури, до побудови яких, крім містотвірного підприємства, долучалися місцеві громади заводських і шахтарських поселень. Зокрема, спорудження 1886 р. Спасо-Преображенського собору в Юзівці вийшло у 32 000 руб., зібрані від різних жертводавців: княгиня Н. Лівен дала 7 000 руб., купець С. Лобасов – 2 000 руб., інші жителі поселення – 3 000 руб., решту пожертвувало Новоросійське товариств⁹⁴⁵.

У поселенні при Дніпровському заводі на кошти, які зібрали працівники за підтримки самого підприємства, 1894 р. побудували православну церкву на 2 000 парафіян; на її спорудження витратили 190 000 руб. 1897 р. у поселенні завершили будувати католицький костел на 500 парафіян, який вийшов у 120 000 руб. Ці кошти частково зібрали працівники-католики, однак решту надало Дніпровське товариство. Того року коштом Дніпровського товариства, але на землі с. Кам'янське також побудували лютеранську кірху⁹⁴⁶, а 1913 р. у Кам'янському відкрили синагогу.

Побудова культових споруд об'єднала всі основні зацікавлені сторони: містотвірні підприємства, жителів заводських і шахтарських поселень, часто мешканців навколишніх сіл і поміщиків. Місцеві спільноти долучалися не тільки

⁹⁴³ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. *РГИА*. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 57; Об обращении поселка Юзовка... в город. *РГИА*. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 406. Л. 22.

⁹⁴⁴ Описание Днепровского завода... С. 21; Дзержинка: годы и судьбы. Очерки истории Днепровского металлургического комбината им. Ф. Э. Дзержинского. Днепропетровск, 1999. С. 29.

⁹⁴⁵ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 237; Извлечения из отчетов Новороссийского об-ва. *РГИА*. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 14.

⁹⁴⁶ Описание Днепровского завода... С. 21–22.

до будівництва, але й інколи до утримання служителів культу. Церковний причет юзівського собору та православної церкви в Кам'янському повністю утримували містотвірні підприємства, а от причт католицького костелу утримували співробітники Дніпровського заводу⁹⁴⁷. У поселенні при Рутченківській копальні – одному з найбільших вугільних підприємств – видатки на будівництво церкви поділили між собою містотвірне підприємство й місцева робітнича спільнота, але надалі причет утримували коштом компанії⁹⁴⁸.

Щоправда, урядова комісія О. Штофа в кількох заводських і шахтарських поселень Донбасу побачила також випадки «добровільно-примусових» відрахувань на побудову храмів та утримання причту. Підприємства просто справляли частину заробітку робітника, часто всупереч його бажанню. Наприклад, на Дніпровському заводі, коли робітник обіймав посаду, він був змушений писати розписку про те, що погоджується на такі витрати⁹⁴⁹. За словами членів комісії, особливо безглуздо це було тоді, коли з робітників-мусульман утримували кошти на побудову православного храму⁹⁵⁰.

Містотвірні підприємства витрачали кошти на культові споруди й підтримку служителів культу з кількох причин. Релігія в робітничих поселеннях мала компенсаторну функцію. В умовах тяжкої й небезпечної праці, побутових негараздів і соціальної незахищеності працівники підприємств за допомогою релігії легше долали ці труднощі. Релігійні громади об'єднували своїх прихильників на основі спільних цінностей, ритуалів, норм поведінки, гуртуючи їх у спільноту, що було особливо важливо з огляду на рухливість і соціальну та культурну фрагментарність місцевого населення. Релігійні громади були одним з небагатьох місць поза виробничими спільнотами, які єднали людей різного походження й різної культури. Також вважали, що релігійні громади мали сприяти загальному «пом'якшенню норову» суспільства з високим рівнем насильства. Однак, коли під час Юзівського холерного бунту 1892 р. священник

⁹⁴⁷ Рудники и Днепровский завод... С. 7.

⁹⁴⁸ По Екатерининской железной дороге... Вып. 2. С. 66.

⁹⁴⁹ Рапорт и дневник комиссии... Штофа. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 95.

⁹⁵⁰ Штоф А. А. Доклад Комиссии... С. 9.

намагався заспокоїти натовп і запобігти погромам, йому це не вдалося. Нарешті, як і бібліотеки, театри та спорт, відвідування церков розглядали як альтернативу поганому дозвіллю – відвідуванню шинків.

Церковні будівлі ставали другою архітектурною доміантою робітничих поселень після заводських труб або надшахтних конструкцій. Розмір і розкіш церков мали свідчити про бізнесові успіхи й соціальну щедрість компанії та матеріальний добробут міської спільноти загалом. Тому зазвичай компанії не шкодували грошей на культові споруди, підтримуючи й надалі їхнє функціонування.

Особливості рекреаційної інфраструктури заводських та шахтарських поселень переважно визначала їхня соціальна структура й кадрова політика містотвірних підприємств. На ранніх стадіях розвитку поселень у них здебільшого проживали молоді чоловіки, для яких шинки ставали чи не єдиними розважальними закладами. Згодом багато підприємств почали залучати до праці сімейних робітників, унаслідок чого статево-вікова структура поселень стала збалансованіша. Щоб залучити якомога більше сімейних робітників, у поселеннях відкривали заклади, орієнтовані на сімейне дозвілля, потребу в яких водночас зумовлювало зростання частки жінок і дітей.

Представники компаній усвідомлювали, що розвиток рекреаційної інфраструктури позитивно впливає на залучення сімейних робітників, однак, на відміну від інвестицій у нове обладнання, не дає миттєвого економічного ефекту. Тож багато промисловців в умовах дефіциту капіталу витрачали кошти на культурну й рекреаційну інфраструктуру за залишковим принципом. Розвинену інфраструктуру могли собі дозволити тільки великі компанії, середні та дрібні зазвичай вибирали простіші рішення.

У Юзівці й поселенні при Дніпровському заводі містотвірні підприємства створили досить розвинену культурну й рекреаційну інфраструктуру. У Юзівці спочатку такі заклади охоплювали лише британців: Новоросійське товариство побудувало для них англійський клуб, у якому відбувалися аматорські театральні

вистави, танцювальні вечори, інколи показували кінофільми, а самі британці створили спортивні гуртки з гольфу, більярду, тенісу й футболу⁹⁵¹.

У 1890-ті рр. у поселенні почали виникати рекреаційні заклади, якими послуговувалися також російські робітники та їхні родини. У Юзівському театрі виступали місцеві аматорські гуртки або запрошені артисти. 1907 р. підприємство побудувало додатково літній театр на 2 000 глядачів, назвавши його «Аудиторія»⁹⁵². Тут відбувалися репетиції російських та українських драматичних гуртків, хорові концерти й виступи іноземних артистів. Також був створений аматорський оркестр на чолі з професійним диригентом, який отримував від заводу заробітну плату. Улітку щосуботи оркестр грав на відкритій естраді для всіх мешканців Юзівки⁹⁵³. Крім заводу, музично-драматичні гуртки були створені й на інших підприємствах Новоросійського товариства, однак усюди їх зорганізували представники адміністрації⁹⁵⁴.

Наприкінці XIX ст. багато підприємств почали відкривати у своїх поселеннях чайні як альтернативу шинкам. Новоросійське товариство відкрило дві чайні при Юзівському заводі й одну при копальні «Ветка» (з оркестром і каруселлю)⁹⁵⁵.

На початку XX ст. Новоросійське товариство долучилося до створення спортивних об'єктів і гуртків. З 1915 р. в Юзівці діяло товариство «Сокіл», яке очолила дружина головного управителя заводів і копалень Новоросійського товариства Любов Свіцина. Приблизно 80 учасників товариства займалися гімнастикою й футболом. Крім зміцнення здоров'я, товариство «Сокіл» мало ідеологічне завдання – виховувати всіх своїх учасників у дусі панславізму⁹⁵⁶.

Заводське поселення при Дніпровському заводі пропонувало робітникам, мабуть, найрозвиненішу розважальну інфраструктуру серед усіх промислових

⁹⁵¹ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 236; Edwards S. Hughesovka... Р. 54.

⁹⁵² Новороссийское общество... 1919. С. 42.

⁹⁵³ Извлечения из отчетов Новороссийского об-ва. РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12. Л. 14.

⁹⁵⁴ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 г... С. 323–324.

⁹⁵⁵ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 129; Новороссийское общество. Юзовка... 1910. С. 35.

⁹⁵⁶ Гальченко О. М. Спортивно-гімнастичний рух у дорадянській Юзівці. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. № 3. С. 155.

підприємств Півдня Росії. Для адміністрації та службовців Дніпровського заводу підприємство спорудило інженерний клуб, красиву будівлю площею 746 м² з електричним освітленням, паровим опаленням і штучною вентиляцією. Клуб мав великий зал з вестибюлем, хорами, сценою й оркестровою ямою, театральні вбиральні, вітальню з верандою та сходами, що вели в сад. У саду стояли гімнастичні снаряди, були майданчик для гри в лаун-теніс, альтанки й естрада з будкою для оркестру. Крім того, у будинку адміністрації заводу відкрили бібліотеку для службовців Дніпровського товариства⁹⁵⁷.

Приблизно 250 працівників Дніпровського заводу брали участь у гуртку веслування. Для них підприємство побудувало двоповерховий яхт-клуб, що мав передпокій, кімнату для швейцара, їдальню з буфетом, кімнату для бібліотеки, велику танцювальну залу й кухню. На другому поверсі яхт-клубу були два більярдні зали й кімната прислуги⁹⁵⁸.

Інженерний клуб і яхт-клуб були елітарними закладами для представників адміністрації та службовців; для широкого загалу компанія побудувала народну аудиторію з глядацькою залою на 500 осіб, чайною залою й бібліотеку з читальною залою. Будинок народної аудиторії був обладнаний паровим опаленням, штучною вентиляцією й електричним освітленням. У ній грали аматорські вистави, підготовлені театральними гуртками з робітників і службовців, час від часу виступали приїжджі театральні трупи. Поблизу аудиторії був створений парк для прогулянок⁹⁵⁹.

За фінансової підтримки підприємства був організований заводський оркестр, який розважав публіку грою два-три рази на тиждень в інженерному клубі, два рази на тиждень у народній аудиторії й раз на тиждень у яхт-клубі. На утримання оркестру компанія щороку витрачала приблизно 14 000 руб.⁹⁶⁰

⁹⁵⁷ Описание Днепровского завода... С. 33, 38; Рапорт и дневник комиссии под председательством А. А. Штофа. РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299. Л. 95.

⁹⁵⁸ Описание Днепровского завода... С. 34–35.

⁹⁵⁹ Экономическое описание районов Екатеринбургской железной дороги. Харьков, 1903. С. 135.

⁹⁶⁰ Описание Днепровского завода... С. 37.

Представники адміністрації та службовці в поселенні при Дніпровському заводі й сусідньому с. Кам'янське за підтримки містотвірного підприємства створили низку культурних і просвітницьких гуртків, зокрема товариство «Просвіта», Товариство ревнителів жіночої освіти, Товариство есперантистів⁹⁶¹. У 1910-ті рр. у с. Кам'янське за редакцією Спиридона Морозова виходила газета «Отклики жизни».

Культурно-рекреаційна інфраструктура, створена Південноросійським товариством, була набагато скромніша, ніж проекти Новоросійського та Дніпровського товариств. 1890 р. Південноросійське товариство побудувало в Горлівці клуб-театр, де збиралися службовці, щоб пограти в більярд чи сходити в буфет, виступали гостьові артисти, відбувалися самодіяльні вистави, проводили вечори відпочинку. 1895 р. підприємство відкрило при Корсунській копальні бібліотеку з фондом у 600 примірників⁹⁶². Крім того, адміністрація відкрила публічний парк площею 0,4 км² (40 дес.), у якому місцева публіка гуляла та влаштовувала пікніки⁹⁶³. Клуб-театр, бібліотека-читальня і публічний парк були тим максимумом, на який могли розраховувати жителі більшості шахтарських міст Донбасу.

Спочатку містотвірні підприємства розвивали рекреаційну інфраструктуру як засіб боротьби з нудьгою, згодом почали використовувати її, щоб творити дозвілля працівників і службовців. Зокрема, читальні або спортивні клуби представники адміністрації розглядали як альтернативу шинкам, антидот проти пияцтва⁹⁶⁴. Культурні і спортивні клуби мали швидше асимілювати новоприбулих робітників, а масові спортивні змагання ставали одним зі способів творення корпоративного духу. Розвиваючи рекреаційну інфраструктуру, компанії могли впливати на дозвілля працівників, а отже, контролювати їх не лише на території підприємства, але й поза його межами в неробочий час.

⁹⁶¹ Екатеринославский адрес-календарь на 1916 г... С. 270, 272, 274.

⁹⁶² Общество Южно-Русской каменноугольной пр-ти... 1896. С. 8–9; Павлик И. С. Горловка... С. 19.

⁹⁶³ Кроликов Н. А. Моя жизнь... С. 61.

⁹⁶⁴ Труды VII Съезда горнопромышленников... С. 155.

Факторами, що стримували розвиток розважальної інфраструктури, були не лише брак коштів або небажання акціонерів витратити гроші на культурні й розважальні об'єкти, але й втручання держави. Місцева влада підозріло ставилася до культурно-просвітницьких організацій робітників, вбачаючи в них потенційні політичні робітничі організації. Зокрема, до середини 1890-х рр. у заводських і шахтарських поселеннях були заборонені публічні народні читання з туманними картинками, які можна було зорганізувати лише у столичних, губернських або повітових містах. Тому З'їзду гірничопромисловців довелося спеціально клопотати перед урядом щодо отримання такого дозволу для промислових поселень⁹⁶⁵.

Соціальну інфраструктуру проектували за функційним принципом: вона передбачала роботу й відпочинок, покликаний відновити сили для роботи. Спеціальних місць, де мешканці робітничих поселень могли самоорганізовуватися й самовиражатися (їх соціолог Р. Ольденбург називає «третіми місцями»⁹⁶⁶), майже не було. Школи, читальні та інші культурно-освітні заклади створювали як каркас для заздалегідь визначених дій, зокрема споживання інформації. Церква – головне місце самоорганізації й самовизначення в селі – у промислових містах була скомпрометована економічною залежністю від містотвірного підприємства, тому її сприймали як конформістську організацію. Більшість культурно-освітніх гуртків, про які йшлося в розділі, були розташовані в корпоративних приміщеннях і часто мали у своєму керівному складі службовців містотвірних підприємств. Власне, у межах робітничих поселень майже не було нефункційних і не контрольованих містотвірним підприємством публічних місць.

Досить вільними від корпоративного контролю залишалися публічні парки й шинки, у деяких поселеннях функцію публічного простору відігравав також ринок. У джерелах знаходимо свідчення про те, що люди збиралися просто на

⁹⁶⁵ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод... С. 12.

⁹⁶⁶ Oldenburg R. The great good place: Café, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts, and how they get you through the day. Trowbridge, 1989.

вулиці, однак у таких місцях можна було хіба що байдикувати або базікати. Якщо мешканці мали самоорганізуватися для чогось значущого, їм доводилося шукати місця, де не було корпоративного контролю. Зокрема, збори робітничих і політичних організацій відбувалися або на приватних квартирах когось з учасників цих організацій, або за межами робітничого поселення.

Висновки до розділу 5

Заробітна плата була головним трудовим стимулом робітників і найефективнішим способом завоювати їхню лояльність. Щоб залучити та утримати робочі руки на вугільних і металургійних підприємствах, компанії пропонували вищі нормативи оплати праці, ніж стандартні розцінки в обробній промисловості й сільському господарстві. Протягом 1870–1914 рр. номінальна заробітна плата шахтарів і заводських робітників постійно зростала, тому адміністрації підприємств знижували розцінки оплати праці лише зрідка, адже це призводило до втрати кваліфікованих робітників.

Номінальна заробітна плата кваліфікованих металургів була серед найвищих у промисловості. Реальні заробітки шахтарів були помітно менші, ніж номінальна зарплата, через велику кількість простоїв, а отже, багато неоплачуваних днів, тому реальні зарплати вуглекопів могли наближатися до заробітків фабричних робітників.

Підприємства використовували диференціацію нормативів оплати праці як трудовий стимул: можливість перейти в краще оплачувану категорію мотивували робітників працювати інтенсивніше. Норми оплати робітників істотно варіювалися всередині професійних категорій, особливо у професіях, що потребували кваліфікованих робітників. Однак надто велика різниця створювала напруження і призводила до трудових конфліктів, тому перед підприємствами поставало непросте завдання – знайти баланс між економічним стимулюванням і соціальною стабільністю. Тип оплати праці (відрядна або поденна) і тривалість трудового контракту компанії також використовували як трудовий стимул.

Крім заохочення, підприємства широко застосовували й каральні способи стимулювання праці, як-от штрафи або переведення на менш оплачувану посаду. До середини 1880-х рр. промисловці визначали розмір штрафів довільно. Після 1886 р. штрафну систему на підприємствах впорядкували законодавчо: штрафи були позбавлені компенсаторної функції й мали стати виключно дисциплінарним інструментом.

Унаслідок високого рівня виробничого травматизму та втрати багатьма робітниками працездатності через травми і професійні захворювання соціальне страхування ставало інструментом завоювання лояльності. До 1903 р. робітники приватних і корпоративних промислових підприємств не мали обов'язкового соціального страхування на випадок втрати працездатності. Однак компанії часто укладали мирову угоду з потерпілими працівниками, щоб не здобути репутацію соціально несправедливого підприємства. Така система відшкодування була суто благодійницька й забезпечувала відшкодування лише малій частині потерпілих. Частина компаній практикували страхування своїх працівників у страхових компаніях.

На початку ХХ ст. в Російській імперії була сформована система соціального страхування тимчасової втрати працездатності, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності. Пенсійне (за віком) страхування промислових робітників не стало універсальним, охоплюючи мізерну частку робітників, а страхування з безробіття в Російській імперії не було.

Важливим способом завоювати лояльність працівників було корпоративне житло. Промисловці використовували корпоративне житло як трудовий стимул і форму соціального контролю мешканців робітничих поселень. Побудова корпоративного житла потребувала великих інвестицій, тому адміністраціям підприємства було непросто переконувати акціонерів поступитися частиною прибутків, щоб звести помешкання для робітників. Рішення інвестувати в корпоративне житло визначала сукупність чинників, зокрема альтернативні варіанти розселення робітників, наявність у компанії земельних ділянок для

забудови, ситуація на ринку праці. Важливим чинником ставало й те, на який сегмент трудового ринку орієнтувалася компанія: неодружених робітників селили в казармах, а сімейним робітникам пропонували окремі помешкання.

Житлові умови переважної частини жителів робітничих поселень були некомфортні. Житла низької якості, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, їхня перенаселеність, брак води, нестача лазень і душових, примітивна система утилізації нечистот – такими були основні параметри житлово-побутових умов більшості мешканців заводських і шахтарських поселень. Лише їхні економічні еліти, до яких належала відносно невелика частка населення, мешкали в досить комфортних умовах, інколи навіть близьких до розкішних. Проте й вони мали справу з неодмінними супутниками заводських і шахтарських поселень – промисловим шумом, димом, пилом, забрудненою водою.

Якість життя переважної більшості мешканців була низька, однак протягом 1870–1914 рр. усе-таки вона мала тенденцію зростати. Якість помешкань, харчування, санітарно-гігієнічні умови, а також культурно-розважальна структура помітно поліпшилися протягом цього періоду. Рівень життя робітників та їхніх сімей був низький за сучасними стандартами, проте умови життя жителів робітничих поселень варто розглядати в порівняльному історичному контексті. Порівняння з іншими населеними пунктами регіону показує, що ці умови не дуже різнилися від тих умов, які мало населення аналогічних за розміром сіл і міст.

Опосередкованим способом підвищити лояльність ставали медичне обслуговування та культурно-освітня й рекреаційна інфраструктура. Якісна медична допомога сприяла залученню кваліфікованих робітників і давала змогу швидше повернути захворілих і травмованих працівників на робоче місце, тобто загалом підвищувала продуктивність підприємства. Корпоративні лікарні завжди обслуговували членів родин робітників, часто до них зверталися також інші жителі заводського й шахтарського поселення, навіть якщо вони не працювали на містотвірному підприємстві. Компанії розглядали ці додаткові витрати як утілення корпоративної соціальної відповідальності та спосіб

налагодити добрі відносини з навколишніми сільськими громадами. Додатковою причиною витрат на корпоративну медицину була профілактика епідемічних захворювань у робітничих поселеннях і боротьба з ними.

Попри рекомендаційний характер законодавчих положень, містотвірні підприємства охоче виділяли кошти на створення освітніх закладів у своїх робітничих поселеннях. Промисловці вважали освіту дієвим способом поліпшити моральність жителів заводських і шахтарських поселень. Багато підприємств витрачали кошти також на будівництво й утримання культових споруд, закладів відпочинку, культурні та спортивні клуби. Представники адміністрації підприємств усвідомлювали, що розвиток рекреаційної інфраструктури сприяє залученню кращих робітників й підвищує людський капітал, однак, на відміну від інвестицій у нове обладнання, не дає моментального економічного ефекту. З огляду на це, багато підприємств в умовах дефіциту капіталу витрачали кошти на культурну й рекреаційну інфраструктуру за залишковим принципом. Розвинену інфраструктуру могли собі дозволити тільки великі компанії, середні та дрібні підприємства зазвичай вибирали простіші рішення.

Як і диференціацію оплати праці, підприємства використовували доступ до соціальної структури як трудовий стимул і спосіб залучити кваліфікованих працівників. Доступ до соціальної інфраструктури заводських і шахтарських поселень був розподілений у край нерівномірно. Місцеві економічні еліти – адміністрація, службовці й робітники дефіцитних професій – мали переваги в отриманні корпоративного житла, а просторова сегрегація забезпечувала їм близький (іноді ексклюзивний) доступ до культурно-рекреаційної інфраструктури. Залежно від наявних ресурсів, ситуації на ринку праці й кадрової стратегії підприємства виробляли індивідуальну комбінацію заходів із завоювання лояльності працівників. По можливості вони також використовували соціальну інфраструктуру своїх робітничих поселень, щоб налагодити добрі відносини з іншими зацікавленими сторонами.

Соціальна інфраструктура в заводських і шахтарських поселеннях була спроектована за видами активності, як-от відвідування церковних служб, читання, перегляд театральних вистав тощо. Містотвірні підприємства не створювали публічних місць, щоб творити суспільство; навпаки, і підприємства, і державна влада розглядали такі місця як потенційну небезпеку політизації громадського життя. Звісно, у промислових поселеннях виникали ситуативні виробничі й дозвільні спільноти, але політики творення суспільства в таких поселеннях не було.

Швидкий розвиток заводських та шахтарських міст породив синдроми «болісного зростання». Зусилля містотвірних підприємств з благоустрою робітничих поселень перетворилися на вічне змагання Ахіллеса й черепахи. Вибуховий характер приросту населення майже зводив нанівець зусилля адміністрацій з удосконалення соціальної інфраструктури. Хоча протягом 1870–1917 рр. умови праці та життя робітників загалом були помітно поліпшені, навіть в 1910-х роках в описах сучасників ці умови (особливо за стандартами ХХІ ст.) постають як потворно тяжкі. Модерні технології та провідні європейські фінансові організації в заводських та шахтарських поселеннях співіснували з примітивними формами економічного примусу, виснажливої фізичної праці, злиднів.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора⁹⁶⁷.

⁹⁶⁷ Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепропетровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 83–90; Його ж. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія*. 2017. Вип. 14. С. 4–8; Його ж. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 10–22; Його ж. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 42–50; Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 2019. 60. № 2. P. 449–472.

Розділ 6.

ВИЯВИ НЕЛОЯЛЬНОСТІ

Робітники мали кілька способів, як виявити невдоволення умовами праці й тиснути на промисловців. Найпоширенішою формою індивідуального протесту стало полишення підприємства й перехід до іншого роботодавця; крім того, робітники виявляли невдоволення через скарги або відкриті колективні форми протестів, зокрема страйки. Робітники також могли вдаватися до різних форм повсякденного спротиву, застосовуючи всі можливі способи: працювали не на повну, а так, щоб уникнути покарання; симулювали хворобу; пиячили; прогулювали роботу. Апатія, абсентеїзм, нетверезість і висока плинність робочої сили постійно засмучували промисловців.

Трудові конфлікти набували різних форм: від робітничого опортунізму до масових протестів, супроводжуваних зупиненням роботи й колективним насильством. Підприємства, однак, мали широкий спектр способів боротьби з різними формами робітничого протесту, наприклад записували неблагонадійних робітників у чорні списки; виселяли таких робітників; наймали штрейкбрехерів; створювали поліцейську охорону; застосовували регулярні війська тощо. У цьому розділі ми розглянемо, як робітники захищали своїх права й поліпшували умови праці, а також як підприємства й держава реагували на такі їхні дії.

6.1. Форми протесту

Найпопулярнішою формою робітничого протесту в останній третині XIX ст. було «голосування ногами», тобто залишення робочого міста. «Виходячи» з підприємства, робітники розривали трудові відносини з компанією, які їх не задовольняли. Навіть якщо конфлікт стався з вини адміністрації, часто робітники не скаржилися, а шукали інше місце роботи. Сучасник О. Ярошко зазначав: якщо робітників обрахували в зарплаті або

чимось образили, вони здебільшого полишали підприємство, не протестуючи, і «зверталися до суду лише зрідка»⁹⁶⁸.

Причин полишити роботу було безліч: незадоволення зарплатою, погані умови праці, втома від тяжкої роботи, персональний конфлікт з керівництвом або просто сподівання знайти на іншому місці кращі умови. Хоч промисловці і нарікали на «безвідповідальність» робітників, які без попередження полишали роботу, однак вони самі часто звільняли робітників, завчасно не інформуючи їх про це. Фабричні інспектори зазначали, що «безкарне полишення фабрики без попередження адміністрації» зумовлює в тієї «постійні прагнення звільняти робітників, не попереджаючи їх про це»⁹⁶⁹.

Полишення роботи як форма протесту багато вартувала для обох сторін. Масове полишення робітниками підприємства спричиняло дефіцит робочої сили, падіння виробництва, а отже, менші прибутки. Висока плинність знижувала якість робочої сили й соціальну стабільність у робітничих поселеннях. Для робітників зміна роботодавця означала зміну місця проживання, що було пов'язано з великими трансакційними коштами. Тому з початку ХХ ст. робітники віддають перевагу активним формам вияву невдоволення – скаргам і страйкам. Утім, «вихід», тобто протестне полишення місця роботи, залишається в арсеналі робітників до кінця імперської доби.

У разі порушення умов трудового договору робітники могли подавати скарги фабричним або гірничим інспекторам. Інспектори брали до розгляду скарги про конфлікти між робітниками та адміністрацією підприємств, з'ясовували обставини й намагалися сприяти мировій угоді сторін, а якщо цього не траплялося, то надсилали справу на розгляд суду⁹⁷⁰.

Статистика скарг, які подали робітники обробної промисловості Катеринославської губернії, показує, що робітники зверталися до цього варіанту захисту своїх прав досить рідко: зокрема протягом 1901–1904 рр. інспектори щороку отримували 172 заяви на кожні 100 підприємств, а протягом 1911–

⁹⁶⁸ Ярошко А. А. Рабочий вопрос на Юге... С. 76.

⁹⁶⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1906 г. С. XVII.

⁹⁷⁰ Свод постановлений о горнопромышленности... Т. 3. С. 101.

1914 рр. – 136 заяв. Частка задоволених скарг становила 53 %, тобто щороку робітники одного підприємства подавали менше ніж дві заяви. На початку ХХ ст. лише чотири з кожних 100 робітників протягом року індивідуально або колективно скаржилися інспектору на дії управителів⁹⁷¹.

Вимоги протестувальників нечасто були адресовані «вище» за управителів підприємств і гірничих інспекторів⁹⁷². Лише зрідка робітники зверталися до вищих інстанцій на губернському рівні й у лічених випадках надсилали телеграми міністрам⁹⁷³. Водночас немає документально зафіксованих випадків відповідей, які отримали робітники від представників державної влади.

Скарги робітників мали переважно економічний характер. Протягом 1901–1914 рр. серед усіх скарг, що їх подали робітники обробної промисловості Катеринославської губернії до фабричної інспекції, 39 % заяв були пов'язані з неправильним нарахуванням або затриманням заробітної плати та незадовільною компенсацією втрати працездатності, а 28 % скарг – зі звільненням робітників до закінчення трудового контракту або звільненням унаслідок захворювання чи за старістю. Ще 9 % заяв містили скарги на скорочення робочого часу (з відповідним скороченням зарплати) або, навпаки, примушування працювати в неробочий час без належної компенсації. Решта скарг стосувалася таких причин, як затримання промисловцями розрахункових книжок або паспортів, грубість управителів, ненадання медичної допомоги тощо⁹⁷⁴.

Історики робітництва протягом ХХ ст. розглядали скарги як маргінальну форму протесту й переважно використовували матеріали скарг, щоб підтвердити тезу про скрутне матеріальне становище робітників⁹⁷⁵. Свідчення сучасників

⁹⁷¹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 55; за 1902 г. С. 55–60; за 1903 г. С. 56–61; за 1904 г. С. 64–65; за 1911 г. С. 193; за 1912 г. С. 193; за 1913 г. С. 199; за 1914 г. С. 173.

⁹⁷² Див. колекцію скарг: Жалобы рабочих на заводоуправления. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 266.

⁹⁷³ Див., наприклад: Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 86–87.

⁹⁷⁴ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. С. 77; за 1902 г. С. 75; за 1903 г. С. 83; за 1904 г. С. 87; за 1905 г. С. 66; за 1906 г. С. 70–71; за 1907 г. С. 70–71; за 1908 г. С. 70–71; за 1909 г. С. 70; за 1910 г. С. 210–211; за 1911 г. С. 206–207; за 1912 г. С. 208–209; за 1913 г. С. 212; за 1914 г. С. 185.

⁹⁷⁵ Як виняток див.: Иванова Н. А. Структура рабочего класса России 1910–1914. Москва, 1987. С. 265–271.

давали підстави трактувати скарги як неістотну форму протесту. Фабричний інспектор О. Клепиков зазначав, що «через незнання робітниками своїх прав, а головне через побоювання репресій з боку фабричної інспекції, звернення [до фабричної інспекції – авт.] досі випадкові»⁹⁷⁶. О. Клепиков нарікав, що рішення написати скаргу здебільшого спадало на думку робітнику тільки під час звільнення або тоді, коли він був напідпитку, тобто робітники наважувалися заявляти про проблеми переважно в екстрених випадках. Скарга робітника – це не швидка відповідь на протиправні дії, а радше помста за утиски. Інспектори неодноразово зазначали, що робітники скаржилися переважно на людей, а не на порушення або протиправні дії⁹⁷⁷. Часто робітники зверталися до гірничих або фабричних інспекторів із загальними претензіями на умови праці й життя в заводських та шахтарських поселеннях, покращення яких не належало до компетенції інспекторів⁹⁷⁸.

Причинами низького пріоритету скарг, покликаних захищати права, був не лише низький рівень правової свідомості робітників. Проаналізувавши звернення робітників до мирових судів (функціонували протягом 1864–1889 рр.), Дж. Ньюбергер робить висновок, що, хоч малограмотні робітники погано розуміли юридичні тонкощі, справи тисяч трудових спорів, розглянутих у мирових судах, свідчать, що багато російських громадян прагнули до публічного вираження й публічного визнання права на повагу до своєї особистості і своєї ролі в публічній сфері⁹⁷⁹. Однак процедура подання скарг передбачала витрату часу, тому часто робітники не подавали скарг через технічні складнощі. Для робітників витрати, пов'язані із судом, могли бути безмірно більші. Судовий процес тривав довго, тому, залишаючись чекати суду, робітник втрачав потенційний заробіток в іншому місці.

⁹⁷⁶ Клепиков А. К. Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в период 1894–1908 гг.). Москва, 1911. С. 229.

⁹⁷⁷ Володин А. Ю. История фабричной инспекции... С. 54.

⁹⁷⁸ Архивные документы по истории Горловского шахтного района. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 2. Л. 165–169.

⁹⁷⁹ Ньюбергер Дж. Власть слова: рабочие против хозяев в мировых судах. *Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций, 1861 – февраль 1917 г.* С.-Петербург, 1997. С. 266.

Складність подання скарг і звернення до суду визнавали й представники державної влади. Фабричні інспектори зазначали, що робітники природно ухилялися від звернення до суду, адже порушення тривалої й копіткої судової справи, особливо через малі суми, були не зіставні з ризиком втратити через це роботу⁹⁸⁰. Катеринославський губернатор В. Шліппе також звертав увагу, що в робітників був вільний лише святковий день, у який «складно щось зробити у службовому місці». Натомість відлучення з роботи в будні означало втрату денного заробітку, а може, ще й додаткове стягнення⁹⁸¹.

Обидві стратегії, «вихід» і «голос», були пов'язані з витратами як для промисловців, так і для робітників. «Вихід» спричиняв чималі трансакційні витрати, а «голос» в умовах заборони страйків і професійних спілок завжди передбачав порушення закону й суворе покарання. У таких умовах робітники вдавалися до різних форм опортунізму.

Опортунізм – це пильнування своїх інтересів, зокрема й облудних, включно з такими явними формами обману, як брехня, злодійство, шахрайство тощо. Це свідомо практика використовувати переваги обставин, але нехтувати водночас моральними принципами або можливими негативними наслідками для інших людей. В основу опортунізму покладено несиметричну інформацію, яку мають економічні агенти. Партнер не може знати всі обставини й наміри іншого партнера перед укладанням договору, а також може не знати всіх подробиць поведінки партнера після того, як договір уже укладений. Хоч опортунізм зазвичай має негативну конотацію як абсолютно егоїстичні дії, його можуть розглядати нейтрально як надання пріоритету власним інтересам перед інтересами інших агентів, а також як можливість адаптуватися до обставин, максимізувати свій зиск⁹⁸². Опортунізм переважно виявлений у використанні службового становища у власних цілях, недбалості, рестрикціонізмі (роботі з «холодком»), ошуканстві.

⁹⁸⁰ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 г. С. XVI.

⁹⁸¹ Робітничий рух на Україні (1885–1894 pp.)... С. 286.

⁹⁸² Див.: Williamson O. E. Opportunism and its critics. *Managerial and decision economics*. 1993. 14. № 2. P. 97–107.

Промисловці постійно скаржилися на опортунізм робітників, але джерела дають підстави стверджувати, що це було обопільне явище від самого початку становлення великої гірничої й гірничозаводської промисловості на Донбасі. Промисловці виявляли опортунізм щодо робітників у маніпуляціях із зарплатами, корупції, використанні службового становища тощо. Гірничий інженер І. Фелькнер описав обопільний опортунізм на прикладі вугільних підприємств Грушівського району на початку 1860-х рр. І. Фелькнер зазначав, що промисловці вабили робітників вищими нормативами оплати праці, ніж у конкурентів, але встановлювали вищі ціни в копальневих крамницях. Потім вони, «користуючись слабкістю людської натури, спритно збувають робітникам у своїх крамницях горілку й усе потрібне приладдя, одяг, зрозуміло, за дорогу плату, так що зароблені гроші залишаються в хазяйських руках, а люди з боргів ніколи не вилазять». Однак робітники також не втрачали нагоди скористатися сприятливими для них обставинами: «ледь дізнаються, що власник шахти продав вугілля [уклав контракт на постачання – авт.], як вимагають величезної надбавки або кидають інструменти і йдуть на інші шахти». Загалом І. Фелькнер характеризував ситуацію на ринку праці вугільної промисловості як «величезний базар, де суперництво дійшло до меж пристрасті, а заради швидкого збагачення пробачають будь-які вчинки, щоб досягти мети хоч на короткий термін»⁹⁸³.

Те, як робітники використовували можливості отримати додатковий зиск у періоди гострого дефіциту робочих рук у тому-таки Грушівському районі, на початку ХХ ст. описав гірничий інженер О. Колодуб. Тактика, яку він називав «витівками робітників», полягала в тому, що у врожайні роки робітники відходили на сільськогосподарські роботи, тому робоча сила ставала дефіцитом. З цього користалися деякі місцеві жителі, які наймалися на роботу, але всіляко затримували її, вимагаючи від наймача питва й наїдків. Коли, зрештою, наймач, розсерджений такою поведінкою, починав сваритися, саботажники, «ображені неделікатним поведінням, ішли назад на базар, де вичікують інших наймачів,

⁹⁸³ Фелькнер И. Ф. Взгляд на состояние каменноугольной... С. 414.

з якими роблять те саме»⁹⁸⁴. Підприємство так само залежало від робітників, як і вони від нього, що можна пояснити нестачею робочої сили й високим рівнем плинності кадрів. У відповідь на надмірний «тиск» і несправедливі, на думку робітника, вказівки начальства могли бути застосовані різні тактики шантажу звільненням.

Джерела містять приклади того, як робітники використовували обструкцію. Наприклад, 16 жовтня 1917 р. робітники котельні заводу Новоросійського товариства, яким адміністрація відмовилася підвищувати заробіток, тримали тиск пари в котлах на рівні трьох барів замість потрібних семи, унеможливаючи нормальну роботу підприємства⁹⁸⁵.

Поширеною формою зниження продуктивності були балачки й інші способи зволікання часу на робочому місці. П. Смідович, який 1898 р. пропрацював місяць на Олександрівському заводі, згадував про робітників Катеринослава, що вони «час-півтора тупцюють на місці, перекидаючись окремими фразами, і починають працювати тільки тоді, коли приходить начальство»⁹⁸⁶. Сучасник І. Чураков описав схожі звички гірників однієї з великих шахт Донбасу в 1910-х рр.: за нормальних умов спуск у шахту забирав 5–10 хвилин, але часто, особливо в теплу пору року, шахтарі навмисно зволікали, «розважаючись балачками», так що спуск міг забирати 20–24 хвилин⁹⁸⁷.

Підприємство не могло повністю контролювати робітників, особливо в умовах дефіциту управлінських кадрів, тому робітники намагалися обманювати начальство, щоб отримати зиск. 1878 р. у 16 років Н. Горняк обійняв посаду десятника на шахті поблизу пос. Рафайлівка (нині – Луганська обл.) і мав «стежити за роботами на відстані в кілька верст». Н. Горняк зізнавався, що тоді він був ще «дуже молодий, погано розумів свої обов'язки», тому робітникам дуже часто вдавалося його піддурити⁹⁸⁸.

⁹⁸⁴ Колодуб Е. К. Труд и жизнь горнорабочих... С. 126–127.

⁹⁸⁵ Переписка о положении рабочего движения на заводах Новороссийского об-ва. РГИА. Ф. 37. Оп. 67. Д. 808. Л. 3об.

⁹⁸⁶ Смидович П. Г. Рабочие массы в 90-х годах... С. 11.

⁹⁸⁷ Чураков И. Ф. Учет рабочего времени... С. 227.

⁹⁸⁸ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа... С. 11.

Кілька випадків шахрайства робітників, пов'язані зі страхуванням, зафіксували заводські й копальневі лікарі. К. Вегнер, лікар Петровського заводу в Єнакієвому, щодо цього зазначав, що на Донбасі та Придніпров'ї «розвелася маса симулянтів і різних пройдисвітів, які примудрилися отримувати допомогу за удавані каліцтва»⁹⁸⁹. Ці дрібні шахрайства, як і інші форми опортунізму, спричиняли великі збитки, що їх компанії мали витратити, щоб захистити себе від такої поведінки робітників.

Сучасники залишили багато згадок про корупцію представників низової адміністрації. Дехто з них з подивом зазначав, що робітники ставилися до корупції індивідуально і протестували тільки тоді, коли їх занадто нахабно оббирали⁹⁹⁰. Лікар В. Мехмандаров вважав «покірність долі й добродушність робітника» причинами толерування низової корупції. Водночас робітники могли також дивитися на корупцію як на індивідуальний спосіб поліпшити умови праці.

На поширення серед робітників опортуністичних настроїв замість організованої боротьби за свої права часто нарікали соціалістичні агітатори. Наприкінці жовтня 1898 р. марксист П. Смідович вирішив, за його словами, «вийти з інтелігентського середовища й увійти у вир робітничого життя»⁹⁹¹. Для цього він найнявся робітником на Олександрівський завод у Катеринославі, маючи намір «пропрацювати там роки», щоб «асимілюватися в робітничому середовищі й піти вперед із робітничою масою». Усупереч очікуванням П. Смідовича, робітники зовсім не прагнули поліпшувати умови «непохитною боротьбою». Натомість, «обманюючи начальство й покриваючи одне одного, намагалися вони збити копійчину». <...> Вони крадуть на заводі стільки, скільки можуть, вважають обшук на виході цілком природним явищем, мовчки ставляться до погроз і лайки начальства. <...> Робітники не цікавилися жодними законами. Законів для них не було; вони самі ставали на кожному кроці поза

⁹⁸⁹ Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей... 1903 год... С. 123.

⁹⁹⁰ Мехмандаров В. А. Заболеваемость горнорабочих... № 2. С. 59; Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни... С. 131.

⁹⁹¹ Смідович П. Г. Рабочие массы в 90-х годах... С. 9.

законом». Розчарований П. Смідович залишив Катеринослав через місяць. Він пояснював: «якщо начальство вже дуже утискає, робітники збунтуються, підпалять контору, поб'ють директора, але вони ще не вміють формулювати своїх вимог і обстоювати їх»⁹⁹².

П. Смідович, як і інші марксистки, розглядав різні форми пасивного спротиву робітників як відстале та шкідливе явище. Вони вважали, що пасивний спротив відволікає від справжньої боротьби, зокрема від страйків і створення робітничих організацій. Історики робітництва також приділяли мало уваги різним формам повсякденного спротиву робітників, проте, з огляду на поширеність пасивного спротиву, його потрібно визнати важливим інструментом вияву нелояльності робітників.

Гірничопромисловці боролися з плинністю робітників, намагаючись «прикріпити» їх до підприємства. Така осілість робітників означала, що вони пустили коріння і психологічно та матеріально були менш готові полишати місто. Дозвіл жителям будувати власні помешкання давав змогу залучити більше сімейних робітників, що було добре в період економічного підйому. Однак під час депресії ціни на нерухомість різко падали й жителі не готові були віддавати будинки за безцінь, тому були більше схильні обстоювати свої права через колективні акції протесту.

Крім того, в останній чверті XIX ст. підприємці об'єдналися в організації й домовлялися про стандарти заробітної плати в галузі. М. Хрущов у мемуарах про Юзівку початку XX ст. (1908–1912 рр.) згадував, що коли шахтарі висунули вимогу підвищити їм зарплату, то власник шахти пояснив, що між шахтовласниками є домовленість тримати нормативи оплати праці на приблизно однаковому рівні, тому він погоджувався підвищити заробітну плату тільки тоді, коли те саме зроблять інші промисловці⁹⁹³. У таких умовах для незадоволеного робітника опція виходу стає менш ефективним методом. З другого боку, картельна домовленість промисловців щодо нормативів оплати праці

⁹⁹² Там же. С. 11–12.

⁹⁹³ Khrushchev N. S. Khrushchev Remembers... P. 7–9.

підштовхувала шахтарів також узгоджувати дії і спричинялася (у категоріях істориків робітництва) до зростання класової свідомості.

Особливістю трудових відносин у промисловості можна визнати те, що між робітниками та особами, які приймали рішення, не було ефективних каналів комунікації. Комунікація по управлінському ланцюгу часто була неефективна, адже ні робітники, ні вища адміністрація не довіряли повністю управителям нижчої й середньої ланок, підозрюючи їх у корупції. Профспілки – найпоширеніша на Заході форма захисту робітничих прав і комунікації з адміністрацією підприємств – були в Російській імперії заборонені до 1905 р. Тому часто тільки страйк або заворушення робітники вважали способом зробити свій голос чути для начальства.

Страйком сучасники називали колективне організоване припинення роботи на підприємстві, що має на меті домогтися від роботодавця підвищення оплати праці й забезпечення соціальних гарантій⁹⁹⁴. Натомість заворушення – це відкриті стихійні масові виступи або просто вияв невдоволення, який можуть супроводжувати порушення виробничого або громадського порядку, але без зупинення роботи⁹⁹⁵.

Протягом кінця XIX – початку XX ст. страйки були основною формою трудових конфліктів у російській промисловості. Такі форми трудових конфліктів, як заворушення, висування вимог до адміністрації, подання скарг і прохань, посідали другорядне місце в арсеналі боротьби робітників за свої права. Ба більше, з середини 1890-х рр. і до кінця імперської доби страйки проти інших форм протесту ставали щораз більш значущі⁹⁹⁶.

Російський уряд розглядав страйки як порушення громадського порядку. Стаття 1358 Уложення про покарання (1865 р.) передбачала, що за припинення робітниками праці на промисловому підприємстві через страйк з метою примусу фабрикантів і заводчиків до підвищення заробітної плати або зміни інших умов

⁹⁹⁴ Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках... С. 3; Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. В 33-х тт. Т. 6. № 3769.

⁹⁹⁵ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 41.

⁹⁹⁶ Шильникова И. В. Экономические аспекты трудовых конфликтов в российской промышленности в конце XIX – начале XX века: отраслевая специфика. *Экономическая история*. 2012. № 2. С. 14.

праці й найму підбурювачі підлягали ув'язненню на термін від чотирьох до восьми місяців, а інші учасники страйку – на термін від двох до чотирьох місяців⁹⁹⁷. Стаття з таким змістом увійшла до Закону від 3 червня 1886 р. «Про нагляд за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників...»⁹⁹⁸. Стаття 4 Закону визначала покарання для призвідників страйку: «Учасники страйку, які силою або погрозами примусили інших робітників припинити або не відновлювати припинену роботу, підлягають ув'язненню строком від восьми місяців до одного року й чотирьох місяців»⁹⁹⁹.

Закон 3 червня 1886 р. також передбачав покарання для підприємців, якщо на фабриках і заводах з їхньої вини виникли «заворушення, які супроводжували порушення громадської тиші й порядку і які спричинили вжиття надзвичайних заходів для придушення заворушень». У такому разі власники або управителі підприємств підлягали арешту строком до трьох місяців і назавжди втрачали право керувати промисловими заводами¹⁰⁰⁰. На практиці основний тягар покарання лягав на робітників, адже саме від них, на думку влади, виходила головна загроза заворушень і громадського неспокою у країні.

Намагаючись попередити робітничий рух, уряд забороняв робітникам збиратися для того, щоб захищати свої права. Це майже унеможливило нестрайкові колективні форми протесту, адже робітникам було технічно складно зібрати підписи й подати петиції. Тож невдоволення робітників дуже легко набувало форми страйку. В умовах заборони зібрань робітники без дозволу утверджували право на масові зібрання й виборювання своїх прав.

Шкідливість криміналізації мирних зібрань робітників для захисту своїх прав визнавали навіть підприємці. Член правління Дніпровського товариства І. Ясюкович, який загалом дотримувався консервативної позиції в «робітничому питанні», у квітні 1905 р. зазначав щодо цього: «Чинні закони про домовленості

⁹⁹⁷ Уставы торговый, фабричной и заводской промышленности и ремесленный (Свод законов, т. XI, ч. 2): дополнены и изменены по продолжениям 1863, 1864, 1868, 1869, 1871 гг. Изд. 3-е. С.-Петербург, 1872. С. 21.

⁹⁹⁸ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 16.

⁹⁹⁹ Глазунов С. Р. Наказание рабочих за участие в стачках в России в конце XIX – начале XX в.: юридическая и пенитенциарная практики. *Экономическая история: ежегодник 2010*. Москва, 2010. С. 322.

¹⁰⁰⁰ Глазунов С. Р. Наказание рабочих... С. 319–362.

між промисловцями й робітниками, а також закони про страйки вже не відповідають змісту сучасного російського життя й не формулюють прав, пропорованих життям і здійснених усупереч писаним законам». Свою позицію І. Ясюкович аргументував так: якщо закон постійно порушують і держава не має змоги перешкодити цим порушенням, то такий закон має бути змінений¹⁰⁰¹.

Під тиском революції 1905 р. кримінальну відповідальність за ненасильницькі економічні страйки скасував наказ «Про тимчасові правила щодо покарання найбільш небезпечних виявів у страйках» від 2 грудня 1905 р.¹⁰⁰² Згідно з цими правилами покарання зазнавали учасники тільки тих страйків, які вдалися до насильницьких дій, а також страйків на підприємствах, припинення діяльності яких загрожувало безпеці держави. Учасників страйку, які заподіяли пошкодження або знищення заводського майна, засуджували до ув'язнення строком від 4 до 16 місяців¹⁰⁰³. Отже, 1905 р. уряд нарешті надав робітникам право колективно захищати свої інтереси.

6.2. Страйковий рух

Період 1870–1895 рр. Конфлікти перших 15 років модерної промисловості на Донбасі та Придніпров'ї були емоційні, супроводжувані вибухами неконтрольованого насильства й покликані радше задовольнити справедливість (як її розуміли ініціатори конфлікту), ніж відновити законність. Невдоволені робітники висували претензії, погрожуючи звільненням або «бунтом», і тільки після того, як адміністрація їх відхиляла, починали «бунтуватися»: шпурляли каміння у вікна адміністративних будинків, грабували шинки та крамниці. Уже перші конфлікти між підприємством і робітниками в Юзівці в середині 1870-х рр. визначили цю тенденцію.

Перший трудовий конфлікт стався в Юзівці 13 квітня 1874 р. Попри очікування шахтарів, підприємство не збільшило норм оплати праці на літні

¹⁰⁰¹ Ясюкович І. І. Записка по рабочему вопросу в России... С. 3.

¹⁰⁰² Полное Собрание Законов Рос. империи. Собр. 3. Т. 25. С.-Петербург, 1888. № 26987. Згодом наказ увійшов до Уложення про покарання як статті 1359 (3) – 1359 (8).

¹⁰⁰³ Балабанов М. С. Фабричные законы... С. 15.

місяці (з 90 до 120 к. на день), як робило це в попередні роки. Крім того, шахтарі були незадоволені різницею оплати праці російських та англійських робітників. Частина шахтарів не виходила на роботу протягом двох днів і погрожувала зовсім піти з копальні. Отримавши зарплату, шахтарі пересвідчилися, що зарплату не підвищать, тоді приблизно 100 робітників пішли до заводууправління, імовірно, маючи намір зіпсувати устаткування й пошкодити приміщення. Проте адміністрація завчасно створила групу із приблизно 40 робітників заводу, яка розігнала натовп страйкарів, побивши декого з них. Чотирьох шахтарів, визнаних за призвідників страйку, відправили в Бахмутську в'язницю, а потім вислали на батьківщину¹⁰⁰⁴.

Через рік, у квітні 1875 р., у Юзівці стався ще один страйк, спричинений затриманням заробітної плати, у якому, крім шахтарів, взяли участь і заводські робітники, Робітники, які не отримували заробленого з 1 березня, у понеділок 28 квітня 1875 р. не вийшли на роботу. Коли адміністрація запевнила, що видасть зарплату протягом двох днів, робітники стали до роботи¹⁰⁰⁵. Однак частина страйкарів пішла в шинки і, не маючи грошей заплатити за випивку, просто пограбувала їх. Адміністрація виконала обіцянку й розрахувалася з робітниками 1 травня 1875 р., але водночас поліція заарештувала кількох найактивніших учасників страйку¹⁰⁰⁶. У розмові з гірничим інспектором Лебедевим після зазначених подій Дж. Юз визнавав, що страйк спричинило затримання заробітної плати, але пояснював це бажанням захистити інтереси самих робітників: не видавати заробітну плату перед святами (Великоднем), «щоб робітники її не пропили»¹⁰⁰⁷.

5 травня 1887 р. почали страйкувати шахтарі Рутченківських копалень, незадоволені розцінками оплати праці. Це був перший масштабний страйк на Донбасі. Страйкарі вимагали оплачувати працю за розцінками попереднього літа, а також звільнити штейгера, конторника й фельдшера. 5 травня 1887 р.

¹⁰⁰⁴ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 6, 10–11.

¹⁰⁰⁵ Об устройстве Новороссийском об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 240–241.

¹⁰⁰⁶ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 33.

¹⁰⁰⁷ Об устройстве Новороссийском об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 240.

1 500 шахтарів не вийшли на роботу, а в ніч з 6 на 7 травня страйкарі розтрошили офіс компанії, після чого вирушили до Юзівського заводу¹⁰⁰⁸. Радянські історики пояснювали такі дії намаганням об'єднатися із заводськими робітниками¹⁰⁰⁹, але, з огляду на те, що страйкарі спочатку попрямували до пивного заводу, найімовірніше, вони хотіли в Юзівці роздобути алкоголь¹⁰¹⁰. Знову, як і 13 років тому, адміністрація заводу створила загін майстрів, яким видали холодну зброю¹⁰¹¹. Цей загін розігнав натовп і навіть затримав приблизно 50 страйкарів, яких пізніше передав поліції. Під час зіткнення трьох страйкарів убили, а 15 поранили, після чого конфлікт припинився сам собою. Ввечері 8 травня на місце інциденту прибув катеринославський генерал-губернатор з двома батальйонами військ. Тоді були заарештовані приблизно 366 осіб, з яких 55 найактивніших страйкарів віддали під суд і приблизно 91 особу депортували на батьківщину¹⁰¹². У травні того року невеликі страйки й заворушення трапилися й на кількох інших копальнях Юзівського району¹⁰¹³.

Конфлікти цього періоду часто виникали через те, що сторони по-різному трактували умови праці, адже трудові відносини були слабо формалізовані, часто ґрунтувалися на усних домовленостях. Порушення адміністрацією основних моральних понять у трудових відносинах спричиняли конфлікти так само часто, як і порушення офіційного законодавства. Аналіз вимог і дій страйкарів доводить, що вони мали на меті передусім відновити чітке дотримання норм цієї «моральної економіки»¹⁰¹⁴.

Часто тогочасні трудові конфлікти спричиняло шахрайство підрядників та нижчих і середніх управителів. Тільки 1890 р. заворушення робітників через махінації із зарплатами робітників і поборами десятників та штейгерів відбулися на копальнях Південноросійського й Новоросійського товариств¹⁰¹⁵.

¹⁰⁰⁸ Робітничий рух на Україні (1885–1894 pp.)... С. 114, 116.

¹⁰⁰⁹ Там же. С. 114.

¹⁰¹⁰ Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 57.

¹⁰¹¹ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 46.

¹⁰¹² Робітничий рух на Україні (1885–1894 pp.)... С. 120.

¹⁰¹³ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 203–204.

¹⁰¹⁴ Про концепцію «моральної економіки» див.: Thompson E. P. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & Present*. 1971. № 50. P. 76–136.

¹⁰¹⁵ Робітничий рух на Україні (1885–1894 pp.)... С. 208, 225.

Дії влади вже під час перших трудових конфліктів продемонстрували, що в державній ієрархії цінностей громадський порядок мав пріоритет перед законністю й захистом життя та здоров'я робітників. У внутрішньому листуванні представники державної влади визнавали, що трудові конфлікти були спричинені зловживаннями адміністрацій підприємств, зокрема нерегулярною виплатою заробітної плати, великими штрафами, виплатою заробітної плати купонами на придбання товарів у копальневих крамницях, грубістю управителів і жахливою якістю робітничих помешкань¹⁰¹⁶. Попри це, адміністрацію підприємств, робітники яких страйкували, ніяк не покарали, хіба що вона мала витратити кошти, щоб збільшити штат поліції й утримувати війська.

Улітку 1892 р. в Юзівці стався найбільший конфлікт на Донбасі у другій половині XIX ст., відомий у літературі як «холерний бунт». У ньому взяли участь приблизно 15 000 осіб, з яких 27 загинули під час придушення конфлікту, а 37 отримали поранення¹⁰¹⁷.

Конфлікт почався 2 серпня 1892 р., коли лікар заводської лікарні Б. Казас виявив ознаки холери у дружини одного робітника. Сусіди стали на заваді й не дозволили відправити жінку в холерний барак, імовірно, під впливом чуток, що там хворих труять лікарі-євреї. Робітники почали висловлювати претензії, що «на холеру чомусь хворіють лише одні росіяни, тоді як з управителів-англійців та євреїв ніхто не захворів». Вони зібралися йти трошити холерні бараки, але натомість попрямували на базарну площу, де, кричачи «бий жидів, росіяни, не бійтеся», стали руйнувати єврейські шинки та крамниці. На вимогу поліцейських розійтися бунтівники закидали їх камінням¹⁰¹⁸.

Заспокоїти п'ятитисячний натовп довелося сотні козаків, розміщених у Юзівці. Козаки зробили по натовпу кілька пострілів і вбили, за різними оцінками,

¹⁰¹⁶ Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 117, 125; Архивные документы по истории Горловских шахт (1895–1909). ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 50.

¹⁰¹⁷ Brower D. R. Labor violence in Russia in the late nineteenth century. *Slavic Review*. 1982. Vol. 41. № 3. P. 417.

¹⁰¹⁸ О беспорядках в Юзовке в 1892 г. *Горно-заводский листок*. 1892. № 21. С. 1369; Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 303; Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia. Princeton, 1992. P. 113.

від 16 до 60 осіб; приблизно 150 заколотників заарештували¹⁰¹⁹. Однак навіть кулі козаків та арешти не втихомирили натовп, який далі грабував і підпалював крамниці, закидаючи козаків камінням¹⁰²⁰.

Наступного дня (3 серпня) натовп зібрався визволяти заарештованих товаришів, проте заворушники попрямували до заводської контори, маючи намір розтрити її. Група заводських робітників разом із козаками змогла оборонити контору. Тим часом до юзівських страйкарів долучилися шахтарі 11 сусідніх копалень, що збільшило чисельність учасників заворушення до 15 000 осіб. Цей натовп пішов на Ларінський базар і пограбував його. Після 15 години 3 серпня конфлікт ущух, учасники розійшлися по домівках, а частина з них, намагаючись уникнути покарання, залишили Юзівку й сусідні шахти¹⁰²¹.

Увечері 3 серпня в Юзівку приїхав губернатор із двома батальйонами піхоти, а наступного дня прибули три сотні донських козаків. Ще до вироку суду за наказом губернатора козаки висікли різками 190 затриманих (таку форму державного насильства неодноразово згадано у джерелах про трудові конфлікти кінця XIX – початку XX ст.)¹⁰²². Під час слідства допитали 206 потерпілих і 362 свідки. З 81 особи, визнаної винною у збройному нападі на військових і поліцейських чинів, чотирьох засудили до смертної кари, вісьмох – до каторжних робіт на п'ятнадцять років, тридцятьох відправили в арештантські роти на три роки, шістнадцятьох – в арештантські роти на вісім місяців, а сімох ув'язнили строком на три тижні¹⁰²³.

Активна фаза конфлікту була дуже коротка, адже тривала менше ніж два дні. Конфлікт спалахнув, немов сірник, і згас. Як і інші конфлікти в тогочасних робітничих поселеннях, Юзівський холерний бунт не був заздалегідь організований: його ватажки з'явилися вже під час насильства. Як і раніше, були дві сторони конфлікту: шахтарі та сторонні люди, які збиралися трітрити

¹⁰¹⁹ Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 303.

¹⁰²⁰ О беспорядках в Юзовке в 1892 г. *Горно-заводский листок*. 1892. № 21. С. 1369.

¹⁰²¹ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 212–213.

¹⁰²² Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 281.

¹⁰²³ Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 304.

заводські приміщення, і заводські робітники, які їм перешкоджали, співпрацюючи з урядовими військами.

Особливістю «холерного бунту» було те, що його супроводжував великий єврейський погром, у якому постраждали не лише євреї, хоч саме вони були основною метою погромників¹⁰²⁴. Зі 168 жителів Юзівки, які заявили про збитки, 91 особа належала до євреїв¹⁰²⁵.

Якщо буквально прочитати історію конфлікту, то він видається позбавленим індустріального контексту. Заворушники не висували претензій адміністрації підприємств ні перед початком, ні під час конфлікту, і корпоративна власність не була їхньою основною метою. На жодного представника британської спільноти не напали, хоч їхнє багатство мало б зацікавити погромників. Вартість пошкодженого устаткування Юзівського заводу становила 25 000 руб., що проти загального збитку мешканців поселення в 1,5 млн руб. було зовсім небагато, однак опосередковані втрати Новоросійського товариства були великі. Після конфлікту чисельність робітників підприємства скоротилася наполовину, спричинивши різке падіння видобутку й продажу вугілля на 60 %. Гірничопромисловці констатували загальне зниження продуктивності робітників у регіоні та зростання кількості прогулів до 25 %. З літа 1892 р. в Юзівці постійно були розміщені війська, яких утримувало Новоросійське товариство, що становило додаткову статтю видатків підприємства¹⁰²⁶.

Радянські історики вважали Юзівський холерний бунт частиною робітничого руху, стверджуючи, що його зумовили специфіка соціальної структури робітничих поселень і побутові труднощі робітників. На «невідомих підбурювачів», які провокували робітників порушувати порядок¹⁰²⁷, покладали провину промисловці й представники місцевої влади, часто говорячи про

¹⁰²⁴ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 35.

¹⁰²⁵ Friedgut T. H. Labor violence and regime brutality in tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892. *Slavic Review*. 1987. Vol. 46. № 2. P. 260.

¹⁰²⁶ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 87, 89, 96.

¹⁰²⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 87.

робітників як про «відсталих» і «слабких», «схильних до поганого впливу», «грубих норовом» осіб, «очолюваних професійною рукою»¹⁰²⁸. Проте навіть представники центрального уряду скептично сприймали таке пояснення. Коли міністр внутрішніх справ читав звіт окружного гірничого інспектора, у якому згадана була «рука, що керувала натовпом», він на берегах поставив два знаки питання й написав коментар: «Ну, і де ж тоді ця рука?»¹⁰²⁹.

Тригером конфлікту стало, очевидно, накладання факторів, зокрема епідемії холери, ширення безглузких чуток, незрозумілих малограмотним робітникам санітарних заходів, які компанія не спромоглася пояснити. Особливо жителів поселення дратувало знесення різних прибудов і повіток як антисанітарних будівель¹⁰³⁰. Крім того, заборона продавати в Юзівці свіжі овочі та фрукти спричинила підвищення цін на продукти, особливо на тлі загалом високих цін унаслідок неврожаю 1891 р.¹⁰³¹

Попри відмінні подробиці, більшість трудових конфліктів 1870 – середини 1895 рр. об'єднує те, що ці конфлікти мали економічний характер і траплялися через невдоволення розміром або формою виплати заробітку. Такі конфлікти були нетривалі (зазвичай не більше ніж три дні), часто не поширювалися на все підприємство, не мали лідерів і заздалегідь визначеного плану дій. У тогочасних конфліктах був великий елемент стихійності, неорганізованості, тому вони нагадували «партизанські сутички».

Рівень страйкової активності робітників протягом 1870–1894 рр. загалом можна визнати за невисокий. Навіть у Юзівці, найбільшому робітничому поселенні Донбасу, протягом перших 25 років задокументовано всього чотири страйки – 1874, 1875, 1878 і 1892 р. З огляду на умови праці й життя робітників, слабку врегульованість трудових відносин та інші обставини, варто визнати, що рівень трудових конфліктів у Юзівці був досить невисокий¹⁰³².

¹⁰²⁸ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 96.

¹⁰²⁹ Friedgut T. H. Labor violence... P. 256.

¹⁰³⁰ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 74об.

¹⁰³¹ Сурожский П. Н. Край угля и железа... С. 303.

¹⁰³² Див. докладніше: Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 2. P. 68.

Загалом невелика кількість масових відкритих конфліктів вказує радше на ефективний поліцейський і військовий нагляд, ніж на задоволення працівників. Її також можна пояснити неорганізованістю робітників. Попри впевненість місцевих чиновників у наявності організованих сил, які підбурювали робітників до страйків, немає переконливих свідчень про революційні організації на Донбасі до кінця 1890-х рр. Навіть якщо вони виникали, то це були нечисленні групи, яким бракувало розуміння перспективи й чітких ідей¹⁰³³.

Період 1895–1904 рр. Видавничий проект «Рабочее движение в России. 1895 – февраль 1917 г. Хроника» зібрав дані про всі трудові конфлікти, що трапилися протягом 1895–1904 рр. і зафіксовані у джерелах¹⁰³⁴. Одноманітність цієї інформації дає змогу проаналізувати її за допомогою статистичних методів.

Протягом 1895–1904 рр. на Півдні Росії стався 341 трудовий конфлікт, більшість з яких припадає на заводські (36 %) та шахтарські (24 %) поселення; натомість 35 % конфліктів відбулися в публічних містах, решта – у сільській місцевості. 51 % трудових конфліктів Півдня Росії сталися на металургійних і металообробних підприємствах, тоді як на вугільні підприємства припадає лише 26 % конфліктів. Страйки й заворушення були основною формою трудових конфліктів на промислових підприємствах Півдня Росії. Інші форми трудових конфліктів посідали не надто помітне місце (див. табл. 6.1). Робітники найбільше страйкували навесні й улітку. З квітня по серпень відбувалося 71 % страйків. Найактивнішим місяцем був травень, у якому трапилися 19 % страйків, найпасивнішим – березень із 3 % страйків. Травневу страйкову активність можна пояснити тим, що в цей час на підприємствах переглядали трудові контракти. У деяких випадках підприємства пропонували меншу зарплату, в інших – робітники вимагали підвищення.

¹⁰³³ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 2. P. 94.

¹⁰³⁴ Рабочее движение в России. 1895 – февраль 1917 г. Хроника». Вып. 1–10. Москва–С.-Петербург, 1992–2008 гг.

Таблиця 6.1

Чисельність трудових конфліктів на Півдні Росії впродовж 1895–1904 рр.¹⁰³⁵

Рік	Страйк	Заворушення	Колективний страйк	Маївка	Демонстрація	Висування вимог	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8
1895	1			1			2
1896	8	3					11
1897	8	4	1	2		1	16
1898	36	9	1			2	48
1899	38	14	2	1		3	58
1900	22	6	6		3	1	38
1901	15	4	1	1	3		24
1902	13	7	4	1	2		27
1903	53	4	13	7	5		82
1904	16	1	2	3	4		26
Усього	210	52	30	16	17	7	332
Частка	63 %	16 %	9 %	5 %	5 %	2 %	100 %

Високу страйкову активність у травні й улітку пояснюємо також тим, що робітники не боялися бути звільнені, сподіваючись знайти роботу в сільському господарстві. Сезонний відтік робітників з промисловості в сільське господарство й відносний дефіцит робочих рук ставили страйкарів у вигіднішу позицію під час переговорів з підприємствами щодо поліпшення умов праці.

Типовий страйк на Півдні Росії протягом 1895–1904 рр. тривав від двох до трьох днів, однак 1903 р. середня тривалість зросла до 3,5 дня; лише 11 страйків (3 %) тривали понад 10 днів. Тривалі страйки призводили до великих втрат для обох сторін, тому промисловцям було простіше придушити заворушення силою або піти на компроміс, ніж затягувати конфлікт. Затягування конфлікту передбачало простої й фінансові втрати, тому промисловці уникали такої тактики. Через це промисловці лише зрідка практикували локауті: величезний

¹⁰³⁵ Укладено на основі: Borodkin L. I. The structure and dynamics.

ринок некваліфікованої праці давав змогу підприємствам використовувати масові звільнення нелояльних робітників.

Протягом 1895–1904 рр. на підприємствах Півдня Росії страйкували в середньому 55 % робітників. У 15 % конфліктів частка страйкарів становила 15 %, у 39 % страйкували всі робітники підприємства. Серед найбільших за кількістю учасників страйків, що трапилися в заводських або шахтарських поселеннях у цей період, були страйки в Юзівці в жовтні 1898 р. – 4 900 страйкарів, на Успенській копальні у травні 1900 р. – 2 000 страйкарів, на Риковській копальні у травні 1901 р. – 2 500 страйкарів і на Сулінському заводі в лютому 1902 р. – 2 876 страйкарів.

З 1903 р. зростає частка колективних страйків; на Півдні Росії відбувається загальний робітничий страйк, у якому протягом липня-серпня взяли участь приблизно 103 000 осіб. Зростання ролі колективних страйків і загальний страйк ознаменували перехід до масової робітничої солідарності й політизації робітничого руху¹⁰³⁶.

Як і в попередні роки, протягом 1895–1904 рр. найчастіше трудові конфлікти були спричинені вимогами, пов'язаними із заробітною платою: одні робітники протестували проти її несвоєчасної виплати, інші – проти стягнень, ігнорування оплати понаднормової праці. Власне, 51 % трудових конфліктів спричиняло невдоволення виплатою заробітної плати.

Особливістю регіону була висока частка конфліктів через різницю нормативів оплати праці російських та іноземних працівників. Підприємства платили іноземним фахівцям досить високі зарплати, щоб заохотити тих приїжджати на Донбас та Придніпров'я. Якщо для управителів така нерівність була способом залучити до праці кваліфікованих робітників, то страйкарі сприймали її як порушення соціальної справедливості. Про роздратованість російських робітників кількаразовою різницею в оплаті праці й помітно ліпшими умовами проживання іноземних працівників неодноразово зазначали державні

¹⁰³⁶ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 100–101.

службовці¹⁰³⁷. З 1870 р. конфлікти через невдоволення різницею в оплаті праці іноземних працівників траплялися часто, зокрема до найбільших із них належать страйк робітників на Донецько-Юрїївському заводі влітку 1898 р., на заводі Провіданс 1899 р., на Юзівському заводі в лютому 1898 р. і в Костянтинівці в липні 1900 р.¹⁰³⁸

Другою за частотністю (15 %) причиною страйків була вимога врегулювати тривалість і розпорядок робочого часу. Протести з вимогою скоротити тривалість робочого дня особливо посилилися 1898 р. через запровадження закону від 2 червня 1897 р. про 11,5-годинний робочий день¹⁰³⁹. 1898 р. юзівські металурги вперше використали тактику організованого бойкоту, коли 2 січня приблизно 1 600 робітників організовано й мирно залишили робочі місця на годину раніше. Організованість дій протестувальників змусила адміністрацію встановити 10,5-годинний робочий день у лютому 1898 р.¹⁰⁴⁰ Державний чиновник так описав дії страйкарів: «Протягом цієї події робітники поводитися загалом доброзичливо, нічим не порушуючи тиші та спокою й не допускаючи жодних дурниць або образ на адресу адміністрації заводу. Робочі місця вони покидали ніби поодинці, намагаючись вдавати, що діють не гуртом, а кожен окремо на свій власний страх»¹⁰⁴¹.

Крім того, робітники протестували через незгоду із соціальними виплатами (лікарняні, пенсії) – 4 %; через виплату заробітної плати грошовими сурогатами, низькою якістю товарів у корпоративних крамницях – 3 %, у зв'язку з вимогами поліпшити житлові умови або знизити (не підвищувати) оплату за корпоративне житло – 3 %. Скарги на погане медичне обслуговування, освіту, низький рівень безпеки праці тощо робітники висловлювали лише зрідка. Серед таких прикладів, зокрема, одноденний страйк робітників Старо-Поляковської копальні

¹⁰³⁷ Архивные документы по истории Горловских шахт (1895–1909). ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 59.

¹⁰³⁸ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 133; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г... С. 136; Архивные документы по истории Горловских шахт (1895–1909). ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 51.

¹⁰³⁹ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 87.

¹⁰⁴⁰ Архивные документы по истории горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 18.

¹⁰⁴¹ Управляющий казенной палатой Алексей Михайлов Министру внутр. дел. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 20.

в Горлівці влітку 1896 р., що мав вимогу поліпшити водопостачання, і страйк шахтарів Рутченківської копальні у квітні 1898 р., які вимагали поліпшити житлові умови¹⁰⁴².

Багато конфліктів траплялися через грубість і неповагу представників адміністрації до робітників, а також хабарництво¹⁰⁴³. Вимоги, пов'язані з напруженими відносинами робітників та управителів підприємства, висували в 9 % конфліктів. Страйкарі вимагали звільнити певного представника адміністрації або загалом зобов'язати управителів виявляти повагу до робітників; терпець страйкарів також уривався через надто очевидні нехтування їхніми потребами. Прикладом такої ситуації став конфлікт на одній з донбаських копалень кінця XIX ст. Робітники відпрацювали зміну, але змушені були чекати кілька годин, «мокрі й голодні», поки їх піднімуть нагору, бо машини тоді піднімали вугілля, а підняття робітників «заважало цій роботі»¹⁰⁴⁴. Робітники розцінили таку поведінку управителів як образливу й організували великий страйк, вимагаючи гідного ставлення до себе.

У 3 % страйків протестувальники вимагали поліпшити безпеку праці, однак за високого рівня травматизму на вугільних підприємствах це був досить низький показник. Очевидно, таку слабку зацікавленість шахтарів у боротьбі за поліпшення безпеки праці можна пояснити їхнім фаталістичним ставленням до виробничих травм і смертей. Лише зрідка, коли показники смертності були помітно вищі за «нормальні», шахтарі тиснули на управителів, щоб ті поліпшили безпеку праці. Зокрема, великий страйк шахтарів Успенської копальні, у якому взяли участь 700 з 1 005 робітників, стався восени 1899 р. через те, що кількість смертей унаслідок нещасних випадків на виробництві помітно зросла проти попередніх років. Тоді страйкарі вимагали модернізувати устаткування копальні, щоб запобігти дальших жертв¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴² Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 91, 98.

¹⁰⁴³ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 год. С. XVII.

¹⁰⁴⁴ Архивные документы по истории горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 48.

¹⁰⁴⁵ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г... С. 184.

У 35 % випадків вимоги страйкарів зовсім не були задоволені, у 31 % задоволені, у 26 % задоволені частково, ще в 6 % адміністрація обіцяла задовольнити вимоги пізніше. У решті випадків вимог до адміністрації страйкарі не висували. У 14 % страйків вимоги були виголошені, але їх адресували конкретним представникам адміністрації. Зазвичай адміністрація задовольняла вимоги повернути нормативи оплати до попередніх показників, якщо підприємство знижувало їх або порушувало умови трудового договору, зокрема затримувало заробітну плату. Наприклад, 1901 р. почали страйкувати шахтарі Риковської копальні, вимагаючи своєчасно видавати заробітну плату, підвищити розцінки й відмовитися від підрядників. Адміністрація задовольнила вимогу щодо своєчасних виплат і відмови від підрядників, однак не підвищила розцінки оплати праці¹⁰⁴⁶. На вимогу страйкарів Юзівського заводу (18–21 вересня 1903 р.), які протестували проти зниження норм оплати праці на 20 %, адміністрація пообіцяла повернути попередні нормативи¹⁰⁴⁷.

Попри те, що страйки часто завершувалися повною або частковою перемогою страйкарів, призвідники й найактивніші їхні учасники завжди зазнавали покарання. Наприклад, 10 травня 1897 р. почали страйкувати кількасот шахтарів Рутченківської копальні, вимагаючи збільшити заробітну плату. Вони розбили вікна в конторі та квартирі інженера, розтрощили корпоративну крамницю. Натовп заспокоїла рота козаків, викликаних із Юзівки. З-поміж 86 заарештованих 18 віддали під суд, а 68 звільнили й вислали «на батьківщину», однак вимогу страйкарів компанія задовольнила¹⁰⁴⁸.

Висилання страйкарів під нагляд поліції у віддалені губернії або «на батьківщину» було найпоширенішою формою покарань учасників конфлікту. Притягнути до кримінальної відповідальності всіх страйкарів судові слідчі просто не могли, тому зазвичай кримінального покарання зазнавали

¹⁰⁴⁶ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 7: 1901 г... С. 128.

¹⁰⁴⁷ О забастовке рабочих завода Новороссийского общ-ва в пос. Юзовка. ЦДІАК. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 2. Арк. 346–347; Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 124.

¹⁰⁴⁸ Рабочее движение в России... Вып. 3: 1897 г... С. 70.

найактивніші учасники страйків, а до решти застосовували заходи адміністративного впливу¹⁰⁴⁹.

Одним із рідкісних випадків в історії робітничого руху Донбасу, коли всі вимоги протестувальників задовольнили, а з управителя стягнули штраф, стався під час страйку робітників Дебальцевського механічного заводу 3 травня 1899 р. Щойно почався цей страйк, на підприємство прибув фабричний інспектор, щоб з'ясувати обставини конфлікту. Протестувальники скаржилися на маніпуляції з нормативами оплати праці, погані житлові умови, брак лазні. Інспектор визнав усі претензії робітників ґрунтовними й наклав штраф на управителя¹⁰⁵⁰.

Отже, до 1903 р. усі трудові конфлікти мали виключно економічний характер, були нетривалі й ущухали, коли в них втручалася поліція. До кінця ХІХ ст. немає підстав говорити про страйковий рух на Донбасі як про масовий феномен або систему організованих і координованих дій¹⁰⁵¹. Навіть радянські історики визнавали, що виступи донецьких шахтарів і металістів вирізнялися домінуванням «елементів стихійності й неорганізованості», «розрізненістю й не виходили ще за межі партизанських сутичок із силами капіталізму»¹⁰⁵². Перші ознаки організованості робітничого руху були виявлені під час конфлікту 1898 р., а очевидними стали 1903 р., коли різко зросла частка колективних страйків – головний показник робітничої солідарності.

Період 1905–1917 рр. Зведеної статистики страйків щодо гірничозаводських підприємств за цей період немає, але є статистика щодо обробних підприємств (див. табл. 6.2), на основі якої можна сформувати уявлення про тренди й у важкій промисловості.

¹⁰⁴⁹ Глазунов С. Р. Наказание рабочих... С. 339–340.

¹⁰⁵⁰ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г... С. 101.

¹⁰⁵¹ Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 2. P. 94.

¹⁰⁵² История Рабочих Донбасса, Т. 1. Киев, 1981. С. 67.

Таблиця 6.2

Страйки на підприємствах обробної промисловості Катеринославської губернії впродовж 1895–1914 рр.¹⁰⁵³

Рік	Страйків	Страйкарів	Частка закладів, які страйкують	Частка робітників, які страйкують
1895	0	0		
1896	0	0		
1897	0	0		
1898	4	1 770		
1899	3	912		
1900	1	1 000	0 %	5 %
1901	0	0	0 %	0 %
1902	1	635	0 %	2 %
1903	30	6 214	10 %	24 %
1904	1	61	0 %	0 %
1905	288	40 884	99 %	155 %
1906	78	7 252	27 %	29 %
1907	77	5 796	26 %	23 %
1908	20	1 716	6 %	7 %
1909	9	555	3 %	2 %
1910	3	350	1 %	1 %
1911	5	152	1 %	0 %
1912	27	11 026	7 %	33 %
1913	13	1 124	3 %	3 %
1914	14	1 221	3 %	3 %

З 1905 р. робітничий рух стрімко політизується й перетворюється на масовий революційний рух. Цей рік – пік страйкової активності, коли страйкувала більшість промислових підприємств і робітників. Вони вимагали запровадити восьмигодинний робочий день, збільшити заробітну плату, поліпшити умови праці й побуту. З 1905 р. серед вимог страйкарів істотно зростає складник політичних гасел як наслідок агітаційної активності революційних організацій. Протягом 1905–1907 рр. роль політичного складника у протестному робітничому русі була така висока, що не дає змоги розглядати страйки як власне трудові конфлікти, економічні за своєю природою.

¹⁰⁵³ Свод отчётов фабричных инспекторов за 1914 г... С. LXI, LXVII; Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках... за 1906–1908 гг... С. 108–109.

12 січня 1905 р. почали страйкувати робітники кількох цехів Дніпровського заводу. Страйкарі висунули низку політичних та економічних вимог: запровадити восьмигодинний робочий день, дозволити участь виборних робітників у встановленні розцінок і розгляді причин звільнення, збільшити заробітну плату, скасувати понаднормові роботи тощо¹⁰⁵⁴. Катеринославський губернатор натомість звинуватив «ораторів» і «неблагонадійних осіб» у підбуренні робітників до повалення наявного ладу¹⁰⁵⁵. З новою силою страйк спалахнув 3–23 лютого, коли участь у ньому взяли майже всі робітники підприємства. Однак страйк придушили війська¹⁰⁵⁶, зокрема дві роти солдатів, направлені в Кам'янське. Він тривав три тижні, і тільки 21 лютого страйкарі почали ставати до роботи. Того літа страйки трапилися також 23 червня і 12–14 липня¹⁰⁵⁷.

1905 р. на Донбасі почали страйкувати робітники Новоросійського товариства в Юзівці 18 січня 1905 р. 22 січня до них долучилися страйкарі Петровського заводу в Єнакієвому, потім рух підхопили гірники Верівської й Софійської копалень. У лютому 1905 р. в Юзівці знову відбувся двотижневий загальний страйк, учасники якого вимагали підвищити нормативи оплати праці на 20 % і запровадити восьмигодинний робочий день¹⁰⁵⁸. У січні-березні страйкували також металургійні й металообробні заводи Макіївки, Маріуполя, Горлівки, Дебальцевого, Дружківки, Харцизька, Краматорська й Костянтинівки. Протягом січня-березня 1905 р. тільки в Бахмутському й Маріупольському повітах відбулося 32 страйки на великих підприємствах за участю 53 000 робітників.

¹⁰⁵⁴ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 22–23.

¹⁰⁵⁵ Малюк В. Молодость старого завода... С. 35.

¹⁰⁵⁶ Світленко С. І. Підприємці й робітники Кам'янського... С. 53.

¹⁰⁵⁷ О забастовке рабочих Днепровского завода. *ЦДІАК*. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 1597. Арк. 309; О забастовке рабочих Днепровского завода. *ЦДІАК*. Ф. 275. Оп. 1., т. 1. Спр. 650. Арк. 318; Малюк В. Молодость старого завода... С. 38–39.

¹⁰⁵⁸ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 135; Воспоминания об истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 31–32; Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 127.

Кульмінацією страйкового руху став жовтневий Всеросійський страйк. Політичні демонстрації почалися в Юзівці 7–8 жовтня 1905 р. і швидко перетворилися на зіткнення з поліцією, супроводжувані розкиданням прокламацій і стріляниною з револьверів. В осінніх конфліктах особливою мішенню страйкарів стали також британські управителі та службовці Новоросійського товариства¹⁰⁵⁹.

Жовтневі події йшли пліч-о-пліч з єврейськими погромами в усіх основних містах Донбасу та Кам'янському¹⁰⁶⁰. Робітники Дніпровського заводу підтримали Всеросійський страйк 11 жовтня. 13 жовтня вони провели демонстрацію, під час якої між протестувальниками й поліцією трапилися сутички¹⁰⁶¹. 19 грудня 1905 р. група революційної самооборони в Кам'янському почала роззброювати поліцейських, однак місцевій владі вдалося взяти ситуацію під свій контроль. 31 грудня 1905 р. Міністерство внутрішніх справ у телеграмі вимагало заарештувати ради робітничих депутатів та страйкові комітети, щоб придушити загальний грудневий страйк¹⁰⁶².

Наймасовішим збройним виступом робітників Донбасу до 1917 р. стало Горлівське збройне повстання 16–17 грудня 1905 р. Під час переговорів робітничої делегації з адміністрацією Горлівського машинобудівного заводу щодо ліпших умов праці трапилося заворушення між робітниками та військами, унаслідок якого кількох робітників було поранено¹⁰⁶³. Горлівські страйкарі розіслали телеграми в інші центри революційної активності Донбасу, і вже 17 грудня в Горлівку прибули бойові дружини з Єнакієвого, Ясинуватої, Гришиного, Авдіївки, Дебальцевого, Харцизька, Кадіївки, Луганська, Дружківки й Алчевська¹⁰⁶⁴. 17 грудня озброєні загони робітників почали наступ на військові казарми і сталися бойові зіткнення з урядовими військами¹⁰⁶⁵. Сутички тривали

¹⁰⁵⁹ Мат-лы по истории Юзовского завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 134–135.

¹⁰⁶⁰ Архивные документы по истории Горловских шахт. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 88–89; Малюк В. Молодость старого завода... С. 41.

¹⁰⁶¹ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 24.

¹⁰⁶² Світленко С. І. Підприємці й робітники Кам'янського... С. 56.

¹⁰⁶³ Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 108.

¹⁰⁶⁴ Сведения о забастовке рабочих-железнодорожников. *ЦДІАК*. Ф. 346. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1; Сообщение в Департамент полиции от 20 января 1906 г. *ЦДІАК*. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 3.

¹⁰⁶⁵ Кроликов Н. А. Моя жизнь... С. 65.

протягом шести годин. Учасників з боку страйкарів було набагато більше, ніж урядових військ, але вони не були треновані, тому помітно поступалися ефективністю. Кілька десятків учасників повстання було вбито й поранено, з боку урядових військ було вбито трьох, а поранено 20 солдатів. Війська заарештували приблизно 500 учасників повстання¹⁰⁶⁶. Горлівське та інші робітничі повстання 1905 р. принципово відрізнялися від попередніх трудових конфліктів тим, що їх готували заздалегідь, переважно представники політичних організацій.

1905 р. став роком надзвичайно високої інклюзивності робітників у робітничому русі, зокрема 82 % промислових робітників Катеринославської губернії взяли участь у страйках. В інші роки частка страйкарів була набагато менша: 37 % у 1895–1904 рр. і 19% у 1906–1908 рр.¹⁰⁶⁷ Однак навіть 1905 р. деякі робітники не брали участі у страйковому русі й відкрито висловлювали антиреволюційні промонархістські погляди. 14 жовтня 1905 р. у Кам'янському великий натовп робітників, відвідавши молебень, почав демонстрацію під білим прапором, співаючи «Боже, царя храни». Промонархічна хода, що сунулася Церковною й Контрольною вулицями, незабаром наразилася на групу революційно налаштованих громадян. Дальша сутичка між цими двома групами спричинила жертви з обох боків¹⁰⁶⁸.

З 1906 р. страйковий рух пішов на спад, адже в ньому взяли участь менше ніж 30 % підприємств і робітників. У лютому 1906 р. у Юзівському районі запровадили воєнний стан, а в Юзівку стягнули додаткові війська¹⁰⁶⁹. У таких умовах робітники вдалися до тактики індивідуального терору¹⁰⁷⁰. Наприклад, у серпні 1909 р. майстер Дніпровського заводу Малиновський звільнив кількох робітників. Розсерджені робітники найняли якогось п'яницю, щоб той убив ненависного майстра. Замах на Малиновського відбувся, але невдало: удар по

¹⁰⁶⁶ Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms ... P. 250–251.

¹⁰⁶⁷ Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках... за 1906–1908 гг... С. 108–109.

¹⁰⁶⁸ Світленко С. І. Підприємці й робітники Кам'янського... С. 54.

¹⁰⁶⁹ Стёпкин В. П. Полная история Донецка... С. 133.

¹⁰⁷⁰ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 128; Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 100; Попова В. А. Вехи столетней истории... С. 20.

голові був слабкий і лише розітнув шкіру, однак постраждалий усе одно мусив звернутися до лікаря¹⁰⁷¹.

Економічні страйки на Донбасі та Придніпров'ї у другій половині 1907 р. були ще переважно наступальні й закінчувалася повною або частковою перемогою робітників. Зокрема, повну перемогу, за підрахунками укладачів збірника «Робітничий рух на Україні в роки реакції», робітники здобули у 27 % усіх страйків, часткову – у 45 % страйків¹⁰⁷².

З 1908 р. страйки на промислових підприємствах Півдня Росії стають оборонні. Тоді промисловці не лише відбивалися від вимог робітників, але й самі почали переходити в наступ. Часто обґрунтовані прохання робітників, що їх підприємства легко задовольняли до того, натрапляли на категоричну відмову¹⁰⁷³. 1908 р. уже менше ніж половина страйків завершилися повною або частковою перемогою робітників¹⁰⁷⁴. Тепер робітникам доводилося думати не про поступки й пільги, а про збереження того, що вони отримали раніше, під час революції 1905–1907 рр.¹⁰⁷⁵

Спад робітничого руху після 1907 р. спричинило також намагання управителів підприємств діяти на випередження й поліпшувати умови праці робітників, якщо для цього були економічні можливості. Юзівський більшовик Ф. Зайцев вважав, що слабкість революційного руху в Юзівському районі можна пояснити тим, що «директор комбінату Новоросійського товариства вміло проводив лінію розшарування інтересів робітників»¹⁰⁷⁶, зокрема йшлося про низку соціальних програм, спрямованих поліпшити умови праці й життя робітників Новоросійського товариства.

Зростання страйкової активності після 1912 р. стало наслідком економічного підйому й високого попиту на робочу силу, які робітники сприйняли як нагоду посилити боротьбу за ліпші умови праці. Хоч політичний

¹⁰⁷¹ О забастовке рабочих Днепровского завода. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2203. Арк. 52.

¹⁰⁷² Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 15.

¹⁰⁷³ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 9.

¹⁰⁷⁴ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 18.

¹⁰⁷⁵ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. С. 24.

¹⁰⁷⁶ Зайцев Ф. Большевики Юзовки до 1918 года. Литературный Донбасс. 1933. Кн. 10–12. С. 152–157.

складник робітничого руху в цей період був ще значущий, страйки переважно стосувалися економічних питань¹⁰⁷⁷. Газета «Вечернее время» (С.-Петербург) писала про страйки 1912 р.: «Страйковий рух охопив майже всі заводи й копальні, поширившись у всьому гірничозаводському районі. На багатьох заводах відбулися багатолюдні мітинги робітників, на яких висунули економічні вимоги. Страйки відбуваються повсюди поки що тихо, без інцидентів і сутичок. На кожній копальні й заводі робітники перед початком страйку викликали директорів та фабричних інспекторів і, висунувши свої вимоги, покидали шахти й майстерні. Головний центр страйкового руху зосереджений у Бахмутському повіті. Загальна кількість страйкарів перевищує 18 000 осіб»¹⁰⁷⁸.

У роки Першої світової війни держава посилила репресивність щодо страйкарів, однак конфліктів, зокрема страйків як найгостріших їхніх форм, стало більше. 1914 р. страйкували вже робітники окремих цехів заводів Новоросійського та Дніпровського товариств¹⁰⁷⁹.

У квітні 1916 р. стався, імовірно, найбільший страйк за всю історію Дніпровського заводу. Страйкувати почали робітники котельного цеху, які висунули вимоги – підвищити норми оплати праці й запровадити восьмигодинний робочий день. Дирекція у відповідь звільнила всіх котельників як організаторів страйку. Тоді на знак солідарності роботу почали полишати металурги інших цехів. Невдовзі страйк перетворився на загальний, і в ньому взяли участь 7 000 робітників (із загальної кількості 9 200), які кинули роботу¹⁰⁸⁰. Робота підприємства була паралізована. З п'яти доменних печей працювали тільки дві, що їх обслуговували військовополонені¹⁰⁸¹. Страйкарі вимагали підвищити заробітну плату, запровадити восьмигодинний робочий день і

¹⁰⁷⁷ О тревожном настроении рабочих котельного цеха. ЦДІАК. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 985. Арк. 47; Дело о забастовках рабочих шахт в пос. Юзовка. ЦДІАК. Ф. 304. Оп. 987. Спр. 1. Арк. 1–87.

¹⁰⁷⁸ Копии архивных документов по истории Горловского шахтного р-на. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 36–37.

¹⁰⁷⁹ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 131; Мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 11.

¹⁰⁸⁰ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 12.

¹⁰⁸¹ О забастовке рабочих Днепроовского завода. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3327. Арк. 1–4; Слоневский А. Ю. Судебные процессы и преступность в Каменском-Днепродзержинске: очерки и документы. Днепропетровск, 2010. С. 19.

відновити на роботі котельників. Уряд направив у Кам'янське додаткові поліцейські й військові підрозділи, а директор заводу оголосив локаут. Після тривалих переговорів і підвищення зарплати деяким металургам 29 квітня робітники повернулися на роботу, а завод став знову випускати продукцію. Щоправда, кілька десятків робітників, призвідників страйку, були заарештовані, а 360 страйкарів відправили на фронт¹⁰⁸².

У Юзівці система забезпечення харчами робітників містотвірного підприємства в роки Першої світової війни функціонувала краще, ніж в інших заводських і шахтарських поселеннях, тому до 1916 р. на заводі Новоросійського товариства не було жодного загального страйку¹⁰⁸³. 1917 р. у зв'язку з різким погіршенням економічного становища в регіоні та країні, що спричинило несвоєчасні виплати заробітної плати, страйки відбувалися на всіх промислових підприємствах аж до їхнього зупинення¹⁰⁸⁴.

6.3. Насильство

Тільки у 5 % з усіх зафіксованих на Півдні Росії конфліктів, які трапилися протягом 1895–1904 рр., робітники вчинили насильство щодо представників адміністрації, інших робітників або штрейкбрехерів, а у 18 % конфліктів пошкодили корпоративну власність: побили вікна, вчинили підпал, зіпсували устаткування, розгромили корпоративні крамниці або житлові приміщення. Тож трудові конфлікти переважно були ненасильницькі, але частину з них супроводжувало насильство, зумовлюючи велике занепокоєння адміністрації підприємств і влади. Насильство досить часто передбачало пошкодження корпоративної власності, а отже, спричиняло відхід робітників з підприємства. Влада натомість розглядала насильницькі трудові конфлікти як особливо небезпечну форму порушення громадського порядку; до того ж такі конфлікти часто мали жертв, тому викликали великий суспільний резонанс.

¹⁰⁸² Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 13.

¹⁰⁸³ Сведения о забастовках рабочих в 1917 году. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 58. Д. 870. Л. 148, 202, 204, 206, 207.

¹⁰⁸⁴ Там же. Л. 1–176.

Протягом 1870–1890-х рр. найпоширенішою формою насильницького протесту були псування корпоративної власності й погрози на адресу представників адміністрації. Зазвичай натовп ішов до адміністративної будівлі, де протестувальники викрикували претензії до адміністрації і шпурляли каміння у вікна; іноді страйкарі били вікна у квартирах представників адміністрації¹⁰⁸⁵. У разі особливо гострих конфліктів протестувальники псували виробниче устаткування, однак часто така ініціатива належала робітникам іншого цеху або підприємства. У своєму цеху робітники вважали за краще не ламати обладнання, адже воно було джерелом їхніх зарплат¹⁰⁸⁶.

На початку ХХ ст. каміння як головну зброю пролетаріату заміняє вогнепальна зброя. У відповідь на агресивні дії поліції тепер разом із каміннями летіли кулі. Збройні сутички робітників з поліцією стали звичним явищем під час революції 1905–1907 рр. Протягом кінця ХІХ – на початку ХХ ст. змінилася зброя не лише масового, але й індивідуального насильства. До 1905 р. робітники переважно практикували ритуальні форми насильства, як-от колективне висміювання або побиття¹⁰⁸⁷. З 1905 р. стали частіші випадки замаху на вбивство, зокрема з використанням вогнепальної зброї¹⁰⁸⁸.

Попри різноманітні підходи до інтерпретування й аналізу насильства, основна концептуальна відмінність між його дослідниками полягає в характеристиці насильства як «ірраціональної», спонтанної й неструктурованої дії або, навпаки, «раціональної дії», що впливає з певних соціально або культурно зумовлених явищ. Тому насильство, яке вчиняли робітники під час трудових конфліктів, одні сучасники пояснювали схильністю до насильства, тоді як інші вважали, що його породжували соціальні умови, які провокували робітників до насильницьких дій. Промисловці й чиновники пояснювали вибухи

¹⁰⁸⁵ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 3: 1897 г... С. 70, 82; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 158; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 52; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 229.

¹⁰⁸⁶ Brower D. R. Labor violence... P. 419.

¹⁰⁸⁷ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 3: 1897 г... С. 129; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 8. Т. 1: 1902 г... С. 207.

¹⁰⁸⁸ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 3; О забастовке рабочих Днепровского. ЦДІАК. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 2. Арк. 421.

насильства «відсталістю» робітників і їхньою схильністю до «буйства», особливо під впливом алкоголю¹⁰⁸⁹. Вони вважали, що через відсталість робітники легко ставали жертвами соціалістичної пропаганди.

Рівень повсякденного насильства у промислових поселеннях був високий. Сучасники згадували, що домашнє й колективне насильство було звичним явищем. Зокрема, Р. Селіванов, управитель Голубовської копальні в 1890-х рр., писав, що «тривала п'ятика закінчується груповою бійкою, зупинити яку ніяк не можна. Ні вмовляння, ні погрози не допомагають, доки не битимуть один одного досхочу». Він зазначав, що бійки між робітниками часто закінчувалися розбитою головою, зламаними ребрами, «не кажучи вже про те, що в казармах не лишалося цілих вікон і дверей». На думку Р. Селіванова, такі бійки спричиняла переважно нудьга, бо «більше дивитися нема на що»¹⁰⁹⁰. Утім, кулачні бійки були типовим явищем для традиційних спільнот, поширеним у російському селі, адже в них перевіряли фізичну придатність бійців і відтак ранжували всіх чоловіків спільноти за силою та спритністю. Важливо також, що такі бійки позбавляли негативної енергії, напруження, допомагали розв'язати конфлікт¹⁰⁹¹.

Попри високий рівень повсякденного насильства, колективне насильство не було постійним явищем у робітничих поселеннях. В історії багатьох поселень траплялися кількарічні періоди, протягом яких джерела не фіксують випадків масового насильства. Зокрема, протягом 1889–1902 рр. у поселенні при Дніпровському заводі й с. Кам'янське стався лише один випадок колективного насильства з боку робітників, коли 25 березня 1891 р. вони розтропили шинок грека Максимаджі за те, що шинкар наговорив їм грубощів¹⁰⁹².

Під час колективного насильства в нього часто втягувалося багато робітників, але не всі. Частина робітників утримувалася від участі в колективних насильницьких конфліктах з різних причин. Н. Горняк, який працював підрядником на одній з шахт неподалік Юзівки, пригадує, що, коли 1892 р.

¹⁰⁸⁹ Авдаков Н. С. О мерах к обеспечению... С. 356; Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 285.

¹⁰⁹⁰ Селіванов Р. Жилища для рабочих ... С. 1295.

¹⁰⁹¹ Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. Т. 3. С. 438.

¹⁰⁹² Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 224.

ширилася чутка, що бунтівники мають іти через їхню шахту, це спричинило сум'яття: частина робітників злякалася й хотіла піти, інші тішилися і планували долучитися до бунтівників, «радіючи можливості погуляти чужим коштом»¹⁰⁹³.

Чиновники, обговорюючи між собою причини насильницьких конфліктів, здебільшого покладали провину на соціалістичних агітаторів, але з кінця ХІХ ст. деякі з них почали висловлювати припущення, що насильство могли спричинити погані умови праці й життя робітників. Зокрема, 12 квітня 1901 р. начальник Катеринославського губернського жандармського управління писав у департамент поліції про страйки й насильство, що їхні причини кореняться в експлуатації промисловцями робітників, виявленій «у постійному прагненні знизити заробітну плату, в обрахунках, в обмірюваннях під час видання матеріалів, потрібних на виробництві, у повному нехтуванні робітничого побуту й у недостатньому обстеженні [робітничих помешкань – авт.] гірничими інженерами»¹⁰⁹⁴.

Інші чиновники, навпаки, зазначали, що зв'язок між матеріальним становищем і виникненням трудових конфліктів не очевидний. Зокрема, прокурор окружного суду, говорячи про причини загального страйку в Катеринославі влітку 1903 р., зазначав, що він виник на залізничних майстернях, де робітники мали вищу зарплату й ліпші умови праці, ніж трударі інших міських заводів¹⁰⁹⁵. Пізніше радянські історики пояснювали насильницькі трудові конфлікти майже виключно поганим матеріальним рівнем життя робітників. Однак сучасні дослідники доводять, що бідність і насильство – це не абсолютно детерміновані явища. Як зауважив дослідник К. Герлах, «мільйони в різних соціумах мешкають у жахливих умовах, але не вдаються до масового насильства»¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹³ Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа... С. 27, 28.

¹⁰⁹⁴ Архивные документы по истории Горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 50.

¹⁰⁹⁵ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 166.

¹⁰⁹⁶ Gerlach C. Extremely violent societies: mass violence in the twentieth-century world. Cambridge, 2010. P. 267.

Отже, високий рівень суспільного насильства й тяжкі матеріальні умови створювали сприятливі умови для розвитку конфлікту, але не провокували його. Що запускала конфлікт? До початку ХХ ст. насильство часто було спричинене різким погіршенням умов життя та праці, що переповнювало чашу терпіння робітників. Наприклад, 25 жовтня 1898 р. відбувся страйк робітників заводу вогнетривких виробів «Кераміка» на ст. Чаплине Олександрівського повіту після того, як один з робітників впав у клозетну яму. Розлючені робітники, звинувачуючи адміністрацію підприємства в нехтуванні турботами про санітарний стан території заводу і грубому поводженні, побили шибки в адміністрації заводу й будинках управителів-бельгійців. Місцева влада відправила на підприємство батальйон піхоти, якому вдалося зупинити насильство й заарештувати 48 страйкарів¹⁰⁹⁷.

15–16 березня 1900 р. на Успенській копальні (неподалік Юзівки) сталося заворушення, унаслідок якого був спалений завод і пограбовані корпоративні крамниці. Це заворушення спричинили численні шахрайські дії адміністрації містотвірного підприємства, яка, зокрема, утримувала крамниці під вивіскою споживчих товариств, обраховувала робітників під час вимірювання обсягів виконаних робіт і у виплаті заробленого, обважувала їх, видаючи пальне для ламп, не видавала виробничих матеріалів і стягувала плату за вугілля, яким робітники опалювали помешкання тощо¹⁰⁹⁸.

Промисловці й місцеві чиновники пояснювали випадки масового насильства з боку робітників політичною агітацією. Справді, із 42 насильницьких конфліктів, що сталися на Півдні Росії протягом 1895–1904 рр., лише шість (14 %) пов'язані з політичною агітацією або керовані політичними організаціями. У цих конфліктах, організованих політичними організаціями, у чотирьох випадках робітники чинили фізичне насильство, трошили або грабували корпоративну власність (у двох випадках подробиці невідомі). Отже, насильство не завжди було наслідком втручання політичних

¹⁰⁹⁷ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 157.

¹⁰⁹⁸ Архивные документы по истории Горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 51.

організацій, але їхнє втручання майже завжди призводило до насильницьких дій. Протягом 1870–1914 рр. становище робітників загалом повільно поліпшувалося, але під впливом агітації робітники починали усвідомлювати свою необлаштованість. Щораз вищі потреби випереджали щораз більші можливості, тому така диспропорція, зростаючи, дедалі менше уможлиблювала мирне врегулювання конфліктів.

Насильство з боку робітників часто ставало відповідною реакцією на грубощі управителів. Фабричний інспектор Катеринославської губернії зазначав 1902 р., що конфлікти між робітниками та їхніми безпосередніми управителями трапляються через низький рівень освіти й виховання майстрів, яких він характеризував як «напрочуд невічливих» осіб, які «дуже часто в поведженні з робітниками вживають непристойну лайку й навіть вдаються до кулачної розправи»¹⁰⁹⁹.

Часто приводом до насильства ставала неадекватна реакція представників державної влади на скарги робітників. Прикладом такої ситуації є страйк шахтарів копальні «Центральна» в Юзівці, що стався в жовтні 1898 р. Трудовий конфлікт відбувався мирно до того, як у нього не втрутився гірничий інженер Сутулов. Той «напідпитку» підійшов до робітників, які юрмилися біля шахти, і почав питати, чому вони не спускаються в шахту, водночас підштовхуючи їх до входу у кліть. З робітничого натовпу залунали вигуки «хочемо надбавки», потім один з робітників підійшов до Сутулова, намагаючись пояснити претензії. Щойно той став говорити, Сутулов наказав записати прізвище робітника і звільнити його. Почувши це, робітники закричали, щоб звільняли всіх і проводили інженера свистом. Після того як Сутулов залишив підприємство, приблизно 150 шахтарів попрямували до майстерень металургійного заводу і, кричачи «кидайте працю, інакше битимемо», вигнали звідти всіх робітників і вибили в майстерні всі вікна¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 год. С. XVII.

¹¹⁰⁰ Архивные документы по истории Горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 60.

Насильницькі конфлікти також спричиняло те, що між робітниками й вищою адміністрацією не було стабільних каналів комунікації. Часто самі робітники розглядали вандалізм й насильство щодо найненависніших управителів як єдину можливість звернутися до начальства. У деяких випадках проблема з комунікацією виникала через те, що управителі не знали російської¹¹⁰¹. Інколи мовна проблема створювала трагікомічні ситуації, як та, що трапилася восени 1898 р. на копальні Древицького (поблизу Юзівки). Бельгієць-механік, який не знав російської, прийняв за «бунт» звернення до нього групи робітників із запитанням «Що робити завтра?» Наляканий натовпом, який підійшов до нього, бельгієць почав стріляти в робітників з револьвера¹¹⁰².

Робітникам було складно повідомляти свої вимоги представникам вищої адміністрації не лише через мовну проблему. Закон забороняв зібрання робітників, під час яких вони могли б сформулювати й висловити претензії. Тож, доведені до відчаю, робітники висловлювали претензії натовпом, що, по-перше, було не дуже ефективним способом комунікації, а по-друге, часто спрацьовував «ефект юрби», швидко продукуючи агресивні дії з боку протестувальників. Навіть під час конфлікту в його сторін не було відпрацьованих способів ведення переговорів. Представники влади й адміністрації відмовлялися говорити з неорганізованим натовпом і пропонували вести переговори з виборними представниками робітників; однак якщо страйкарі посилали своїх представників на переговори, то пізніше цих представників закон розглядав як призвідників конфлікту й найсуворіше карав. Навчені гірким досвідом, робітники відмовлялися вибирати представників для переговорів з адміністрацією.

Прикладом такої ситуації є вищезгаданий страйк юзівських робітників 11–13 жовтня 1898 р. Вимагаючи підвищити заробітну плату, 11 жовтня на роботу не вийшли 471 з 650 шахтарів шахти «Центральна» Новоросійського товариства, а 13 жовтня до них долучилася частина робітників Юзівського заводу. Страйкарі висунули кілька вимог: упорядкувати нарахування заробітку, припинити побори

¹¹⁰¹ Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 114.

¹¹⁰² Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 68; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 113.

підрядників (які забирали собі доплату за понаднормову роботу), запровадити страхування за виробничі травми й не знижувати нормативів оплати на зимовий час. Під час страйку протестувальники побили вікна в заводській майстерні та потрошили крамниці на базарі й ліхтарі на вулиці. Щоб придушити заворушення, прибула козацька сотня і два батальйони Феодосійського піхотного полку. Ввечері 13 жовтня протестувальники стали до роботи, але катеринославський губернатор все одно розпорядився вислати всіх страйкарів (приблизно 350 осіб) на батьківщину¹¹⁰³. Уже після страйку 15 жовтня 1898 р. в поштову скриньку Юзівського відділення поліції підкинули анонімного листа за підписом «робітники заводу Новоросійського товариства», у якому були висловлені вимоги страйкарів¹¹⁰⁴. У тексті листа робітники зазначали, що висувати претензії натовпом не ефективно, адже «кожен кричить казна-що», але пропозицію управителя копальні направити представників робітники також відкидали, оскільки побоювалися, що вони будуть негайно звільнені. Робітники пояснювали, чому вони вдалися до насильства: «ми писали прохання управителю, але він не звернув на це жодної уваги і приховав його, а тепер каже, що не знає, чому бунтують робітники, то ось ми просимо вас [пане поліцейський наглядач – авт.], скажіть, чому ми бунтуємо, оскільки ми самі не можемо сказати». Далі в листі були перелічені вимоги: повернути попередні нормативи оплати праці, упорядкувати роботу змін, прибрати підрядників та укладати трудові договори безпосередньо з робітниками. Лист пропонував повідомити про реакцію адміністрації в такий спосіб: «якщо хазяїн згоден з нашим проханням, то нехай не запрошує нас у контору, а напише нам оголошення і приб'є в кожному цеху, <...> а якщо він не згоден на наше прохання, то нехай напише оголошення, на що він згоден». У листі кілька разів страйкарі повторили прохання не викликати їх до контори, адже це передбачало звільнення: «ми ніколи в контору не підемо й розрахунок отримувати не хочемо».

¹¹⁰³ Архивные документы по истории Горловских шахт. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 30–32; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 4: 1898 г... С. 151; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 236–237.

¹¹⁰⁴ Архивные документы по истории Горловских шахт. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 27–29.

Така ситуація повторилася на цьому підприємстві через рік, 13 жовтня 1899 р., коли 700 з 1 000 робітників шахти «Центральна», незадоволених розцінками оплати праці, не вийшли на роботу. Катеринославський губернатор, який прибув у Юзівку, запропонував страйкарям призначити депутатів, щоб ті висунули вимоги. Однак, знаючи, яка доля чекає депутатів, робітники не призначили депутатів. За наказом губернатора всі 700 страйкарів були вислані на батьківщину без права отримати паспорти на виїзд протягом трьох років¹¹⁰⁵.

Промисловці, зацікавлені в безперервній роботі виробництва, готові були шукати найефективніші методи подолання конфліктних ситуацій, що було складно, коли не було профспілок, а дії фабричної й гірничої інспекції не завжди були результативні. Неможливість вчасно висловити й обговорити претензії призводила до ескалації конфлікту й перетворення на його насильницький. Брак нормальної комунікації між робітниками та адміністрацією призводив до того, що робітники часто висували невиконанні вимоги. В ідеальних умовах робітники знають можливості роботодавця й не вимагають більше, ніж можуть отримати. У реальних умовах вони не знали реальних можливостей підприємств щодо зарплатного фонду й соціальних програм і часто вимагали більше, ніж компанія могла дати.

Іноді було достатньо просто пояснити робітникам неадекватність їхніх вимог, щоб припинити конфлікт. У липні 1912 р. шахтарі копальні № 8 Південноросійського товариства висунули завідувачу копальні інженерові Паршину вимогу вдвічі скоротити кількість кріплень. Шахтарі погрожували не вийти на роботу, якщо їхню вимогу не буде виконано. Паршин переконав протестувальників, що кріплення роблять для того, щоб запобігти завалам, а така їхня кількість потрібна, бо ґрунт нестійкий. Отримавши це пояснення, робітники повернулися до роботи на попередніх умовах¹¹⁰⁶. Випадки, коли адміністрації підприємств обговорювали вимоги страйкарів і пояснювали, що не можуть

¹¹⁰⁵ Доклад Социал-Демократического союза...

¹¹⁰⁶ Копии архивных документов по истории Горловского шахтного р-на. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3. Л. 10.

виконати ті або ті з них, особливо типові для періодів піднесення загального страйкового руху, як-от під час революції 1905–1907 рр.¹¹⁰⁷.

Намагаючись розв'язати проблему комунікації протиборчих сторін під час страйків, 10 червня 1903 р. уряд ухвалив закон «Про запровадження старост у промислових підприємствах»¹¹⁰⁸. Робітникам надали право обирати старост, уповноважених вести переговори з адміністраціями підприємств. Завдяки цьому закону робітники могли проводити збори, щоб визначати умови найму та побуту й, відповідно, доручати переговори щодо цього старостам¹¹⁰⁹. На практиці інститут старост виявився невдалим. Недовіру робітників до нього спричинило право власників фабрик і місцевої адміністративної влади втручатися у вибори старост¹¹¹⁰. У квітні 1917 р. інститут старост був замінений виборними робочими комітетами, покликаними бути формою переговорів про умови праці між робітниками й адміністрацією.

Часто саме агресивні дії адміністрації підприємств і представників державної влади перетворювали мирний трудовий конфлікт у насильницький. Відмови адміністрації йти на будь-які поступки дратували робітників, спричиняючи сильне емоційне напруження, що перетворювало конфлікт на відкрите протистояння. Під час конфліктів представники адміністрації не могли пояснити причини відмови, навіть якщо вона була мотивована інтересами робітників. Водночас насильство часто витісняло зі свідомості учасників конфлікту його першопричину, перетворюючи робітників і підприємство в заклятих ворогів¹¹¹¹.

Більшість промисловців вважала, що робітники з природи схильні до пияцтва й «буйства», тому тільки більші каральні сили можуть встановити «добробут та порядок» у заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та

¹¹⁰⁷ Мат-лы по истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 119. Л. 139.

¹¹⁰⁸ Полное Собрание Законов Рос. империи. Собр. 3. Т. 23. С.-Петербург, 1905. № 23122.

¹¹⁰⁹ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1906 год. С. XIX; Валетов Т. Я. Фабричное законодательство... С. 34–44.

¹¹¹⁰ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 год. С. XV.

¹¹¹¹ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 81–82.

Придніпров'я¹¹¹². Відповідно, промисловці були схильні звертатися до державної влади по допомогу й радше втихомирювали своїх робітників за допомогою поліції та військ, ніж ішли на бодай малі поступки.

Влада покладала відповідальність за дотримання громадського порядку на адміністрації підприємств, але під час відкритих трудових конфліктів завжди ставала на бік промисловців. Способи втихомирення бунтівних робітників, які практикувала регіональна влада, були ті самі, як і щодо селян: урядові каральні загони широко вдавалися до фізичних покарань, найчастіше масово сікли бунтівників різками.

Залучення поліції й військових частин було найпоширенішим засобом боротьби зі страйкарями, однак поліцейські сили застосовували не щоразу¹¹¹³. Протягом 1895–1904 рр. адміністрації підприємств викликали війська 96 разів (на 341 трудовий конфлікт), з яких 72 рази поліція безпосередньо втручалася в конфлікт, заарештовуючи його учасників. Часто військо або поліцію викликали, щоб запобігти розвитку конфлікту, придушити його на ранній стадії. У деяких випадках представники влади змогли переконати робітників припинити страйк, не застосовуючи сили. Наприклад, у травні 1896 р. поліцмейстер умовив страйкарів рейкової майстерні залізничного заводу у Дружківці повернутися до роботи¹¹¹⁴.

Однак джерела містять набагато більше прикладів неадекватно жорстокої реакції адміністрацій підприємств і представників державної влади на непокору робітників. Зазвичай управителі категорично відмовлялися вести переговори зі страйкарями й негайно викликали каральні сили. Прикладом такої суворої реакції державної влади є придушення страйку шахтарів макіївських підприємств Російсько-Донецького товариства кам'яновугільної та заводської промисловості 5–6 червня 1897 р. Протестувальники вимагали підвищити зарплату й поліпшити систему забезпечення продуктами. Посилаючись на

¹¹¹² Авдаков Н. С. О мерах к обеспечению... С. 356.

¹¹¹³ Див.: Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930*. London: Routledge, 2020. P. 23–43.

¹¹¹⁴ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 2: 1896 г.... С. 48.

«можливі заворушення», адміністрація викликала півсотні козаків, у присутності яких 40 робітників були звільнені, хоч і «просили взяти їх знову на роботу». Управителі підприємства відмовилися помилувати цих робітників, після чого звільнених відвезли на станцію Ясинувата, звідки ті розбрелися хто куди, шукаючи нову роботу¹¹¹⁵.

Адміністрації підприємств, очевидно, миттєво викликали поліцію, адже побоювалися, що коли вони не викличуть поліцію, то страйкарі можуть сприйняти це як слабкість корпоративної влади і свідчення своєї правоти. Зокрема, управитель казенної палати О. Михайлов у листі до міністра внутрішніх справ від 29 січня 1898 р., описуючи трудовий конфлікт на Юзівському заводі, який стався через закон 1897 р. про обмеження робочого часу, зазначав, що «з якихось міркувань адміністрація заводу Новоросійського товариства визнала можливим не повідомляти ні поліцейську владу, ні управління округу про негаразди майже цілий тиждень, і цим, безсумнівно, дала робітникам підстави вважати, що коли адміністрація не вдається до допомоги влади, то вона не відчуває за собою права, а дотримується лише хазяйського свавілля»¹¹¹⁶.

Джерела містять багато прикладів того, що поліція застосувала насильство щодо страйкарів-робітників. У травні 1899 р. поліція напала й побила нагайками шахтарів копальні Макарова, що збунтувалися після загибелі їхнього товариша, у якій вони звинувачували штейгера¹¹¹⁷. 4 жовтня 1900 р. козаки розігнали нагайками колективний страйк шахтарів копалень Древицького, Новояковлевської й Мищенської Товариства Прохоровських кам'яновугільних копалень. У відповідь робітники почали закидувати козаків камінням. Козаки оточили натовп і прогнали його через шеренгу, б'ючи батогами. Розправа над учасниками заворушення тривала два дні, а потім 300 осіб відправили в таганрозьку в'язницю¹¹¹⁸.

¹¹¹⁵ Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 229.

¹¹¹⁶ Управляющий казенной палатой Алексей Михайлов Министру внутренних дел. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 19.

¹¹¹⁷ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г.... С. 118.

¹¹¹⁸ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 6: 1900 г.... С. 148.

Страйки в робітничих поселеннях потребували величезних зусиль поліції, городових, губернаторів, прокурорів, місцевих відділів охоранки, слідчих та інших державних каральних органів. Розганяючи страйкарів, представники корпоративної адміністрації й державної влади інколи використовували незаконні збройні формування. Зокрема, у 1870-х рр. адміністрація Юзівського заводу озброїла частину заводських робітників, щоб придушити страйк шахтарів, у 1890-х та 1905 р. представники державної влади озброїли дрючками й нацькували на шахтарів місцевих селян¹¹¹⁹. Джерела зафіксували випадки використання поліцейською владою провокаторів – вуличних хуліганів. Робітник Захаркін пригадував, що під час революції 1905 р. поліція «підбурювала хуліганів» трощити винниці та брати участь у єврейських погромах. У Юзівці місцем зосередження хуліганів був Собачий хутір. Захаркін зазначав: «там був Альошка Сибіряк, з ним чоловік 200. Поліція, звісно, була з ними пов'язана...»¹¹²⁰.

Часто трудові конфлікти перепліталися з конфліктами на етнічному й релігійному ґрунті, а ненависть протестувальників виливалася в насильство проти «чужих» соціальних груп. Особливою мішенню під час соціальних заворушень у робітничих поселеннях ставали євреї. Робітники й шахтарі нападали на них, тому що ті переважно володіли крамницями та шинками й безпосередньо їм боргували робітники. Корпоративна й державна адміністрація дивилися на антисемітизм крізь пальці, адже він якоюсь мірою каналізував гнів робітників. Очевидно, що серед державних службовців було чимало антисемітів, адже справочинна документація рясніє згадками про «євреїв-лихварів» і «євреїв-експлуататорів»¹¹²¹.

Протягом 1870–1917 рр. на Донбасі та Придніпров'ї неодноразово траплялися масові єврейські погроми, особливо масштабні були погроми 1892 та 1905 рр.¹¹²² Очевидець подій М. Кроликов так пізніше згадував єврейський

¹¹¹⁹ Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 62–63; Friedgut Т. Н. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 207.

¹¹²⁰ Воспоминания об истории Юзовского завода. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 31.

¹¹²¹ Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.)... С. 83, 142.

¹¹²² Архивные документы по истории Горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 88–89.

погром у Горлівці в жовтні 1905 р.: «Уряд Миколашки агітував проти євреїв, звинувачуючи їх у заворушеннях. І от темна маса, керована поліцією, почала погроми євреїв. <...> У Горлівці зібрався натовп, загітований чорносотенцями, і підійшов до крамниці Абрамовича. Крамницю замкнули. Натовп почав виламувати двері, розбиваючи їх ломами. Двері виламали, у дворі була грязюка. Почався грабіж, з крамниці тягли все, що там було: матерію, готовий одяг, взуття й харчові продукти. <...> Потім хтось підпалив, і у крамниці почалася пожежа, а поруч із нею були квартири службовців крамниці, і все це горіло»¹¹²³.

Схожі враження про єврейський погром у Юзівці залишив М. Хрущов. Він пригадував, що ширилася чутка, нібито «був наказ: три дні можна робити з євреями що завгодно. І цілих три дні грабунку не чинили жодних перешкод». М. Хрущов зазначив, що, справді, влада почала наводити порядок тільки через три дні, ніяк не переслідуючи погромників, «три дні були надані громилам-чорносотенцям і жодних наслідків ані грабежі, ані вбивства не мали»¹¹²⁴.

Наприкінці XIX ст. почастишали насильницькі конфлікти між російськими робітниками та іноземними фахівцями. Робітників дратувала висока різниця нормативів оплати праці, а також разюча різниця умов життя російських та іноземними працівників¹¹²⁵. Накопичена ненависть інколи виливалася в масові погроми помешкань іноземних працівників.

Імовірно, найбільшим конфліктом, у якому об'єктом насильства стала іноземна спільнота, було заворушення в Костянтинівці 9–11 липня 1900 р. Почався конфлікт із дріб'язкової сутички, коли 9 липня в одну із квартир бельгійського працівника, у якого тоді в гостях перебувало приблизно десять земляків, невідомий кинув цеглину. Бельгійці вибігли на вулицю і стали бити трьох російських робітників, вважаючи їх винуватцями інциденту. На крик і шум зібралася артіль російських робітників, яка заступилася за товаришів і стала троцтити квартиру бельгійців, але їх зупинили прибулі поліцейські. Ввечері

¹¹²³ Кроликов Н. А. Моя жизнь... С. 64.

¹¹²⁴ Хрущев Н. С. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Кн. 1. Москва, 2016. С. 495.

¹¹²⁵ Об устройстве Новороссийским об-ом завода. *РГИА*. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746. Л. 17.

10 липня поблизу залізниці зібрався натовп російських робітників чисельністю приблизно 500 осіб, які говорили про те, що потрібно розтрошити квартиру бельгійців. Поліцейських, які намагалися зупинити натовп, закидали камінням. Потім натовп розібрав паркан і, озброївшись кілками, близько опівночі напав на бельгійський район, розбивши та пограбувавши 86 квартир. Тоді натовп спалив кілька корпоративних будинків для службовців, а також бакалійний магазин. О третій годині ночі 11 липня буйство припинилося само собою¹¹²⁶. У погромі взяли участь робітники всіх трьох косянтинівських заводів: металургійного, скляного й хімічного. Суд над винуватцями заворушення виніс досить м'яке покарання: учасники отримали невеликі строки ув'язнення¹¹²⁷. Схожий конфлікт стався 1900 р. на Успенській копальні Слов'яносербського повіту: страйкарі побили вікна в будівлях контори, розтрошили корпоративну крамницю, пивниці й будинки бельгійських службовців¹¹²⁸.

Наступна хвиля насильства щодо іноземних фахівців сталася 1905 р. Тоді жертвами ксенофобії стали бельгійські, французькі та британські працівники, багато з яких після цього вирішили поїхати з Росії¹¹²⁹. Між 1906 і 1914 р. масового насильства щодо іноземців джерела не фіксують, але випадки індивідуального насильства траплялися часто. Наприклад, 3 серпня 1906 р. троє невідомих стріляли в механіка Юзівського заводу британського підданого Чемберса, легко поранивши його у плече. Потім нападники кинули дві саморобні бомби, які вибухнули, не завдавши шкоди Чемберсові. Одного з нападників затримали городові й відібрали в нього револьвер, однак натовп робітників, що зібрався довкола, відбив затриманого, поранивши двох городових камінням¹¹³⁰.

¹¹²⁶ Архивные документы по истории Горловских шахт. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 52.

¹¹²⁷ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г... С. 136; Доклад Социал-Демократического союза...

¹¹²⁸ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 6: 1900 г... С. 103.

¹¹²⁹ McCaffray S. P. The Politics of Industrialization... P. 176–178.

¹¹³⁰ Юз и Юзовка... С. 75.

6.4. Політизація робітничого руху

Важливою характеристикою робітничого руху є ступінь його політизації. За підрахунками фабричних інспекторів, частка політичних страйків у Росії протягом 1895–1904 рр. становила 8 %, а протягом 1905–1914 рр. – 41 %¹¹³¹, проте ці показники видаються завищеними. Як місцева адміністрація, так і гірничопромисловці намагалися перекласти провину за трудові конфлікти на соціалістів, які «підбурювали» робітників до непокори. Однак до 1903 р. робітничий рух у Донбасі та Придніпров'ї був репрезентований переважно в локальних виступах, у яких класову свідомість не виявлено. Самі соціалісти часто скаржилися на низьку класову свідомість робітників. П. Смідович, соціаліст, член РСДРП з 1898 р., був розчарований пасивністю робітників Олександрівського заводу в Катеринославі й залишив місто, пропрацювавши там лише місяць. П. Смідович нарікав: «Не наполегливою боротьбою за кращі умови роботи намагалися вони створити собі ліпші умови життя, – обманюючи начальство й покриваючи один одного (ознаки солідарності), намагалися вони заробити копійчину. <...> За таких умов, звісно, не можна говорити про почуття власної гідності, про горду свідомість своєї правоти, про ті риси, які характеризують західноєвропейський пролетаріат»¹¹³².

З 1903 р. робітничий рух політизується внаслідок виникнення й розвитку політичних форм робітничого руху, зокрема мітингів і демонстрацій. Цей процес посилювався щораз активнішим втручанням у нього політичної агітації революціонерів. Політизація робітничого руху сягнула апогею в роки революції 1905–1907 рр., після чого трудові конфлікти здебільшого знову стали економічні за своєю суттю.

Часто політичний характер трудовим конфліктам надавало те, що влада використовувала силові структури, щоб придушити конфлікти. Промисловці, розраховуючи на силу й підтримку згори, неохоче йшли на угоди з робітниками.

¹¹³¹ Свод отчётов фабричных инспекторов за 1914 год. С. LXI, LXVII.

¹¹³² Смідович П. Г. Рабочие массы в 90-х годах... С. 11–12.

Часто саме агресивні дії адміністрації перетворювали трудовий конфлікт, пов'язаний з утиском прав і особистості робітника, на відкрите протистояння¹¹³³.

Перші політичні організації, що спрямовували свою діяльність на робітників, виникли на Донбасі та Придніпров'ї наприкінці XIX ст.¹¹³⁴ Їхніми регіональними центрами стали Катеринослав і Луганськ, де готували агітаційні матеріали, які потім поширювали в заводських і шахтарських поселеннях. Наприкінці XIX ст. виникають невеликі гуртки робітників – симпатиків соціалістичних ідей при Дніпровському, Юзівському, Донецько-Юрїївському й Луганському паротягобудівному заводах¹¹³⁵. На початку 1900-х рр. такі гуртки виникли при вугільних підприємствах, зокрема копальнях «Ветка», Лідіївській, Пастухівській, Риковській, Неліпівській і Корсунській¹¹³⁶. Діяльність робітничих гуртків переважно була зведена до зібрань, під час яких обговорювали соціалістичні ідеї й поширювали нелегальну агітаційну літературу¹¹³⁷.

1902 р. на базі окремих гуртків була створена регіональна організація робітників – «Соціал-демократична спілка гірничозаводських робітників» (після 1903 р. «Донецька спілка РСДРП»). Спілка вела пропаганду й агітацію серед промислових робітників Катеринославської губернії та Області Війська Донського й була пов'язана з Катеринославським і Донським (у Ростові-на-Дону) партійними комітетами¹¹³⁸. У своїх агітаційних матеріалах спілка закликала робітників виборювати економічні поступки, зокрема скорочення робочого дня й поліпшення умов праці, а також робила спроби політизувати робітничий рух, пропонуючи під час страйків додавати до економічних політичні вимоги¹¹³⁹. У листівці, яку спілка поширювала у квітні 1903 р., вона пояснювала робітникам, що ті створюють «багатство й достаток, а самі терплять злидні й бідність». Також

¹¹³³ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 81–82.

¹¹³⁴ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*. Vol. 2. P. 53–55.

¹¹³⁵ Тайный рабочий кружок в с. Каменское. *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 340. Арк. 201; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 5: 1899 г... С. 207; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 8. Т. 1: 1902 г... С. 256; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 9. Ч. 2: 1903 г... С. 487.

¹¹³⁶ Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах. Донецька область. Київ, 1970. С. 85.

¹¹³⁷ О распространении в с. Каменском прокламаций... *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 341. Арк. 111–113; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке... С. 225.

¹¹³⁸ Доклад Социал-Демократического союза...; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 9. Ч. 2: 1903 г... С. 592.

¹¹³⁹ Архивные документы по истории Горловских шахт. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1. Л. 77–79.

автори листівки зазначали, що спілка поставила за мету об'єднати всіх заводських робітників і шахтарів Півдня Росії проти головного ворога робітничого класу – господарів-капіталістів та їхніх «спільників» – царя й міністрів¹¹⁴⁰. На початковому етапі діяльності спілки вона намагалася сполучати загальні політичні вимоги з місцевими економічними. Так, листівка «До всіх робітників Юзівського металургійного заводу», поширювана спілкою в жовтні 1903 р., загальні заклики до об'єднання в боротьбі за свої права доповнила конкретними вимогами суто економічного характеру, а також додала місцеву вимогу – «звільнити директора заводу й котельного майстра»¹¹⁴¹. Спілка майже припинила свою діяльність після 17 січня 1904 р., коли поліція викрила Катеринославський комітет РСДРП і провела масові арешти. Після цього комітет фактично розпався, але деякі його члени увійшли до Катеринославського комітету есерів¹¹⁴².

Аналіз бази даних «Трудові конфлікти в Російській імперії: передреволюційне десятиліття (1895–1904)» показує, що протягом 1895–1904 рр. у 44 із 341 трудового конфлікту (13 %) на Півдні Росії були вияви політичної агітації, 15 конфліктів організували місцеві спілки РСДРП, два – інші соціал-демократичні гуртки. Якщо взяти до уваги тільки заводські й шахтарські поселення, у яких за цей період відбулося 205 конфліктів, то 6 страйків (2 %) організували політичні організації, у 17 конфліктах (8 %) напередодні або під час конфлікту були знайдені агітаційні матеріали. Особлива активність політичних організацій під час конфліктів у заводських і шахтарських поселеннях помітна 1899 р.

Попри намагання радянських істориків відшукати вплив або принаймні слід соціалістичних організацій у майже кожному трудовому конфлікті, до 1905 р. роль соціал-демократичних організацій була малопомітна. Представники

¹¹⁴⁰ О распространении в пос. Юзовке прокламаций. *ЦДІАК*. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 292. Арк. 292; Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 9. Ч. 2: 1903 г.... С. 879.

¹¹⁴¹ Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 9. Ч. 2: 1903 г.... С. 1047. Спілка поширювала прокламації також серед робітників Дніпровського заводу. Див.: Донесение пристава с. Каменского. *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 586. Арк. 131.

¹¹⁴² Рабочее движение в России... Хроника. Вып. 10. Ч. 1: 1904 г.... С. 227.

РСДРП постійно гірко нарікали на те, що шар робітників у її організаціях «неймовірно тонкий». Наприкінці 1904 р. до Соціал-демократичної спілки гірничозаводських робітників Донбасу належало максимум 400 осіб за загальної чисельності робітників регіону приблизно 100 000 осіб. Ба більше, робітники становили в тогочасних соціал-демократичних організаціях часто менше ніж половину складу її членів, решта припадала на представників творчих професій і селян¹¹⁴³.

Помітно поживавився розвиток політичних партій та організацій 1905 р. в контексті загального піднесення робітничого руху¹¹⁴⁴. Політичні організації, крім агітаційної діяльності, організували в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я низку збройних повстань. У грудні 1905 р. такі повстання відбулися в Кам'янському, Горлівці, Дебальцевому¹¹⁴⁵. На кінець 1905 р. на Донбасі та Придніпров'ї була створена низка осередків соціалістичних організацій, які орієнтували свою діяльність на робітників¹¹⁴⁶. Л. Ліберман зазначав, що більшовицькі, меншовицькі та есерівські осередки на той час були майже на всіх великих копальнях і заводах¹¹⁴⁷.

З 1907 р. уряд посилює репресії й викриває основні партійні осередки. 25 липня 1907 р. в Юзівці поліція затримала 25 учасників конференції південних організацій соціал-демократів¹¹⁴⁸, а 18 жовтня 1907 р. викрила таємну типографію Юзово-Петровського комітету Донецької спілки РСДРП і конфіскувала 3 900 примірників прокламацій¹¹⁴⁹. Поліція викрила соціал-демократичні групи також у сусідніх із Юзівкою районах. Більшовицька газета «Пролетар» (№ 19, від 5 листопада 1907 р.) писала щодо цього: «У незavidному становищі справи Алмазно-Юрїївської групи Донецької спілки [РСДРП – авт.]».

¹¹⁴³ Трудовые конфликты и рабочее движение... С. 198.

¹¹⁴⁴ Воспоминания об истории Юзовского металлургич. завода. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120. Л. 30; Сообщение пристава о распространении воззваний. *ЦДІАК*. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 43.

¹¹⁴⁵ Архивные мат-лы по истории метал. завода им. Дзержинского. *ГАРФ*. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Л. 25; Історія міст і сіл... Дніпропетровська область. С. 225; Жеребецкий П. И. Горловка... С. 69.

¹¹⁴⁶ Дело по обвинению И. Четвертака. *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1472. Арк. 17; Дело по обвинению помощника машиниста. *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1733. Арк. 28.

¹¹⁴⁷ Ліберман Л. А. В стране черного золота... С. 114–116.

¹¹⁴⁸ Телеграмма об аресте в пос. Юзовка участников конференции. *ЦДІАК*. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1774. Арк. 2.

¹¹⁴⁹ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 71.

Велика донедавна організація, де життя вирувало й інтерес зростав неймовірно швидко, за два-три місяці перестала фактично існувати. До групи належало до 25 копалень і заводів з чисельністю робітників до 40 000; за 6 місяців організація налічувала до 1 500 членів; масовки, мітинги, майже щоденні, вражали своєю кількістю»¹¹⁵⁰.

Водночас газета зазначала, що репресивні дії влади були не єдиною причиною занепаду соціал-демократичних організацій. Внутрішньою слабкістю організації було й те, що її діяльність ігнорували робітники, і це визнавали самі більшовики. Газета стверджувала, що місцеві пропагандисти «не в змозі привернути увагу робітників». Створені влітку 1907 р. гуртки швидко розпадалися. Загалом «агітації немає, масовок не влаштовують, листків не випускають»¹¹⁵¹. Через кілька місяців на шпальтах тієї самої газети («Пролетар», 13 лютого 1908 р.) ситуацію описували як катастрофічну¹¹⁵².

Такий стан справ газета пояснювала специфікою соціального складу робітників регіону, а саме їхньою надзвичайно високою плинністю. Газета також зазначала, що між постійними кваліфікованими робітниками та плинною масою чорноробів-шахтарів на копальнях «помітна деяка відчуженість»¹¹⁵³. Нарікання соціал-демократів на низький рівень політичної свідомості шахтарів трапляються в документах часто; інколи вони навіть натякали на розумову відсталість шахтарів, як-от у листопадовому випуску (№ 19) «Пролетаря» від 1907 р. Говорячи про стан справ Донецько-Юрїївської групи Донецької спілки, «Пролетар» зазначав: «Думки оратора схоплювали більше серцем, ніж розумом; усе-таки тонкощі політичної економії й різних інших питань прищеплювалися повільно. Причина цього – у край низький рівень розумового розвитку шахтаря, у якого дві третини життя проходить під землею; натомість інший час здебільшого присвячений Бахусу»¹¹⁵⁴.

¹¹⁵⁰ Цит. за: Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 81–85; 93–94.

¹¹⁵¹ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 74–75.

¹¹⁵² Цит. за: Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 113.

¹¹⁵³ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 113–116.

¹¹⁵⁴ Цит. за: Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 82.

Нечисленними залишалися соціалістичні політичні організації на Донбасі й у наступні роки. Один із членів Донецької спілки писав у газету «Соціал-демократ» 24 січня 1910 р.: «На семи підприємствах [Алмазно-Юрїївського району – авт.] є осередки від 5 до 20 осіб у кожному, на 5 підприємствах – осередки ще малолюдніші. Майже в кожному осередку є своя нелегальна бібліотека, також передплачують легальну газету. З професійних журналів поширюють «Єдинство». Улітку збирали масовки по 30–40 осіб. Для таких занять, як політична економія, програма партії та ін., організовано гуртки по 6–8 осіб. Сильно впливає відсутність товаришів, які могли б проводити гуртки й масовки»¹¹⁵⁵.

Такі були й оцінки представників державної влади. Начальник Катеринославського губернського жандармського управління полковник Шредель у січні 1910 р. писав про Донецьку спілку соціал-демократів, що її діяльність помітна передусім на кількох великих металургійних заводах. Однак бойових організацій спілка не мала, а її діяльність була зведена до підготовки й поширення прокламацій¹¹⁵⁶. У жовтні 1913 р. начальник Катеринославського охоронного відділення повідомляв про діяльність на Дніпровському заводі соціал-демократичної групи¹¹⁵⁷. Отже, з початку ХХ ст. політичні організації впливали на робітничий рух, але їхня активність коливалася залежно від політичної кон'юнктури й ефективності дій державного репресивного апарату.

Висновки до розділу 6

Робітники практикували різні способи тиску на промисловців, щоб захистити свої права або поліпшити умови праці. Опортунізм і полишення роботи були пасивними формами протесту. Активні форми передбачали скарги, демонстрації, заворушення та страйки. Кожна з цих форм протесту мала свої переваги й недоліки. Вдаючись до пасивних форм опору, робітник не порушував

¹¹⁵⁵ Цит. за: Там же. С. 248.

¹¹⁵⁶ Демченко М. В. Робітничий рух на Україні... С. 251.

¹¹⁵⁷ Сообщение начальника Екатеринославского охранного отделения. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2613. Арк. 201, 207–208.

закону (або це були адміністративні порушення), але ефективність таких заходів була низька. Страйки й демонстрації були найефективнішою формою боротьби за права робітників, але переважна більшість з них порушувала закон, тому їхні учасники часто ставали жертвами державного насильства. Вибір стратегії робітника – розірвати невігідні трудові відносини, подавати «голос» або залишатися лояльним до підприємства – залежав також від загальної ситуації на ринку праці й рівня професіоналізації робітників. Що більше робітник відривався від села, професіоналізувався, то більше він був схильний вдаватися до активних форм протесту.

Трудові конфлікти добре відбивали перехідний характер модернізаційних процесів трудових відносин. Для традиційних суспільств типові трудові конфлікти на емоційній основі, супроводжувані вибухами неконтрольованого насильства і спрямовані обстояти справедливність (як її розуміли ініціатори конфлікту), а не відновити законність. Модерні трудові конфлікти раціоналізовані, мають заздалегідь визначену мету, намагаються апелювати до встановлення законності у трудових відносинах.

Конфлікти 1870–1880-х рр. мали чітко виражений традиційний характер: спонтанність, емоційність, бунтарство, насильство. Страйкарі апелювали до «хазяїна», просили відновити справедливність, а коли їхнє прохання не задовольняли, то ображалися й полишали підприємство або починали заворушення. Невдоволення набувало бунтарських форм, зокрема погромів торговельних приміщень та адміністративних будівель. Іноді об'єктом агресії протестувальників ставало устаткування підприємства, але часто на заваді таких дій були робітники, які безпосередньо працювали в цьому цеху, адже обладнання забезпечувало їх роботою.

У другій половині 1890-х рр. погроми все ще були поширеною формою протесту робітників, однак уже виникали організовані страйки зі сформульованими вимогами як ознака модернізації трудових конфліктів. Це стало можливим завдяки виникненню й розвитку трудового законодавства та формалізації трудових відносин. Ухвалення закону про норми робочого дня

спричинило зрушення трудових конфліктів у правову площину. Хоча страйки залишалися незаконними, їхні учасники принаймні почали апелювати до встановлення законності у трудових відносинах.

З 1903 р. страйки на окремих підприємствах перетворюються на колективні. Зростає робітнича солідарність. Вона починалася з підтримки робітниками одного підприємства робітників, які страйкували на іншому підприємстві, і тоді страйк ставав загальним. Страйки перетворюються на постійний компонент трудових відносин.

Наприкінці ХІХ ст. у робітничий рух втручаються політичні організації й партії. З 1903 р. цей рух швидко політизується, але, крім періоду революції 1905–1907 рр., більшість конфліктів між робітниками та їхніми роботодавцями мали економічний характер. Протестувальники вимагали підвищити заробітну плату або не знижувати її, гідно оплачувати понаднормові роботи, скоротити робочий день, запровадити соціальний захист, поліпшити охорону праці. Часто протести були спричинені грубістю, шахрайством і насильством управителів щодо робітників. Відповідно, робітники вимагали від адміністрації підприємств дотримуватися законності й гідно ставитися до них.

Часто трудові конфлікти були пов'язані з конфліктами на етнічному й релігійному підґрунті. Ненависть протестувальників виливалася в насильство проти «чужих» соціальних груп, зокрема євреїв та іноземних фахівців. Євреї ставали об'єктом насильства, тому що часто були власниками крамниць і шинків, а отже, безпосередньо їм боргували робітники. Крім того, корпоративна й державна адміністрація дивилися на антисемітизм крізь пальці, адже він якоюсь мірою каналізував гнів робітників. Агресію щодо іноземних фахівців спричиняла величезна різниця в умовах життя російських та іноземних працівників. Накопичена ненависть подекуди виливалася в масові погроми помешкань іноземних працівників.

Відкриті форми нелояльності робітників до підприємств супроводжували насильство й великі матеріальні втрати конфліктних сторін. Здебільшого до насильства призводили різке погіршення умов праці або незвично високий рівень

смертельного виробничого травматизму, надто нахабні шахрайства з боку адміністрації, грубість управителів і державних чиновників тощо. Часто саме агресивні дії адміністрації підприємств і представників державної влади перетворювали мирний трудовий конфлікт у насильницький. Відмова адміністрації йти на поступки дратувала робітників, провокувала їхню агресію й перетворювала конфлікт на насильницьке протистояння.

Водночас промисловці, зацікавлені в безперервній роботі виробництва, прагнули шукати найефективніші методи подолання конфліктних ситуацій, що було непросто, адже не було профспілок, а дії фабричної й гірничої інспекції не завжди були результативні. Запобігати трудовим конфліктам і швидко розв'язувати їх було складно через заборону робітникам об'єднуватися в організації, щоб визначати вимоги й обстоювати свої права перед роботодавцями. Навіть під час відкритих конфліктів робітники остерігалися вибирати представників для переговорів, адже після конфліктів представники державної влади завжди розглядали тих як підбурювачів і якнайсуворіше карали. Така ситуація створювала комунікаційну проблему, коли робітники не мали ефективних способів повідомити управителям свої вимоги й пояснити претензії навіть під час конфліктів. Неможливість вчасно обговорити претензії учасників конфлікту призводила до його ескалації та перетворення на насильницький. Лише 1905 р. уряд скасував кримінальну відповідальність за участь у ненасильницьких страйках. Того року уряд дозволив створювати профспілки, але вони так і не стали важливим інститутом захисту прав робітництва.

Основні положення цього розділу викладені у кількох спеціальних публікаціях автора¹¹⁵⁸.

¹¹⁵⁸ Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 19.10.2021); Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / Ред. В. О. Куліков та І. Є. Склокіна. Львів, 2018. 244 с; Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930*. London: Routledge, 2020. P. 23–43; Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930*. London: Routledge, 2020. P. 23–43.

ВИСНОВКИ

Заводські та шахтарські поселення були важливим складником індустріального капіталізму, ставши одним із його символів. У розвинених капіталістичних країнах вони виникають у першій половині XIX ст., пік їхнього розвитку припадає на першу половину XX ст., а потім їхня чисельність скорочується внаслідок вищої мобільності населення та зміни глобальної економічної кон'юнктури. На Донбасі та Придніпров'ї масова поява таких поселень припадає на 1870–1880-ті роки, але їхній розвиток перервано економічною й політичною кризою 1916–1918 рр., що призвела до закриття містотвірних підприємств та їхньої націоналізації, а в ширшому контексті – деіндустріалізації та деурбанізації регіону. Відродження моделі заводських та шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я відбулося в 1920-х роках у формі радянських промислових мономіст.

Заводські та шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я виникали в різний час і за різних умов, але логіка їхнього розвитку була тотожна. Ба більше, основні типові риси донбаських та придніпровських робітничих поселень були подібні до рис таких поселень в інших країнах світу. Ідеться про управління поселеннями з боку адміністрацій містотвірних підприємств, корпоративний контроль над промисловою та селітебними частинами поселень, корпоративний патерналізм, домінування однієї індустрії, підпорядкованість містобудівних планів і соціального розвитку поселень виробничим потребам тощо. У різних поселеннях окремі риси були виявлені по-різному. Однак усім заводським та шахтарським поселенням притаманна й виділяє їх з-поміж інших типів поселенських спільнот залежність більшої частини їхнього населення від містотвірного підприємства. Ступінь залежності був різний, але він охоплював усі аспекти життя – економічні, політичні, культурні, емоційні. Наявність низки спільних типових рис (за відмінності деталей) у заводських та шахтарських

поселеннях у різних країнах дає змогу говорити про них як про глобальний історичний феномен, властивий суспільству на певній стадії його розвитку.

Заводські та шахтарські поселення відіграли важливу економічну роль у промисловій революції. Вони також стали важливими акторами соціальних змін як транзитна територія від сільського однорідного до міського гетерогенного суспільства. Такі поселення запровадили на своїй території доступ третього класу до модерної інфраструктури й започаткували програми соціального страхування, створивши суспільний лад на основі технократичних принципів та меритократичних еліт.

Заводські та шахтарські поселення – цікавий історичний феномен, який до того ж може розповісти багато що про суспільство. Оскільки корпорації мали величезну владу, вони могли прискорити певні соціальні процеси. Фактично вони діяли як величезні соціальні лабораторії, тому на їхньому прикладі можна добре простежити динаміку відносин між підприємствами та суспільством в умовах економічної та соціальної модернізації.

Важлива економічна роль, яку відіграли заводські та шахтарські поселення в економічній модернізації Російської імперії, спричинила велику зацікавленість дослідників у їхньому вивченні. Сучасники – економісти, соціологи, статистики, санітарні лікарі – приділяли увагу різним аспектам природи й розвитку робітничих поселень. Зазвичай ці дослідники мали прикладні завдання: з'ясувати причини економічного успіху або невдач підприємств, зрозуміти причини поширення робітничого руху, визначити причини поширення епідемій та виробничого травматизму й намагалися створити комплекс заходів з профілактики таких явищ. Прагнучи розбурхувати громадську думку і спонукати до дій осіб, які приймають рішення, вони зосереджували увагу на особливо проблемних сторонах життя заводських та шахтарських міст. З другого боку, засновники містотвірних підприємств активно долучилися до творення публічного образу робітничих поселень. У їхній версії Придніпров'я й Донбас до приходу промислових корпорацій були голим малозаселеним степом з примітивним економічним розвитком. Містотвірні компанії використовували

міф про перетворення «голого степу» на сучасне технологічне місто, щоб сформувати позитивний публічний образ, а також боротися із зазіханнями на суверенітет їхньої влади у таких поселеннях. Образ першопрохідника-цивілізатора надавав адміністраціям підприємств моральне право облаштувати власний лад на своїх територіях.

Історики в багатьох працях також створили контроверсійний образ заводських і шахтарських поселень. З одного боку, маємо комплекс публікацій істориків робітничого класу та праці, які описували робітничі поселення переважно як місця тяжкої праці, виснаження природних і людських ресурсів, соціальних конфліктів та політичного гноблення. З другого боку, низка авторів пропонує романтизовано-гіперболізований образ і зображує творців мономіст як пасіонаріїв, які принесли в регіон цивілізацію та добробут. Попри різні оцінки мотивів промисловців, сучасні дослідники загалом сходяться на тому, що невгамовна енергія бізнесових людей разом із колосальною працею робітників – мешканців заводських та шахтарських поселень перетворили територію між Дніпром та Доном, що колись була на периферії економічних інтересів, на один із головних індустріальних районів Європи.

Заводські та шахтарські поселення були місцями високої концентрації влади. Містотвірні підприємства прямо або опосередковано давали роботу більшості дорослих жителів заснованих цими підприємствами міст. Вони розвивали й підтримували громадський простір, ініціювали й фінансували більшість соціальних програм, володіли територією, на якій були розташовані робітничі поселення, а часто ще й помешканнями робітників. Містотвірні підприємства були також землевласниками робітничого поселення, тому мали додаткові можливості контролювати своїх працівників не тільки на території підприємства, а й за його межами. У багатьох робітничих поселеннях корпоративне житло було потужним джерелом влади роботодавця над своїм робітником. На відміну від міст та сіл, де діяли органи місцевого самоврядування, у робітничих поселеннях жодних органів самоуправління не було. Усіма справами поселення керувала адміністрація містотвірного

підприємства або сформована нею організація. У робітничих поселеннях традиція громадського політичного інституту була слабка навіть за російськими стандартами.

Проте навіть у найбільш контрольованих робітничих поселеннях влада містотвірного підприємства не була абсолютна. Бажання промисловців експлуатувати робітників обмежували конкуренція на ринку праці та робітничий рух. Підприємства мали зважувати втрати від полишення підприємства незадоволеними робітниками або влаштованих ними акцій протесту зі своїм прагненням збільшити прибуток. Попри політичний та економічний контроль у робітничих поселеннях містотвірні підприємства мусили шукати компроміс з робітниками, представниками регіональної влади та іншими місцевими спільнотами.

Про те, що влада містотвірних підприємств була величезна, але не тотальна, свідчать і справи про надання статусу міст низці промислових поселень. На межі XIX–XX ст. частина мешканців Юзівки й низки інших промислових поселень Донбасу та Придніпров'я намагалися переконати державну владу в тому, що таким поселенням потрібно надати статус міст з відповідними правами на самоврядування. Однак неодноразові спроби місцевих активістів вивести промислові поселення з-під влади корпорацій зазнали невдачі. Ішлося про поселення на територіях, що перебували у власності підприємств, які ті добровільно не збиралися віддавати. Складним було також питання про фінансове забезпечення майбутніх міст, адже основні витрати на соціальну інфраструктуру здійснювали містотвірні підприємства. Тільки 1917 р. постановою Тимчасового уряду Юзівка разом із кількома іншими заводськими та шахтарськими поселеннями Донбасу та Придніпров'я отримала статус міста. На той час більшість підприємств або помітно скоротили, або зовсім припинили виробництво, а отже, втратили свою політичну та економічну могутність. До цього підприємства всіляко опиралися зазіханням на їхню владу в робітничих поселеннях. Однак сам факт виникнення опозиційних груп населення, які

відкрито боролися за зменшення впливу компаній, свідчить про обмеженість влади містотвірних підприємств.

Різні аспекти владних відносин у робітничих поселень засвідчують, що заводські та шахтарські міста не були «територією свободи», адже порівняно слабкий вплив державної влади компенсували влада й контроль корпорації. Водночас такі поселення не були місяцями «промислового феодалізму» з повним підкоренням робітників абсолютній владі корпорації. Містотвірне підприємство було основним, але не єдиним суб'єктом влади та пригноблення в робітничому поселенні. Як і в будь-якому іншому суспільстві, у спільноті заводських та шахтарських поселень було безліч владних відносин на різних рівнях.

Суспільства заводських та шахтарських поселень були місцями конфлікту різних груп інтересу. Крім конфлікту інтересів між промисловцями та робітниками, розвиток заводських і шахтарських поселень визначали конфлікти інтересів найманих управителів, різних державних інституцій, місцевих, незалежних від містотвірного підприємства представників середнього класу, регіональних економічних аграрних еліт тощо. Кожна з цих груп, своєю чергою, не була гомогенна, тому різні її учасники могли мати відмінні, інколи конфліктні інтереси. У правильному політичному середовищі конфлікти між і всередині цих груп створювали конкуренцію та плідну дискусію.

Аналіз груп інтересів показав, що уявлення про сутність владних відносин у заводських та шахтарських поселеннях як протистояння містотвірного підприємства й робочого класу надто спрощені. Підприємство представляли його власники, правління компанії, управителі різних рівнів заводів та копалень. Здебільшого власники самі не здійснювали операційне управління виробничими закладами на Донбасі та Придніпров'ї, а доручали це найманим фахівцям. Водночас завдання управителів могли дещо різнитися від завдань акціонерів. Наприклад, на відміну від акціонерів, управителі постійно проживали в робітничих поселеннях, тому вони були більшою мірою схильні витратити кошти на благоустрій поселень, бо ж самі були бенефіціаріями цих витрат.

Робітники також не були згуртованою спільнотою, інтереси різних кваліфікаційних, професійних і статево-вікових груп робітників могли істотно різнитися. Наприклад, тимчасові (сезонні) робітники й постійні робітники мали різні пріоритети щодо співвідношення оплати праці та умов проживання, а також по-різному виявляли свою нелояльність. Ба більше, між різними групами робітників часто траплялась ворожнеча: заводські робітники ворогували з шахтарями, іноземні робітники з російськими. Абсолютна більшість робітників були мігрантами з різних губерній Російської імперії, тому типовим явищем були конфлікти між різними земляцтвами.

Відносини підприємств та бізнесу були багатоаспектні. Держава була регулятором, споживачем, а подекуди й ініціатором заснування промислових підприємств. У відносини між підприємствами та їхніми робітниками вона втручалася зрідка, у разі відкритих трудових конфліктів, які розцінювала як порушення громадського порядку й загрозу політичної стабільності.

Хоча заводські та шахтарські поселення перебували під ексклюзивним контролем містотвірних підприємств, їхні жителі належали до неоднорідних груп. Поселеннями загалом управляли максимально наближено до бізнесових інтересів власників та виробничих потреб підприємств, але це передбачало поступки корпорації в периферійних інтересах.

Робітники не були бездіяльними реципієнтами соціальних ініціатив підприємств. Вони практикували різні способи тиску на промисловців, щоб захищати свої права або поліпшувати умови праці. Арсенал таких методів мав як пасивні форми опору, так і колективні форми протесту.

Протягом 1870–1917 р. форми трудових конфліктів зазнали вагомих змін. На початку становлення модерної промисловості конфлікти мали чітко виражений традиційний характер з притаманними їм спонтанністю, емоційністю та бунтарством. На початку ХХ ст. зростає робітнича солідарність і страйки на окремих підприємствах перетворюються в колективні. З 1903 р. страйки перетворюються на постійний компонент трудових відносин. З цього часу робітничий рух швидко політизується, але, крім періоду революції 1905–

1907 рр., більшість конфліктів між робітниками та їхніми роботодавцями мали економічний характер.

Держава справлялася із ситуацією неефективно: вона пізно запровадила трудове законодавство, недостатньо ефективно контролювала дотримання законності промисловцями. Заборона створювати організації, які мали захищати професійні інтереси робітників, була взагалі деструктивна. Навіть під час відкритих конфліктів робітники остерігалися вибирати представників для переговорів, бо після конфліктів представники державної влади завжди вважали цих представників за підбурювачів і якнайсуворіше їх карали. Така ситуація створювала комунікаційну проблему, коли робітники не мали ефективних способів донести до управителів свої вимоги й пояснити претензії навіть під час конфліктів. Лише 1905 р. уряд скасував кримінальну відповідальність за участь у ненасильницьких страйках. Того року уряд дозволив створювати профспілки, але вони так і не стали важливим інститутом захисту прав робітництва.

Між містотвірними підприємствами та спільнотами був соціальний договір: мешканці робітничих поселень відмовлялися від своїх суверенних прав на користь підприємства в обмін на забезпечення задовільних умов життя та праці. На практиці це означало, що містотвірні підприємства мали подбати про помешкання для робітників, заклади освіти та охорони здоров'я, лазні, асенізацію та інші інфраструктурні об'єкти. Видатки підприємств на соціальну інфраструктуру сильно різнилися й залежали від багатьох чинників. Серед найважливіших з-поміж таких чинників були виробничі успіхи та прибутки й, відповідно, можливість витратити кошти на соціальні програми; переважання коротко- або довгострокової стратегії розвитку; рівень дефіциту робочої сили та її мобільності в цьому регіоні.

Готовність управителів підприємств утілювати в життя певні соціальні ідеї також мала значення. Промисловці, управителі та державні чиновники загалом поділяли погляд на робітників як на людей малорозвинених, які потребують опіки. Домінантною соціальною ідеєю епохи була суміш соціального дарвінізму та патерналізму. Своє багатство промисловці пояснювали тим, що вони

виявилися розумніші, спритніші та працелюбніші за тих, хто опинився внизу соціальної піраміди, тому вважали своє розкішне життя (на фоні умов життя більшості робітників) цілком справедливим. Водночас промисловці поділяли ідею, що багаті та успішні мають піклуватися про бідних та неуспішних, а отже, робітники потребують догляду та керівництва для свого ж добробуту (як його розуміли їхні очільники).

Обидва підходи – і патерналістський, і соціал-дарвіністський – розглядали робітничий рух як неприродне та шкідливе явище, яке потрібно викоринювати. Цілком логічно, що промисловці часто відмовлялися вірити, що робітники «невдячні» й нелояльні, звинувачуючи в конфліктах різних підбурювачів – чи то євреїв, чи то соціалістів. Однак коли на початку ХХ ст. робітничий рух стає масовий, то промисловці мали усвідомити, що не всі робітники поділяють їхню максиму «що добре для компанії, то добре і для робітника». Водночас дедалі більше промисловців переконалися: соціальні програми в довгостроковій перспективі сприяють соціальній стабільності, а це, зрештою, добре і для бізнесу.

Соціальні погляди промисловців впливали на інтенсивність соціальних ініціатив містотвірних компаній, але витрати на соціальні програми пояснювали насамперед виробничими факторами – прагненням підвищити привабливість підприємства на ринку праці та сприяти підвищенню лояльності працівників. Важливим був також іміджевий фактор: компанія та її підприємства прагнули створювати позитивний, тобто соціально орієнтований образ серед своїх працівників і широкої громадськості.

Робота промислових підприємств ґрунтувалася не тільки на фізичній праці робітників; управління виробничими процесами було не менш важливою частиною. Оскільки самі власники компаній здебільшого мешкали поза межами Донбасу та Придніпров'я, для них важливо було знайти собі заступників, тому компанії також мали змагатися за хороших найманих управителів. Залучити та утримати кваліфікованих робітників було для компаній непростим завданням, але конкурувати за хороших управителів та інженерів стало ще більш серйозним випробуванням. Щоб заохотити фахівців їхати в непривабливий і некомфортний

донбаський степ, компанії пропонували їм привабливу зарплату й дозволяли за корпоративний кошт створити зручні умови для проживання. Бонуси, як-от комфортні помешкання, клуби, парки та театри, були формою доплати в натуральній формі й мали на меті компенсувати «нудьгу й одноманітність» життя у промислових поселеннях.

Стратегія більшості містотвірних підприємств щодо завоювання лояльності робітників полягала в заохоченні невеликого прошарку кваліфікованих робітників і фактичному ігноруванні запитів некваліфікованих робітників. Така політика формувалася в умовах прискореної імперської індустріалізації, коли ринок некваліфікованої робочої сили був переповнений і адміністрація підприємства могла набрати стільки робітників, скільки потрібно увесь час, крім хіба що кількох літніх місяців. Ситуація дещо змінилася лише під час Першої світової війни, коли на ринку праці відбулися певні структурні зміни, але водночас підприємці отримали й деякі позаекономічні засоби, щоб примусити робітників працювати на своїх умовах.

Заводські й шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я були географічно віддалені від адміністративних міст і населені мігрантами з різних регіонів Російської імперії, тобто людьми різних культур. Більшість їхніх жителів становили робітники в першому поколінні, носії здебільшого сільської культури, призвичаєні до монокультурних та моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги, труднощі побуту, а також потреба обстоювати перед містотвірним підприємством свої інтереси сприяли гуртуванню жителів. Крім формальних структур та зв'язків, населення робітничих поселень створювало неформальні соціальні структури, пов'язані з неформальними трудовими відносинами. Усі мешканці були учасниками як досить сталих формальних, так і ситуативних неформальних спільнот.

Соціальну структуру населення робітничих поселень переважно визначав кадровий склад містотвірних підприємств. На відміну від навколишніх міст і сіл,

у промислових поселеннях було багато молодих і самотніх чоловіків та жінок, мало дітей і літніх людей. Соціальна та економічна ексклюзія жінок у робітничих поселеннях була навіть більша, ніж у селі. Незбалансованість соціальної структури призводила до емоційного розладу та суспільного напруження. У заводських та шахтарських поселеннях було мало представників середнього класу, які б могли стати буфером між економічною елітою та робітництвом. Лише кілька найбільших поселень, як-от Юзівка, Кам'янське, Горлівка, Макіївка, Єнакієве, мали відносно складну соціальну структуру.

Заводські та шахтарські поселення як міста мігрантів мали специфічні риси: високу щільність населення, його фрагментарність, відчуття тимчасовості, сприйняття заводських та шахтарських поселень як транзитних місць. Щільність була пов'язана і з особливостями функціонування містотвірних підприємств. Промислові спади та підйоми визначали кількість робочих місць. Тяжкість праці та побутові труднощі також призводили до того, що багато робітників не витримували умов праці й вирушали шукати краще життя. Нарешті, оскільки робітничі організації були заборонені, робітники не мали змоги в законний спосіб колективно боротися за свої права, тому опція виходу була найдієвіша.

Висока горизонтальна та вертикальна соціальна мобільність у промислових поселеннях робила їх місцем, де можна швидко просунути кар'єрними сходами й досягти успіху. Попит на управителів та інших фахівців був такий великий, що чимало молодих людей зробили стрімку кар'єру, починаючи працювати простим робітником або шахтарем. Спільнота робітничих поселень не була егалітарна, але соціальні бар'єри були нижчі, а можливості соціального просування вищі, ніж на решті території імперії.

Протягом усього досліджуваного періоду промисловці скаржилися на низьку якість робочої сили. Деякі з них намагалися повністю змінити робітника через соціальні експерименти, більшість мріяла про те, щоб принаймні зробити його тверезим та знизити щільність робітництва. Заходи промисловців, покликані створити клас професійних робітників, були успішні лише частково, ліпше це вдалося із творенням технократичного класу.

Управителі заводів та копалень, переважно інженери за фахом, мали повноваження приймати рішення, що виходили за межі технологічних завдань. Фактично вони керували підприємством, контролюючи всі основні сфери суспільного життя заводського поселення. Управителі планували розвиток контрольованої спільноти відповідно до своїх соціальних ідей, які ґрунтувалися на концепції раціоналізму й технологічного прогресу. Ідеальною організацією, на їхній погляд, був завод. Принципи устрою заводу вони переносили на невиробничу сферу. Серед таких принципів – ієрархічність, функційність, культ ефективності, соціальний детермінізм.

Елітарність технократів відбивали соціальна сегрегація й ексклюзивний доступ до деяких соціальних благ. Управлінська та технічна еліта – адміністрація заводу й вищий інженерний склад – проживали в найбільш облаштованих районах у будинках з елементами розкоші. Менш кваліфіковані працівники мешкали в менш комфортних умовах. Некваліфіковані робітники почасти животіли, не маючи доступу до елементарних комунальних послуг.

Конструйована сегрегація була покликана захистити міський простір з особливо комфортними умовами для місцевої еліти – адміністрації підприємств і найбільш кваліфікованих робітників. Однак вона відбивала й технократичний принцип устрою суспільства заводських і шахтарських поселень, що ґрунтувався на меритократії, а соціальний та матеріальний статус індивіда був тісно пов'язаний із місцем у професійній ієрархії містотвірного підприємства.

Планована просторова сегрегація в заводських та шахтарських поселеннях була одним із найважливіших маркерів влади, ієрархічності та багатства. Це створило ситуацію, за якої економічна еліта жила в «бульбашках», мало перетинаючись з простими робітниками та їхніми проблемами. У деяких поселеннях еліта мешкала в окремих відгороджених кварталах з власними школами, театрами, клубами. Очевидна різниця умов та образу життя економічних еліт і простих робітників спричиняли роздратування та злість маси бідних мешканців робітничих поселень, позбавлених доступу до зручних

корпоративних квартир і змушених боротися з багатьма повсякденними труднощами.

Заводські та шахтарські поселення здобули в науковій літературі погану репутацію. Часто їх показували як місця виснажливої праці, політичного пригноблення та конфліктів між бізнесом і робітничими спільнотами. Щоб бути конкурентоспроможними на ринку праці, містотвірні підприємства постійно розвивали соціальну інфраструктуру своїх робітничих поселень, але вони зазнавали «хвороби росту». Виробничі успіхи підприємств супроводжувало відповідне збільшення чисельності мешканців робітничого поселення, що призводило до хронічного перенаселення помешкань робітників і відставання соціальної та комунальної інфраструктури від потреб суспільства.

За сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жахливі. Проте варто поставити запитання: якою була якість життя робітників до того, як вони переселилися у промислові поселення? Більшість робітників заводських та шахтарських поселень прийшли у промисловість із села. Там їхню особисту свободу обмежувала сільська громада, а часто ще й патріархальна сім'я. Соціальна інфраструктура сіл була набагато гірша, ніж у заводських та шахтарських поселеннях. Ба більше, частина кваліфікованих робітників отримувала доступ до модерного комунального сервісу, раніше доступного лише для аристократів та економічної еліти. Навіть некваліфіковані робітники отримували доступ до медичного сервісу, початкової освіти, закладів постійної торгівлі, соціального страхування (з початку ХХ ст.) та інших інфраструктурних об'єктів, чого бракувало переважно на селі. Загалом порівняння з іншими населеними пунктами регіону засвідчує, що умови життя в заводських та шахтарських поселеннях були *не гірші* від тих умов, які мали мешканці сіл і міст аналогічного розміру.

Історію заводських та шахтарських поселень потрібно розглядати також у їхньому історичному розвитку. Якщо виробничі успіхи містотвірних підприємств упродовж 1870–1917 рр. незаперечні, то соціальний прогрес –

предмет дискусії. Головним аргументом скептиків є динаміка робітничого руху, який залишався потужним до кінця імперської доби. Однак емпіричні дані свідчать про помітне поліпшення умов життя та праці мешканців заводських і фабричних поселень. Протягом 1870–1917 рр. зросли номінальні та реальні зарплати металургів і шахтарів, виникла система соціального страхування, розвинулося трудове законодавство, набагато поліпшилася соціальна інфраструктура. Якість життя переважної більшості мешканців робітничих поселень і напередодні Першої світової війни була низька, проте впродовж попередніх десятиліть усе-таки мала тенденцію зростати.

Пояснити стабільно високу інтенсивність робітничого руху на тлі поліпшення якості життя робітників можна тим, що з часом робітники змінювали свої вимоги, підвищуючи межу «нормальності» умов життя. Промисловці хотіли докладати зусиль, щоб отримати професійного робітника, якого вони уявляли як дисциплінованого, кваліфікованого й відірваного від села. Вони частково досягли цієї мети, але професіоналізація робітників водночас означала й модернізацію їхньої свідомості та вищі вимоги до умов життя та праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). Ф. 7952
Государственное издательство «История фабрик и заводов». Оп. 6. Д. 119:
Архивные материалы по истории Юзовского металлургического завода за
1869–1905 гг. 136 л.
2. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 120: Воспоминания об истории Юзовского
металлургического завода. 137 л.
3. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 2: Архивные документы по истории
Горловского шахтного района. 205 л.
4. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 28. Архивные материалы по истории
металлургического завода им. Дзержинского. 52 л.
5. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 3: Копии архивных документов по истории
Горловского шахтного района за 1912–1914 гг. 206 л.
6. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 5: Положение рабочих Горловского шахтного
района 1914–1915 гг. 210 л.
7. ГАРФ. Ф. 7952. Оп. 6. Д. 1: Архивные документы по истории Горловских
шахт за 1895–1909 гг. 256 л.
8. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 463 Донецко-Юрьевское
Металлургическое общество. Оп. 1. Спр. 19: Протокол общих собраний
Союза металлургической и железодельной промышленности.
9. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 23 Старший фабричный инспектор
Екатеринославской губернии. Оп. 1. Спр. 2: Переписка о забастовках
рабочих, 1917 г. 119 л.
10. Держархів Донецької обл. Ф. 179 Рудник Рутченково. Оп. 1. Спр. 1:
Расчетный табель рабочих, работающих на поверхности при
Рутченковском руднике, май 1892. 31 л.

11. Держархів Донецької обл. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 2: Расчетный лист рабочих шахт № 30 Рутченково, июль 1892 г. 5 л.
12. Держархів Донецької обл. Ф. 6 Новороссийское общество каменноугольного, железного и рельсового производства. Оп. 1. Д. 39: Отчет Юзовского завода о своей деятельности, 1914–1916 гг. 39 л.
13. Держархів Донецької обл. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 25: Списки администрации, служащих 1-й категории и иностранных специалистов завода и рудников общества, 1918 г. 44 л.
14. Держархів Донецької обл. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 47: Списки рабочих и служащих цехов, отделов и рудников Новороссийского общества, 1915 г. 83 л.
15. Держархів Донецької обл. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 6: Договора Новороссийского общества с инженерами и другими лицами о приеме их на работу, 1909–1915 гг. 99 л.
16. Держархів Донецької обл. Ф. 72 Артиллерийские заводы Русского общества для изготовления снарядов и военных припасов близ станции Юзово. Оп. 1. Спр. 10: Переписка с Новороссийским обществом каменноугольного производства с другими заводами о заказах на материалы, их доставке и переводе денежных сумм, 1917 г. 259 л.
17. Держархів Донецької обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 15: Ведомости инвентарного имущества по заводу, 1918 г. (начало). 156 л.
18. Держархів Донецької обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 16: Ведомости инвентарного имущества по заводу, 1918 г. (продолжение). 228 л.
19. Держархів Донецької обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 18: Переписка с Новороссийским обществом о заказах на материалы и их доставке, 1919 г.
20. Держархів Донецької обл. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 8а: Докладная записка и переписка с правлением Русского общества по изготовлению снарядов, об эвакуации заводов и переводу рабочих в г. Юзовку. Смета на постройку нового завода, 1917 р. 180 л.

- 21.РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 1263
Комитет министров (1802-1906). Оп. 1. Ст. 126. Д. 3587: Журнал
Комитета министров ... об учреждении полицейского надзора на заводе.
401 л.
- 22.РГИА. Ф. 1287 Департамент государственного хозяйства МВД. Оп. 38.
Раздел 1897 г. Д. 3439: Об обращении поселения Юзовки в безуездный
город.
- 23.РГИА. Ф. 1288 Главное управление по делам местного хозяйства МВД.
Оп. 5 (1915). Д. 51: Об утверждении плана поселка Юзовки
Екатеринославской губернии. 1915–1917 гг. 39 л.
- 24.РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 170: Об обращении поселения Каменского
Екатеринославской губернии в город, 1910–1917 гг.
- 25.РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 40б: Об обращении поселения Юзовки
Екатеринославской губернии в город, 1909 г.
- 26.РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 51: Об утверждении плана поселка Юзовка,
1915–1917 гг.
- 27.РГИА. Ф. 1290 Центральный статистический комитет МВД. Оп. 11. Д.
612: Материалы Первой переписи населения 1897 г. Бахмутский уезд.
Сведения о населенных местах. 1255 л.
- 28.РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 613: Материалы Первой переписи населения
1897 г. Бахмутский уезд. Подсчет населения населенных местах. 1255 л.
- 29.РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 619: Материалы Первой переписи населения
1897 г. Екатеринославский уезд. Сведения о населенных местах. 712 л.
- 30.РГИА. Ф. 1290. Оп. 11. Д. 620: Материалы Первой переписи населения
1897 г. Екатеринославский уезд. Ведомости подсчета населения. 712 л.
- 31.РГИА. Ф. 1291 Земский отдел МВД. Оп. 71. Д. 183: О разрешении
Каменскому сельскому обществу продажи 101 дес. земли ЮРДМО,
1898 г. 28 л.
- 32.РГИА. Ф. 1291. Оп. 71. Д. 373: По прошению обывателей торговцев села
Юзовки Бахмутского уезда Екатеринославской губернии Прудникова,

Киселева и других об урегулировании поземельных отношений жителей села Юзовки, 1894–1896 гг.

- 33.РГИА. Ф. 1293 Техническо-строительный комитет МВД. Оп. 147. Разд. 1915 г. Д. 58: Об утверждении плана поселка Юзовки с обращением части площади, на которой расположен сквер под застройку, 1915 г.
- 34.РГИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 104: План посада Юзовка Екатеринославской губернии, ок. 1895 г.
- 35.РГИА. Ф. 1293. Оп. 168. Д. 25: План Каменского Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии, 1895 г.
- 36.РГИА. Ф. 1341 Первый департамент Сената. Оп. 403. Д. 705: По жалобе директора ЮРДМО на постановление Верхнеднепровского уездного земского собрания о земском сборе с рудника общества, 1909 г.
- 37.РГИА. Ф. 1498 Петроградский комитет Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства. Оп. 1. Д. 1: Товарищеское условие об основании Новороссийского об-ва с ограниченной ответственностью и выписки из постановлений общих собраний акционеров об изменении отдельных статей устава, 1869–1886 гг. 35 л.
- 38.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 10: Циркуляры Совета Съездов горнопромышленников Юга России, 1906–1918 гг. 76 л.
- 39.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 12: Извлечения из отчётов Новороссийского общества. Сведения о финансовом состоянии общества, 1907–1914 гг. 38 л.
- 40.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18: Записка комиссии, командированной в Юзовку для обследования заводов общества, о результатах этой поездки, 1916 г. 39 л.
- 41.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 19: Переписка главноупр. заводом и рудн. Новорос. об-ва, 1917–1919 гг. 21 л.
- 42.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 2: Меморандум об основании Новороссийского общества; последующие изменения в устав, 1869–1910 гг. 178 л.

- 43.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 24: Журналы заседаний Комитета с приложениями, 1918 г. 61 л.
- 44.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 31: Опись и оценка имущества Новорос. о-ва на 01.01.1918 г. 169 л.
- 45.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 36: Memorandum and articles of association, and New Russia Company Acts of 1895 and 1900. 42 л.
- 46.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 68: Доверенности, выданные Новороссийским обществом, 1899 год. 175 л.
- 47.РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 72: Анкетные листы, прошения. Новороссийское общество, 1910–1919 гг. 142 л.
- 48.РГИА. Ф. 20 Департамент торговли и мануфактур. Оп. 12. Д. 54: Сведения за 1896 г. о Днепровском заводе. 297 л.
- 49.РГИА. Ф. 23 Министерство торговли и промышленности. Оп. 1. Д. 399: Дело о преобразовании поселка Юзовка Екатеринославской губернии в город (1914–1916 гг.).
- 50.РГИА. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469: О разрешении Английскому Новороссийскому обществу ... приобрести земли в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии (1909–1912 гг.).
- 51.РГИА. Ф. 23. Оп. 15. Д. 475: О забастовках рабочих в Харьковском и Донецком каменноугольных районах. 5 л.
- 52.РГИА. Ф. 23. Оп. 16. Д. 158: Донесения старшего фабричного инспектора Екатеринославской губ. о забастовочном движении рабочих, 1916 г. 23 л.
- 53.РГИА. Ф. 23. Оп. 19. Д. 319: Краткое описание Юзовского завода Новороссийского об-ва, 1912 г. 18 л.
- 54.РГИА. Ф. 23. Оп. 20. Д. 826: Донесения старшего фабричного инспектора Екатеринославской губ. о состоянии местной промышленности, 1910 г. 22 л.
- 55.РГИА. Ф. 23. Оп. 24. Д. 42: Об учреждении и деятельности Южно-Русского Днепровского металлургического общества, 1887–1909 гг. 362 л.

- 56.РГИА. Ф. 23. Оп. 27. Д. 332: Заключение об осмотре Днепровского завода с приложением различных сведений о нем, 1912 год. 35 л.
- 57.РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 1497: Новороссийское общество каменноугольного производства, 1916 г. 35 л.
- 58.РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2599: Южно-русское каменноугольной промышленности то-во, 1915–1916 гг. 86 л.
- 59.РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605: Южно-русское Днепровское металлургическое общество, 1915–1916 гг. 127 л.
- 60.РГИА. Ф. 266 Отдел по испытанию и освидетельствованию заказов про Инженерном совете МПС. Оп. 1. Д. 125: Описание заводов за 1902 г. 16 л.
- 61.РГИА. Ф. 266. Оп. 2. Д. 206: Секретная переписка с инспекторами на заводе о злоупотреблениях на заводе Новороссийского об-ва, 1884–1901 гг. 23 л.
- 62.РГИА. Ф. 32 Совет съездов представителей промышленности и торговли. Оп. 1. Д. 158: Доклад Совета съездов и приложение к нему о сокращении рабочих дней, 1912 г.
- 63.РГИА. Ф. 32. Оп. 1. Д. 161: Пояснительная записка Новороссийского об-ва каменноугольного, железного и стального производства и другие материалы о преобразовании поселка Юзовка в город, 1914 г. 59 л.
- 64.РГИА. Ф. 37 Горный департамент. Оп. 5. Д. 990: Записки горного инженера Таскина. Отчет инженера Иваницкого о каменноугольной промышленности за 1874–1877 гг. 100 л.
- 65.РГИА. Ф. 37. Оп. 53. Д. 746: Об устройстве Новороссийском об-ом завода, а также сведения о производительности завода, 1870–1879 гг. 318 л.
- 66.РГИА. Ф. 37. Оп. 55. Д. 260: О доставке горными инженерами сведений о горной промышленности, 1895 г. 17 л.
- 67.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 266. Жалобы рабочих на заводоуправления.
- 68.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 299: Рапорт и дневник комиссии под председательством Александра Штофа. 115 л.

- 69.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 825: Сведения о Днепровском заводе Южно-Русского Днепровского металлургического о-ва, 1916 г.
- 70.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 835: Донесение Горного управления от 15.12.1916 г. об остановке.
- 71.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 870: Сведения о забастовках рабочих в 1917 г.
- 72.РГИА. Ф. 37. Оп. 58. Д. 883: О выдающихся явлениях в промышленной жизни, 1917 г.
- 73.РГИА. Ф. 37. Оп. 65. Д. 2735: По прошению общества Южно-Русской каменноуг. пром-ти о разрешении арендовать у государств. крестьян с. Зайцева землю на срок более 30 лет.
- 74.РГИА. Ф. 37. Оп. 66. Д. 2310: Акт оценки недвижимых имуществ, принадлежащих Русско-Бельгийскому металлургическому о-ву.
- 75.РГИА. Ф. 37. Оп. 67. Д. 712: Сведения по Петровскому заводу за 1915 г.
- 76.РГИА. Ф. 37. Оп. 67. Д. 808: Переписка о положении рабочего движения на заводах Новороссийского общества Юзовского горного округа, 1917 г. 4 л.
- 77.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 136: Сведения о заработной плате рабочих Южно-Русского Днепровского металлургического о-ва.
- 78.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 218: Статистические сведения о рабочих Горловского горнозаводского округа, 1911–1917 гг.
- 79.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 577: Статистические сведения о предприятиях и рабочих Юзовского горнозаводского округа, 1911–1917 гг.
- 80.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 579: Ведомости со сведениями об условиях жизни рабочих, 1913 г.
- 81.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 616: Сведения о зарплате рабочих Южно-Русского Днепровского металлургического о-ва.
- 82.РГИА. Ф. 37. Оп. 75. Д. 725: Отчет по Горловскому горному округу. 27 л.
- 83.РГИА. Ф. 381 Канцелярия министра земледелия. Оп. 50. Д. 3. Сведения, записки, проекты и ходатайства частных лиц по горному делу, 1879 г.

- 84.РГИА. Ф. 381. Оп. 50. Д. 4: Сведения, записки и предложения по вопросам Горного ведомства, 1879 г.
- 85.РГИА. Ф. 560 Общая канцелярия министра финансов. Оп. 21. Д. 664: Переписка разных лиц с М-вом финансов по делам Новороссийского товариства, 1869–1876 гг.
- 86.ЦДАВО. Ф. 4906 Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР), м. Київ. Оп. 1. Д. 138: Материалы Республиканского совещания архитекторов. Т. 2: 28.11.1951 – 30.12.1951 г. 273 арк.
- 87.ЦДАК. Ф. 1597 Катеринославське охоронне відділення, м. Катеринослав. Оп. 1. Спр. 105: Сообщение в Департамент полиции от 20.01.1906 г. 3 арк.
- 88.ЦДАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 1597: О забастовке рабочих Днепровского завода, 1905 г. 309 арк.
- 89.ЦДАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 79: Сообщение пристава о распространении воззваний, 1905 г. 43 арк.
- 90.ЦДАК. Ф. 275 Київське охоронне відділення. Оп. 1. Т. 1. Спр. 2: О забастовке рабочих, 1903 г. 421 арк.
- 91.ЦДАК. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 292: О распространении в пос. Юзовке прокламаций, 1903 г. 292 арк.
- 92.ЦДАК. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 650: О забастовке рабочих Днепровского завода, 1905 г. 318 арк.
- 93.ЦДАК. Ф. 304 Харківське охоронне відділення, м. Харків. Оп. 1. Спр. 985: О тревожном настроении рабочих котельного цеха, 1912 г. 47 арк.
- 94.ЦДАК. Ф. 304. Оп. 987. Спр. 1: Дело о забастовках рабочих шахт в пос. Юзовка, 1912 г. 87 арк.
- 95.ЦДАК. Ф. 313 Катеринославське губернське жандармське управління. Оп. 2. Спр. 1472: Дело по обвинению И. Четвертака за распространение листовок, 1905 г. 17 арк.
- 96.ЦДАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1733: Дело по обвинению помощника машиниста, 1905 г. 28 арк.

- 97.ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1774: Телеграмма об аресте в пос. Юзовка участников конференции, 1907 г. 2 арк.
- 98.ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2203: О забастовке рабочих Днепроовского завода из-за притеснения их мастером, август 1909 г. 53 арк.
- 99.ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2613: Сообщение начальника Екатеринославского охранного отделения, 1913 г. Арк. 207–208.
100. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2658: Списки учредителей и членов правления обществ в с. Каменское. Арк. 82–110.
101. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3327: О забастовке рабочих Днепроовского завода, 1916 г. 4 арк.
102. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 340: Тайный рабочий кружок в с. Каменское. 201 арк.
103. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 341: О распространении в с. Каменском прокламаций, 1899 г. Арк. 111–113.
104. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 586: Донесение пристава с. Каменского, 1903 г. 131 арк.
105. ЦДІАК. Ф. 346 Військовий прокурор Одеського військово-окружного суду. Оп. 1. Спр. 11: Сведения о забастовке рабочих-железнодорожников, 1905 г.
106. Glamorgan Archives. HRA – Hughesovka Research Archive (1896-2006). HRA/D381/4: Photographs of the works at Hughesovka. 96 ph.
107. Glamorgan Archives. HRA/D426: Photographs of Hughesovka, 1880s. 60 ph.
108. Glamorgan Archives. HRA/DNMW44: New Russia Company Works, and town of Hughesovka, photographs, 1869–1913. 82 ph.
109. Glamorgan Archives. HRA/DX409/1: Photograph of Arthur Hughes and family with Annie Jones, tutor to the Hughes' daughter, c. 1890. 1 ph.
110. Glamorgan Archives. HRA/DX409/12: Memoir by Annie Gwen Jones. 10 p.

111. Glamorgan Archives. HRA/DX409/26: Hughesovka/Stalino, by Annie Gwen Jones. 8 p.
112. Glamorgan Archives. HRA/DX409/9: Text of radio broadcast given by Mrs Jones on her memories of her years at Hughesovka, Ukraine, as governess to the family of Arthur Hughes. 3 p.
113. The National Archives. BT 31/42884/4467: New Russia Co Ltd. (1869–1970). 27 p.
114. The National Archives. C 16/558/C258: Chabord vs New Russia Company Ltd. Documents (1869). 363 p.

Опубліковані джерела

115. Абрамович В. И. Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. Харьков, 1902. 274 с.
116. Авдаков Н. С. Каменноугольная промышленность и ископаемые горючие материалы на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве 1882 года. *Южно-русский горный листок*. 1882. Т. 5, № 56. С. 366–382.
117. Авдаков Н. С. О мерах к обеспечению горных промыслов рабочими руками и об урегулировании продажи водки в районе горных промыслов. *Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России*. Харьков, 1904. С. 328–380.
118. Авдаков Н. С. Русская металлургическая промышленность. *Южнорусский горный листок*. 1881. Т. 2, № 2. С. 93–96.
119. Авдаков Н. С. Рутченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его. *Горный журнал*. 1877. Т. 1. № 2. С. 151–204.
120. Авдаков Н. С. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна: докл. XXXVII съезду горнопромышленников юга России по 2 вопросу программы: 25 ноября – 4 дек. 1912 г. Харьков, 1912. 28 с.

121. Авдаков Н. С. Об установлении технического ценза для служащих в горнопромышленных предприятиях, принадлежащих иностранцам. *Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России*. Харьков, 1897. Ч. 1. С. 516–519.
122. Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах. *Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г.* / ред. Я. Г. Гололобов. Екатеринослав, 1903. С. 127–166.
123. Акционерное дело в России. Вып. 2. Горнопромышленные, горнозаводские и механические предприятия. Санкт-Петербург, 1898. С. 224–225.
124. Акционерно-паевые предприятия России по официальным данным. Москва, 1913. 481 с.
125. Алексеев А. Г. О горном и горнозаводском техническом образовании. Доклад по 13-му вопросу программы XXX съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1906. 27 с.
126. Алексеевский В. П. Справочная книга для фабрикантов, заводчиков и владельцев промышленных заведений. Москва, 1899. 282 с.
127. Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период / ред. А. И. Кравченко. Санкт-Петербург, 2000. 830 с.
128. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*. 1909. Т. 138. № 6. С. 451–472.
129. Ауэрбах А. А. Описание ртутного рудника и завода, принадлежащего Товариществу А. Ауэрбах и К⁰ горного инженера А. Ауэрбаха. *Горный журнал*. 1888. Т. 2. № 4. С. 1–19.
130. Балабанов М. С. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства. Санкт-Петербург, 1909. 264 с.

131. Баранов М. Русская Калифорния (Очерк Донецкого края). *Мир Божий. Ежемесячный литературный и научно-популярный журнал для юношества*. 1892. № 6. С. 11–28.
132. Бардин И. П. Жизнь инженера. Новосибирск, 1939. 208 с.
133. Бассон В. А. Заметки о проектировании и постройке заводов на Юге России применительно к своеобразным местным условиям. *Горный журнал*. 1890. Т. 2. № 4, 5, 6. С. 1–379.
134. Большая жизнь: Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути. Донецк, 1949. 135 с.
135. Борьба с пьянством (о закрытии питейных заведений в с. Каменском). *Приднепровский край*. 2 апреля 1914 г.
136. Бояновский К. И. Юбилейный отчет действительного члена Российского пожарного общества Пожарной команды из охотников при Днепровском заводе Южно-русского Днепровского металлургического общества в с. Каменском с 9 октября 1890 г. по 9 октября 1915 г. Екатеринослав, 1916. 14 с.
137. Быстрицкий Н. С. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав, 1889. 605 с.
138. Варзар В. Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год. С.-Петербург, 1908. [2], 66, 111 с.
139. Варзар В. Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие 1906–1908 гг. Санкт-Петербург, 1910. [2], 72, 220 с.
140. Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие. 1895–1904 гг. Санкт-Петербург, 1905. 218 с.
141. Вартминский А. Е. К вопросу о жилищных условиях горнорабочих Донецкого района. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 7–9. С. 501–514.
142. Вересаев. В. В. Под землей. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 259–260.

143. Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. Очерк. Санкт-Петербург, 1893. 33 с.
144. Взрыв на Рыковских коях под Юзовкою. *Нива*. 1908. № 31. С. 546–547.
145. Вильсон И. Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Санкт-Петербург, 1863. 152 с.
146. Война и горная промышленность. *Горно-заводское дело*. 1914. № 32. С. 9390–9395.
147. Война и промышленность. *Горно-заводское дело*. 1915. № 21. С. 11122–11127.
148. Война и промышленность. *Горно-заводское дело*. 1915. № 31. С. 11586–11593.
149. Всероссийская промышленная и художественная выставка 1896 г. в Нижнем Новгороде. Санкт-Петербург, 1896. 72 с.
150. Вся Екатеринославская губерния. 1913 г. / сост. Н. Г. Подковыров. Екатеринослав, 1913. 463 с.
151. Гаврилов Н. И. Справочная книга «Фабрики, заводы и Рудники» Екатеринославской губернии на 1903 г. Екатеринослав, 1903. 439 с.
152. Гальченко О. М. Спортивно-гімнастичний рух у Дорадянській Юзівці. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. № 3. С. 153–156.
153. Гарнак А. Е. Последние, новейшие узаконения о фабрикантах и рабочих и распределение рабочего времени. Москва, 1898. 64 с.
154. Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России. *Экономическая история: Ежегодник*. 2008. Москва, 2009. С. 453–470.

155. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. Санкт-Петербург, 1892. 49 с.
156. Гинзбург А. М. [Наумов Г.] Бюджеты рабочих города Киева. Киев, 1914. 108 с.
157. Голиков А. Г. Перечень российских акционерных торгово-промышленных компаний, архивные фонды которых находятся в государственных архивах СССР. Москва, 1979. 131 с.
158. Гололобов Я. Г. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. 274 с.
159. Горно-заводский листок. 1892. № 21.
160. Горно-заводский листок. 1899. № 3.
161. Горно-заводский листок. 1909. № 1–28.
162. Горно-заводское дело. 1914. № 1–51.
163. Горно-заводское дело. 1914. № 51.
164. Горно-заводское дело. 1916. № 16–47.
165. Горно-заводское дело. 1917. № 40–42.
166. Горно-заводское дело. 1918. № 1.
167. Горняк Н. А. Жизнь одного углекопа: Автобиограф. очерк. Харьков, 1902. 45 с.
168. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906. 907 с.
169. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург, 1914. 1200 с.
170. Григоренко П. Г. Спогади. Детройт, 1984. 751 с.
171. Громан В. В. Устав о промышленном труде (Свод Законов т. XI ч. 2, изд. 1913 г., статьи 1–228 и 541–597): С правилами и распоряжениями, изданными на основании этих статей, с разъяснениями к ним Правительствующего Сената и административных установлений, предложениями и указателями, алфавитным предметным и сравнительным постатейным. Петроград, 1915. 439 с.

172. Грюнберг. Влияние праздников на работу в Донецком бассейне. *Горно-заводское дело*. 1915. № 8. С. 10509–10511.
173. Девиер А. А., Бредов В. Р. Свод постановлений о горнопромышленности. Т. 1: Об учреждении управления горного. Санкт-Петербург, 1904. 372 с.
174. Девиер А. А., Бредов В. Р. Свод постановлений о горнопромышленности. Т. 3: О найме рабочих. Санкт-Петербург, 1904. С. 370 с.
175. Дементьев Е. М. Законы о вознаграждении рабочих, потерпевших от несчастных случаев, со всеми изданными в их исполнение инструкциями и административными распоряжениями: Руководство для фабрикантов, фабрич. инспекторов и врачей. Санкт-Петербург, 1909. 253 с.
176. Дементьев Е. М. Фабрика, что она даёт населению, и что она у него берёт. Москва, 1897. 256 с.
177. Демченко М. В., Слюдікова М. В. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.) : зб. док. Київ, 1965. 334 с.
178. Дитмар Н. Ф. Железная промышленность Южной России в 1910 году. Харьков, 1911. 107 с.
179. Дитмар Н. Ф. Несчастные случаи в южной, горной и горнозаводской промышленности. Москва, 1910. 32 с.
180. Дитмар Н. Ф. О положении каменноугольной промышленности (Докладная записка председателя Совета Съезда горнопромышленников юга России председателю Совета Министров Ф. А. Лизогубу, 13 июня 1918 года). *Горно-заводское дело*. 1918. № 9–10. С. 16591.
181. Дитмар Н. Ф. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1908–1904 гг. Харьков, 1910. 93 с.
182. Дитмар Н. Ф. Финансовое положение предприятий горной и горнозаводской промышленности Юга России, обязан. публичн.

отчетностью: (Затраты, капиталы, доходность). За 1895–1909 гг. Харьков, 1910. 26 с.

183. Дмитриев-Мамонов В. А. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. Санкт-Петербург, 1905. XXXII, 1808 с.
184. Днепровский завод Южно-русского Днепровского металлургического общества. Краткое описание завода и его производительность. Б. м., 1912. 78 с.
185. Днепровский металлургический завод (с. Каменское, Екатеринославск. уезд). Каталог выставленных предметов / XVI Всерос. пром.-худож. выст. Н. Новгород. 1896 г., Южнорус. Днепр. металлург. о-во. Днепр. з-д. Павильон № 22. Москва. 1896. 21 с.
186. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1888. 224 с.
187. Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим Юга России за 1915–1916 год. Харьков, 1916. 80 с.
188. Доклад правления Общества Южно-русской каменноугольной промышленности Чрезвычайному общему собранию акционеров 20 марта 1902 года. Санкт-Петербург, 1902. 8 с.
189. Доклад правления Общества Южно-русской каменноугольной промышленности Чрезвычайному общему собранию акционеров созванному на 5/18 января 1905 года. Санкт-Петербург, 1905. 9 с.
190. Доклад правления Общества Южно-русской каменноугольной промышленности Чрезвычайному общему собранию акционеров 20 марта 1891 года. Санкт-Петербург, 1891. 20 с.
191. Доклады социал-демократических комитетов Второму Съезду РСДРП / под ред. Н. Ангарского. Москва ; Ленинград, 1930. 324 с.

192. Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли: Лит.-стат. очерк под ред. П.К. Соколова / Екатериносл. губ. земство. Екатеринослав, 1915. 68 с.
193. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. Екатеринослав, 1915. 556 с.
194. Екатеринославский адрес-календарь на 1916 год. Екатеринослав, 1916. 519 с.
195. Железная промышленность Южной России в 1900 г. Харьков, 1901. 41 с.
196. Железная промышленность Южной России в 1901 г. Харьков, 1902. 125 с.
197. Железная промышленность Южной России в 1902 г. Вып. 1. Харьков, 1902. 80 с.
198. Железная промышленность Южной России в 1902 г. Вып. 2. Харьков, 1902. 55 с.
199. Железная промышленность Южной России в 1903 г. Харьков, 1905. 65 с.
200. Железная промышленность Южной России в 1904 г. Харьков, 1905. 30 с.
201. Железная промышленность Южной России в 1905 г. Харьков, 1906. 93 с.
202. Железная промышленность Южной России в 1906 г. Харьков, 1907. 97 с.
203. Железная промышленность Южной России в 1907 г. Харьков, 1908. 85 с.
204. Железная промышленность Южной России в 1908 г. Харьков, 1909. 98 с.
205. Железная промышленность Южной России в 1909 г. Харьков, 1911. 95 с.

206. Железная промышленность Южной России в 1910 г. Харьков, 1911. 96 с.
207. Железная промышленность Южной России в 1911 г. Харьков, 1912. 96 с.
208. Железная промышленность Южной России в 1912 г. Харьков, 1913. 95 с.
209. Железная промышленность Южной России в 1913 г. Харьков, 1915. 96 с.
210. Железная промышленность Южной России в 1914 г. Харьков, 1916. 97 с.
211. Железная промышленность Южной России в 1915 г. Харьков, 1917. 97 с.
212. Железорудная промышленность Южной России в 1901 году. Харьков, 1902. 41 с.
213. Железорудная промышленность Южной России в 1912 году. Харьков, 1913. 44 с.
214. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. Т. 1. / под ред. В. В. Иванова. Харьков, 1898. 1012 с.
215. Жуков Е. С. Шахтер – это звучит гордо. Большая жизнь: Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути. Сталино, 1949. С. 117–119.
216. Зайцев Ф. Большевики Юзовки до 1918 года. *Литературный Донбасс*. 1933. Кн. 10–12. С. 152–157.
217. Зилов В. Завод Новороссийского общества (Юза). *Южно-Русский листок*. 1880. № 4. С. 49–54.
218. Иванов Н. А. Альбом видов Днепровского завода и рудников Южно-русского Днепровского общества. Варшава, 1894. 50 с.
219. Иващенко Т. В. Рассказ старого шахтера. *Отцы и дети: Сб. рассказов старых и молодых рабочих*. Ростов н/Д, 1941. С. 55–60.
220. Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. Харьков, 1902. 274 с.

221. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края. *Горный журнал*. 1875. Т. 1. № 1. С. 39–95.
222. Исследование причин несчастного случая взрыва гремучего газа, имевшего место 18 июня 1908 года на Рыковских коях Екатериновского горнопромышленного общества в Таганрогском округе Области войска Донского, и меры к возможному предупреждению таковых случаев на будущее время. *Горный журнал*. 1908. № 9. С. 1–53.
223. Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953. Москва, 1955. 222 с.
224. Исторические и статистические заметки Лисичанской штейгерской школы за время существования (1872–1910 гг.). Лисичанск, 1910. 82 с.
225. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. / упоряд. В. Є. Сусликов та ін. Горлівка, 2008. 292 с.
226. Каменноугольная промышленность России в 1901 г. Вып. 1. Харьков, 1902, разд. паг.
227. Каменноугольная промышленность России в 1902 г. Вып. 1. Харьков, 1903, разд. паг.
228. Каменноугольная промышленность России в 1903 г. Вып. 1. Харьков, 1905, разд. паг.
229. Каменноугольная промышленность России в 1904 г. Вып. 1. Харьков, 1905, разд. паг.
230. Каменноугольная промышленность России в 1905 г. Вып. 1. Харьков, 1906, разд. паг.
231. Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 1. Харьков, 1907, разд. паг.
232. Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 2. Харьков, 1908. 154 с.

233. Каменноугольная промышленность России в 1907 г. Вып. 1. Харьков, 1908. 51 с.
234. Каменноугольная промышленность России в 1907 г. Вып. 2. Харьков, 1908. 191 с.
235. Каменноугольная промышленность России в 1908 г. Вып. 1. Харьков, 1909. 49 с.
236. Каменноугольная промышленность России в 1908 г. Вып. 2. Харьков, 1910. 207 с.
237. Каменноугольная промышленность России в 1909 г. Вып. 1. Харьков, 1910. 43 с.
238. Каменноугольная промышленность России в 1909 г. Вып. 2. Харьков, 1911. 429 с.
239. Каменноугольная промышленность России в 1910 г. Вып. 1. Харьков, 1911. 52 с.
240. Каменноугольная промышленность России в 1911 г. Вып. 1. Харьков, 1912. 51 с.
241. Каменноугольная промышленность России в 1911 г. Вып. 2. Харьков, 1913. 209 с.
242. Каменноугольная промышленность России в 1912 г. Вып. 1. Харьков, 1913. 66 с.
243. Каменноугольная промышленность России в 1912 г. Вып. 2. Харьков, 1913. 177 с.
244. Каменноугольная промышленность России в 1913 г. Вып. 1. Харьков, 1914. 68 с.
245. Каменноугольная промышленность России в 1913 г. Вып. 2. Харьков, 1915. 221 с.
246. Каменноугольная промышленность России в 1914 г. Вып. 1. Харьков, 1915. 68 с.
247. Каменноугольная промышленность России в 1914 г. Вып. 2. Харьков, 1915. 207 с.

248. Каменноугольная промышленность России в 1915 г. Вып. 1. Харьков, 1916. 80 с.
249. Кандауров Д. Р. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Петроград, 1914. 1612 с.
250. Клепиков А. К. [Гвоздев С.]. Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в период 1894–1908 гг.). Москва, 1911. 267 с.
251. Ко-в А. Очерки Донецкого бассейна. Во владении Новороссийского общества. *Утро Юга*. 1915. 21 июня.
252. Козьминых-Ланин И. М. Закон 2 июня 1903 года о вознаграждении рабочих и служащих потерпевших от несчастных случаев и опыт применения его в жизни. Москва, 1909. 39 с.
253. Колодуб Е. К. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. Москва, 1905. 127 с.
254. Конторович Н. Л. Изоляционные помещения на Горловском руднике. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 10. С. 717–718.
255. Конторович Н. Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов *Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20–29-го марта 1914 г.* Екатеринослав, 1914. Т. 4. С. 135–157.
256. Конторович Н. Л. Состояние ассенизации на рудниках и заводах Бахмутского уезда. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2: Доклады. С. 220–235.
257. Конторович Н. Л. Состояние водоснабжения на рудниках и заводах Бахмутского уезда. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2: Доклады. С. 191–210.
258. Конторович Н. Л. Умывальни при шахтах и бани на рудниках и заводах Бахмутского уезда *Труды Южно-Русского областного съезда по*

борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.

Екатеринослав, 1911. Т. 2: Доклады. С. 211–219.

259. Коробков В. М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. Харьков, 1901. 468 с.
260. Коцовский Н. Д. Отчет по осмотру каменноугольных копей Донецкого бассейна с точки зрения их безопасности и надзора за ними. *Горный журнал*. 1907. № 1. С. 22–88.
261. Крист Е. И. Сыпной тиф за 12 лет (1893–1904 гг.) в посел. Юзовка Бахмутского уезда Екатеринославской губернии: (По данным больницы Новорос. о-ва). Екатеринослав, 1904. 9 с.
262. Кроликов Н. А. Моя жизнь. Ч. 1–2 (1939–1940 гг.). *Исторія Горлівки в документах і матеріалах*. Горлівка, 2008. Ч. 1. С. 57–66.
263. Куприн А. И. Избранное. Повести. Рассказы. Очерки / послесл. А. Ионова. Сталино, 1956. 303 с.
264. Лапшин А. Жилища горнорабочих Каменского и Орловского рудников Алексеевского горнопромышленного общества. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1911. № 11. С. 1–14.
265. Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна и данные исследования жилищ рабочих Общества южнорусской каменноугольной промышленности. *Труды второго Всероссийского съезда фабричных врачей и представителей фабрично-заводской промышленности*. Москва, 1911. Вып. 2. С. 254–283.
266. Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна и данные обследования жилищ рабочих Общества Южно-русской каменноугольной промышленности. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Т. 2. Екатеринослав, 1911. С. 123–190.

267. Лященко И. И. К вопросу о жилищах рабочих на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна. *Общественный врач*. 1911. № 9. С. 86–96.
268. Лященко И. И. О санитарном состоянии жилищ горнорабочих Донецкого бассейна. *Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20–29-го марта 1914 г.* Екатеринослав, 1914. Т. 4. С. 108–134.
269. Лященко И. И. Условия труда на рудниках Донецкого бассейна. *Общественный врач*. 1914. № 2. С. 269–278 ; № 3. С. 422–438.
270. Мехмандаров В. А. Заболеваемость горнорабочих на юге России. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург, 1905. № 2. С. 52–66; 1905. № 3. С. 27–54.
271. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1896. С. 465–492.
272. Навяжский Г. Л. Отчет о деятельности эпидемического отряда, командированного Екат. Губ. земской управой на Жилловский поселок при ст. Алчевское с 22 мая 1908 года по 1 января 1909 г. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1909. № 8. С. 154–184.
273. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург. 1905. С. 58–64.
274. Наумченко П. М. К вопросу о травматизме рабочих. *Труды 11 губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 20–29 марта 1914 года*. Екатеринослав, 1914. Т. 4. С. 54–89.

275. Наумченко П. М. Организация медицинской помощи на рудниках и заводах Алмазного района. *Труды 10 губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 4–13 марта 1910 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 33–39.
276. Наша «Кочегарка». 1868–1958: сборник стихов и рассказов / сост. Н. Гончаров. Сталино, 1958. 243 с.
277. Новицкий Н. А. Отчет о тифозной эпидемии в п. Юзовке с 22 октября 1908 г. по 12 июля 1909 г. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1909. № 10. С. 477–490.
278. Новороссийское общество. Юзовка, Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1910. 55 с.
279. Новороссийское общество: Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919. 58 с.
280. Нолькен А. М. Закон 2 июня 1903 года о вознаграждении владельцами промышленных предприятий рабочих и служащих, утративших трудоспособность вследствие несчастных случаев. *Право.* 1903. № 1–52. С. 1791–1800.
281. Нолькен А. М. Закон об обеспечении рабочих на случай болезни. Практическое руководство. Санкт-Петербург, 1914. 325 с.
282. Нолькен А. М. Закон об страховании рабочих от несчастных случаев. Санкт-Петербург, 1913. 371 с.
283. О критериях отнесения муниципальных образований к моногородам и о категориях моногородов в зависимости от рисков ухудшения их социально-экономического положения [29 июля 2014 г.]. URL: <http://government.ru/docs/14049> (дата обращения: 15.09.2018).
284. О положении дел Южно-Русского Днепровского металлургического общества. Санкт-Петербург, 1913. 15 с.
285. О преобразовании поселка Юзовки в город. *Приднепровский край.* 1913 г. 4 сент.

286. Общество южно-русской каменноугольной промышленности: [Проспект]. Славянск, 1896. 16 с.
287. Овсянников В. Довоенные бюджеты русских рабочих. *Вопросы труда*. 1925. № 10. С. 67–71.
288. Описание Днепровского завода Южно-русского Днепровского металлургического общества / М. О. Брониковский и др. Варшава, 1908. 144 с.
289. Отклики жизни : ежедневная общественная и литературная газета / ред.-изд. С. Т. Мороз. Запорожье-Каменское, Екатеринославская губерния, 1912–1917.
290. Отчет восьмиклассного Коммерческого училища Юзовского о-ва «Просвещение» за 1912–1913 учебный год. Юзовка, 1913. 131 с.
291. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1910 год. Екатеринослав, 1911. 344 с.
292. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1911 год. Екатеринослав, 1912. 266 с.
293. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1912 год. Екатеринослав, 1913. 305 с.
294. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1913 год. Екатеринослав, 1914. 388 с.
295. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1914 год. Екатеринослав, 1915. 444 с.
296. Отчет начальника Горного управления Южной России за 1915 год. Екатеринослав, 1916. 373 с.
297. Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий Екатеринославской губернии за 1913 г. Екатеринослав, 1914. 80 с.
298. Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий Екатеринославской губернии и консультационного бюро за 1908 год. Екатеринослав, 1909. 91 с.

299. Отчет Правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за операционный период с 1 января 1902 г. по 3 июня 1903 г. Санкт-Петербург, 1904. 42 с.
300. Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1877 год. Санкт-Петербург, 1878. 23 с.
301. Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1901 год. Санкт-Петербург, 1902. 36 с.
302. Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за 1878 год. Санкт-Петербург, 1879. 36 с.
303. Отчет правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности с 1 июля 1900 года по 30 июня 1901 года. Варшава, 1901. 16 с.
304. Отчет Правления Южно-русского Днепровского металлургического общества за 1892/93 год. Варшава, 1893. 9 с.
305. Павлов М. А. Воспоминания металлурга. Москва, 1953. 239 с.
306. Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. *Горный журнал*. 1906. Т. 3. С. 422–446.
307. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1901 год. Екатеринослав, 1900. 571 с.
308. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Екатеринослав, 1911. 424 с.
309. Паустовский К. Гостиница Великобритания. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 308–314.
310. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1904. 254 с.
311. Первый съезд горнозаводских, фабричных и рудничных врачей Екатеринославской губернии 20–24 августа 1903 года. Екатеринослав, 1903. 279 с.
312. Передвижная санитарно-гигиеническая выставка Совета Съезда по борьбе с туберкулезом, сифилисом, заразными болезнями и алкоголизмом

- на предприятиях Юга России. *Горно-заводское дело*. 1914. № 27. С. 9224–9227.
313. Петр Николаевич Горлов (Некролог). *Горно-заводское дело*. 1915. № 49. С. 12381–12385.
314. По Екатерининской железной дороге. Вып. 1 / ред. А. Н. Лисовский. Екатеринослав, 1903. 193 с.
315. По Екатерининской железной дороге. Вып. 2 / ред. А. Н. Лисовский. Екатеринослав, 1912. 337 с.
316. Подковыров Н. Г. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав, 1912. 366 с.
317. Подковыров Н. Г. Календарь-ежегодник «Приднепровье»: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г. Екатеринослав, 1914, 420 с.
318. Подробный указатель по отделам Всероссийской промышленной и художественной выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде. Москва, 1896. 24 с.
319. Покровский П. А. Как живет донецкий шахтер (по анкетным данным). *Русское богатство*. 1913. Т. 12. С. 241–261.
320. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3 : в 33 т. Т. 23. Санкт-Петербург, 1905. 1167 с., разд. паг.
321. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3 : в 33 т. Т. 25. Санкт-Петербург, 1908. 966 с., разд. паг.
322. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3 : в 33 т. Т. 6. Санкт-Петербург, 1886. 1243 с., разд. паг.
323. Положение о Пожарной команде из охотников при Днепровском заводе Южно-русского Днепровского металлургического общества в с. Каменском. Николаев, 1900. 16 с.
324. Поляков С. Н. Отчет Юзовского коммерческого училища за 1913–14 учебный год. Юзовка, 1914. 52 с.

325. Приложение у 25-му Отчету Южно-русского Днепровского металлургического общества. Статистические данные за 1888–1913 гг. Санкт-Петербург, 1913. 21 с.
326. Протодяконов М. М. Производительность забойщика по углю. *Горный журнал*. 1909. № 11. С. 21–41.
327. Пушкин Н. Е. Статистика акционерного дела в России на 1901–1902 год. Санкт-Петербург, 1901. VIII, 480 с.
328. Пясковский А. В. Коллективная пролетарская поэзия (песни Донбасса). Москва, 1927. 199 с.
329. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 1: 1895 год. Москва, 1992. 175 с.
330. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 10: 1904 г. Москва, 2008. 811 с.
331. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 2: 1896 г. Москва, 1893. 247 с.
332. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 3: 1897 г. Москва, 1895. 352 с.
333. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 4: 1898 г. Москва, 1897. 352 с.
334. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 5: 1899 г. Москва, 1997. 391 с.
335. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 6: 1900 г. Москва, 1899. 411 с.
336. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 7: 1901 г. Москва, 2000. 605 с.
337. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 8: 1902 г. Москва, 2002. 407 с.
338. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 9: 1903 г. Москва, 2005. 1303 с.

339. Рабочее движение в России в XIX веке: сборник документов и материалов Т. 4. Ч. 1. Москва, 1961. 966 с.
340. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. Санкт-Петербург, 1895. 192 с.
341. Распределение населенных мест Российской империи по численности в них населения по Переписи 1897 г. Санкт-Петербург, 1902. 37 с.
342. Ретивов М. И. Мероприятия по борьбе с холерой, намеченные и отчасти уже проведенные горными и горнозаводскими предприятиями Юга России. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 509–517.
343. Ретивов М. И. Шахта и роль ее в распространении холеры. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 112–113.
344. Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.) : зб. док. і матеріалів / уклад. В. С. Шандра та ін. Київ, 1990. 436 с.
345. Рудники и Днепровский завод / Юж.-рус. Днепр. металлург. о-во. Москва, 1896. 32 с.
346. Русов С. Донецкие углекопы. По местным данным. *Вестник Европы*. 1888. Кн. 6. С. 494–515.
347. Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере) / Министерство торговли и промышленности. Санкт-Петербург, 1912. LV, 467 с.
348. Сборник сведений о железных дорогах в России. 1868–1869. Санкт-Петербург, 1872. 385 с.
349. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1908 году. Ч. 1: Общий обзор. Петроград, 1917. 3, VII, 789 с.

350. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1911 году. Петроград, 1918. 8, LV, 620 с.
351. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1910 году. Санкт-Петербург, 1913. 8, LXXIX, 590 с.
352. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1909 году. 1912. Санкт-Петербург, 8, LXXXV, 650 с.
353. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1908 году. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1910. 5, 740 с.
354. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России: Сост. по офиц. данным в 1907 году. Санкт-Петербург, 1910. 10, XCII, 700 с.
355. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. Екатеринослав, 1886. 1092 с.
356. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3. Славяносербский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. Екатеринослав, 1886. 591 с.
357. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885–1887 г. Санкт-Петербург, 1889. 114 с.
358. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1888 г. Санкт-Петербург, 1891. 64 с.
359. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890 г. Санкт-Петербург, 1893. 417 с.
360. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1891 г. Санкт-Петербург, 1891. 237 с.

361. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1891 г. Санкт-Петербург, 1894. 237 с.
362. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1892 г. Санкт-Петербург, 1895. 297 с.
363. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1893 г. Санкт-Петербург, 1896. 168 с.
364. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 г. Санкт-Петербург, 1900. 95 с.
365. Свод законов Российской империи: Изд. 1896 года. Т. 3. Уставы о службе гражданской. Санкт-Петербург, 1897. 768 с.
366. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. Санкт-Петербург, 1903. XXV, 202 с.
367. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 г. Санкт-Петербург, 1904, XXVIII, 200 с.
368. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1903 г. Санкт-Петербург, 1906. XVI, 208 с.
369. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г. Санкт-Петербург, 1907. XV, 212 с.
370. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. Санкт-Петербург, 1908. XXV, 117 с.
371. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1906 г. Санкт-Петербург, 1908. XXVII, 117 с.
372. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1907 г. Санкт-Петербург, 1909. XLII, 156 с.
373. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. Санкт-Петербург, 1910. 209 с.
374. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. Санкт-Петербург, 1910. LX, 195 с.
375. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 г. Санкт-Петербург, 1911. XC, 319 с.

376. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. Санкт-Петербург, 1912. CVI, 318 с.
377. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. Санкт-Петербург, 1913. XCIV, 324 с.
378. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. Петроград, 1914. XCII, 317 с.
379. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 г. Петроград, 1915. LXXXIV, 291 с.
380. Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г. Санкт-Петербург, 1902. VIII, 97 с.
381. Свод постановлений о горнопромышленности Т. 3: О найме рабочих. О производстве горнотехнических работ. О сборах с горнопромышленников и о распоряжении добытыми ископаемыми / А. А. Девиер и В. Р. Бредов. Санкт-Петербург, 1904. 366 с.
382. Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898]. *Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период*. Санкт-Петербург, 2000. С. 702–743.
383. Селиванов Р. Жилища для рабочих. *Горно-заводский листок*. 1892. № 12. С. 1294–1295.
384. Смидович А. Л. Об организации ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910 (1911) г. 1911. № 11–12. С. 748–756.
385. Смидович П. Г. Рабочие массы в 90-х годах. Москва, 1930. 62 с.
386. Соболевский А. В. Основы трезвости. Санкт-Петербург, 1898. 167 с.
387. Список населенных мест Екатеринославского уезда с приложением карты. Екатеринослав, 1911. 42 с.
388. Список фабрик и заводов России 1910 г. : По офиц. данным фабрич., подат. и горн. надзора. Москва, 1910. CCCIV, 1034 с.

389. Справочная книга для горнопромышленников юга России : в 2 ч.
Ч. 1. Харьков, 1916. 476 с.
390. Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях жилищ горнорабочих Донецкого района. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1909. № 10. С. 462–476.
391. Статистика несчастных случаев в горной и горнозаводской промышленности южной России за 1903 год и за первое полугодие 1904 года. Харьков, 1905. 29 с.
392. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1904–08 гг. Харьков. 1910. 3 с.
393. Сурожский П. Н. Край угля и железа. *Современник*. 1913. № 4. С. 292–312.
394. Сучков С. Н. Отчет председателя XXXIX Съезда горнопромышленников Юга России начальника Горного управления Южной России горного инженера, тайного советника С. Н. Сучкова. Харьков, 1915. 92 с.
395. Сучков С. Н. Отчет председателя XXXVII Съезда горнопромышленников юга России. Харьков, 1913. 66 с.
396. Сысин А. Н. Некоторые данные о холерной эпидемии 1909–10 гг. на рудниках Рутченковского горнопромышленного общества и борьбы с ней. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 5. С. 348–361.
397. Сысин А. Н. К вопросу о водоснабжении пос. Юзовки. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 6. С. 439–453.
398. Тайные кабаки и притоны (с. Каменское). *Южная Заря*. 1912. 22 февр.
399. Таскин Е. Н. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных коях Донецкого бассейна. *Горно-заводский листок*. 1899. № 7. С. 3729–3732.

400. Тепло – людям: Рассказы горняков о прошлом и настоящем горловской шахты № 5 им. В. И. Ленина / сост. П. И. Скубко. Донецк, 1964. 118 с.
401. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера. Москва, 1956. 272 с.
402. Тиме И. А. Айвор Иванович Юз (Ivor Hughes). Некролог. *Горный журнал*. 1916. Т. 1. № 3. С. 245–247.
403. Тиме И. А. Александр Андреевич Ауэрбах. *Горный журнал*. 1917. Т. 1. С. 182–195.
404. Тиме И. А. Отчет по поводу несчастных случаев с рабочими на рудниках и горных заводах. *Горный журнал*. 1900. Т. 3. № 8. С. 169–207.
405. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских горных заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1906. № 12. С. 23–155.
406. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских горных заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1909. Т. 4. № 12. С. 227–311.
407. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских рудниках. *Горный журнал*. 1910. № 1. С. 14–73.
408. Тиме И. А. Южно-русские горные заводы. *Горный журнал*. 1893. Т. 1. № 3. С. 391–450.
409. Тимофеев П. Т. Протекших дней очарованье... Сказки, песни, частушки, присловья Донбасса, записанные П. Тимофеевым. Донецк, 2008. 220 с.
410. Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий. *Антология социально-экономической мысли в России: Дореволюц. период*. Санкт-Петербург, 2000. С. 744–779.
411. Труды III съезда углепромышленников. Харьков, 1878. 312 с.
412. Труды IX съезда горнопромышленников Юга России бывшего в городе Харькове 1884 г. Харьков, 1885. XXIX, 42, 60, 32, 213, 504 с.
413. Труды V съезда углепромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 4-го по 22-е сент. 1880 г. Харьков, 1880. 397 с.

414. Труды VI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 8-го по 28-е октября 1881 года. Харьков, 1881. VII, 458 с.
415. Труды VII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 нояб. 1882 г. Харьков, 1882. XLII, 426, 210 с.
416. Труды VIII съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 18 октября по 3 ноября 1883 г. Харьков, 1884. XXX, 350, 164 с.
417. Труды X съезда горнопромышленников Юга России в Харькове с 20 ноября по 8 декабря 1885 г. Ч. 1: Доклады. Харьков, 1886. XXXI, 306 с.
418. Труды X съезда горнопромышленников Юга России в Харькове с 20 ноября по 8 декабря 1885 г. Ч. 2: Стенографические отчеты. Харьков, 1886. 271, 136 с.
419. Труды XI съезда горнопромышленников Юга России в Харькове с 20 октября по 9 ноября 1886 г. Ч. 1: Доклады. Харьков, 1886. LX, 483 с.
420. Труды XI съезда горнопромышленников Юга России в Харькове с 20 октября по 9 ноября 1886 г. Ч. 2: Стенографические отчеты. Харьков, 1886. 356 с.
421. Труды XII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 2 по 17 ноября 1887 года: Ч. 1: Доклады. Харьков, 1887. 9, XLIV, 416 с.
422. Труды XII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 2 по 17 ноября 1887 года: Ч. 2: Стенографические отчеты. Харьков, 1887. 392 с.
423. Труды XIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 20 ноября по 4 декабря 1888 года. Ч. 1: Протоколы и доклады. Харьков, 1889. VII, 376 с.
424. Труды XIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 20 ноября по 4 декабря 1888 года. Ч. 2: Стенографические отчеты. Харьков, 1889. 227 с

425. Труды XIV Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 10 по 24 нояб. 1889 года: Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1890. 12, LXVIII, 560 с.
426. Труды XIX Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 5 по 14 октября 1894 г. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1894. LXIV, 388, 221 с.
427. Труды XL Съезда горнопромышленников Юга России. (21-29 ноября 1915 года). Т. 2: Отчеты. Харьков, 1916. 512 с.
428. Труды XV Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 1 по 14 ноября 1890 года. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1891, LXII, 423, 144 с.
429. Труды XVI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 1-го по 11-е ноября 1891 года. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Стенографические отчеты заседаний. Харьков, 1891. XLIX, 436, 159 с.
430. Труды XVII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 20 ноября по 3 декабря 1892 г. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1893. LXXII, 675 с.
431. Труды XVIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 1 по 14 декабря 1893 года. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1894. LXXXIV, 426 с.
432. Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 27 октября по 12 ноября 1895 г. Отчеты, протоколы, докл. и стеногр. отчеты заседаний. Харьков, 1895. LXX, 585, 255 с.
433. Труды XXI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 25 октября по 13 ноября 1896 г. Ч. 1: Отчеты, протоколы, доклады и стенографические отчеты. Харьков, 1897. LXXIX, 567 с.
434. Труды XXII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 25 октября по 13 ноября 1897 года: Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1898. 604 с.

435. Труды XXIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 20 октября по 9 ноября 1898 года: Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1899. 692 с.
436. Труды XXIX Съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков, 1905. 8 л., разд. паг.
437. Труды XXV Съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков, 1901. 1033 с.
438. Труды XXX Съезда горнопромышленников юга России. Т. 2. Харьков, 1906. 5 л., разд. паг.
439. Труды XXXIV Съезда горнопромышленников юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). Т. 1. Харьков, 1909. 8 л., разд. паг.
440. Труды XXXV Съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). Т. 2. Харьков, 1910. 2 л., разд. паг.
441. Труды XXXVI Съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября – 4 декабря 1911 г.). Т. 2. Харьков, 1911. 9 л., разд. паг.
442. Труды XXXVII съезда горнопромышленников юга России (25 ноября – 4 декабря 1912г.). Т. 1. Харьков, 1913. 6 л., разд. паг.
443. Труды внеочередного Пироговского съезда по врачебно-санитарным вопросам в связи с условиями настоящего времени (Петроград, 14–18 апреля 1916 г.). Москва, 1917. 222 с.
444. Труды второго съезда горнозаводских, фабричных и рудничных врачей Екатеринославской губернии 21–24 февраля 1908 г. Екатеринослав, 1908. 292 с.
445. Труды съезда деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению, бывшего в г. Екатеринославе с 1-го по 7-е сентября 1910 г. Т. 1. Екатеринослав, 1911. 168 с.
446. Уманский И. Л. Воспоминания о первых годах горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года. *Горно-заводское дело*. 1914. № 28. С. 9286–9291 ; № 29. С. 9321–9328.

447. Устав Гимнастического общества «Сокол» в Юзовке. Юзовка, б.г., 16 с.
448. Устав Новороссийского общества с ограниченной ответственностью. Санкт-Петербург, 1887. 64 с.
449. Устав Общества пособия горнорабочим на Юге России, учрежденного Съездом местных горнопромышленников (утв. 15 июля 1884 г.). Харьков, 1902. 8 с.
450. Устав Общества Южно-Русской каменно-угольной промышленности: Утвержден 9 апреля 1872 года. Санкт-Петербург, 1892. 28 с.
451. Устав Южно-Русского Днепровского металлургического общества: Из собрания узаконений и распоряжений Правительства 1888, 1889, 1903, 1906, 1909, 1910 годов. Санкт-Петербург, 1910. 27 с.
452. Устав Южно-Русского Днепровского металлургического общества: Утвержден 18 декабря 1887 года. Санкт-Петербург, 1888. 24 с.
453. Устав юзовского общества потребителей «Кооперация». Петроград, 1916. 32 с.
454. Уставы торговый, фабричной и заводской промышленности и ремесленный (Свод законов, т. XI, ч. 2): дополнены и изменены по продолжениям 1863, 1864, 1868, 1869, 1871 гг. Изд. 3-е. Санкт-Петербург, 1872. 866 с.
455. Фелькнер И. Ф. Взгляд на состояние каменноугольной промышленности в Земле Войска Донского и об антрацитовом Грушевском месторождении. *Горный журнал*. 1861. № 3. С. 385–448.
456. Фелькнер И. Ф. Каменный уголь и железо в России: С карт. Донец. каменно-угольного кряжа. Санкт-Петербург, 1874. 175 с.
457. Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.
458. Фиалковский В. П. Внешняя обстановка работы в каменноугольных шахтах в связи с эпидемическим заболеванием холерой. *Труды Южно-*

- русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Т. 2: доклады. Екатеринослав, 1911. С. 98–112.
459. Фиалковский В. П. Жилищные условия горнорабочих Донецкого района и организация санитарного надзора. *Труды 10 губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 4–13 марта 1910 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 145–173.
460. Фиалковский В. П. К вопросу об организации дешевой столовой в п. Юзовке. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1909. № 1. С. 28–31.
461. Фиалковский В. П. О движении рабочих на промышленных предприятиях Екатеринославской губернии. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1909. № 8. С. 29–30.
462. Фиалковский В. П. О холерной эпидемии 1910 г. и желательных мероприятиях. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1910 (1911). № 11–12. С. 788–797.
463. Фиалковский В. П. Очерк осенней эпидемии холеры в Бахмутском уезде в 1908 году. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1909. № 2. С. 89–132.
464. Фиалковский В. П. Сравнительные данные о состоянии земской и горнопромышленной медицины и характере заболеваемости населения Бахмутского уезда. *Труды 10 губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 4–13 марта 1910 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 1–32.
465. Фиалковский В. П. Участие земства и промышленных предприятий в борьбе с холерной эпидемией. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1910. № 5. С. 507–519.
466. Хлебников С. Н. К вопросу о постановке дезинфекции на рудниках и заводах Славяносербского уезда Екатеринославской губернии в холерную эпидемию 1910 г. *Труды Южно-Русского областного съезда по*

борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.

Екатеринослав, 1911. Т. 2. С. 483–490.

467. Хрущев Н. С. Воспоминания. Время. Люди. Власть : в 2 кн. Кн. 1. Москва, 2016. 912 с.
468. Хрущев Н. С. Воспоминания. Время. Люди. Власть : в 2 кн. Кн. 2. Москва, 2016. 895 с.
469. Черемухин Н. М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копей в пос. Юзовке. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 1. С. 1–21.
470. Черепяхина И. Г. Каталог «Юзовка в открытках» (из фондов Донецкого областного краеведческого музея). Донецк, 2003. 31 с.
471. Черницын Н. Н. Спасательное дело на рудниках. *Горный журнал*. 1914. Т. 2. Вып. 5. С. 109–175.
472. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. Т. 7. Письма, июнь 1897 – декабрь 1898. Москва, 1979. 816 с.
473. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Т. 2. Санкт-Петербург. 1906. 225 с.
474. Чураков И. Ф. Учет рабочего времени в руднике. *Горный журнал*. 1915. № 5–6. С. 225–232.
475. Шахта и роль её в распространении холеры. Екатеринослав, 1911. 10 с.
476. Швайцар Н. М. Ассенизация поселка Юзовки. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. 1910. № 1. С. 319–334.
477. Штоф А. А. Доклад Комиссии, образованной по распоряжению г. министра земледелия и государственных имуществ под председательством члена Горного совета, тайного советника А. А. Штофа для исследования положения горнорабочих на Юге России / Совет Съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1900. 16 с.

478. Шустов А. С. Альбом участников Всероссийской Промышленной и Художественной Выставки в Нижнем Новгороде 1896 года. Санкт-Петербург, 1896. 244 с., разд. паг.
479. Экономическое описание района Екатерининской железной дороги / МПС. Харьковский районный ком. Харьков, 1914. 298 с.
480. Эль А. Наша южная горнопромышленность. *Русская правда*. 1912. Июль.
481. Элькин Е. С. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна: Справочная книга. 1909 год. Харьков, 1909. [8], 256, 76 с.
482. Юбилейный отчет действительного члена Российского пожарного общества Пожарной команды из охотников при Днепровском заводе Южно-русского Днепровского металлургического общества в с. Каменском с 9 октября 1890 г. по 9 октября 1915 г. Екатеринослав, 1916. 14 с.
483. Южно-Русский горный листок. 1881. № 1–9.
484. Яковлев В. Бюджет русского рабочего. *Общественный врач*. 1911. № 9. С. 96–106.
485. Ярошко А. А. Рабочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. Москва, 1894. 217 с.
486. Ясюкович И. И. Записка по рабочему вопросу в России. Санкт-Петербург, 1905. 13 с.
487. Ясюкович И. И., Вольский А. А. О рабочем дне. Санкт-Петербург, 1906. 12 с.
488. Cordeweener J. Contribution à l'étude de la crise industrielle du Donetz. Géologie de Krivoï-Ro et de Kertsch. Production sidérurgique en Russie méridionale. Bruxelles, 1902. 328 p.
489. Ivanitsky A. M. 35 feuilles volantes qui devaient être insérées dans un ouvrage (album photographique), publié entre 1875 et 1914, traitant de l'industrie houillère dans le bassin du Donbass (Muséum National D'histoire Naturelle). URL : <https://bit.ly/2riH8QX> (accessed: 07.12.2018).

490. Khrushchev N. S. *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes*. Boston, MA, 1990. 220 p.
491. Lauwick M. *L'industrie dans la Russie méridionale, sa situation, son avenir: rapport présenté à M. le ministre de l'industrie et du travail de Belgique*. Bruxelles, 1907. 314 p.
492. Norman H. *All the Russians: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, The Caucasus, and Central Asia*. New York, 1904. 508 p.
493. Peacock N. *The Russian Yearbook for 1916*. London, 1916. 779 p.
494. Villari L. *Russia Under the Great Shadow*. London, 1905. 327 p.
495. Williams B. *Late Tsarist Russia, 1881–1913*. London: Routledge, 2020. 192 p.

Література

496. Акимов А. В. Численный состав и структура служащих трубных заводов Юга Российской империи в начале XX в. *Экономическая история*. 2015. Т. 3. С. 42–54.
497. Альтер М. З., Лисянский А. С., Максимов А. М. *Донецк: Ист.-краевед. очерк*. 2-е изд., испр. и доп. Донецк, 1981. 328 с.
498. Анисимов Ю. А., Терещенко Н. А., Тищенко В. Г. *Развитие металлургии в Украинской ССР*. Киев, 1980. 960 с.
499. Ан-ский С. А. [Раппопорт С. А.] *Очерк каменноугольной промышленности на Юге России. Русское богатство*. 1892. № 1. С. 3–24.
500. Антонов Н. Н. *Донецкий бассейн и его промышленность*. Петроград, 1922. 56 с.
501. Аронский М. И., Кротов И. Х. *Завод имени Дзержинского. 1889–1939: Пятьдесят лет*. Днепродзержинск, 1939. 80 с.
502. Арский Р. *Донецкий бассейн*. Москва, 1919. 48 с.

503. Ашмарина С. В. Разработка закона 1903 г. о страховании промышленных рабочих. *Историки размышляют: сб. ст.* Москва, 2002. № 3. С. 153.
504. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 144 с.
505. Бабешко Ал. А., Бабешко Ан. А. Старый-старый футбол Донецкого края. Донецк, 2014. 240 с.
506. Базарянинов В. К. Дзержинка: годы и судьбы. Очерки истории Днепровского металлургического комбината им. Ф. Э. Дзержинского. Днепропетровск, 1999. 276 с.
507. Бакулев Г. Д. Чёрная металлургия Юга России. Москва, 1953. 247 с.
508. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.
509. Барабаш Ю. В. Развитие социально-производственной инфраструктуры Донбасса в 20–х гг. XX ст. Луганск, 2014. 346 с.
510. Барышников М. Н. Деловой мир дореволюционной России: индивиды, организации, институты. Санкт-Петербург, 2006. 412 с.
511. Барышников М. Н. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. Санкт-Петербург, 1998. 409 с.
512. Беликов Ю. А., Куликов В. А. Промышленники в украинских губерниях Российской империи в начале XX в. *Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. VI Междунар. науч. конф., Белгород, 27–28 окт. 2011 г.* Белгород, 2011. С. 8–13.
513. Беликов Ю. А. [Рецензія] Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. *Український історичний журнал.* 2020. Вип. 3 С. 223–225.
514. Бельшев И. С. Страхование фабрично-заводских рабочих и служащих в России (1912 – февраль 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук. Иваново, 2004. 231 с.

515. Бессолицын А. А. Государство и отраслевые съезды предпринимателей в России в конце XIX – начале XX века. *Экономическая история. Т. 2014–2015*. Москва, 2016. С. 152–210.
516. Білецька В. Ю. Шахтарські пісні. *Етнографічний вісник*. 1927. Т. 5. С. 50–71.
517. Бовыкин В. И., Бородкин Л. И., Кирьянов Ю. И. Стачечное движение в России в 1895–1913 годы: структура и связи с развитием промышленности и изменением экономического положения пролетариата (Опыт корреляционного анализа). *История СССР*. 1986. № 3. С. 68–79.
518. Бовыкин В. И., Петерс В. Бельгийское предпринимательство в России. *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки*. Москва, 1997. С. 183–242.
519. Богуцкий Э. Ф. Положение горнорабочих в Донецком бассейне: статистическо-экономический этюд. *Юридический вестник*. 1890. Т. 6. № 11. С. 442–461.
520. Боженко А. О. Рецензія на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2019. Том 28. С. 89–93.
521. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920. Ч. I / пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко. Київ, 2017. 222 с.
522. Бородкин Л. И. Концепции модернизации и модерности в контексте российских трансформаций XIX–XX вв. *Уральский исторический вестник*. 2017. № 4. С. 6–15.
523. Бородкин Л. И. Неформальные практики рабочих советской промышленности в условиях постсоветской трансформации «Советское наследие». *Отражение прошлого в социальных и экономических практиках современной России*. Москва, 2010. С. 224–253.

524. Бородкин Л. И. Неформальные социальные практики рабочих в годы «позднего социализма»: к историографии вопроса. *Рабочие и общественно-политический процесс в России в конце XIX–XX в.: материалы VI Всеросс. науч. конф.*: в 2 ч. Ч. 1. Кострома, 2012. С. 30–40.
525. Бородкин Л. И., Валетов Т. Я., Шильникова И. В. Социальное страхование и обеспечение рабочих в России конца XIX – начала XX в.: опыт микроанализа. *Экономическая история: ежегодник. 2008*. Москва, 2009. С. 161–220.
526. Бородкин Л. И., Валетов Т. Я., Шильникова И. В. Школы на дореволюционных фабриках: «создание кадров более развитых рабочих». *Россия и мир: панорама исторического развития : сб. науч. статей*. Екатеринбург, 2008. С. 666–676.
527. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. 2: Иностранные капиталы в России. С.-Петербург, 1899. XVIII, 419 с.
528. Буланова Н. М. І. І. Ясюкович – видатний промисловець Подніпров'я. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 132–141.
529. Буланова Н. М. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник. Дніпропетровськ, 2010. 108 с.
530. Буланова Н. М. Кам'янське-Дніпродзержинськ в історіографії: до проблеми вивчення. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць*. Вип. 10. Дніпропетровськ, 2012. С. 7–19.
531. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Вид. 2, оновл. та доп. Дніпропетровськ, 2011. 240 с.
532. Буланова Н. М. Невідомі сторінки в історії Кам'янського (за матеріалами Російського Державного історичного архіву м. Санкт-Петербургу). *Скарби музеїв : збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 року*. Дніпропетровськ, 2005. С. 56–63.

533. Булычев Н. Горнорабочий вопрос на Юге России. *Горный журнал*. 1884. Т. 4. С. 103–112.
534. Быкова А. Г. Общества трезвости в истории трезвенного движения в России в XIX – начале XX вв. *Омский научный вестник*. 2005. № 4 (33). С. 22–26.
535. Валетов Т. Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции. *Экономическая история. Обзорение*. 2007. № 13. С. 34–44.
536. Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX – начала XX в. *Социальная история. Ежегодник, 2007*. Москва, 2008. С. 176–196.
537. Варзар В. Е. Список фабрик и заводов Европейской России. Изд. редакции «Вестник финансов». Санкт-Петербург, 1903. 838 с.
538. Вербиченко В. П. Жизнь замечательных заводов: НПК «Горные машины». Запорожье, 2012. 480 с.
539. Вересаев В. В. Невенчанная губерния. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 274–275.
540. Вересаев В. В. Праздник. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 270–273.
541. Вересаев В. В. Шахтеры-мужики. *Юз и Юзовка*. Донецк, 2000. С. 264–265.
542. Веринчук К. Д. Дифференциация заработной платы промышленных рабочих России в годы Первой мировой войны. *Экономическая история: ежегодник. Т. 2014–2015*. 2016. С. 251–290.
543. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ, 2015. 69 с.
544. Віхров М. Дикий Схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу. Київ, 2018. 356 с.
545. Водотика Т. С. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Вид. 2-ге. Київ, 2018. 240 с.

546. Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 14–25.
547. Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 2018. 237 с.
548. Володин А. Ю. История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. Москва, 2009. 208 с.
549. Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. Москва, 1968. 368 с.
550. Глазунов С. Р. Наказание рабочих за участие в стачках в России в конце XIX – начале XX в.: юридическая и пенитенциарная практики. *Экономическая история: Ежегодник. 2010.* Москва, 2010. С. 319–362.
551. Глазунов С. Р. Фабричное законодательство и механизмы его реализации. 1882–1914 гг. *Экономическая история.* 2018. Т. 14. № 2. С. 141–154.
552. Голосенко И. А. Эмпирические исследования рабочего класса в русской немарксистской социологии начала XX века. *Социологические исследования.* 1984. № 2. С. 163–168.
553. Гонимов И. А. Старая Юзовка: 1869–1905. Сталино, 1955. 231 с.
554. Гончаров В. В., Койнаш В. В. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX вв.). *Наука. Релігія. Суспільство.* 2013. Т. 1. № 53. С. 24–27.
555. Гончаров Н. Е. Горловский бой. Хроника народного восстания в Донбассе в 1905 году. Взгляд из XXI века. Москва, 2009. 224 с.
556. Горлов П. Н. История горнозаводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи (1696–1859 гг.). Харьков, 1915. 19 с.
557. Городницкий Р. А. Боевая организация партии социалистов-революционеров в 1901–1911 гг. Москва, 1998. 239 с.

558. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна Модерна: Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Спеціальний випуск*. 2007. № 12(2). С. 27–60.
559. Гурушина Н. Н., Поткина И. В. Английские капиталы и частное предпринимательство в России. *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки*. Москва, 1997. С. 54–119.
560. Гусс К. С. Харчування промислових робітників Донецького басейну наприкінці XIX ст. *Історичні записки*. 2012. № 36. С. 66–72.
561. Давыдов М. А. Двадцать лет до Великой войны: российская модернизация Витте-Столыпина. Санкт-Петербург, 2014. 780 с.
562. Демидов В. И. Шахта № 5 имени В. И. Ленина: Очерк. Донецк, 1970. 71 с.
563. Ден В. Э. Каменноугольная и железодобывающая промышленность. Санкт-Петербург, 1912. 241 с.
564. Диденко Т. Б. Материалы по истории горной и горнозаводской промышленности Екатеринославской губернии конца XIX – начала XX века в местных архивных и библиотечных собраниях. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: источники по соц.-экон. истории России и Украины XVII – XIX веков : межвуз. сб. науч. трудов*. Днепропетровск, 1983. С. 142–147.
565. Дик Е. Н. Промышленный экспорт России на нетрадиционных рынках в начале XX века. *Отечественная история*. 1993. № 4. С. 153–158.
566. Дитмар Н. Ф. К вопросу о недостатке рабочих на каменноугольных копях Донецкого бассейна в 1899 году. (Опыт исследования опроса и предложения рабочих рук). Харьков, 1899. 12 с.
567. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Луганськ, 2009. 362 с.

568. Довжук І. В., Симоненко І. В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Луганськ, 2013. 179 с.
569. Довжук І. В. Формування промислового пролетаріату на Півдні України у післяреформений період. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2019. Вип. 29. С. 20–31.
570. Домовитов Н. Ф. Горловка: Биография города : сб. ст. Донецк, 1967. 160 с.
571. Донік О. М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал.* 2005. № 4. С. 159–177.
572. Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2014. 60 с.
573. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). Київ, 2008. 271 с.
574. Егоров П. Юзовская катастрофа. *По пути Ильича: Пять лет Союза горнорабочих СССР.* Москва, 1925. С. 165–166.
575. Енакиев Ф. Е. Антрацит (его настоящее и будущее на Юге России). Киев, 1910. 25 с.
576. Єремєєв П. В. Заводські та шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я у глобальному контексті. Рецензія на: Куліков, Володимир. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. *Україна Модерна.* 2020. № 28. «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять. С. 470–480.
577. Жаров А. А., Степкин В. П. Старая Юзовка. Донецк, 2014. 231 с.
578. Железные дороги и процессы социальной модернизации России в середине ХІХ – нач. ХХ в. : сб. материалов Междунар. науч. конф. Тамбов, 2009. 234 с.
579. Жеребецкий П. И. Горловка : науч.-публицист. очерки. Донецк, 2001. 292 с.

580. Завод Новороссийского общества каменно-угольного, железного и рельсового производств. с. Юзовка Екатеринославской губ. Санкт-Петербург, 1896. 26 с.
581. Зак Л. М., Зимина С. С. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов: сб. док. и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов СССР. Москва, 1959. 363 с.
582. Закс А. Б. Труд и быт рабочих Донбасса. *Историко-бытовые экспедиции. 1951–1953: Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX – начала XX века. 1951–1953.* Москва, 1955. С. 80–108.
583. Запарий В. В. Индустриальное наследие (к вопросу о понимании данной концепции в России и за рубежом). *Экономическая история. Обзорение.* 2007. № 13. С. 211–217.
584. Земство и горная промышленность / Совет съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1908. 38 с.
585. Зив В. С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. Петроград, 1917. 132 с.
586. Иванова Н. А. Структура рабочего класса России 1910–1914. Москва, 1987. 282 с.
587. Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. 160 с.
588. Измestьева Т. Ф. Сезонный труд. Источники, приёмы анализа, результаты (на примере угледобывающей промышленности Донбасса начала XX в.). *Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании.* 2013. № 2. С. 62–79.
589. Измestьева Т. Ф. Синдикат «Продуголь» и его влияние на развитие угледобывающей промышленности России. *Экономическая история. Ежегодник. 2003.* Москва, 2004. С. 465–490.

590. Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по соц.-экон. истории России и Украины XVII–XIX в. Межвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск, 1983. 161 с.
591. История предпринимательства в Украине (1861–1917 гг.) / сост. В. Г. Ляшенко. Донецк, 1998. 146 с.
592. История рабочих Донбасса. Т. 1. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Киев, 1981. 321 с.
593. История технического развития угольной промышленности Донбасса: в 2 т. Т. 1. Киев, 1969. 654 с.
594. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Донецька область. Київ, 1970. 992 с.
595. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Дніпропетровська область. Київ, 1969. 959 с.
596. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. Т. 1 / під ред. Ф. Є. Лося. Київ, 1967. 567 с.
597. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва, 1979. 237 с.
598. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 г. Москва, 1971. 307 с.
599. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России. 1911–1917 гг. Москва, 2001. 464 с.
600. Кіноревізія Донбасу 2.0 / упоряд. С. Мензелевський. Київ, 2017. 392 с.
601. Клименко О. М. «Історія фабрик і заводів»: на прикладі УСРР 1930-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2020. Том 3. С. 30–39.
602. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва, 2003. 485 с.
603. Кович Я. Л. Донецк: Фотоальбом. Донецк, 1962. 224 с.

604. Конец рабочей истории? : Прил. 1 к Intern. rev. of social history, vol. 38 : [сб. ст., пер.] / Междунар. ин-т соц. истории (Амстердам). Москва, 1996. 261 с.
605. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.
606. Корзун В. П. Южнороссийская буржуазия и рабочее законодательство (1905–1907 гг.). *Из истории буржуазии России*. Томск, 1982. С. 79–93.
607. Корнилов Д. Как пили в Юзовке. *Донецк. История. События. Факты*. 22.02.2006. URL: <http://infodon.org.ua/uzovka/25> (дата обращения: 30 сентября 2018 г.).
608. Котелевская Г. М. Кузнец из Уэльса. К 200-летию со дня рождения Джона Джеймса Юза. Рекомендательный библиографический указатель литературы. Донецк, 2014. 31 с.
609. Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900–1914 гг. Ленинград, 1976. 299 с.
610. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. Ленинград, 1981. 143 с.
611. Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992. 172 с.
612. Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железодельательного, сталелитейного и механического завода. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 55–56.
613. Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. №5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018).

614. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 134–135.
615. Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой.* Барнаул, 2013. С. 156–171.
616. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 529.
617. Куликов В. А. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 701–702.
618. Куликов В. А. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны.* Москва, 2014. С. 108–117.
619. Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2017. Вип. 20. С. 83–90.
620. Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер».* 2014. № 41. С. 210–218.
621. Куликов В. А. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия.* Москва, 2017. С. 1078–1079.
622. Куликов В. А., Кривоносова С. В. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. *Россия в*

Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия в 3 т. Москва, 2014.

Т. 1. С. 636–637.

623. Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2015. Вып. 43. С. 105–110.
624. Куликов В. А., Шубин Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.)*. Белгород, 2009. С. 104–109.
625. Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69) № 1. С. 24–28.
626. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків, 2019. 338 с.
627. Куліков В., Склокіна І. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393.
628. Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії у 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вып. 28. С. 63–89.
629. Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія*. 2017. Вып. 14. С. 4–8.

630. Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 10–22.
631. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2014. Вип. 3 (№ 516). С. 152–167.
632. Куліков В. О. Корпоративні крамниці в заводських та рудничних поселеннях Донбасу в останній третині ХІХ – поч. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України*. 2017. Т. 25. С. 34–40.
633. Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59.
634. Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. *Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 19.10.2021).
635. Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції та фрагментації населення заводських та шахтарських поселень Донбасу в останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68) № 1. С. 25–29.
636. Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2017. № 53. С. 102–111.
637. Куліков В. О. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського*

державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2018. Вип. 22–23. С. 42–50.

638. Куліков В. О. Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій та ін. Черкаси, 2017. Вип. 12. С. 77–83.*
639. Куликов В. А. Французские промышленные предприятия в Российской империи: большой бизнес в глобальной перспективе. *Экономическая история. 2020. Т. 16, № 4 (51). С. 375–387.*
640. Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія. 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161.*
641. Куліков В., Погорілко М. Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи : Міжнар. практ. семінар. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць. 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 187–196.*
642. Кульчитцкий А. В. История пенсионного обеспечения россиян: 1827–1917 гг. *Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2008. № 76-1. С. 199–204.*
643. Кульчицький С. В., Якубова Л. Д. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ, 2015. 813 с.
644. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ, 2016. 720 с.
645. Куприянова Л. В. Российские предприниматели и проблемы социального страхования 1880–1905 годы. *Отечественная история. 1996. № 5. С. 50–76.*
646. Куркин П. И. Земская санитарная статистика. Москва, 1904. 127 с.

647. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.
648. Куромія Х. Зрозуміти Донбас. Київ, 2015. 142 с.
649. Кучко М. Н. Роль акционерных компаний в развитии угледобывающей промышленности Донбасса (конец XIX – начало XX веков). *Новые страницы в истории Донбасса*. Донецк, 1997. Кн. 5. С. 29–35.
650. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. Москва, 1974. 250 с.
651. Лавров Ю. П. Питання освіти робітників на З'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Київ, 1990. Вип. 16. С. 70–77.
652. Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. : зб. наук. пр.* Київ, 2000. Вип. 1. С. 114–136.
653. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. 282 с.
654. Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України: історичні нариси. Дніпро, 2017. 240 с.
655. Латыпова Г. С. Неформальные трудовые отношения: понятие и особенности. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2008. № 3. С. 78–82.
656. Лебедев Н. Дж. Юз (Некролог). *Горный журнал*. 1889. Т. 2. № 5–6. С. 443–444.
657. Ленин В. И. Развитие капитализма в России: Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Москва, 1951. 584 с.
658. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. Москва, 1997. 512 с.

659. Либерман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса. Москва ; Ленинград, 1926. 193 с.
660. Либерман Л. А. В угольном царстве: Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донецком бассейне. Москва, 1924. 167 с.
661. Либерман Л. А. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург, 1905. № 1. С. 1–24.
662. Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения. *Социальная история. Ежегодник. 2000*. Москва, 2000. С. 206–219.
663. Линднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг. Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи. Киев ; Донецк, 2008. 496 с.
664. Литвинова О. А. Дороссийский период карьеры Дж. Хьюза (Юза). *Історичні і політологічні дослідження*. 2012. Т. 1. № 49. С. 143–149.
665. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. Санкт-Петербург, 1900. 365 с.
666. Лобачев В. Т. Днепровский металлургический комбинат имени Ф. Э. Дзержинского: Обзор. Москва, 1988. 14 с.
667. Лукасен Я. Мотивация труда в исторической перспективе: некоторые предварительные заметки по терминологии и принципам классификации. *Социальная история. Ежегодник. 2000*. Москва, 2000. С. 194–205.
668. Лунц М. Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Москва, 1909. 384 с.
669. Мазур В. В. Розвиток системи пенсійного забезпечення робітників Російської імперії на початку ХХ ст.: законодавчі ініціативи та нереалізовані проекти. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2019. Вип. 29. С. 66–79.

670. Макогон Ю. В., Чижиков Г. Д., Кравченко В. А. Иностранные инвестиции в промышленности Донбасса: история, статистика, проблемы современного развития. Донецк, 2007. 188 с.
671. Максимов А. М. На баррикадах: Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой рус. революции. Донецк, 1973. 325 с.
672. Малюк В., Попруга В., Скоробогатов С. Молодость старого завода: Очерк истории Днепровского металлургического завода им. Дзержинского. Днепропетровск, 1960. 233 с.
673. Марциновский П. Н. Современная историография угольной промышленности Донбасса конца XIX – начала XX века. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Исторические науки*. 2014. Т. 27. № 1. С. 47–55.
674. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / ред. И. Д. Ковальченко. Москва, 1979. 415 с.
675. Мевкус А. Ф. Горное училище С. С. Полякова. *Южно-Русский Горный листок*. 1882. № 56. С. 382–383.
676. Мевкус А. Ф. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России. *Южно-русский горный листок*. 1880. № 2. С. 17–20.
677. Металлургические заводы Юга России : Техн.-экон. обзор оборудования и работы заводов: Юзовского, Днепровского ... и др. Харьков, 1923. 486 с.
678. Миронов Б. Н. Послал Бог работу, да отнял черт охоту. Трудовая этика российских рабочих в пореформенное время. *Социальная история. Ежегодник. 1998–1999*. Москва, 1999. С. 246–286.
679. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 2014. 896 с.
680. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Т. 2. Санкт-Петербург, 2015. 912 с.

681. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Т. 3. Санкт-Петербург, 2015. 992 с.
682. Миронов В. П. Город, в котором мы живем: Популярный очерк [о г. Донецке]. Донецк, 1977. 128 с.
683. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Донецьк, 2003. 440 с.
684. Мозговой В. И., Ляшенко В. Г. Там, где было дикое поле... Очерки истории Донецкого края. Донецк, 2001. 319 с.
685. Молчанов В. Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2015. 106 с.
686. Молчанов В. Б. Розвиток міст Донбасу у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. пр.* 2017. № 26. С. 113–134.
687. Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. Москва, 1998. 624 с.
688. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2014. 503 с.
689. Наумова Г. Р. Русская фабрика: (Проблемы источниковедения). Москва, 1998. 262 с.
690. Наумченко П. М. Годовой отчет Общества врачей Славяносербского уезда горнозаводского района. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* 1901. № 6. С. 731–735.
691. «Не рублем единым»: Трудовые стимулы рабочих-текстильщиков дореволюционной России / Л. И. Бородкин и др. Москва, 2010. 534 с.
692. Нестерцов В. Д., Нестерцова С. М. Из истории предпринимательства Донбасса. *Меркурий.* 2007. № 3(195). С. 33–35.
693. Нестерцов В. Д., Нестерцова С. М., Щербинина Е. В. Деловая элита Донбасса ХІХ – начала ХХ века. Донецк, 2007. 179 с.

694. Нестерцова С. М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі ХІХ–ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2003. № 6. С. 297–302.
695. Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2004. № 8. С. 186–202.
696. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2010. 208 с.
697. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
698. Ньюбергер Дж. Власть слова: рабочие против хозяев в мировых судах. *Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций, 1861 – февраль 1917 г.* Санкт-Петербург, 1997. С. 254–268.
699. Омеляненко П. Д. Донецкий арсенал. Сталино, 1960. 146 с.
700. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков, 1912. 145 с.
701. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина ХІХ ст. – лютий 1917 р.) : дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1998. 170 с.
702. Павлик И. С. Горловка. Историко-экономический очерк. Донецк, 1971. 128 с.
703. Пажитнов К. А. Из истории рабочих артелей на Западе и в России. От утопистов до наших дней. Петроград, 1924. XVI, 260 с.
704. Пажитнов К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1927. 161 с.
705. Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. Санкт-Петербург, 1908. 306 с.
706. Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России. *Народное хозяйство.* 1905. № 3. С. 26–69.

707. Пашков Е. В. Антиалкогольная кампания в России в годы Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 2010. № 10. С. 80–93.
708. Петерс В. Сталь у степу. Київ, 2010. 104 с.
709. Петров Ю. А., Савинова Е., Золотарев М. Наемные управляющие в России: опыт бизнес-элиты XIX – XX веков. Москва, 2007. 160 с.
710. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ, 2009. 300 с.
711. Попруга В. А., Каракаш П. З., Базарянинов В. К. Вехи столетней истории. Краткий очерк истории Днепропетровского ордена Ленина металлургического комбината имени Ф. Э. Дзержинского. Днепропетровск, 1989. 190 с.
712. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. *Львів. Есе-urban : Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи*. 2010. № 8.
URL : <http://www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1077&fileno=1> (дата звернення: 07.12.2018 р.).
713. Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг. Москва, 2009. 336 с.
714. Поткина И. В. Дж. Юз и Новороссийское акционерное общество. *Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века*. Москва, 1997. С. 305–320.
715. Поткина И. В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России. 1861–1916 гг. *Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России*. Москва, 1997. С. 19–33.
716. Поткина И. В. Юзовский завод – первенец южной металлургии России *Экономическая история. Предпринимательство и предприниматели*. Москва, 1999. С. 54–55.
717. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Москва ; Ленинград, 1963. 256 с.

718. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / Ред. В. О. Куліков та І. Є. Склокіна. Львів, 2018. 244 с.
719. Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 г. – февраль 1917 г.). Киев ; Донецк, 1977. 162 с.
720. Пушкарева И. М. Возвращение к забытой теме: массовое рабочее движение в начале XX в. *Российская история*. 2007. № 2. С. 101–120.
721. Пушкарева И. М. Новые подходы в изучении конфликтов рабочих и предпринимателей в дореволюционной России в ракурсе дискурсивных методов исследований. *Россия и мир. Памяти профессора Валерия Ивановича Бовыкина* : сб. ст. Москва, 2001. С. 291–307.
722. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. Москва, 1956. 352 с.
723. Рашин А. Г. Состав фабрично-заводского пролетариата СССР. Москва, 1930. 191 с.
724. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Москва, 1958. 623 с.
725. Романов П. В. Промышленный патернализм в системе социальной политики предприятий. *Журнал исследований социальной политики*. 2005. Т. 3. № 3. С. 287–304.
726. Россия и США на рубеже XIX – XX вв.: математические методы в исторических исследованиях / отв. ред. Л. В. Милов. Москва, 1992. 394 с.
727. Россия на Всемирной выставке в Париже в 1900 г. Санкт-Петербург, 1900. 56, 116, 71, 5 с.
728. Рубин В. Н. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России. *Некоторые проблемы классовой борьбы в период капитализма*. Москва, 1966. С. 3–33.
729. Рубин П. Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского высшего горного училища и его деятельность за первое десятилетие: 1899–1909. Екатеринослав, 1909. 147 с.

730. Рысс П. Я. Углекопы. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург, 1905. № 3. С. 136–161.
731. Рябчук А. «Формування» і «занепад» робітничого класу (спроба огляду). *Україна модерна*. 2009. № 14(3). С. 126–142.
732. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2012. С. 34–41.
733. Саманцов А. П. Особенности формирования фабрично-заводских поселков Екатеринославской губернии (кон. ХІХ – нач. ХХ вв.). *Новая локальная история*. 2010.
URL : <http://www.newlocalhistory.com/content/samancov-ap-g-slavyansk-ukraina-osobennosti-formirovaniya-fabrichno-zavodskih-poselkov> (дата обращения: 07.12.2018 г.).
734. Саманцов О. Бюджети промислових робітників поч. ХХ ст. у дослідженні С. Прокоповича. *Інтелігенція і влада*. 2014. № 31. С. 248–258.
735. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-придніпровського економічного регіону кінця ХІХ – початку ХХ століття (проблеми історіографії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007. 22 с.
736. Саманцов О. П. Фабрично-заводські селища Катеринославської губернії кін. ХІХ ст. *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]*. Сер. : *Історія та географія*. 2011. № 41. С. 189–192.
737. Сапрыкин Д. Л. Инженерное образование в России: История, концепция, перспектива. *Высшее образование в России*. 2012. Т. 1. С. 125–137.
738. Світленко С. І., Мороз С. В. Підприємці й робітники Кам'янського кінця ХІХ – поч. ХХ ст. *Малодосліджені аспекти соціальних відносин*.

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. праць.
Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 42–58.

739. Семенов А. А. Появление систем научного менеджмента в России. Научные доклады. № 6. Санкт-Петербург, 2010. 36 с.
740. Серый Ю. И. Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913 гг.). Ростов-на-Дону, 1971. 211 с.
741. Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Миколаїв, 2014. 476 с.
742. Скворцов С. С. Особенности становления профсоюзного движения в России: профсоюз как способ социальной интеграции рабочего класса. *Вестник Бурятского государственного университета.* 2009. № 14. С. 233–237.
743. Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович. Имя в истории (историко-краеведческое исследование). Днепропетровск, 2009. 219 с.
744. Слоневський А. Ю. Судебные процессы и преступность в Каменском-Днепродзержинске: очерки и документы. Днепропетровск, 2010. 296 с.
745. Слоневський О. Ю. Ельна. Біографічна повість на тлі історичних подій. Кам'янське: Вид. дім "Андрій", 2017. 356 с.
746. Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. Москва, 1990. 272 с.
747. Стёпкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецка. Донецк, 2007. 252 с.
748. Стёпкин В. П. История Донецка. Донецк, 2004. 486 с.
749. Стёпкин В. П., Гергель В. И. Полная история Донецка. Донецк, 2008. 560 с.
750. Страницы истории заводов: пробные главы / Н. Потапчик и др. Харьков, 1934. 368 с.
751. Сусликов В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л. В. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1. Горлівка, 2008. 292 с.

752. Таль Л. С. Очерки промышленного рабочего права. Москва, 1918. 224 с.
753. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії. Харків, 2013. 84 с.
754. Таскин Е. Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна: Условия ее развития и соврем. положение. Харьков, 1896. 31 с.
755. Татаринов С. И. Проявления антисемитизма в Донбассе в конце XIX – начале XX столетий. *Філософія науки: традиція та інновації*. 2013. № 2. С. 238–249.
756. Татаринов С. Й., Федотов С. А., Хряпін Е. О. Етнічна історія Донбасу. Харків, 2013. 108 с.
757. Темирова Н. Р. Донецкий угольный бассейн. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 638.
758. Темірова Н. Р. Образ Донбасу в сучасних наукових дослідженнях: зміна парадигми чи повторення пройденого. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19. № 2. С. 228–239.
759. Темірова Н. Р. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX–XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1–2. С. 64–72.
760. Темірова Н. Р. Формування монументально-меморіального простору Донецька. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. № 57. С. 175–189.
761. Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / пер. с нем. Д. В. Скляднева. Санкт-Петербург, 2002. 451 с.
762. Терпигорев А. М. Описание Донецкого бассейна. Т. 2. Вып. 1. 1915. 450 с.
763. Терпигорев А. М. Описание Донецкого бассейна. Т. 2. Вып. 2. 1915. 529 с.

764. Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне. *Горный журнал*. 1889. Т. 1. № 1. С. 1–97 ; Т. 1. № 2. С. 217–348.
765. Тимофеев П. Т. Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х років ХХ ст.). Донецьк, 1997. 182 с.
766. Тихонов Б. В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. Москва, 1988. 275 с.
767. Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / И. М. Пушкарева и др. Санкт-Петербург, 2011. 476 с.
768. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Москва, 1902. 428 с.
769. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков, 1931. 68 с.
770. Ульянова Г. Н. Развитие высшего технического образования и профессионализация инженеров в Российской Империи. *Культура и менталитет России Нового и Новейшего времени. К 80-летию Анатолия Евгеньевича Иванова*. Москва, 2018. С. 132–155.
771. Федьков О. М. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці XIX – початку ХХ ст. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. : зб. наук. праць*. 2016. Вип. 25. С. 147–180.
772. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. 1: История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. Харьков, 1915. 486 с.
773. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. 2: История горной и горнозаводской промышленности Юга России от 80-х годов прошлого века до войны 1914 года. Харьков, 1924. 204 с.

774. Фомин П. И. Донецкий бассейн и экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности. Харьков, 1922. 20 с.
775. Фомин П. И. Донецкий бассейн. Харьков, 1920. 35 с.
776. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков, 1908. 173 с.
777. Фомин П. И. Металлопромышленность Украины. Труды Комиссии по металлу при Госплане УССР. Т. 19. № 2. Харьков, 1926. 52 с.
778. Фомин Ф. В. Данные о продолжительности рабочего времени за 1904 и 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. 120 с.
779. Фридгут Т. Г. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Дж. Юз и «Новороссийское Общество». *Нові сторінки в історії Донбасу*: Донецк, 1992. Кн. 1. С. 65–76.
780. Фукс Н. К. Из истории познания Донецкого каменноугольного бассейна. Харьков, 1923. 56 с.
781. Хэфнер Л. Civil Society, Bürgertum и «Местное Общество»: в поисках аналитических категорий изучения общественной и социальной модернизации в позднеимперской России. *Ab Imperio*. 2002. № 3. С. 161–208.
782. Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським : документальне видання. Дніпропетровськ, 2004. 224 с.
783. Чистяков И. И. Страхование рабочих в России: опыт истории страхования рабочих, в связи с некоторыми другими мерами их обеспечения. Москва, 1912. 446 с.
784. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.
785. Шандра В. С. Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2015. 78 с.
786. Шандра И. А. Днепровский завод Южно-русского Днепровского металлургического общества. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 627–628.

787. Шандра І. О. Заходи боротьби з холерною епідемією на промислових підприємствах українських земель (90-і рр. ХІХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. № 6/48. С. 130–140.
788. Шандра И. А. Периодические издания представительных организаций предпринимателей Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ в. (на примере южных губерний). *Актуальные проблемы источниковедения: материалы III Международной научно-практической конференции, Витебск, 8–9 октября 2015 г.* Витебск, 2015. С. 254–256.
789. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.). Луганськ, 2011. 300 с.
790. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків, 2016. 316 с.
791. Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 134–144.
792. Шапкин И. Н. Российские предпринимательские союзы: эволюция, виды, направления деятельности и формы взаимодействия с государством. *Экономическая история. Ежегодник. 2013*. Москва, 2014. С. 128–180.
793. Шильникова И. В. Предпринимательские стратегии в разрешении трудовых конфликтов на российских промышленных предприятиях в конце ХІХ начале ХХ века. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2015. Т. 21. № 1. С. 30–35.
794. Шильникова И. В. Экономические аспекты трудовых конфликтов в российской промышленности в конце ХІХ – начале ХХ века: отраслевая специфика. *Экономическая история*. 2012. № 2. С. 13–25.
795. Шильникова И. В. Трудовые конфликты в промышленности дореволюционной России: от статистики к микроанализу. Москва, 2014. 252 с.

796. Шляхов О. Б. Анатомія соціального вибуху: до оцінки робітничого виступу в Юзівці 1892 р. *Проблеми політичної історії України*. 2019. № 14. С. 70–81.
797. Шляхов О. Б. Донік О. М. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 45–62.
798. Шляхов О. Б. Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2021. №1. С. 43–56.
799. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): монографія. Дніпропетровськ, 2010. 244 с.
800. Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Дніпропетровськ, 2016. 340 с.
801. Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2015. № 23. Вип. 23. С. 81–92.
802. Щербаков И. В. Германские инвестиции и предприниматели в промышленности Юга России (70-е гг. ХІХ в. – 1914 г.). *Экономическая история: Ежегодник*. 2007. Москва, 2008. С. 59–117.
803. Юз и Юзовка / В. А. Гайдук и др. Донецк, 2000. 320 с.
804. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 109 с.
805. Якубова Л. Д. Рецензія на монографію Володимира Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях

- Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках». *Донеччина: природа, люди, культура-2019*. Краматорськ: Вид-во ДОКМ, 2019. С. 201–204.
806. Яруцкий Л. Д. «Никополь» и «Провиданс». Мариуполь, 1997. 312 с.
807. Яснопольский Н. Экономическая будущность юга России. *Отечественные записки*. 1871. № 7. С. 70–120.
808. Baddeley J. F. *Russia in the "Eighties", Sport and Politics*. London, 1921. 467 p.
809. Baxter J. E. The Paradox of a Capitalist Utopia: Visionary Ideals and Lived Experience in the Pullman Community 1880–1900. *International Journal of Historical Archaeology*. 2012. Vol. 16. № 4. P. 651–665.
810. Borges M. J., Torres S. B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches. *Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. New York, 2012. P. 1–40.
811. Borodkin L. I., Pushkareva I. M., Shilnikova I. V. The structure and dynamics of the workers' protest movement at the beginning of the 20th century in Russia: Database analysis. *Striking Numbers. New approaches to strike research*. Amsterdam, 2012. P. 71–98.
812. Bowen E. G. *John Hughes (Yuzovka), 1814–1889*. Cardiff, 1978. 82 p.
813. Brower D. R. Labor Violence in Russia in the Late Nineteenth Century. *Slavic Review*. 1982. Vol. 41. № 3. P. 417–431.
814. Burnham J. *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*. New York, 1941. 285 p.
815. Carlson L. *Company towns of the Pacific Northwest*. Seattle, 2003. 288 p.
816. Chandler A. D. The emergence of managerial capitalism. *Business History Review*. 1984. Vol. 58. № 4. P. 473–503.
817. Chandler A. D. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Harvard, MA, 1977. 608 p.
818. Clyne R. *Coal People: Life in Southern Colorado's Company Towns, 1890–1930*. Denver, CO, 1999. 136 p.

819. Cockerill. 110me anniversaire de la fondation des usines Cockerill, 1817–1927. Seraing, 1927. 165 p.
820. Cowie S. The plurality of power: An archaeology of industrial capitalism. Berlin, 2011. 210 p.
821. Crawford M. Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. London & New York, 1995. 256 p.
822. Crowe P. W. Community size and social relationships: A comparison of urban and rural social patterns in Tirol. *Anthropological Quarterly*. 1981. Vol. 54. № 4. P. 210–229.
823. Dan L. O., Nicolaevsky B. I., Denike I. P. The Making of Three Russian Revolutionaries. Cambridge, 1987. 515 p.
824. Dinius O. J., Vergara A. Company Towns in the Americas. An Introduction. *Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation)*. Athens, GA, 2011. P. 1–16.
825. Donaldson T., Preston L. E. The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of management Review*. 1995. Vol. 20. № 1. P. 65–91.
826. Edwards S. Hughesovka: a Welsh Enterprise in Imperial Russia: an Account of John Hughes of Merthyr Tydfil, His New Russia Company, and the Town, Works and Collieries which He Established in the Ukraine. Cardiff, 1992. 74 p.
827. Edwards S. The New Russia Company, Hughesovka. *Slavonica*. 1994. Vol. 1. № 1. P. 65–69.
828. Eisenhardt K. M. Agency Theory: An Assessment and Review. *The Academy of Management Review*. 1989. Vol. 14. № 1. P. 57–74.
829. Fishback P. V. Did coal miners “owe their souls to the company store”? Theory and evidence from the early 1900s. *The Journal of Economic History*. 1986. Vol. 46. № 4. P. 1011–1029.

830. Fishback P. V. *Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890–1930*. Oxford, 1992. 296 p.
831. Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 361 p.
832. Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 514 p.
833. Friedgut T. H. Labor violence and regime brutality in tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892. *Slavic Review*. 1987. Vol. 46. № 2. P. 245–265.
834. Garner J. S. *The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age*. Oxford, 1992. 256 p.
835. Garner J. S. *The Model Company Town: Urban Design Through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England*. Amherst, MA, 1984. 288 p.
836. Gerlach C. *Extremely violent societies: mass violence in the twentieth-century world*. Cambridge, 2010. 502 p.
837. Gorshkov B. B. *Russia's Factory Children: State, Society, and Law, 1800–1917*. Pittsburgh, PA, 2009. 228 p.
838. Heather R. *The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes*. London, 2010. 252 p.
839. Herlihy P. *The alcoholic empire: vodka & politics in late Imperial Russia*. Oxford, 2002. 252 p.
840. Hirschman A. O. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, 1970. 162 p.
841. Howard E. *Garden Cities of Tomorrow* (2nd ed.). London, 1902. 195 p.
842. Hudson K. *Industrial archaeology: an introduction*. London, 2014. 183 p.
843. Kanfer R., Chen G., Pritchard R. D. *The three C's of work motivation: Content, context, and change Work motivation: Past, present, and future*. New York, 2008. 716 p.
844. Kulikov V. Communist decoding of the world: “Enthusiasm: Symphony of the Donbass” by Dziga Vertov. *Вісник Харківського національного*

університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія. 2014. № 1117. Вип. 48. С. 250–254.

845. Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2014. № 1134. Вип. 49. С. 78–93.
846. Kulikov V. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. Bucharest, 2014. P. 83–107.
847. Kulikov V. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century* / ed. Heidi Hein-Kircher and Martin Zuckert. Göttingen, 2016. P. 57–81.
848. Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 2019. 60. № 2. P. 449–472.
849. Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91. № 4. P. 735–765.
850. Kulikov V. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2015. № 39. P. 151–170.
851. Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930. London: Routledge, 2020. P. 23–43.
852. Kulikov V., Kragh, M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History*. 2019. Vol. 61. № 2. P. 299–321.
853. Kuromiya H. Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s. Cambridge, 1998. 357 p.

854. McCaffray S. P. Origins of Labor Policy in the Russian Coal and Steel Industry, 1874–1900. *The Journal of Economic History*. 1987. Vol. 47. № 4. P. 951–965.
855. McCaffray S. P. The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874–1914. DeKalb, IL, 1996. 299 p.
856. McKay J. P. John Cockerill in Southern Russia, 1885–1905: A Study of Aggressive Foreign Entrepreneurship. *The Business History Review*. 1967. Vol. 41. № 3. P. 243–256.
857. McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913. Chicago, IL, 1970. 456 p.
858. Metheny K. B. From the Miners' Doublehouse: Archaeology and landscape in a Pennsylvania coal company town. Knoxville, TN, 2007. 305 p.
859. Ol' P. V. Foreign Capital in Russia. New York, 1983. 260 p.
860. Oldenburg R. The great good place: Café, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts, and how they get you through the day. Trowbridge, 1989. 338 p.
861. Potkina I. V. John Hughes, the First Entrepreneur in Metallurgy. *Russian Studies in History*. 1996. Vol. 35. №1. P. 71–79.
862. Scott J. C. Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance. New Haven, CT, 1985. 392 p.
863. Sklokina I, Kulikov V. Industrial Heritage and Its Multiple Uses in Donbas, Ukraine. *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*. 2021. № 10(1). P. 1–29.
864. Shifflett C. A. Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880–1960. Knoxville, TN, 1995. 259 p.
865. Thaler R. H., Sunstein C. R. Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness. New Haven, CT, 2008. 312 p.
866. The End of Labour History? (International Review of Social History Supplements) / ed. Marcel Linden. Cambridge, 1994. 173 p.

867. Thomas C. *Dreaming a City: From Wales to Ukraine*. Tal-y-bont, 2009. 112 p.
868. Thompson E. P. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & present*. 1971. № 51. P. 76–136.
869. Varini V. Building an industrial society: welfare capitalism in the ‘city of factories’, Sesto San Giovanni, Italy. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2016. Vol. 23. № 4. P. 724–750.
870. Wilkins M. The free-standing company, 1870–1914: an important type of British foreign direct investment. *The Economic History Review*. 1988. № 41(2). P. 259–282.
871. Williamson O. E. Opportunism and its critics. *Managerial and decision economics*. 1993. Vol. 14. № 2. P. 97–107.
872. Wynn C. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia*. Princeton, NJ, 1992. 316 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

Монографії – 2:

1. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків, 2019. 388 с.
2. Kulikov V. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century* / ed. Heidi Hein-Kircher and Martin Zuckert. Göttingen, 2016. P. 57–81.

Публікації в наукових фахових виданнях України – 14:

3. Kulikov V. Communist Decoding of the World: “Enthusiasm: Symphony of the Donbass” by Dziga Vertov. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 48, № 1117. С. 252–256.
4. Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 49, № 1134. С. 78–93.
5. Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія. Політологія»*. 2017. Вип. 20. С. 83–90.
6. Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 19.10.2021 р.).

7. Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69), № 1. С. 24–28.
8. Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії впродовж 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 63–89.
9. Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Історія. Філософія. Політологія»*. 2017. Вип. 14. С. 4–8.
10. Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. Кн. 26. С. 10–22.
11. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (№ 516). С. 152–167.
12. Куліков В. О. Корпоративні крамниці в заводських та копальневих поселеннях Донбасу в останній третині XIX – поч. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України*. 2017. Вип. 25. С. 34–40.
13. Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59.
14. Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції і фрагментації населення заводських і шахтарських поселень Донбасу протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 25–29.

- 15.Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 53. С. 102–111.
- 16.Куліков В. О. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 42–50.

Публікації, що входять до міжнародних наукометричних баз – 3:

- 17.Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 2019. Vol. 60, Iss. 2. P. 449–472. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2019-0017> (Scopus; Q2)
- 18.Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91, Iss. 4. P. 735–765. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007680517001362> (Scopus, WoS; Q1)
- 19.Kulikov V., Kragh M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History*. 2019. Vol. 61, Iss. 2. P. 299–321. <https://doi.org/10.1080/00076791.2017.1374369> (Scopus, WoS; Q1) Особистий внесок автора – збирання емпіричного матеріалу, створення бази даних найбільших підприємств Європи, порівняльний аналіз на базі зібраної емпірики, написання 60% тексту статті.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації в зарубіжних спеціалізованих виданнях – 2:

- 20.Kulikov V. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. 2014. P. 83–107. ISSN 1584-0298
- 21.Kulikov V. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2015. Nr. 39. P. 151–169. ISSN: 2082-6060

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації – 5:

22. Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930*. London: Routledge, 2020. P. 23–43. ISBN 9780367374129 Особистий внесок автора визначення концепції статті, збирання архівних матеріалів по Донбасу, аналіз історіографії, написання 70% тексту статті.
23. Куликов В. А. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны*. Москва, 2014. С. 108–117.
24. Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218.
25. Куликов В. А., Шубин Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.)*. Белгород, 2009. С. 104–109. Особистий внесок автора – формулювання концепції, збирання і обробка джерел, написання 50% тексту статті.
26. Куликов В., Погорілко М. Міжнар. практик. Семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць*. 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 187–193.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації – 14:

27. Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железодельного, сталелитейного и механического

- завода. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 55–56.
28. Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. № 5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018).
29. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 134–135.
30. Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой.* Барнаул, 2013. С. 156–171.
31. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 529.
32. Куликов В. А. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 701–702.
33. Куликов В. А. Французские промышленные предприятия в Российской империи: большой бизнес в глобальной перспективе. *Экономическая история*. 2020. Т. 16, № 4 (51). С. 375–387.
34. Куликов В. А. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия.* Москва, 2017. С. 1078–1079.
35. Куликов В. А., Кривоносова С. В. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 636–637. Особистий внесок автора – написання тексту статті на основі матеріалів, наданих співаторкою.
36. Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период.

Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». 2015.

Вып. 43. С. 105–110. Особистий внесок автора – збирання і обробка джерел, аналіз історіографії, підготовка матеріалів для створення мап, написання 70% тексту статті.

37. Куліков В. О., Склокіна І. Є. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393. Особистий внесок автора – написання 50% тексту.
38. Куліков В. О. Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. /2017*. Вип. 12. С. 77–83.
39. Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161. Особистий внесок автора – аналіз історичних джерел та написання тексту статті.
40. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / Ред. В. О. Куліков та І. Є. Склокіна. Львів, 2018. 244 с. Особистий внесок автора – (спів)редагування книжки, підготовка двох розділів.

Конференції та семінари:

1. 17-й міжнародний конгрес Європейської асоціації бізнесових істориків 23–25 вересня 2013 р. в Уппсалі, Швеція (очна).
2. Міжнародна конференція бізнесових істориків 16–17 березня 2014 р. у Франкфурті-на-Майні, Німеччина (очна).
3. Міжнародний дослідницький семінар «Міграція та зміни ландшафту» 23–24 травня 2014 р. в Мюнхені, Німеччина (очна).

4. Міжнародний симпозиум «Переговори про кордони: порівняння досвіду Канади, Європи та України» 16–17 жовтня 2014 р. в Альбертському університеті, м. Едмонтон, Канада (очна).
5. Міжнародний семінар «Мобільності в Чорноморському регіоні» 20–21 травня 2016 р. в Новому Європейському коледжі в Бухаресті, Румунія (очна).
6. 21-й міжнародний конгрес Європейської асоціації бізнесових істориків 24–26 серпня 2016 р. у м. Берген, Норвегія (очна).
7. Публічна дискусія «Корпоративні міста в Росії: минуле та теперішній час» 5 жовтня 2017 р. у Центрі В. Вілсона у Вашингтоні, Округ Колумбія (очна).
8. 21-й Міжнародний конгрес Європейської асоціації бізнесових істориків 24–26 серпня 2017 р. у Відні, Австрія (очна).
9. Дослідницький семінар 20 листопада 2017 р. в Українському католицькому університеті, у м. Львів (очна).
10. Конференція «Самосуд, штрейкбрехерство та антиробітниче насильство у 1890–1930-ті роки. Порівняльна та транснаціональна перспектива» 23–24 жовтня 2018 р. в Оксфордському університеті, Оксфорд, Велика Британія (очна).

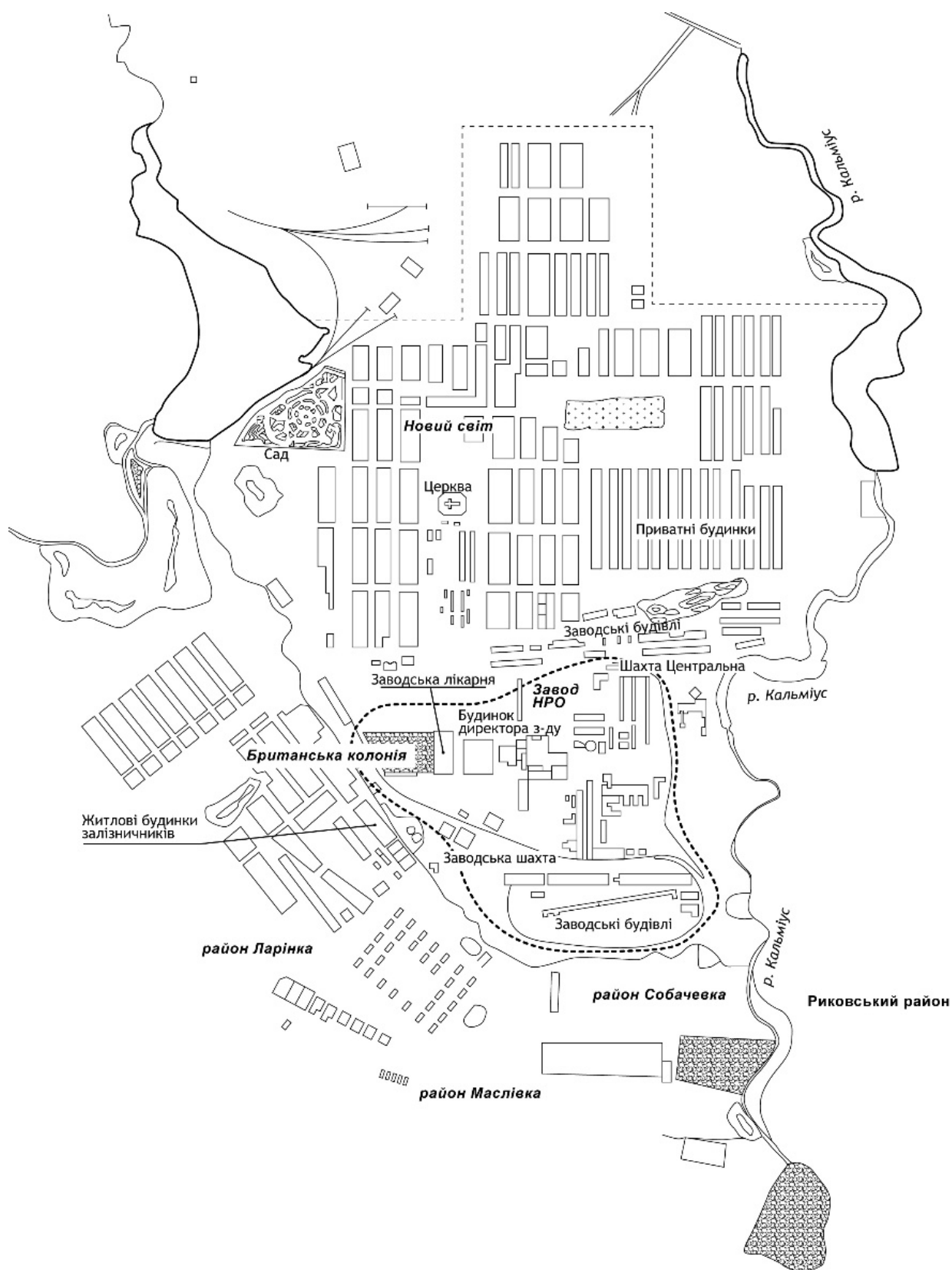

Рис. Б 1. План Юзівки, поч. XX ст. (рис. автора)

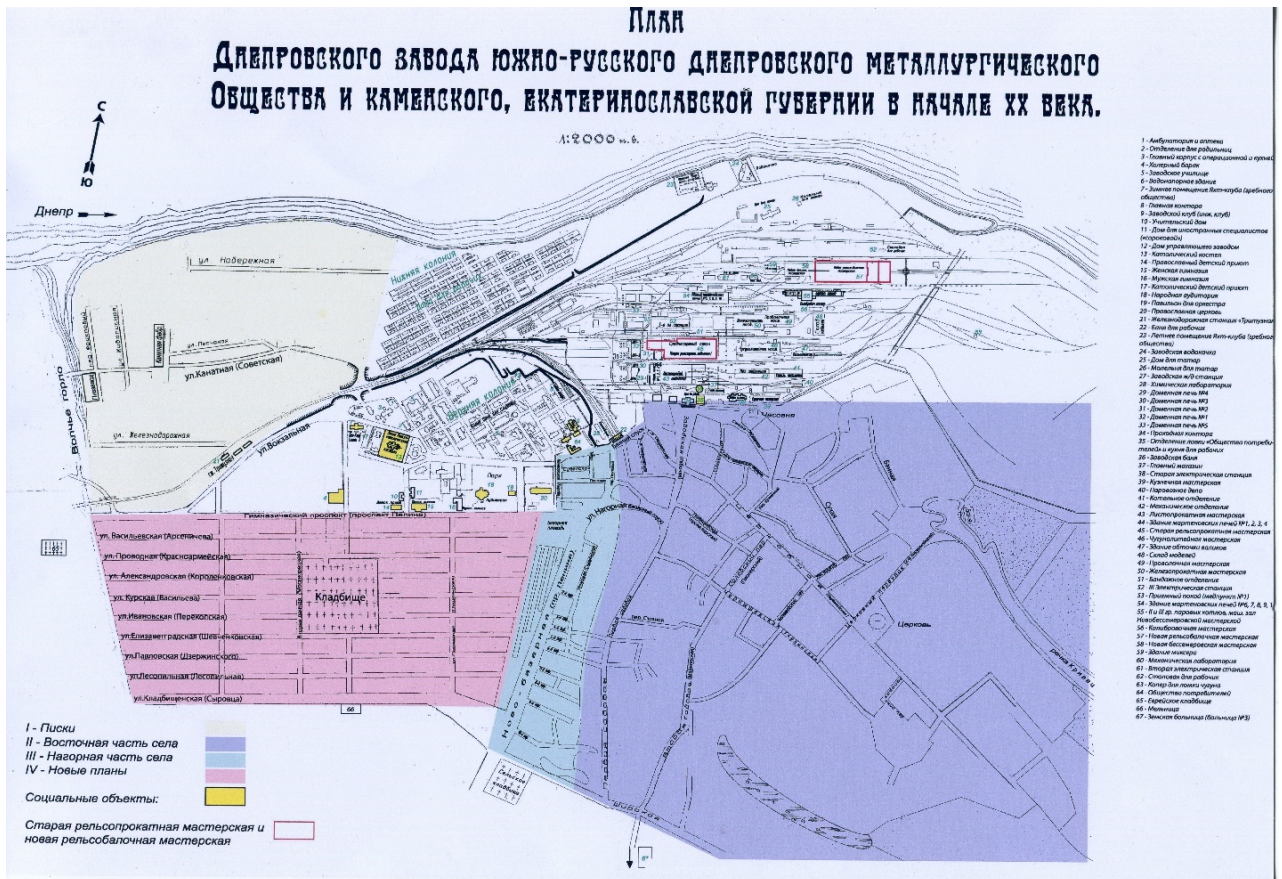

Рис. Б 2. План робітничого поселення при Дніпровському заводі, поч. XX ст
Джерело: Металургійний державний музей України, м. Дніпро.

Таблиця Б.1

Показники соціально-економічного розвитку підприємств Новоросійського товариства протягом 1870–1918 рр.¹¹⁵⁹

Рік	Вугілля, тис. т	Чавун, тис. т	Залізничні рейки, тис. т	Диві- денд	Шахтарів	Робітників	Разом	Насе- лення Юзівки
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1870				-			64	164
1871				-			451	
1872	17			-				
1873	63	8	2	-				
1874	64	8	3	-	370	1 436	1 806	2 000
1875	70	7	6	-			1 910	
1876	95	10	10	-		2 135	2 135	
1877	98	15	14	-		2 237	2 237	
1878	119	24	15	-		1 956	1 956	
1879	122	23	9	-		1 956	1 956	
1880	115	13	7	-		2 000	2 000	
1881	160	20	15	-		2 160	2 160	
1882	186	31	23	-		2 400	2 400	
1883	168	29	19	-		2 400	2 400	
1884	180	27	9	15 %	625	2 400	3 025	5 494
1885	227	32	26	19 %		2 400	2 400	
1886	227	38	24	19 %		2 574	2 574	
1887	254	51	28	19 %		2 580	2 580	
1888	284	54	27	19 %		2 601	2 601	
1889	276	61	32	19 %		3 372	3 372	15 000
1890	304	86	48	17 %	1 773	6 326	8 099	
1891	352	80	48	25 %	1 399	6 734	8 133	
1892	396	99	56	25 %	2 064	5 367	7 431	20 000
1893	462	120	58	25 %	2 282	4 938	7 220	21 154
1894	507	149	63	125%	2 500	7 000	7 500	25 000
1895	559	171	65	15 %	3 160	5 689	8 849	
1896	585	213	77	20 %	3 160	6 466	9 626	
1897	611	255	89	25 %	3 975	8 807	12 782	28 076
1898	655	276	104	25 %	5 058	11 000	16 058	
1899	718	303	97	20 %	5 658	8 319	13 977	
1900	796	285	103	10 %	5 839	7 147	12 986	32 000
1901	718	224	77	10 %	6 226	8 925	15 151	35 000
1902	737	156	69	10 %	4 465	4 309	8 774	

¹¹⁵⁹ Краткое описание Юзовского з-да. РГИА. Ф. 23. Оп. 19. Д. 319. Л. 14; Записка комиссии... РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 18. Л. 4, 19; Журналы заседаний комитета... РГИА. Ф. 1498. Оп. 1. Д. 24. Л. 45; Описание заводов. РГИА. Ф. 266. Оп. 1. Д. 125. Л. 372, 382; Тиме И. А. Очерк современного состояния... С. 18; Железная промышленность Южной России в 1908 г. С. 2–3; за 1909 г. С. 8; за 1910 г. С. 8; за 1912 г. С. 8; за 1915 г. С. 8; Рагозин Е. И. Железо и уголь... С. 51; Шустов А. С. Альбом участников... выставки... С. 2; Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 2. С. 124; в 1907 г. С. 167; в 1915 г. Вып. 1. С. 13; Рашин А. Г. Формирование рабочего... С. 30; Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Vol. 1. P. 50, 52, 72, 106; Поткина И. В. Дж. Юз... С. 309, 317.

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
1903	755	150	56	8 %	5 452	4 986	10 438	
1904	942	266	70	5 %	6 524	5 805	12 329	40 039
1905	762	220	55	3 %	6 524	5 805	12 329	40 000
1906	957	196	46	-	5 715	5 650	11 365	37 000
1907	1 138	238	37	-	7 515	6 340	13 855	37 000
1908	1 129	205	33	3 %	7 350	6 050	13 400	
1909	1 233	214	38	-	7 918	6 062	13 980	48 404
1910	1 236	219	32	5 %	7 653	6 171	13 824	
1911	1 413	240	50	5 %	9 871	7 438	17 309	
1912	1 327	275	84	5 %	9 771	8 054	17 825	57 834
1913	1 411	277	70	9 %	9 935	8 067	18 002	
1914	1 517	271	89	5 %	11 024	8 467	19 491	60 000
1915		238		4 %	13 457	7 967	21 424	
1916					12 593	9 303	21 896	
1917					12 299	12 759	25 058	54 701
1918					4 500	3 700	8 200	

Таблиця Б.2

Основні фінансові показники, чисельність працівників та їхня середня заробітна плата по підприємствах Дніпровського товариства впродовж 1889–1913 рр.¹¹⁶⁰

Операц. рік	Вартість нерухомого майна, млн руб.	Валовий дохід	Прибуток	Річний дивіденд, %	Чисельність службовців на всіх підприємствах	Річна заробітна плата і премія на особу, руб.	Робітників на заводах і копальнях	Річна заробітна плата на особу, руб.
1889/90	7,1	4,2	0,8	5	173	1 085	2 577	368
1890/91	7,3	7,7	1,2	10	186	1 173	3 022	416
1891/92	7,7	8,3	1,2	10	190	1 302	3 318	420
1892/93	8,3	9,0	1,4	12	215	1 232	3 352	448
1893/94	8,6	11,7	2,7	20	222	1 382	4 088	424
1894/95	8,8	12,3	3,6	30	234	1 372	3 998	449
1895/96	9,4	12,9	4,0	40	255	1 437	4 583	431
1896/97	9,8	14,7	4,2	40	262	1 551	4 881	452
1897/98	12,0	14,9	4,0	40	292	1 444	5 390	417
1898/99	13,2	16,5	4,1	40	329	1 420	5 889	483
1899/00	15,1	17,4	4,0	40	339	1 431	6 594	462
1900/01	18,6	18,1	4,1	30	419	1 327	7 157	455
1901/02	22,8	14,5	3,0	20	429	1 378	8 570	414
1902/03	22,9	13,5	2,0	12	404	1 384	8 378	407
1903/04	25,2	17,4	2,4	12	382	1 577	10 991	383
1904/05	26,5	16,5	1,8	12	451	1 636	11 432	385
1905/06	27,8	17,3	1,8	12	459	1 675	12 782	392
1906/07	28,5	19,0	1,8	10	464	1 715	13 387	406
1907/08	29,1	21,2	1,8	10	481	1 470	13 934	417
1908/09	29,9	21,6	1,1	6	505	1 652	14 291	405
1909/10	30,6	24,1	2,5	8	516	1 721	15 250	388
1910/11	32,4	27,0	3,5	12	538	1 777	16 677	400
1911/12	44,2	32,7	6,0	20	585	1 489	19 813	403
1912/13	46,7	36,1	8,6	25	576	2 060	19 851	422
Середнє	19,2	15,7	2,9	20	371	1 487	9 175	419

¹¹⁶⁰ Приложение к 25-му отчету Южно-Русского Днепровского... С. 1–21; Гаврилов Н. И. Справочная книга... С. 335.